

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Het verdwenen museum: Natuurhistorische verzamelingen 1750-1850

Sliggers, B.C.; Besselink, M.H.

Publication date

2002

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

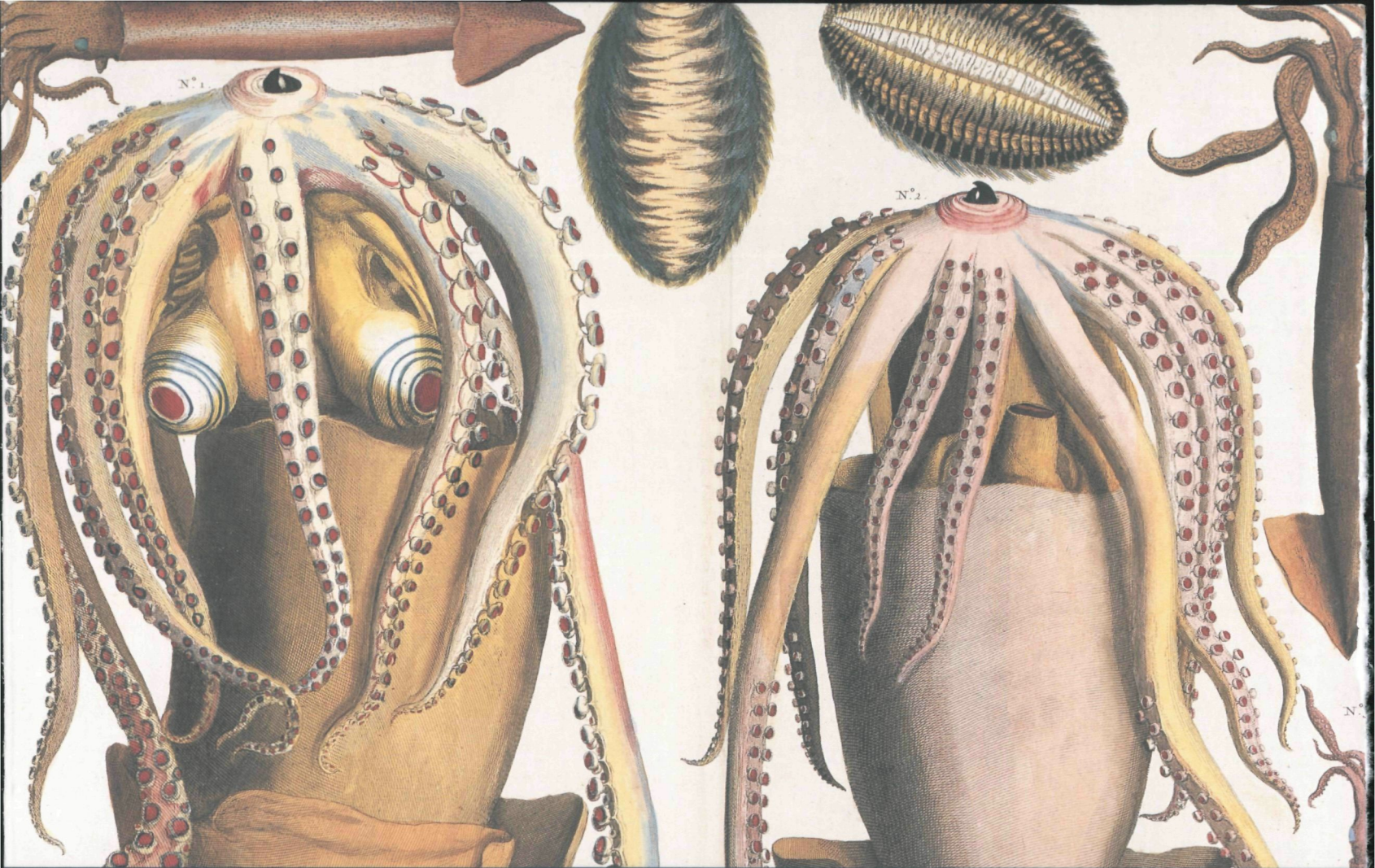
Sliggers, B. C., & Besselink, M. H. (2002). *Het verdwenen museum: Natuurhistorische verzamelingen 1750-1850*. V+K Publishing/Taylors Museum.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

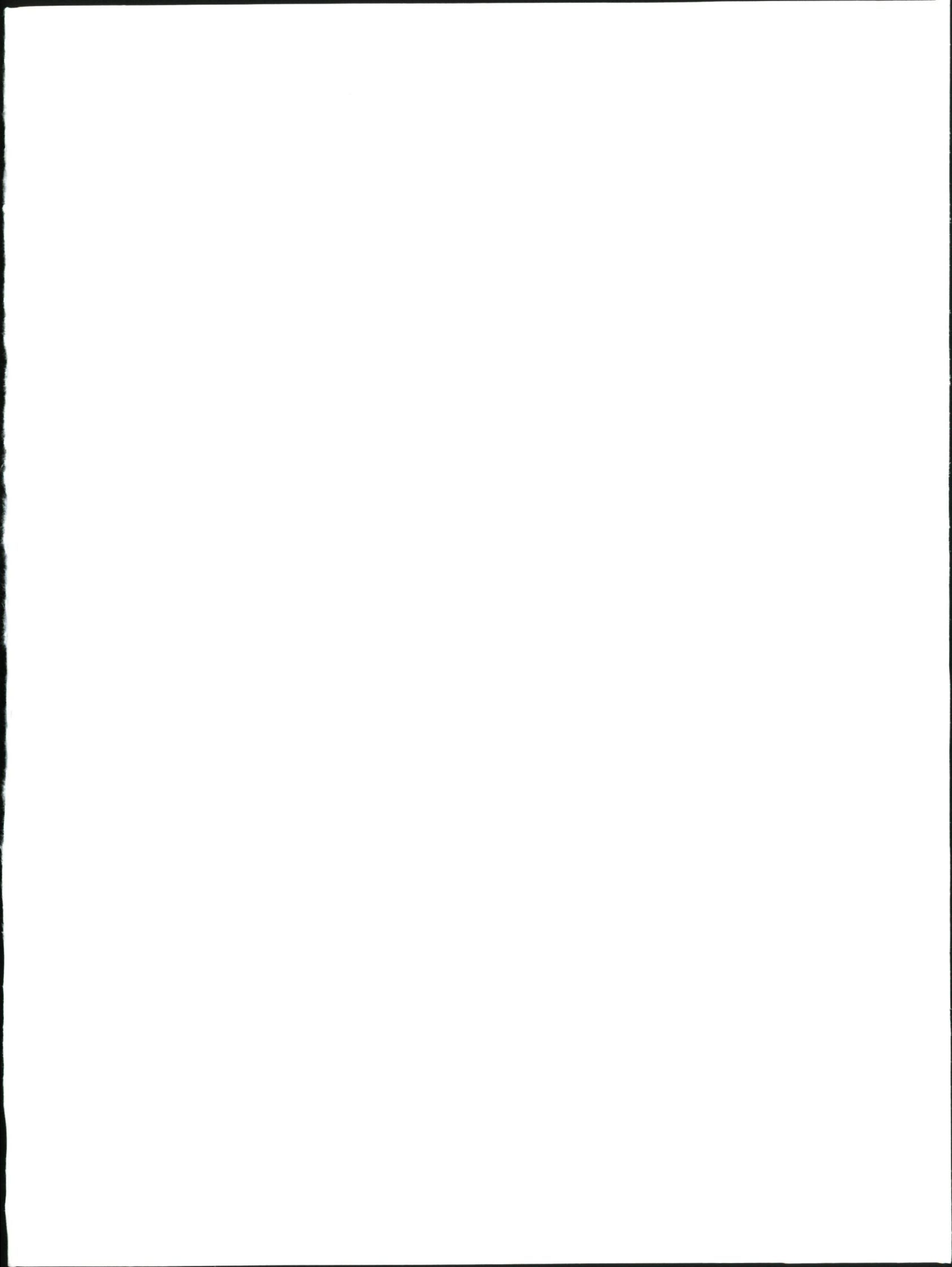

Het verdwenen museum

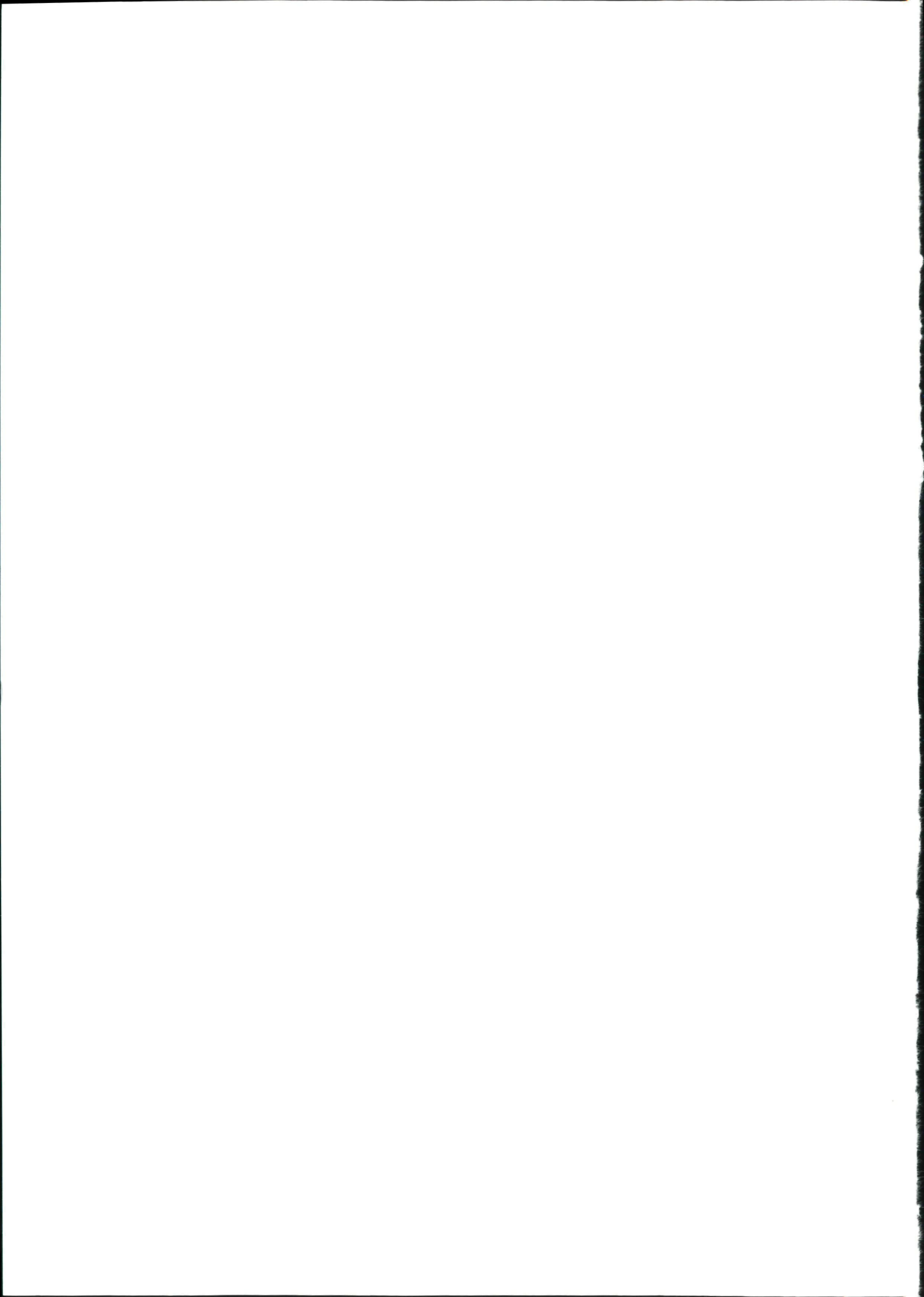
Natuurhistorische verzamelingen

1750-1850

**Het verdwenen
museum**

Albertus Seba, Thesaurus I, plaat 62, Amsterdam 1734

(Universiteitsbibliotheek, Amsterdam) 1. Ongemeene Phytische Slang, uit Afrika, 2. Ander soort van Phytische Slang, Gerende genoemt, 3. Schone koraal-rode Reiger van Ambon, die mede onder Ibex sorteert, 4. Sierlyk vogeltje van Ambon.

B.C. Sliggers &

M.H. Besselink (red.)

Het verdwenen

V+K Publishing

museum

Teylers Museum

Natuurhistorische verzamelingen

1750-1850

Het verdwenen museum
Natuurhistorische verzamelingen
1750-1850
© 2002 V+K Publishing, Blaricum
Teylers Museum, Haarlem

ISBN 90 74265 42 1

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vee-
veelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand,
of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektro-
nisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere
manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van
de uitgever.

Inhoud

- 6 **Voorwoord**
B.C. Sliggers
- 7 **Van individu tot instituut. De opkomst van institutionele verzamelingen**
B.C. Sliggers
- 19 **Het schatrijke naturaliënkabinet van Stadhouders Willem V onder directoraat van topverzamelaar Arnout Vosmaer**
F.J.J.M. Pieters
- 45 **Het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1759-1866**
B.C. Sliggers
- 143 **Volkenkundige objecten in het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij**
M.H. Besselink
- 155 **Het Kabinet der Natuurlijke Zeldzaamheden van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1771-1869**
H.J. Zuidervaart
- 175 **Het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in de 19de eeuw**
R.W.P. Visser
- 187 **Natuurhistorische verzamelingen en het Amsterdamse culturele leven in Artis 1838-1881**
D.C. Mehos
- 203 **Persoonsregister**

Voorwoord

In 2002 is het 250 jaar geleden dat in Haarlem de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen werd opgericht. In dit oudste geleerde genootschap van Nederland kwamen voor het eerst in de geschiedenis van de Republiek liefhebbers en professionele geleerden samen om de wetenschap te beoefenen. De bevordering van de wetenschap ten nutte van de samenleving was één van de belangrijkste doelstellingen, wat men probeerde te bereiken door het uitschrijven van prijsvragen. Nog steeds is de Maatschappij een ontmoetingsplaats van beoefenaars der wetenschap, de *leden*, en leidinggevende personen uit het bedrijfsleven, de overheid en de vrije beroepen, de *directeuren*. Ook wordt door de toekenning van prijzen nog altijd onderzoek in de breedste zin van het woord gestimuleerd. Wat niet meer bestaat is het eerste openbare natuurhistorische museum van Nederland, het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij. Dat begon in 1759, werd opgesteld in 1772, maar opgeheven in 1866.

Ter gelegenheid van het 250-jarig bestaan van de Hollandsche Maatschappij is Teylers Museum, nu het oudste openbare museum van Nederland, gevraagd een tentoonstelling te organiseren over dit verdwenen kabinet. Omdat een reconstructie van de nauwelijks bewaard gebleven verzamelingen beide instellingen weinig zinvol leek, is gekozen voor de verzamelgeschiedenis van de natuurlijke historie uit de periode 1750-1850, waarin de omvangrijke particuliere kabinetten langzamerhand plaatsmaakten voor institutionele verzamelingen. Juist in de periode van het Naturaliënkabinet werden de stadhoudelijke verzamelingen ontmanteld, richtte Lodewijk Napoleon een natuurhistorisch museum op en kwam het eerste officiële Rijksmuseum van Natuurlijke Historie tot stand. Dat een dergelijke tentoonstelling te zien is in Teylers Museum ligt voor de hand, daar Martinus van Marum (1750-1837) meer dan 50 jaar zowel opzichter van het Naturaliënkabinet als van de verzamelingen van Teylers Museum is geweest. Daarnaast toont dit laatste instituut nog steeds op authentieke wijze de eerste paleontologische en mineralogische collecties van het land.

De titel van de tentoonstelling en publicatie, *Het Verdwenen Museum*, slaat niet alleen op het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij, maar staat ook voor een type museum dat op den duur verdwenen is. In natuurhistorische verzamelingen werden zowel naturalia als artificialia tentoongesteld, dus naast planten en dieren, stenen en fossielen, ook menselijke resten en volkenkundige voorwerpen. Over dat museum, waarvoor het Naturaliënkabinet model staat, gaat dit boek. Naast een algemene inleiding over de opkomst van institutionele verzamelingen in Nederland gaan verschillende auteurs in op verwante verzamelingen, die in de loop van de 19de eeuw een steeds grotere publieksfunctie kregen.

Een coïncidentie is dat de keuze van de titel een verwijzing bevat naar de nu zestig jaar oude publicatie van de kroniekschrijver van de Hollandsche Maatschappij, Dr J.A. Bierens de Haan, *De geschiedenis van een verdwenen Haarlemsch museum van Natuurlijke Historie*. Maar zoals gezegd, met het verdwijnen van dit museum was het ook afgelopen met dit type museum, wat het thema van het huidige boek is.

Onderzoek en tentoonstelling werden mogelijk gemaakt door een substantiële financiële bijdrage van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, terwijl het boek ruimhartig werd gesubsidieerd door de Stichting Charema.

Van **individu** tot **instituut**

De opkomst van institutionele

verzamelingen

Het verdwenen
museum

Natuurhistorische verzamelingen

1750-1850

Bert Sliggers

Van individu tot instituut

De opkomst van institutionele verzamelingen

Inleiding

Uit Hendrik Engels onvolprezen *Alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries*¹ blijkt dat er in het 18de-eeuwse Holland honderden particuliere natuurhistorische kabinetten van enige omvang zijn geweest. Deze verzamelingen stonden aan de wieg van de openbare, meer wetenschappelijke collecties, die in het laatste kwart van die eeuw ontstonden. Dat wil niet zeggen dat de privé-collecties ontoegankelijk waren, integendeel. Trotse eigenaren stelden maar wat graag hun spullen tentoon voor reizigers en andere geïnteresseerde passanten.² Juist het op aanvraag gehonoreerde en dus aangekondigde bezoek was een vroege vorm van 'museumbezoek', zelden tegelijk met andere nieuwsgierigen. Want daar leende de behuizing zich niet voor, terwijl de eigenaar als suppoost en rondleider niet van plan was om ook nog als portier te fungeren. De eerste institutionele verzamelingen met een publieksfunctie waren in het begin niet méér openbaar: op uitnodiging of op aanvraag was men welkom, terwijl de eigen coterie, besturen met leden en wederhelften, alleen op vaste tijdstippen mocht komen. Voor de kwalificatie openbaar museum, hoe gesloten dan ook, was echter meer nodig. Dat waren de reglementen voor behoud en beheer, voor acquisitie en ook de dagelijkse gang van zaken, meestal voor meer mensen dan alleen de eigenaar. De eigenaar was geen particulier meer maar een organisatie.

Vóór 1800 kende Nederland maar twee openbare verzamelingen die het predikaat museum verdienden, beide gevestigd in Haarlem. De oudste was het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, waarvan de aanleg dateert van 1759 en de openstelling pas in 1772 volgde. De eerste steen voor het nog bestaande Teylers Museum werd gelegd in 1779, terwijl de deuren voor het publiek vijf jaar later opengingen. Aan beide instellingen was Martinus van Marum (1750-1837) als directeur, opzichter of conservator meer dan een halve eeuw verbonden. Met zijn enorme, encyclopedische kennis op het terrein van de wetenschappen lukte het hem niet alleen zeer belangrijke collecties paleontologie, mineralogie en natuurlijke historie aan te leggen, door zijn empirisch onderzoek was hij in die tijd ook toonaangevend op de vele terreinen van de fysica en chemie. Ook op het gebied van de botanie mag zijn kennis niet onderschat worden. Geen wonder dat zijn roem tot ver voorbij de landsgrenzen weerklonk, wat resulteerde in buitenlandse lidmaatschappen van geleerde instellingen, maar ook dat hij een internationaal netwerk bezat waardoor hij met voor-aanstaande collega's kon corresponderen. Op die manier duikt de naam van Van Marum dus niet alleen veelvuldig op in het Haarlemse, maar ook elders waar men van zijn specifieke kennis wil profiteren. Zijn grote invloed op de wetenschapsbeoefening in Nederland, ruwweg in de periode van 1780 tot 1830, zal ondermeer uit dit boek blijken.

Stadhouderlijke verzamelingen³

Was de collectie van de Hollandsche Maatschappij op het terrein van de natuurlijke historie toevallig ontstaan, de collectie van Teylers Museum werd speciaal aangelegd voor expositie en demonstratie met de nadruk op het nut, zowel voor de kunsten als de wetenschappen. Daarvan onderscheidde zich duidelijk de stadhouderlijke verzameling met schilderijen, waarvoor Prins Willem V in 1773-1774 in Den Haag een speciale galerij had laten bouwen, welke hij in dat laatste jaar drie dagen in de week, van 11 tot 1 uur, voor het publiek openstelde. De collectie was echter niet aangelegd met het oogmerk om de kennis van het publiek op het gebied van de schilderkunst te vergroten. Het was een toevallige collectie, een allegaartje van voorouderportretten, officierenportretten, decoratieve stukken uit de Haagse huizen van de Oranjes, maar ook *De Stier* van Paulus Potter. Ook zijn natuurhistorisch kabinet en menagerie trokken publiek maar daarmee waren dat nog geen openbare collecties. Trouwens, de meeste Europese musea uit die tijd waren oorspronkelijk verzamelingen van een vorst die in de loop van de 18de eeuw toegankelijk waren geworden voor het publiek. Deze verzamelingen weerspiegelden zijn smaak of juist die van zijn voorgangers die ook delen hadden bijeengebracht. Omstreeks 1775 zien we binnen deze vorstelijke verzamelingen de tendens om de kunst los te weken van de wetenschappelijke verzamelingen, die meestal bestonden uit naturalia en natuurkundige instrumenten. Het is de periode van de opkomst van aparte kunstmusea die in hun presentatie aandacht schonken aan het schilderachtige effect en aan de mogelijkheid tot onderlinge vergelijking van kunstwerken uit diverse scholen.

9

Nadat de Fransen het Oranjebezet, van levende olifanten tot boeken, en van schilderijen tot antiquiteiten, in 1795 grotendeels naar Parijs hadden afgevoerd, duurde het tot 1815 voordat de schilderijen weer te zien waren in het Koninklijk Kabinet in Den Haag, vanaf 1822 gevestigd in het Mauritshuis.

Omdat het land door de Franse confiscatie lange tijd verstoken was van een nationale schilderijenpresentatie, werd in 1798 door de toenmalige minister van financiën, I.J.A. Gogel, een voorstel gedaan om een nationaal museum te stichten. Het voormalige stadhouderlijke paleis Huis ten Bosch bij Den Haag werd de eerste behuizing van deze Nationale Konst-Gallerij, die in 1800 werd geopend. Het museum was voornamelijk gevuld met de achtergebleven, tweederangs kunstwerken en wat memorabilia uit de vaderlandse geschiedenis, een collectie die eerder het predikaat 'nationale oudheidkamer' verdiende dan die van Nationale Konst-Gallerij. Deze collectie stond aan de basis van het latere Rijksmuseum in Amsterdam.⁴

De naturalia van Prins Willem V bleken in 1815 zo goed opgenomen te zijn in de verzamelingen van het Muséum d'Histoire Naturelle, dat men zich hier, bij de teruggave, voornamelijk tevreden moest stellen met doubletten. Wat terugkwam werd door Koning Willem I geschonken aan de verzamelingen van de Leidse Universiteit. Over de totstandkoming en het uiteenvallen van dit deel van de stadhouderlijke collectie wordt uitvoerig ingegaan in het tweede hoofdstuk. Het initiatief tot het aanleggen van het eerste officiële natuurhistorische museum dateert van 1808.

Cabinet du Roi

In 1806 werd de broer van Keizer Napoleon, Lodewijk Napoleon, koning van Holland om hier de belangen van het Franse keizerrijk te behartigen. Om het verdeelde land weer als een sterke natie te laten herrijzen was volgens hem de bevordering van de eigentijdse kunst en de ondersteuning van het Koninklijk Museum belangrijk. In 1808 nam hij het besluit om de Nationale Konst-Gallerij als Koninklijk Museum in Amsterdam te vestigen, als 'verzamelplaats van schilderijen, tekeningen, verschillende werken van beeldhouwkunst en ciselure stenen, oudheden, kunstzaken en zeldzaamheden van allerlei soort.' In hetzelfde jaar van de vestiging van dit museum te Amsterdam, werd het Koninklijk Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten opgericht, naar het voorbeeld van het Institut de France.⁵

Lodewijk Napoleon had hiertoe in 1806 het bestuur van de Hollandsche Maatschappij voorgesteld alle wetenschappelijke instellingen te bundelen tot één instituut met de Hollandsche Maatschappij, toen al enige tijd omgedoopt tot 'Bataafsche', als de kern. Van Marum kreeg de opdracht deze nieuwe Koninklijke Maatschappij van Kunsten en Wetenschappen vorm te geven. Zijn plan was een jaar later klaar, maar toen een beoordelingscommissie vond dat het nieuwe instituut het wel zonder de Haarlemse Directeuren kon stellen, tekenden dezen bij monde van Van Marum natuurlijk bezwaar aan. Na lang onderhandelen door Van Marum, sinds 1794 secretaris van de Maatschappij, kreeg Haarlem zijn vrijheid terug en werd het plan in die vorm afgeblazen. Lodewijk Napoleon besloot toen een geheel nieuwe instelling in Amsterdam op te richten, waarvoor opnieuw Van Marum werd gevraagd een organisatorische vorm te ontwerpen. Dit Koninklijk Instituut, de voorloper van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, kreeg uiteindelijk vier klassen: wiskunde en fysica, letteren en geschiedenis,

antieke en oosterse letterkunde en geschiedenis, en als laatste de schone kunsten. Van Marum werd uiteraard lid van de eerste klasse.⁶

Voor de uitoefening van deze kunsten en wetenschappen waren verzamelingen onontbeerlijk. Naast die voor het Koninklijk Museum, zorgde Lodewijk Napoleon voor het onderbrengen van boeken, prenten en penningen in een Koninklijke Bibliotheek. Voor een Koninklijk Fysisch Kabinet was Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854) verantwoordelijk.

Reinwardt, hoogleraar scheikunde, kruidkunde en natuurlijke geschiedenis aan de Hogeschool van Harderwijk, werd op 28 juli 1808 door Lodewijk Napoleon benoemd tot directeur van de 'Jardin du Roi'. Deze 'tuin', waarvoor natuurlijk de Parijse Jardin des Plantes model stond, omvatte een plantentuin, een dierentuin en een natuurhistorisch museum. Omdat de Fransen de inventaris hiervoor grotendeels hadden afgevoerd, moest Reinwardt vrijwel opnieuw beginnen. Nog vóór zijn aanstelling was hij al betrokken geweest bij de aankoop van de reizende menagerie van Antoine Alpy die op de Utrechtse jaarmarkt te zien was geweest. Onder toezicht van de vroegere eigenaar was de levende have naar Soestdijk vervoerd, maar Reinwardt wist de Koning te overtuigen dat de complete 'Jardin du Roi' in Haarlem, op de net verworven buitenplaats Welgelegen aan de Haarlemmerhout, beter op zijn plaats was. Alpy kreeg hier het opzicht over zijn dieren, Reinwardt ging het beheer voeren over de collectie van het Natuurhistorisch Kabinet, terwijl de Leidse kweker Hermanus Schuurman Stekhoven tot chef-jardinier werd benoemd. Hoewel Reinwardt het zuivere water en de gezonde lucht op steenworp afstand van Amsterdam had aangeprezen, besloot Lodewijk Napoleon een jaar later de collecties naar Amsterdam over te brengen. De menagerie werd gehuisvest in de Amsterdamse Hortus, terwijl de naturalia werden ondergebracht op de zolder van het Paleis op de Dam.⁷ Nadat in 1810 Lodewijk Napoleon het veld moest ruimen en Nederland werd ingelijfd bij het Franse keizerrijk, werd het Kabinet des Konings omgedoopt in 's Lands Kabinet van Natuurlijke Historie of 's Lands Museum van Natuurlijke Historie. Onder die naam verhuisde de collectie in 1814 van de Dam naar het Trippenhuys aan de Kloveniersburgwal, waar in 1817 ook de voorloper van het Rijksmuseum werd ondergebracht.

De verzameling was zeer onevenwichtig; Reinwardt had er in zo'n korte periode nauwelijks enige samenhang in kunnen aanbrengen. Van een verzamelbeleid was geen sprake geweest; de aanwinsten waren te toevallig; meestal was de hoogte van de aanschafprijs doorslaggevend. De plannen voor een kruidentuin, menagerie en natuurhistorisch museum waren door Lodewijk Napoleon nog maar net gelanceerd, of hij kreeg al schriftelijke aanbiedingen om voor grote sommen geld particuliere collecties over te nemen. Zo schreef in februari 1808 Johannes Eusebius Voet uit Den Haag dat zijn collectie mineralen en fossielen te koop was. Voor ongeveer 3000 stuks mineralen, gerangschikt volgens het systeem van Haüy, en ondergebracht in zes mahoniehouten kasten van ieder 54 laden, vroeg hij 13.000 gulden. Voet merkte erbij op dat zijn verzameling bij kenners bekend stond als een uitmuntende collectie en dat deze was samengesteld uit stukken die uit heel Europa afkomstig waren. Johannes Meerman, directeur-generaal van Wetenschappen en Kunsten, die de Koning moest adviseren, bracht samen met de kenner Van Marum een bezoek aan Voet. Van Marum trof er weinig bijzondere en zeldzame stukken in aan, geen klasse der mineralen was echt compleet en lang niet alles was gerangschikt volgens Haüy, maar volgens het systeem van Wallerius. Een nieuwe indeling zou zeker een jaar werk zijn. Vergeleek hij de collectie met die van Teylers Museum en wat deze mineralen op een veiling opbrachten, dan adviseerde Van Marum een richtprijs van maximaal 8000 gulden, zonder de kasten. Uiteindelijk ging Voet akkoord met dit bedrag, inclusief de kasten.⁸

De Utrechtse kunstschilder en opzetter van dieren, Johannes Sonnenberg Gallant (1740-1810), probeerde een maand later zijn collectie vogels en viervoeters, 200 stuks, voor 14.000 gulden bij Lodewijk Napoleon te slijten. Opnieuw werd Van Marum om advies gevraagd. Hij vond dat Sonnenberg een kundig preparateur was en dat zijn verzameling belangrijke stukken bevatte, maar bij een openbare verkoping zou zo'n collectie maar 2000 gulden opbrengen. Sonnenberg werd niet eens een ander voorstel gedaan; zijn aanbod werd definitief afgewezen.⁹ Ook de mineralenverzameling van Dionysius van de Wijnpersse (1724-1808) werd na diens dood niet aangeschaft¹⁰, terwijl een jaar later een gevonden olifantsheupbeen wel werd aanvaard, evenals een kleine verzameling opgezette inlandse en uitlandse vogels van mevrouw Achtienhoven, de weduwe van vogelverzamelaar Johannes Baptista Achtienhoven (1756-1801).¹¹ Maar liefst 7000 gulden werd in 1809 uitgetrokken voor de mineralenverzameling van Gerard Troost (1776-1850), die in 1810 naar Amerika emigreerde en daar faam verwierf als geoloog en chemicus.¹² Ook in 1809 werd de collectie schelpen en zoöphyten van de Amsterdammer Johan Melchior Dentzel voor het Cabinet du Roi op een veiling verworven, dezelfde verkoping waarop Van Marum ook veel objecten voor de Maatschappij verwierf.

's Lands Kabinet van Natuurlijke Historie

Na het vertrek van Lodewijk Napoleon kon de hand worden gelegd op de belangrijke mineralenverzameling van Gerard Nicolaas Pieter Hasselaer (1755-1812), die omschreven werd als een 'allermuntendst en meer dan gewoon uitgebreid en volledig Kabinet van allerlei Delfstoffen, behoorlijk gerangschikt en waaronder geheel zeldzame en vele kostbare Edele gesteentens en andere stukken uitmunten; met vele kosten en moeite bij een verzameld.'

1814 is het jaar waarin de verzameling insecten van de Amsterdamse makelaar Joan Calkoen (1780-1812) wordt aangekocht en het jaar waarin de collectie naar het Trippenhuis wordt verplaatst.¹³

Na de verhuizing werd een inventarisatie gemaakt van de verzamelingen. Naast een collectie insecten, voornamelijk afkomstig van Oost- en West-Indië en Kaap de Goede Hoop, was er een opgezette leeuw, leeuwin, tijgerin en drie apen, alsmede skeletten en hoorns. Vogels waren er uit alle orden, maar ook kreeften, koralen en sponzen, zeeappels en pijpkorallen. Er was een houtbibliotheek, er waren zaden, en paddestoelen in was geboetseerd, evenals een kastje met 1000 microscopische preparaten, vervaardigd door Abraham Ypelaar.

Veel mineralen waren afkomstig uit Silezië, terwijl 119 stukken steen in het Hartzgebergte waren gevonden.¹⁴ Een belangrijke uitbreiding vond plaats in 1815, toen directeur Reinwardt als directeur Landbouw naar het toenmalige Nederlandsch Oost-Indië werd gezonden. Vlak voor zijn vertrek besloot hij zijn omvangrijke collectie aan het Rijk te verkopen 'om met 's lands kabinet vereenigd te worden, vindende hij het min voegzaam dat een directeur van een publieke verzameling tevens nog eene andere voor zich zelve zoude bezitten.' De verzameling werd aanvaard na een taxatie door Van Marum en Coenraad Jacob Temminck (1778-1858), welke laatst verzamelaar hierna nog uitvoerig ter sprake komt. Volgens de inhoudsopgave bestond de verzameling van Reinwardt uit dieren en andere voorwerpen op sterk water, waaronder een negerkind, andere menselijke vruchten en vooral West-Indische zoogdieren, enkele reptielen en amfibieën, 133 flessen met kleine reptielen, insecten, vissen, kreeften en wormen, droge preparaten van de mens, een opgezette aap, apenskeletten, hoorns, een skelet van een vinvis met bijbehorende preparaten, een kast met 240 laden waarin zich de insecten bevonden, en een kast met delfstoffen en versteningen.¹⁵

Tijdens Reinwardts afwezigheid, van 1815 tot 1820, werd de zorg voor de gewervelde dieren uit 's Lands Kabinet door Koning Willem I overgedragen aan Temminck en die voor de ongewervelde dieren aan Van Marum. Voor de insecten kreeg Van Marum hulp van Anthony Johannes d'Ailly (1793-1851), een Amsterdamse chemicus, die als amateur-entomoloog zelf een grote collectie insecten bezat.¹⁶ In die periode was de toen bijna zeventigjarige Van Marum dus aan drie verzamelingen verbonden. De collectie van 's Lands Kabinet stond toen nog in de schaduw van het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem.

Rijksmuseum van Natuurlijke Historie¹⁷

Hoewel de nog zeer beperkte verzameling dus goed beheerd werd, was er nog steeds geen sprake van een nationaal natuurhistorisch museum, waarvan al vele buitenlandse voorbeelden waren. Een man die bij de totstandkoming en het latere beheer een grote rol zou gaan spelen, is de al eerder genoemde Coenraad Jacob Temminck, Amsterdams patriciër en eigenaar van een omvangrijke zoölogische verzameling, vooral van vogels. De basis hiervan was gelegd door zijn vader Jacob Temminck (1748-1822), thesaurier van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Behalve verzamelaar was Temminck ook een vooraanstaand ornitholoog, die belangrijke naslagwerken op dat terrein op zijn naam had staan. Door zijn vriendschap met Anton Reinhard Falck (1777-1843), minister van Publiek Onderwijs, Nationale nijverheid en Koloniën, werd Temminck wel eens geraadpleegd over natuurhistorische zaken die het land aangingen. Zo werd hij in 1819 geraadpleegd over de toekomst van de natuurhistorische collectie van de Universiteit van Leiden, daar 'hoogleraar-beheerder' Sebald Justinus Brugmans (1763-1819) was overleden. Temminck zette daarop uiteen dat een groot nationaal natuurhistorisch museum verre te prefereren was boven de vele kleine universiteitscollecties, die alleen maar met elkaar rivaliseerden. Zo'n Nationaal Museum zou 'een schitterend monument, der natuurkundige studien toegewijd' kunnen worden, tot meerdere glorie van het vaderland en van de wetenschap. Falck bracht het advies aan de Koning over en stelde Temminck voor als directeur. Voor een centraal natuurhistorisch museum dacht hij aan het samensmelten van meerdere collecties: 1. die van de Leidse Universiteit waaronder de restanten van de stadhouderlijke verzameling, 2. die van 's Lands Kabinet van Natuurlijke Historie, die aangevangen was door Lodewijk Napoleon, 3. die van Temminck zelf. In ruil voor zijn verzameling zou hij aangesteld worden als directeur van het Nationaal of Rijks Museum van Natuurlijke Historie te Leiden. Koning Willem I keurde in 1820 alle voorstellen goed. Uiteraard had het meer voor de hand gelegen dat Reinwardt, die nog steeds in Indië verbleef, directeur van dit nieuwe museum was geworden, maar door de dood van Brugmans, moest hij die vacante hoogleraarsplaats vervullen. In deze functie trad Reinwardt in 1822 aan.

Het Leidse Kabinet¹⁸

De verzameling van de Leidse Universiteit had tot halverwege de 18de eeuw de status van een rariteitenkabinet en was met tal van etnografische objecten tentoongesteld in het Theatrum Anatomicum. Pas door de komst van J.N.S. Allamand (1713-1787), de eerste hoogleraar die zich alleen maar met de natuurlijke historie bezighield, kwam er een serieuzere collectie tot stand, en nog meer toen na zijn dood zijn eigen verzameling aan de Universiteit werd toegevoegd. Ook de lector en assistent van Allamand, de natuurhistoricus Johannes le Franco van Berkheij (1729-1812) heeft door zijn hulp zeker aan de faam van de universiteitscollectie bijgedragen. Allamands opvolger S.J. Brugmans (1763-1819), ook hoogleraar in de natuurlijke historie, gebruikte de verzamelingen meer als een hulpmiddel ter illustratie van zijn colleges, dan als een bron voor wetenschappelijk onderzoek. Na de dood van Brugmans kwam diens collectie ook in het Leidse Kabinet terecht. De belangrijkste uitbreiding onder Brugmans kwam tot stand toen Koning Willem I de geroofde restanten van het Kabinet van zijn vader aan de Universiteit afstond. Na het herstel van de Oranjes in 1813 was Brugmans¹⁹ op verzoek van de Koning naar Parijs afgereisd om daar de natuurhistorische schatten terug te vorderen en voor terugtransport gereed te maken. Wat voor de kunst gold – onverbiddelijke teruggave – ging niet op voor natuurhistorische voorwerpen: in vele gevallen moest Brugmans zich tevreden stellen met dubbele Franse exemplaren, maar gelukkig ook met materiaal dat door Franse zoölogen was beschreven. Daarom is de visie op deze ruil die Temminck toentertijd schetste iets gechargeerd wanneer hij schrijft over ‘een menigte van verworpen doubletten uit het museum van Parijs, waaronder vele, die ik reeds voor jaren aldaar *au magasin du rebut* heb zien figureeren; men beschouwe slegts nauwkeurig deze voorwerpen, waarvan vele de sporen van vroeger bederf, slegte opzetting en wanstaltige gedaantens dragen.’ In 1815 arriveerden de voorwerpen in Leiden, waar ze in het Hof van Zessen werden ondergebracht. Twee jaar later schrijft Brugmans aan de Curatoren van de Universiteit dat hij onafgebroken aan de inrichting van de verzamelingen heeft gewerkt. Ruim 80 kasten waren nodig geweest voor het opbergen van de opgezette dieren, korallen en stukken uit de paleontologische en mineralogische verzamelingen. Verder waren 50 stolpen en 300 dozen, met glas afgedekt, nodig geweest voor schelpen, insecten, spinnen, kreeften en krabben, en kleine poliepen. Maar liefst negen vertrekken waren ermee gevuld. Ook was alles vakkundig ingedeeld, beschreven en geëtiketteerd. ‘Ieder voorwerp behorende tot de Klassen der Viervoetige Dieren, der Vogels, der kreeftachtige Dieren, ook alle Hoorns, Schelpen en week-schalige Dieren, voorts een aanzienlijk gedeelte der Insecten, kruipende Dieren, Visschen en Delfstoffen zijn reeds met Etiquetten voorzien, waarop ik heb aangetekend, vooreerst: de Sijstematische Latijnsche Geslachts en Soortnaam, dan de Hollandsche benaming, indien zij bestaat, daarna de aanwijzing van een plaats, waar het voorwerp, bij den eenen of anderen Schrijver het best beschreven is, en eindelijk het Vaderland.’

Brugmans linkerhand was Paulus Godfried van Hoorn (1777-1850), die benoemd was als onderdirecteur van het natuurhistorisch kabinet van de Leidse Universiteit. Na de dood van zijn baas en leermeester had Van Hoorn gehoopt door de fusie met andere verzamelingen directeur te kunnen worden van het nieuwe Rijksmuseum, maar daar was Temminck al voor gevraagd. Toen Temminck hem benoemde tot onderdirecteur, vooral voor het deel van de mineralogische verzamelingen, ging hij daar maar schoorvoetend mee akkoord. Uiteindelijk kreeg Van Hoorn de functie van conservator, maar een succes is zijn aanstelling nooit geweest. De vrij omvangrijke collectie paleontologie en mineralogie bleef lange tijd onder hetzelfde dak als de zoölogische verzamelingen. Pas in 1878 werd hiervoor een apart Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie opgericht, dat in 1893 een eigen gebouw aan de Garenmarkt kon betrekken.²⁰ Het was voor de toenmalige directeur Hermann Schlegel waarschijnlijk een hele opluchting de geologie kwijt te zijn, zodat hij nu eindelijk een echt zoölogisch museum onder zich had.

Collectie Temminck²¹

De collectie die Temminck inbracht bestond uit zo'n 4000 opgezette vogels en circa 240 soorten zoogdieren, terwijl het aantal geraamten 93 voor de zoogdieren bedroeg, 122 voor de vogels, 11 reptielen en 18 vissen. Volgens Temminck was de verzameling ‘tot zulk een hoogen trap van volmaaktheid gebragt; dat hetzelfde zich boven alle Kabinetten van Europa onderscheid door de keuze, zuiverheid en kunstmatige bereiding der voorwerpen’. In gemeld vak zijn ruim Vier Duizend voorwerpen aanwezig, van de 204 geslagten waarin dit gedeelte der Zoologie wordt gerangschikt, ontbreken er slechts 5 aan de geheele Serie, terwijl in het Museum van Parijs, hetwelk omtrend Vier Honderd voorwerpen teld er nogtans 10 geslagten aande geheele Serie ontbreken.’ De hele verzameling stond hoog opgetast in zijn woonhuis aan de Herengracht te Amsterdam. Hoe omvangrijk de collectie was blijkt uit een schrijven uit 1829 waarin Temminck aandringt op meer museumruimte omdat er nog bijna 100 kisten met vogels bij hem thuis stonden, ongeveer viervijfde deel van zijn ornithologische verzameling.

Alexandre Isidore Leroy de Barde, Vier tromp l'oeil afbeeldingen van natuurhistorische objecten uit het Leverian en Bullock Museum te Londen, 1804-1813, gouache, 126 x 90 cm

(Cabinet des Dessins, Louvre, Parijs)

De Franse Graaf Alexandre Isidore Leroy de Barde (1777-1828) was een knap tromp l'oeil-schilder, wat tot uiting komt in deze vier gouaches. Vanwege de Franse revolutie vluchtte hij in 1792 naar Engeland, waar hij enkele natuurhistorische verzamelingen bezocht om de meest bijzondere en kleurrijke soorten te tekenen. Hij combineerde in Londen de objecten uit het Leverian Museum met die van het Bullock Museum in eigen arrangementen, maar op een wijze waarop deze vogels, gesteenten en schelpen toentertijd werden geëxposeerd. Zij komen overeen met de wijze van exposeren in Nederlandse verzamelingen, zoals in het Natuurliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij te Haarlem.

- a Kabinet met landslakken en mariene mollusken, koralen en zee-egels, alle verzameld op de reizen van James Cook, aanwezig in het Leverian Museum (1803) [p.11]
- b Drieëntwintig vogels, alle getekend in het Leverian Museum (1804) [p.12]
- c Arrangement van vogels, de bovenste helft uit het Leverian Museum, daaronder uit het Bullock Museum, aangevuld met afbeeldingen naar levende vogels (1811)
- d Veertig mineralensoorten afkomstig uit het Leverian Museum, die na de veiling van de collectie in 1806 terechtwamen in de verzamelingen van het British Museum en die van het Hunterian Museum (1813)

In 1819, vlak voor het inbrengen van zijn verzameling in het nationale museum had Temminck nog belangrijke aankopen in Londen gedaan toen de collectie van William Bullock werd geveild. Bullock was de eigenaar van een populair museum met kunst en natuurhistorische objecten, waarmee hij in 1810 van Liverpool naar Londen was verhuisd. Niet alleen zijn 15.000 objecten trokken publieke aandacht, maar ook de voorgevel van zijn museum aan Picadilly in de vorm van een Egyptische tempel waardoor zijn London Museum de naam van Egyptian Hall kreeg. Bullock zorgde geregeld voor topattracties, waaronder naturalia en artificialia die James Cook van reizen uit de Pacific had meegenomen, maar ook in 1816 een deel van Napoleons nalatenschap in de vorm van zijn rijtuig van het slagveld bij Waterloo. In 1819 liet Bullock de hele verzameling veilen om zijn ruimte te kunnen gebruiken als tentoonstellingshal voor tijdelijke optredens en exposities, waaronder volkerenshows.²² Bij die gelegenheid kocht Temminck ruim 70 dieren, waaronder zaken die tijdens de reizen van Cook waren verzameld en dus nu in Naturalis te vinden zijn.

Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden

Naast de wonderen der natuur, is er ook altijd belangstelling geweest voor voorwerpen van andere culturen. Die kwamen in de vorm van uitheemse kleding, versierselen, gebruiksvoorwerpen en afgodsbeelden met dezelfde schepen mee die ook apen, vogels, exotische gewassen en vlinderdozen vervoerden. In particuliere naturaliënkabinetten was altijd wel een klein deel aan deze niet-Europese artificialia gewijd. Ook in genootschapsverzamelingen met het accent op de natuurlijke historie vonden deze voorwerpen hun weg, niet noemenswaardig in het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij, maar wel uitbundig in de verzamelingen van bijvoorbeeld het Zeeuwsch Genootschap.

In de 19de eeuw bracht Koning Willem I dit type bezittingen van de Oranjes onder in een openbare staatsinstelling. Zo kwam in 1816 in Den Haag het Kabinet van Chinese Zeldzaamheden tot stand, vooral mogelijk gemaakt door het legaat Royer, een aanzienlijke collectie Chinese maar ook Japanse kunst, verzameld door de Haagse jurist Jean Theodore Royer (1737-1807). Vijf jaar later werd de naam veranderd in Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, waarin ook de 'etnografische' verzamelingen en andere zeldzaamheden van Prins Willem V en diens vader werden ondergebracht.²³

Vanaf 1756 had Arnout Vosmaer, directeur van het Stadhoudelijk Kabinet, zich zowel over de natuurlijke als zelfgemaakte zeldzaamheden ontfermd. Waren de naturalia in verzameling in de meerderheid, de buiten-Europese artificialia trokken zeker ook de aandacht. Het meest positief was C.G. Kuettner die in 1792 dit segment van de verzamelingen als volgt karakteriseerde: 'Die Sammlung der Kunstkuriositäten aus Afrika und aus verschiedenen Theilen Ostindiens, aus Ceylon, Batavia, China und Japan, ist die Zahlreichste bestgewählte, prächtigste und schönste, die ich je gesehen hab.' Volgens hem waren de meeste voorwerpen schenkingen van Aziatische vorsten. Uit andere bronnen blijkt dat objecten van natuur en kunst in het kabinet niet naar het land van herkomst waren gegroepeerd, maar eerder op materiaal. De meeste bezoekers wijdden uit over de aanwezigheid van kledingstukken uit verschillende landen, maar ook de kostbaarheid van de voorwerpen werd genoemd. Het ging dan om fraai bewerkte voorwerpen uit kostbare materialen, die door de bezoekers voornamelijk als Indisch of Chinees werden aangeduid. Daarnaast was er een ruim assortiment van 'gebruiksvoorwerpen van de wilden'. In beide groepen waren de kledingstukken en wapens goed vertegenwoordigd. Samen met de naturalia werden ook deze zaken na de Franse Omwenteling in 1795 op transport naar Parijs gezet. Bij teruggave vormden deze buiten-Europese artificialia met de objecten die de stadhouder uit Engeland had teruggebracht de basis voor het nieuwe Kabinet van Zeldzaamheden.

Eerst was dit museum gevestigd aan het Buitenhof, vanaf 1820 op de begane grond van het Mauritshuis. Dat dit nieuwe initiatief een succes was, blijkt wel uit de *Handleiding tot de Bezigting* van 1824, waarin maar liefst 92 schenkers worden vermeld. Waren het tot dat moment nog toevallige aanwinsten geweest, vanaf de oprichting werd door de eerste directeur Reinier Pieter van de Kastele ook beleid gevoerd. Aanzienlijke etnografische collecties werden verworven. De belangrijkste aanwinsten kwamen van Philipp Von Siebold (1796-1866) die enorme collecties in Japan had aangelegd.

In navolging van Jan Cock Blomhoff (1779-1853), tussen 1818 en 1823 de Nederlandse commandant van Deshima, en boekhouder Johannes Frederik van Overmeer Fisscher (1800-1848), wist Von Siebold naast planten, dieren en gesteenten, ook veel huishoudelijke voorwerpen en ambachtelijke kunstvoorwerpen in Japan te verzamelen. Hij stelde in 1832 alles particulier tentoon aan het Leidse Rapenburg, waarna door Koning Willem I ook deze collectie werd verworven. In 1864 kreeg de Siebold-collectie op een nieuwe Leidse locatie de naam van Rijks Ethnografisch Museum, waar in 1883 ook de verzamelingen van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden uit Den Haag in werden ondergebracht. In 1937 volgde de laatste naamswijziging in Rijksmuseum voor Volkenkunde.²⁴

Artis en het Koloniaal Museum

Ondertussen kwamen ook etnografische verzamelingen tot stand op plaatsen waar het accent lag op de natuurlijke historie, zoals in Artis waar vanaf het begin (1838) ook dode zoölogische verzamelingen werden aangelegd. Veel koloniale verzamelaars bedachten het museum met kunst en curiosa uit de Oost, zodat in 1858 een apart volkenkundig museum kon worden ingericht aan de Plantage Middenlaan. Want zoals de toenmalige directeur van de dierentuin schreef: 'Voor de mens, als hoogst georganiseerde wezen dat de dierkunde kent, behoort een plaats ingeruimd te worden in een zoölogische tuin.' De onaanzienlijke collectie leidde een sluimerend bestaan tot 1883, het jaar waarin de grote Koloniale Tentoonstelling in Amsterdam werd gehouden. Na afloop kreeg het museum de voorwerpen van deze tijdelijke expositie, aangevuld met schenkingen van genootschappen en particulieren. Zo kon in 1887, ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan, een volwaardige en wetenschappelijk uitgewerkte expositie worden geopend. Het jaarverslag sprak zelfs van een 'doordachte' en 'aller-aangenaamste presentatie'. Op den duur beschikte het museum niet alleen over belangrijke verzamelingen uit Nederlands-Indië, Afrika en het toen nog vrijwel onbekende Nieuw-Guinea, maar ook fraaie stukken uit China, Japan, Korea en de Pacific waren aanwezig. De collectie die ruim 11.000 voorwerpen telde, werd in 1911 afgestaan aan het Koloniaal Museum te Haarlem.²⁵

Het Koloniaal Museum was in 1871 geopend op de benedenverdieping van Paviljoen Welgelegen, aan de rand van de Haarlemmerhout. Directeur was Frederik Willem van Eeden, vader van de schrijver. Als secretaris van de Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid was hij bijzonder geïnteresseerd in de voortbrengselen van tropische landen en hij wist het bestuur te interesseren voor een museum van 'grondstoffen, natuurvoortbrengselen en volksvlijt uit de Nederlandsche overzeesche bezittingen en koloniën.' In 1864 kreeg Van Eeden de opdracht zo'n verzameling aan te leggen. Wat begon op zijn zolderkamer met een model van een Javaanse markt en een boog met pijlen uit Borneo groeide uit tot een enorme collectie West-, maar vooral Oost-Indische grondstoffen en objecten die in 1871 een plaats kreeg in het Paviljoen. Lag in het begin het accent op het technische aspect van de etnografische voorwerpen (hoe en waarvan zijn ze gemaakt?), op den duur brak de volkenkunde door omdat men begreep dat de objecten ook in een andere samenhang dan met grondstoffen en halfproducten konden worden getoond. Zo werd in 1912 de afdeling Indische Nijverheid en Kunst veranderd in een afdeling Volkenkunde. Exposities, lezingen en publicaties maakten de verzamelingen steeds toegankelijker voor een brede doelgroep. Vanwege plaatsgebrek werd besloten in de hoofdstad een nieuw onderkomen te bouwen dat in 1926 aan de Mauritskade werd geopend en dat nu als Tropenmuseum bekend staat.²⁶

17

Zoölogisch Museum²⁷

Bij de oprichting van de Amsterdamse dierentuin in 1838 was er al meteen sprake van een naturaliënkabinet, dat de eerste directeur Reindert Draak uit eigen bezit had meegenomen. Zo'n collectie stond ook omschreven in de doelstelling van het *Genootschap Natura Artis Magistra*: 'Het bevorderen van de kennis der Natuurlijke Historie, op eene aangename en aanschouwelijke wijze; zoo door het bijeenbrengen eener uitgebreide verzameling van levende dieren, als door het plaatsnemen van een kabinet van opgezette voorwerpen uit het dierenrijk.' Door onenigheid met het bestuur – hij zou de dieren onvoldoende te eten hebben geven en het geld anders hebben besteed – stapte hij in 1840 met zijn collectie op. De nieuwe energieke directeur G.F. Westerman nam het verzamelen over, vooral mogelijk gemaakt door honderden schenkingen van de goeude genootschapsleden en hun invloedrijke relaties. Eerst bevond de collectie zich op het middenterrein van de dierentuin, maar in 1851 was er al museale nieuwbouw aan de Plantage Middenlaan. Het aantal voorwerpen – opgezette dieren, skeletten, fossielen en gesteenten – werd toen geschat op 100.000 exemplaren met een gezamenlijke waarde van 120.000 gulden. Het was dit nieuwe, snelgroeiende instituut dat geïnteresseerd raakte in het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, toen dat omstreeks 1860 eigenlijk niet meer de status van een natuurhistorisch museum had. Dat de meeste Haarlemse objecten niet meer terug te vinden zijn in de Amsterdamse verzamelingen, ligt dan ook zeker niet aan de fusies tussen de Artis-collectie en die van de Universiteit, ook niet aan de vele verhuizingen van de collectie-onderdelen, maar eerder aan de status van de toenmalige aanwinst: een restje van wat eens Haarlems en ook Hollands glorie was.

- 1 P. Smit, *Hendrik Engel's Alphabetical List of Dutch Zoological Cabinets and Menageries*, Amsterdam 1986 (Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen, nr. 19)
- 2 Voor bezoeken van buitenlanders aan Nederlandse kabinetten: J.N. Jacobsen Jensen, *Reizigers te Amsterdam. Beschrijvende lijst van reizen in Nederland door vreemdelingen vóór 1850*, Amsterdam 1919; over openbare kunstkabinetten: B. Broos, Kabinetten, galerijen en het oudste museum van Nederland, in: *De kunst van het verzamelen* (symposiumverslag 26-10-1990), Den Haag 1991, p. 13-20.
- 3 Th.H. Lunsingh Scheurleer, De stadhoudelijke verzamelingen, in: *150 jaar Koninklijk Kabinet van Schilderijen, Koninklijke Bibliotheek, Koninklijk Penningkabinet*, Den Haag 1967, p. 11-50.
- 4 E. Bergvelt, *Pantheon der Gouden Eeuw. Van Nationale Konst-Gallerij tot Rijksmuseum van Schilderijen (1798-1896)*, Zwolle 1998, p. 28-54
- 5 F. Grijzenhout, *Een Koninklijk Museum. Lodewijk Napoleon en het Rijksmuseum 1806-1810*, Zwolle/Amsterdam 2000, p. 57-70.
- 6 J.A. Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*, Haarlem 1970, p. 63-90; A. Wiechmann & L.C. Palm (red.), *Een elektriserend geleerde. Martinus van Marum 1750-1837*, Haarlem 1987, p. 28, 65.
- 7 E. van der Pool-Stofkoper, Verwachting en werkelijkheid: parken en tuinen van het domein Welgelegen in de periode 1808-1823, in: *Paviljoen Welgelegen 1789-1989. Van buitenplaats van de bankier Hope tot de zetel van de provincie Noord-Holland*, Haarlem 1989, p. 123-137.
- 8 Met dank aan Dr F. Grijzenhout voor het beschikbaar stellen van zijn gegevens uit het Staatssecretarie-archief van Lodewijk Napoleon. Algemeen Rijksarchief, Den Haag (ARA), Staatssecretarie (SS) 51, 5-10-1808, nr. 70, zie ook SS 51, 15-9-1808.
- 9 ARA, SS 54, 9-11-1808, nr. 32, zie ook SS 124 met volledige lijst van 115 objecten.
- 10 ARA, SS 56, 10-12-1808, nr. 90
- 11 ARA, SS 199, 7-6-1809, nr. 17
- 12 ARA, SS 222, 8-11-1809, nr. 16
- 13 L.B. Holthuis, *Rijksmuseum van Natuurlijke Historie 1820-1958*, Leiden 1995, p. 14-15.
- 14 A. Gijzen, *'s Rijks Museum van Natuurlijke Historie 1820-1915*, Rotterdam 1938, p. 30-31
- 15 idem noot 14, p. 31
- 16 idem noot 13, p. 31
- 17 idem noot 13, p. 10, noot 14, p. 32-34
- 18 idem noot 13, p. 37-28, idem noot 14 p. 11-14
- 19 H. de Jonge, *Het vergeten fenomeen Sebald J. Brugmans 1763-1819, verzamelaar tussen koning, keizer en universiteit*, (Mededelingen Museum Boerhaave nr. 292), Leiden 2001
- 20 L.D. Brongersma, Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie 1878-1978. Past, Present and Future, in: *Scripta Geologica* 48, Leiden 1978, p. 37-96.
- 21 idem noot 17
- 22 C. Yanni, *Nature's Museums. Victorian Science and the Architecture of Display*, Londen 1999, p. 25-28
- 23 J. van Campen, *De Haagse jurist Jean Theodore Royer (1737-1807) en zijn verzameling Chinese voorwerpen*, Hilversum 2000
- 24 L.A. Tjon Fat & G.J.C.M. van Vliet, Philipp von Siebold. Zijn Japanse flora en fauna, Haarlem 1990, p. 29-32; A. Kouwenhoven e.a., *Siebold en Japan. Zijn leven en werk*, Leiden 2000; M. Keblusek, *Japansch Magazijn. Japanse kunst en cultuur in 19de-eeuwen Den Haag*, Leiden 2000.
- 25 D. van Duuren, *125 jaar verzamelen. Tropenmuseum*, Amsterdam 1990, p. 23
- 26 M.W. Kok, De musea in Paviljoen Welgelegen, in: *Paviljoen Welgelegen 1789-1989. Van buitenplaats van de bankier Hope tot zetel van de provincie Noord-Holland*, Haarlem 1989, p. 142-145.
- 27 A.N. van der Bijl, *De malacologische collectie van Artis 1838-1900*, Amsterdam 1992 (scriptie Reinwardt Academie); S. Kreeft, *Op zoek naar de oude paleontologische collectie van 'Natura Artis Magistra'*, Amsterdam 1995 (scriptie Reinwardt Academie)

Het schatrijke **naturaliën-**

kabinet van Stadhouders

Willem V onder directoraat

van topverzamelaar

Arnout Vosmaer

1750-1850

Florence Pieters

Het schatrijke naturaliënkabinet van Stadhouder Willem V onder directoraat van topverzamelaar Arnout Vosmaer

Het is de tijd van de Verlichting, midden in de 18de eeuw, aan het Stadhoudelijk Hof in Den Haag. Sinds het vroegtijdig overlijden van Stadhouder Willem IV in 1751 trad diens echtgenote, Prinses Anna van Hannover, op als regentes voor haar in 1748 geboren zoon, Prins Willem V van Oranje en Nassau. Prinses Anna had, evenals haar echtgenoot en alle voorgaande Stadhouders van Holland, een grote interesse in de natuurlijke historie.¹ Reeds in 1751 waren voor de jonge Prins, voor een bedrag van ruim *f* 70, insecten gekocht bij de bekende Haagse natuurhistoricus en verzamelaar Mr Pieter Lyonet. Een zekere J. v. 's Gravenweert leverde daarna regelmatig aan de Prinses 'hoorns en schulpen', die hij blijkbaar ook onderhield, want in 1753 ontving hij zelfs ruim *f* 200 voor het schoonmaken ervan.² (Ter illustratie van de hoogte van deze bedragen: de gage van een doorsnee matroos op een Hollands koopvaardijship bedroeg gedurende de 17de en 18de eeuw *f* 9 per maand.)³

De verzameling was bepaald snel aan het groeien, met name door de aankoop van het naturaliënkabinet van Pierre George de la Sarraz, kolonel van de infanterie (later generaal) te 's-Gravenhage.⁴ De liefhebberij voor dit deel van de collectie zal bij de Prinses echter nog gestimuleerd zijn door wat zij, in haar naaste omgeving, zag ontstaan bij haar hofdame Catharina Sirtema van Grovestins, geb. Sinolt von Schutz, echtgenote van de Opperstalmeester. Deze liet namelijk vanaf 1754 in het huis op de hoek van het Buitenhof haar naturaliënkabinet inrichten, met speciaal daarvoor gebouwde vitrinekasten in barokstijl, ontworpen door Daniel Marot jr. De verzameling, die later aan de Keizerin van Rusland werd verkocht, moet als geheel een zeer aantrekkelijke indruk gemaakt hebben.

Vermoedelijk maakte Mevrouw van Grovestins de Prinses ook opmerkzaam op Arnout Vosmaer, de fanatieke, jeugdige verzamelaar, aan wie haar collectie haar ontstaan dankte. Volgens Vosmaer zelf was haar kabinet 'na het zijne een der schoonste verzamelingen die ooit in de[ze] landen geweest zijn, en strecten zich uit over alle de deelen der Natuur'.⁵ In hem moet Prinses Anna in elk geval de geschikte man gezien hebben om de leiding van de vorstelijke verzameling op zich te nemen, want op 29 september 1756 stelde zij hem aan tot Directeur van het Naturaliënkabinet, waarna hij op 4 oktober in haar handen de eed aflegde. Vosmaer jubelt hierover in zijn autobiografie:

'... zo, zeg ik, openbaarde zich op 't onverwachts aan onze Vosmaer eene omstandigheid welke hem zich de allergelukkigste der stervelingen deed achten. De vorstin des lands, Anne! welks nagedachtenis in elk eerlijk hart een tempel vindt! De getrouwste Moeder dezer landen! De edelmoedigste en vriendelijkste ontmoetster aller Menschen! De getrouwste voorstandster aller Weetenschappen en kunsten! behaagde 't vorstelijk oog op hem te slaan. Onderricht van zijne natuurlijk aangeboore neigingen, die zonder taalkunde of onderricht, door de eenvoudige natuur en naarstige bevljitting alleenig voortgeholpen, tot in eene oneindige kennis der geschapene wezens. Zij zelf bewonderaarster der aanlokkelijke schoonheden der Natuur zijnde, bood in den Jaare 1756, als om zo te spreken, zijne verlangens, die hij lang gehad had om in Haare dienst te treden, als de hand. De overeenkomst was weldra getroffen in eene onderhandeling daar niet dan het teegendeel van eigen voordeel beooging plaats had, die zelfs tot verwondering der Edelmoedige Vorstin verstrekte.'⁶

Vosmaers jonge jaren

Arnout Vosmaer werd als jongste van twee zoons op 23 oktober 1720 geboren uit het tweede huwelijk van Jacob Vosmaer, wijnkoper te Rotterdam, met Suzanna van Arkel, weduwe van de Haarlemse zijdefabrikant Abraham van den Berg.⁷ De jonge Arnout verloor zijn vader toen hij 14 jaar was en werd sindsdien door zijn moeder voor de koophandel bestemd. Van 1734 tot 1742 werkte hij bij de makelaar in granen Jan van Lockhorst, in 1743 bij brouwerij 'De drie Akers' en van 1743 tot 1751 participeerde hij, hoe langer hoe meer tegen zijn zin, in een suikerraffinaderij. Intussen vervulde hij nog enkele erebaantjes, namelijk die van Vendrig [van de plaatselijke schutterij] te Rotterdam (1745), Kapitein Luitenant (1748) en Schepen van Schieland 'niettegenstaande hij litmaat der remonstrantengemeente was' (1748-1751). In die periode woonde hij ruim een jaar samen met zijn stadgenoot Mr Johannes van Lier, die evenals Arnout een grote interesse in dierkunde had.⁸ Diens huwelijk, in 1751, met de Drentse Rolina Johanna Hofstede maakte daar een eind aan: Van Lier vertrok naar Annen, Vosmaer achterlatend 'als genoegzaam ontroostbaar over 't missen van dien Halsvriend'.

Na het overlijden van zijn moeder in 1749 en het vertrek van zijn vriend besloot Vosmaer de handel vaarwel te zeggen en zich geheel en al toe te leggen op kunst en wetenschap en hij vestigde zich in Den Haag. Met steun van zijn broer Jacob en op voorspraak van de raadpensionaris Steyn kreeg hij echter op 4 november 1751 een aanstelling als 'Clerq bij 's Lands generaal Comptoir ter Recherche der Collectieve middelen', een niet al te veel-eisende (maar volgens Vosmaer 'oneindig vervelende') functie, die hij in 1756 vol vreugde verliet voor de benoeming tot directeur van het in de kern al bestaande maar nu formeel in te stellen naturaliënkabinet voor de nog jonge Willem V.

21

Het verzamelen van naturaliën

Het bijeenbrengen van 'voorwerpen van natuurlijke historie', zoals naturaliën (ofwel naturalia) in die tijd genoemd werden, was een vak apart, waarin Vosmaer zeer bedreven en fanatiek was. Het begrip 'natuurlijke historie' is oorspronkelijk afgeleid van het Latijnse 'historia naturalis', hetgeen letterlijk betekent: beschrijving van de dingen der natuur (en *niet* geschiedenis van de natuur; 'historia' wordt hier in de minder gebruikelijke opvatting van 'descriptio' gebezigd).⁹

Ook in Holland in de tweede helft van de 18de eeuw werd het begrip 'natuurlijke historie' uitermate ruim opgevat, namelijk als een nauwkeurige beschrijving van alle geschapen dingen die onder te brengen zijn in de drie rijken der natuur: het rijk der dieren, het rijk der planten en het rijk der delfstoffen (mineralen).¹⁰ Deze opvatting werd gedeeld door drie collega-natuurhistorici, allen goede bekenden van Arnout Vosmaer: de dominees Cornelis Nozeman (1721-1786) en Johannes Florentinus Martinet (1729-1795) en de Leidse lector in de natuurlijke historie (tevens beheerder van het naturaliënkabinet van de universiteit, van 1753-1761, later arts, ook bekend als vurig orangist en poëet) Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812).

Nozeman en Martinet behoorden tot de beantwoorders van de vraag die in 1767 door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen gesteld werd:

'Wat is 'er tot nu toe over de natuurlijke historie van ons vaderland geschreeven? – Wat ontbreekt 'er nog aan – En welke is de beste wijze waarop de gemelde geschiedenis zoude dienen geschreeven te worden?'

In Martinets en Nozemans antwoorden, die overigens bekroond werden met respectievelijk de zilveren en gouden medaille, is bovenstaande brede definitie van 'natuurlijke historie' vervat. Vrijwel gelijktijdig verscheen het eerste deel van Berkheij's magnum opus *Natuurlyke Historie van Holland* met een praktisch gelijklopende definitie (Berkheij rekende bovendien nog de astronomie tot de natuurlijke historie, terwijl Martinet de beschrijving van het klimaat onontbeerlijk achtte bij de natuurlijke historie van een land). Interessant is, dat Berkheij's biograaf Arpots vermoedt, dat bovengenoemde vraag van de Hollandsche Maatschappij eveneens de inspiratiebron is geweest voor Berkheij's standaardwerk.¹¹ Overigens had de Hollandsche Maatschappij aan Berkheij al eerder, in 1763, een gouden medaille toegekend.¹²

De beroemde beschrijver van het kabinet van de Franse koning, Georges Louis Leclerc de Buffon, omschreef de natuurlijke historie reeds in 1749 als 'de moeder van alle kunsten' in zijn *Histoire naturelle, générale et particulière, avec la description du Cabinet du Roy*.¹³ Om tot getrouwe en nauwkeurige beschrijvingen te komen, dienden de natuurhistorici te steunen op de zogenaamde 'byzondere natuurkundige weetenschappen': de wiskunde, de (proefnemende) natuurkunde, de scheikunde en de ontleedkunde.¹⁴ Voor het aanleggen van verzamelingen van naturaliën hoefde men echter helemaal niet te beschikken over kennis van deze bijzondere wetenschappen; o.a. om deze reden genoot dit onderdeel van de natuurlijke historie grote populariteit.

Verzamelingen van naturaliën waren ontegenzeggelijk zeer populair in die tijd, waarbij exotische voorwerpen uit het dierenrijk de meeste belangstelling genoten. Hoewel de heerschappij van de Hollanders op de wereldzeeën na de Gouden Eeuw tanende was, werd dit soort handelswaar, via de schepen van de Oost- en West-Indische

Compagnieën, tot de vierde Engelse oorlog (1780-1784) nog ruimschoots aangevoerd. In Amsterdam waren zelfs in exotische rariteiten gespecialiseerde winkels gevestigd.¹⁵ Ook werden vaak complete naturaliënkabinetten geveild, waarbij we zullen zien dat Vosmaers koopmansgeest hem goed van pas kwam. Ondanks het feit dat dergelijke verzamelingen veel kosten en moeite met zich meebrachten, signaleerde Prof. Hendrik Engel in zijn standaardwerk *Alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries* alleen al voor de 18de eeuw ca. 340 kabinetten die de moeite waard geweest zijn.¹⁶

Verschillende collectioneers nu, verzamelden niet alleen maar waren ook waarlijk beoefenaars der natuurlijke historie. Ze correspondeerden over hun waarnemingen met collega-natuurhistorici of publiceerden hun waarnemingen in de vorm van een boek of een tijdschriftartikel. Zoals in de 17de eeuw de reisverslagen, vonden in de 18de eeuw de beschrijvingen van een edelpapegaai, een ratelslang, of een wrattenzwijn, gretig aftrek bij een hevig geïnteresseerd publiek. Één van die verlichte burgers was Arnout Vosmaer, ook al was hij een autodidact op het gebied van de natuurlijke historie. Hij verkreeg die kennis heel geleidelijk, gedreven door nieuwsgierigheid, door het lezen van boeken; hij had een schitterende bibliotheek. In zijn autobiografie *Memorie tot het Leven van Arnout Vosmaer* zegt hij over zichzelf:

'Aangaande zijne geneigdheid in 't deel der studiën kunnen wij dit zeggen dat zijne geliefte was die der natuurkunde [hij bedoelt natuurlijke historie]. Hierin was hij doorkneed en bezat eene natuurlijke schikking die mogelijk voor of na hem nimmer zal te vinden zijn [d.w.z. hij was buitengewoon fanatiek]. De kennis daarvan heeft hij tragsgewijs bekoomen het eene deel na het andere, zoo heeft hij, volgens eigene betuiging, zich alleen vier volslagen jaaren zich op de mineralogie toegelegd welke hij het moeyelijkste deel achte en zoo verder.'¹⁷

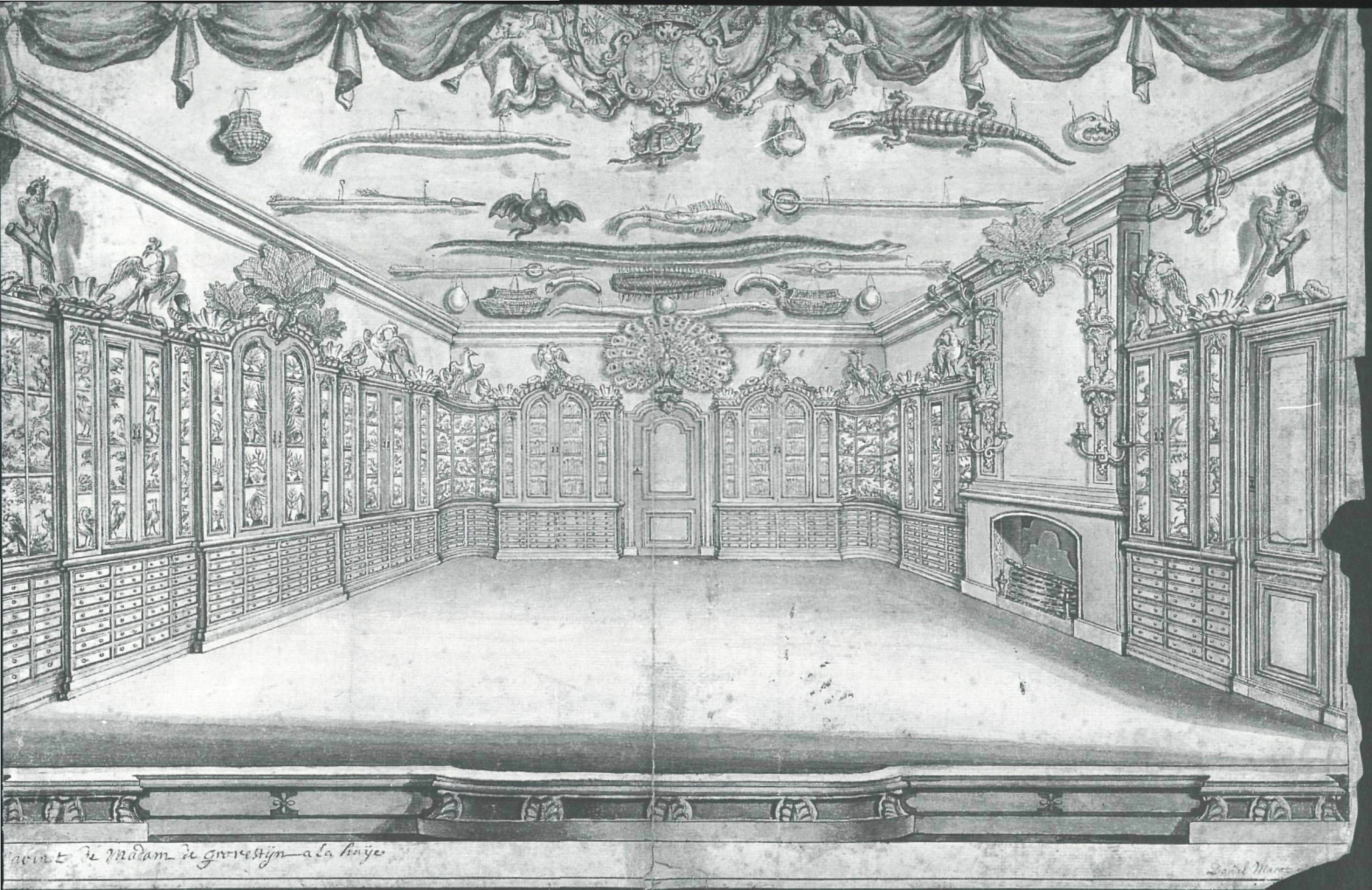
Uit het volgende zal blijken dat met name drie auteurs een onuitwisbare indruk op Vosmaer hebben gemaakt: Seba, Buffon en Linnaeus. Ook in de geschiedenis van het Stadhouderskabinet is hun invloed duidelijk te traceren.

Seba en Vosmaer

Albertus Seba (1665-1736), geboren te Etzel, Oost-Friesland, legde in 1697 het apothekersexamen af in Amsterdam na vele jaren op diverse plaatsen in West Europa als apothekersgezel gewerkt te hebben. In 1700 vestigde hij zich als apotheker in de Haarlemmerstraat, vlakbij de IJkant, waar de koopvaardij schepen af- en aanvoeren (het oorspronkelijke huis met winkel bestaat nog steeds: thans no. 110). Zijn medicamenten vonden gretig aftrek bij het arriverende scheepsvolk, terwijl hij steeds een eerste keus kon maken uit meegebrachte naturaliën uit verre landen. Hij onderhield een gestage correspondentie met geleerden (o.a. Sir Hans Sloane in Londen en Graaf L.F. Marsigli in Bologna) en ruilde vaak doubletten met andere kabinetbezitters. Seba schijnt ook een internationale groothandel in medicamenten gevoerd te hebben, met talrijke connecties in verre landen die hem als het ware op bestelling allerlei curiositeiten leverden.¹⁸

Hij legde een schitterende collectie naturaliën aan, die hij in 1716 voor een in die tijd formidabel bedrag (f 15.000) aan Tsaar Peter de Grote verkocht.¹⁹ Onmiddellijk daarna startte hij met het aanleggen van een tweede kabinet, nog omvangrijker dan het eerste. Seba's voornaamste drijfveer tot verzamelen was wetenschappelijke nieuwsgierigheid. Zijn huis stond altijd open voor onderzoekers, waaronder de kort daarvoor te Harderwijk gepromoveerde systematicus Carolus Linnaeus (1707-1778), die Seba's kabinet op 15 en 16 juni 1735 bezocht.²⁰ Seba was toen net gestart met het uitgeven van een beschrijving van zijn kabinet in twee edities in folio, nl. een in het Latijn en Hollands en een in het Latijn en Frans, waarvan de Nederlandstalige titel luidt: *Naaukeurige beschrijving van het schatryke kabinet der voornaamste seldzaamheden der natuur van Albertus Seba*.

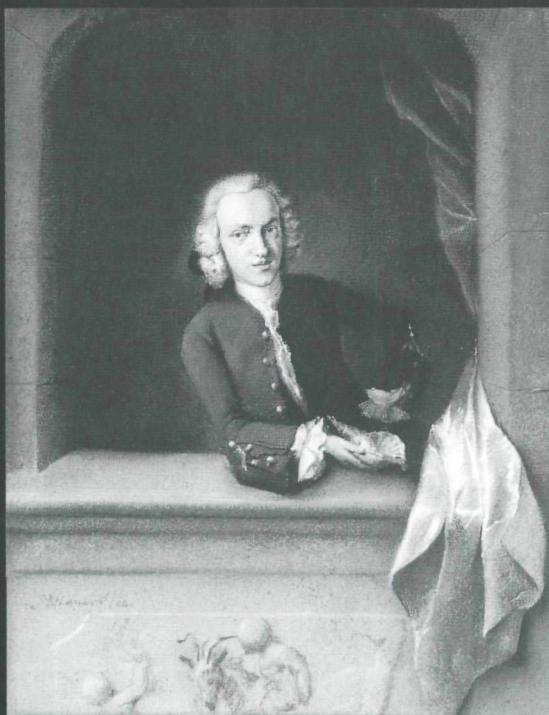
Met name de schitterende kopergravures maakten dit werk, dat naar de Latijnse titel gewoonlijk Seba's *Thesaurus* genoemd wordt, op slag beroemd. Deel 1 van *Locupletissimi Rerum Naturalium Thesauri* verscheen in 1734 en deel 2 in 1735. Helaas stierf Seba in 1736, waardoor de publicatie van de resterende twee delen aanzienlijk vertraagd werd. Uiteindelijk moest de integrale collectie (of wat daar nog van over was; de meeste insecten waren inmiddels verloren gegaan²¹) geveild worden om het uitgeven van de resterende twee delen te bekostigen.²² De fameuze veiling van de kabinetten van Seba vond plaats op vrijdag 14 april 1752 en volgende dagen te Amsterdam, en bracht f 24.440 op. In de Bibliotheek van de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering der Geneeskunst (in bruikleen bij de Universiteit van Amsterdam) bevindt zich een geannoteerd exemplaar van de uiterst zeldzame veilingcatalogus, waaruit blijkt dat een van de meest fanatieke kopers een tot dan toe vrij onbekende liefhebber was, genaamd Arnout Vosmaer.²³ Deze amateur maakte een oordeelkundige keuze, speciaal van zoogdieren, vogels, hagedissen, vissen, schelpen en veel lagere dieren, voor een totaal bedrag van f 2433.

Daniel Marot jr, Ontwerp voor het naturaliënkabinet van Catharina van Grovestins in Den Haag, 1756, tekening in pen en penseel (Gemeente-archief Den Haag)

Anoniem, Arnout Vosmaer (1720-1799), pasteltekening, ongedateerd (Particuliere coll., foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)

Jac. Houbraken naar M. Quinkhard, Albertus Seba (1665-1736), kopergravure (Teylers Museum, Haarlem)

In de periode tot zijn aanstelling aan het hof in 1756 breidde Vosmaer zijn eigen collectie aanzienlijk uit. Vosmaers kabinet bestond uit ongeveer 15.000 nummers en omvatte:

'...eene ongelooflijke meenigte van meest zeldzame viervoettige dieren, slangen, visschen en kruipende dieren in liqor. Ten tweede in meenigte van opgezette vogelen. Ten 3e van Insecten of gekorvene Dieren. Ten 4e in Mineraalen, gesteentens en verdere uitgegravene Delfstoffen en versteende zaaken. Ten 5e in Zeekoraalen, Heester, Spons en verdere zeegewassen. Ten 6e in eene overheerlijke collectie van zeehoornen en schulpen en Ten 7e van Simplicia of die zaaken welken de geneeskunde betreffen. Ten 8e in vogelnesten met hunne Eijeren. Ten 9e in eenige door konst gemaakte zeldzaamheden.'²⁴

Groei van het kabinet

Kort na Vosmaers aanstelling aan het hof bezocht de regentes Prinses Anna Vosmaers privé-verzameling, vergezeld van de jonge Prins Willem, zijn zus Prinses Carolina en leden van haar hofhouding. Dit had tot gevolg dat Vosmaers collectie voor een bedrag van f 8000 werd aangekocht en toegevoegd aan het Stadhoudelijk Kabinet:

'... in dienst van het Doorluchtige Huis van Oranje, als Directeur der Vorstelijke kabinetten tredende, was zijne eerste zorg zich van zijne aansienlijke kabinet-verzameling (en wel de aansienlijkste van natuurschatten dien 'er te dien tijd in Holland te vinden was) te ontdoen; in het waare begrip zijnde, dat een eerlijk man zich zelf voor alle achterdocht zo veel hij kan moet hoeden. [...] Men bracht bijna drie uren door met alles te doorlopen bij 't welk het geheele Hof, maar byzonder de Doorl. Vorstin, haare verwonderende goedkeuring betuigde. Kort hierop volgde de verkoping van zijn kabinetten aan het Hof.'²⁵

Het was nu allereerst nodig de geschikte ruimte te vinden om dit alles in onder te brengen. Vosmaer vond deze in vier aaneensluitende vertrekken, gelegen op de tweede verdieping van het Stadhoudelijk Kwartier en een deel van de bovenste gaanderij, waar hij een werkplaats inrichtte en, in afwachting van het gereedkomen van de in te richten vertrekken, de collectie onderbracht. Boven de grootste van de vier uitgekozen ruimten lag de toren en hierin trof hij twee verdiepingen die leeg stonden (naar het heette, spookte het er!), die hij voor zichzelf en een bediende als woning uitkoos.²⁶ In september 1757 waren nog niet alle kabinetten in de zalen gevuld, maar de inrichting was toch al zover gevorderd, dat de Prinses er bij een daar opgediend dejeuner van kon kennismaken en er haar 'volmaaktste goedkeuring' aan hechtte. Vosmaer meldt vol trots in zijn autobiografie:

'Ruim een jaar verliep er eer de kamers en kabinetten tot het nieuwe vorstelijke kabinet in order gebracht waaren, kort daarna in 't jaar 1757 zag men het reeds in eene luister die alle verwachting overtrof, en de bijna dagelijksche aangroeiing heeft hetzelfde eerlang, door eene uitgebreide correspondentie met allerlei geleerden in die Studie, met welke den heer Vosmaer alle zijnde dubbelde stukken verwisselde, tot eene uitmuntende trap van volmaaktheid gebracht, zo, dat men de allerberoemste in dit soort van Vorsten Kabinetten niet met het zelve vergelijken durft.'²⁷

Vosmaer kreeg hierop alle kans om 'zijn' kabinet met twee andere kabinetten van dit kaliber te vergelijken, namelijk de nog onuitgegeven delen van het kabinet van Albertus Seba en het 'Cabinet du Roy' in Parijs.

Inmiddels werd Vosmaer door velen als kabinetdeskundige bij uitstek beschouwd. Het is dus niet verwonderlijk dat aan hem de taak werd opgedragen om de laatste twee delen van de *Thesaurus* van Seba te redigeren. Toen Seba in 1736 stierf, waren bijna alle platen voor de resterende delen reeds gegraveerd en voor deel 3 was nog een omvangrijk handschrift uit de nalatenschap van Seba voorhanden, waarvan het gedeelte over vissen door de Zweed Petrus Artedi (1705-1735), een goede vriend van Linnaeus, geschreven was. Vosmaer werd bij het redigeren bijgestaan door drie bekende natuurhistorici, nl. de reeds genoemde Johannes Le Francq van Berkheij, de uit Berlijn afkomstige Peter Simon Pallas (1741-1811) en de in Amsterdam woonachtige Martinus Houttuyn (1720-1798).²⁸ Deel 3, voornamelijk handelend over allerlei zee-organismen (vissen, weekdieren, schaaldieren, stekelhuidigen, holtedieren, wormen, mosdierpjes, sponzen en algen), is wat systematischer van opzet dan de voorgaande delen. De tekst is middelmatig, evenals die van de vorige delen, met uitzondering van het gedeelte van Artedi over vissen, dat voortreffelijk is. (Overigens is Artedi, die de 'vader der ichtyologie' wordt genoemd, in 1735 na een diner bij Seba in een Amsterdamse gracht verdrongen; dankzij Linnaeus zijn diens nagelaten manuscripten aan de vergetelheid ontrukkt.) Dit derde deel verscheen in 1759, ofschoon in sommige exemplaren 1758 en in andere 1761 op de titelpagina staat.²⁹ Nergens blijkt dat Vosmaer aan de tekst heeft meegewerkt. Hij levert het bewijs hiervoor zelf in zijn autobiografie *Memorie tot het leven van Arnout Vosmaer*:

'1759 [*58 verbeterd in '59] zag van hem het licht het 3e deel van 't groote en alom beroemde en kostbare werk van A. Seba Thesaurus doch waarvan hij [alleen] 't laatste gedeelte 't welk over de koraalen handeld maar beschreven heeft.'

Tenslotte schreef Vosmaer deel 4, dat de insecten, mineralen en fossielen behandelt, helemaal zelf. De publi-

catie ervan werd aanzienlijk vertraagd omdat de bijbehorende tekst van Seba zoekgeraakt bleek te zijn.³⁰ Vosmaer moest zijn beschrijving baseren op afdrukken van kopergravures, omdat de meeste insecten zelf inmiddels door museumkevers waren aangevreten. (Dat zou het Stadhoudelijk kabinet onder Vosmaers hoede nooit overkomen.) Het uiteindelijke resultaat kon daarom niet anders dan mager zijn. In het voorwoord wordt dan ook de nadruk gelegd op het eigenlijke doel van deze publicatie: niet bedoeld als allesomvattend naslagwerk, maar als beschrijving van een individuele collectie. Dat dit laatste op zichzelf van grote waarde is, had de befaamde Leidse hoogleraar Herman Boerhaave (1668-1738) in zijn voorwoord van deel 1 van de *Thesaurus* reeds onderstreept. Boerhaave benadrukt hier de rijkdom en de uniciteit van Seba's collectie en prijst het nut ervan. In die tijd, waarin de kennis van de biodiversiteit nog verre van compleet was en goede illustraties ervan uitermate schaars, was Seba's *Thesaurus* een geweldige informatiebron. Hoewel deze bron in wetenschappelijk opzicht duidelijke beperkingen had, diende de *Thesaurus* desondanks als vertrekpunt voor verder onderzoek. Zo gebruikte Linnaeus de illustraties van Seba's *Thesaurus* om latere edities van zijn *Systema naturae* aan te vullen. Als gevolg hiervan is de *Thesaurus* van Seba, ondanks de niet-Linneaanse beschrijvingen, nog steeds een standaardwerk voor de diersystematiek.

Seba's werk werd zó belangrijk geacht, dat in de eerste helft van de 19de eeuw in Parijs een nieuwe editie werd uitgebracht onder de titel *Planches de Seba*.³¹ Tenslotte verscheen onlangs, in het begin van de 21ste eeuw, een volumineuze fotografische herdruk van alle platen van het handgekleurde exemplaar van de *Thesaurus* uit de Koninklijke Bibliotheek.³² Door het doen vervaardigen van dit 'museum op papier', maakte Seba zijn feitelijke naturaliënkabinet als het ware mobiel en daardoor permanent toegankelijk voor vele geïnteresseerden, zelfs nadat delen van zijn collectie vergaan, dan wel over de hele wereld verspreid waren.

Uiteindelijk zag deel 4 van de eerste editie van de *Thesaurus* van Seba in 1765 het licht. Het is typerend voor Vosmaer, dat hij in zijn autobiografie dit werk met *Schatkamer* aanduidt:

'1765. In dit jaar verscheen van hem in 't licht het langverwachte 4e en laatste deel van het kostbare werk van Seba gen.[aamd] [Thesaurus doorgestreept!] Schatkamer 't welk in zijn geheel door hem eerst in het Hollands beschreven [is] en in 't Latijn door de Heer Prof. Gaubius, en 't fransch door dhr. Med. Doctor du Clou, vertaald is.'³³

Vosmaer beschouwde Seba's kabinet dus als een schatkamer, en het kabinet van de Stadhouder, dat er zoveel mee gemeen had, moet hij dus ook als zodanig gezien hebben. Zoals we weldra zullen zien, zag hij zichzelf als een soort schatbewaarder.

Vosmaer en Buffon

In 1758 maakte Vosmaer samen met zijn vriend Mr Jan Noortberg, schepen van Gouda³⁴, een reisje naar Parijs, waar hij de Jardin des Plantes met het 'Cabinet du Roy' bezocht moet hebben. Het lijkt erop dat Vosmaer deze reis als een soort beloning voor alle moeite ten behoeve van het inrichten van het Stadhoudelijk Kabinet zag. Hiermee breekt zijn autobiografie 'Het leeven van A. Vosmaer' af:

'Niet lang na de inderbrenging van deze voortreffelijke verzameling, in den jaare 1758, werd hem eene Reize naar Parijs, door een zijner intiemste vrienden den Heer Vroedschap Noortberg van Tergouw, aangeboden, welken hij ook volbracht.'³⁵

Uit zijn andere autobiografie, die hij tot en met 1786 bijhield, blijkt dat hij in Parijs met diverse natuurhistorici contact gezocht heeft. Dit resulteerde uiteindelijk zelfs in Vosmaers benoeming tot correspondent van de Académie Royale des Sciences te Parijs:

'1751. Nog vergeten te zeggen dat hij in den jaare 1751 eene reis deed naar Aaken en Spaa in gezelschap van zijn [stief]broeder dhr Adriaan Vosmaer en dHeer .... Copius, en vandaar doen doch [= toen nog] weinig bekende Nat. prod. in versteeningen &c. mede bracht.

1758. Eene andre [reis] in gezelschap van dHr & Mr. Jan Noortberg Scheepen en Raad der stad Gouda naar Parijs, daar hij zich wel ras bekend maakte met alle lieden van studie, voorn.[amelijk] die der natuurkunde [hij bedoelt weer natuurlijke historie] en door welke gelegenheid hij daarna als correspondent van de Kon. Academie der Wetenschappen is aangenomen.'³⁶

Vosmaer kende de collectie van het 'Cabinet du Roy' al enigszins uit de beschrijvingen van Buffon en de anatoom Daubenton in hun *Histoire naturelle, générale et particulière, avec la description du Cabinet du Roy*. Van dit standaardwerk waren sinds 1749 zeven kloeke delen in quarto over de natuurlijke historie van zoogdieren verschenen. In het kabinet zelf, waar sinds 1739 zijn beroemde collega Buffon de scepter zwaaide, moet Vosmaer zijn ogen goed de kost gegeven hebben. Naar de smaak van eeuwen her was de opstelling gemengd, volgens museologische criteria waarbij het heel gewoon was dat tussen de poten van een zebra diverse gedroogde vissen en reptielen opgesteld waren, terwijl de plafonds als het ware gedecoreerd waren met

Albertus Seba, Thesaurus I, plaat 33, Amsterdam 1734 (*Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*) 1. Een der kleinste Aapjes uit Amerika, gemeenlyk Monkjes genoemd, het mannetje, 2. Tengere Luiaardt, uit Amerika, 3. Cusnoky, of Japansche Kamfertak, 4. Jonge Luiaardt van Ceilon, 5. Ceilonsche Adderslang, den naam van Ehetulla dragende, het mannetje, 6. Gele Ceilonsche Stinklang, Hotamboeia genaamt. [p. 26]

Albertus Seba, Thesaurus I, plaat 38, Amsterdam 1734 (*Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*) 1. Oost-Indische Philander, een wyfje, dragende hare jongen in haar buikzak, 2. Oost-Indische Armodil, of Schildvarken, over het gantsche lyf als geharnast, 3. Klein Armodil, in een gerold, 4. Ongemeen schone Oost-Indische Loeri, 5. Soort van Paradysvogel, uit Ambona, gemeenlyk de Konings-

vogel genaamt, 6. Zeer schone vogel uit Ambona, Calatti genaamt, 7. Bladen van een Heestergewas uit Oost-Indië, 8. Bladen van een Indiaanschen boom Valli Cari Capoeli geheten. [p. 26]

Albertus Seba, Thesaurus I, plaat 60, Amsterdam 1734 (*Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*) 1. Zwarte Oost-Indische Paradysvogel, 2. Wonder sierlyk Paradysvogeltje, van de Molukkische eilanden, 3. Idem, 4. Gekuijde Perikiet van 't Boetonsche eilandt, 5. Vogeltje Guitguit, van 't eilandt Cuba, 6. Wonderlyk schoon vreemd vogeltje van Mexico, 7. Mexikaansch vogeltje, Chichiltototl, 8. Ander Mexikaansch vogeltje van den zelven naam. [p. 27]

Albertus Seba, Thesaurus III, plaat 24, Amsterdam 1759 (*Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*) 1-13. Schulpvischen, 14-19. Balistes. [p. 27]

Jan Velten, Een Nederlands Naturaliënkabinet, tekening in pen, circa 1700 (*Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam*)

G. Wingendorp, gravure van titelblad in: O. Worm, Museum Wormianum, Leiden/Amsterdam 1655 (*Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam*)

skeletten van grote vissen.³⁷ Ware kunstschaten stonden naast twijfelachtige curiositeiten – het deed enigszins aan de 'schatkamer' van Seba denken. Aan de allure van het geheel droegen de prachtige vitrinekasten aanzienlijk bij, want Buffon wilde door al die overdaad verbazing en ontzag wekken bij een groot publiek. Ondanks de soms heftige kritiek op deze wijze van exposeren, trok het Cabinet du Roy, dat wekelijks op dinsdag en donderdag voor het publiek geopend was, drommen bezoekers die zich aan al die rijkdommen der natuur vergaapten. Deze 'vorstelijke' presentatie moet Vosmaer tot voorbeeld gestrekt hebben, waardoor ook hij later felle kritiek te verduren kreeg.³⁸

Eindelijk, in het begin van 1759 'zag men reets genoegzaam 't geheele Kabinet van den jongen Vorst in order waar in de netheid, juiste schikking en rijkheid elk oog bekoorden'.³⁹ Uit berichten van reizigers kunnen we afleiden dat het Stadhouderskabinet reeds vanaf 1759 voor bezoekers toegankelijk moet zijn geweest.⁴⁰ Het kabinet was toen gevestigd in vijf vertrekken. In het eerste vertrek waren antiquiteiten uit een in 1751 (voor f 30.000) aangekochte, in Italië verworven verzameling van Graaf Frederik de Thoms opgesteld. Deze collectie was zeer gevarieerd en omvatte antieke beeldhouwwerken, vazen, bronzen, munten en penningen en een grote collectie gesneden stenen.⁴¹ In het tweede vertrek waren allerlei soorten vogels en hun eieren te zien. Het derde vertrek bevatte een reeds spoedig beroemde collectie koralen, die in kasten stonden opgesteld, waarvoor (tegen het licht) gordijnen konden worden geschoven. Men vond er koralen bij, zo hoog als het vertrek. In de vierde ruimte bevonden zich mineralen en gesteenten en in het vijfde vertrek stond een nog niet zo groot aantal viervoetige dieren en de bijzonder geroemde schelpencollectie.⁴² Maar tussen dit alles bevonden zich ook allerlei etnografische zaken, zoals Chinese uit ivoor gesneden sloopjes, kostbare Oosterse wapens en een collectie gouden, met edelstenen ingelegde en met parels versierde sieraden uit Ceylon.

Vosmaer bleef in de hierop volgende jaren onvermoeibaar de collectie uitbreiden. De befaamde Engelse natuurhistoricus Thomas Pennant bezocht het kabinet in 1765. Uit zijn reisdagboek, dat niet voor publicatie bestemd was, blijkt dat hij over de collectie zeer te spreken was, maar minder over haar directeur:⁴³

'Visited the Prince's cabinet, under the direction of M. Vosmaer, a frenchified Dutchman, extremely ignorant. The curiosities are kept in five rooms and are very fine; the animals in spirits are numerous, among them Lizard with a fin on its back engraved in Seba.'

Overigens moet het feit, dat Pennant Vosmaer 'extremely ignorant' noemde, vooral aan Vosmaers gebrek aan kennis van het Engels gelegen hebben.⁴⁴

Omstreeks 1766 ontwierp Vosmaer een gedrukt formulier, bestemd voor onze overzeese vestigingen, waarin hij uiteenzette op welke zaken voor het kabinet en de diergaarde van de Stadhouder prijs gesteld werd. Op den duur schijnt dit systeem goed gewerkt te hebben, maar ook vóór die tijd stroomden er al vele geschenken voor de Stadhouder binnen. Zo ontving Vosmaer op 5 september 1765 van de Heer D. van Marselis een 117 voorwerpen tellende lijst met zowel levende als dode dieren, die zijn zoon Theodoor van Marselis jr. uit Suriname had meegebracht.⁴⁵ Wanneer Vosmaer er iets van gading voor de collectie van de Prins tussen vond, moest hij dat maar kenbaar maken. Vosmaer streepte hierop van de 117 items zeer begerig 20 items dubbel aan (speciale voorkeur) en 32 enkel. De geannoteerde lijst werd op 11 september met een begeleidende brief van De Larrey

(secretaris van Willem V) aan de afzender geretourneerd. Hierin excuseert hij zich in bedekte termen voor de hebbelijke reactie van de directeur van het kabinet. Vervolgens verzoekt hij om slechts een gedeelte van deze dieren of insecten te sturen:

'Le Directeur du Cabinet du Prince, après l'avoir parcouru a marqué les articles qu'il desireroit pour l'ornement et pour l'augmentation du Cabinet du Prince de ce ++ signe. Et ceux qu'il voiteroit aussi, car les amateurs sont insatiables, sont marqués ainsi +.'

Uit de verdere correspondentie blijkt dat de Heer van Marselis desondanks het kabinet en de menagerie van de Prins naar Vosmaers wenschen bediend heeft. Onder de levende dieren werden o.a. een rolstaartbeertje (door Vosmaer 'Amerikaansche wezel, Potto' genaamd), twee trompetvogels en een 'levendige' ratelslang genoemd. Dat waren destijds nagenoeg onbekende diersoorten. Omstreeks die tijd moet bij Vosmaer het idee gerijpt zijn, om net als Buffon zijn kennis over deze dieren te boek te stellen, want over alle drie publiceerde hij niet veel later een beschrijving, elk met eigen titelblad.

In totaal publiceerde Vosmaer vanaf 1766 in 33 afleveringen in quartoformaat, die aanvankelijk nog geen serietitel hadden, telkens een beschrijving van één exotische diersoort, geïllustreerd met één of twee fraaie, handgekleurde kopergravures. Voor de meeste van die prenten maakte de van oorsprong Dordtse maar sinds 1748 ook in Den Haag werkzame kunstenaar Aert Schooman (1710-1792) de tekeningen.⁴⁶ Schooman ontwikkelde zich geleidelijk tot de belangrijkste Hollandse schilder en tekenaar van vogels en bloemen van de 18de eeuw. Hij was buitengewoon bedreven in het creëren van de illusie dat het door hem afgebeelde dier in de vrije natuur was geobserveerd. De dieren zelf werden weergegeven alsof ze betrappt waren.⁴⁷ Vanaf 1767 werd een Franstalige editie, eveneens in 33 afleveringen, gepubliceerd. Beide series werden pas in 1804/1805 uiteindelijk afgesloten met een 34^e aflevering, die de gegraveerde titel *Regnum animale*, de collectieve titelpagina, een voorwoord en de inhoudsopgave bevatten. In het voorwoord wordt Buffon geroemd als 'de Aristoteles van onzen leeftijd'. Wanneer we Vosmaers boek met de *Histoire naturelle* van Buffon vergelijken, waarvan de originele editie in 36 delen tussen 1749 en 1789 verscheen, valt Vosmaers tekst kwalitatief en kwantitatief nadelig uit.⁴⁸ Echter, de prenten in Vosmaers boek scoren beslist hoger dan die van Buffon, omdat in de *Histoire naturelle* meestal duidelijk te zien is dat er stijve, opgezette museumexemplaren afgebeeld zijn. Vosmaer zag zijn boek als een soort aanvulling op Buffons *Histoire naturelle* en citeerde Buffon in nagenoeg al zijn beschrijvingen van zoogdieren. Omgekeerd citeerde Buffon Vosmaer in zijn supplementen en liet hij diverse platen uit Vosmaers boek kopiëren.⁴⁹

Tenslotte vermeldde Vosmaer in zijn *Regnum animale* dankbaar de namen van de gulle gevers van deze 'zeldsaame gedierten', net als Buffon in zijn *Histoire naturelle*, in de hoop dat hierdoor nog meer schenkingen zouden binnenstromen, en aldus geschiedde. Niet alleen door schenkingen, maar ook door talloze aankopen en ruil, groeide het Kabinet van de Stadhouder onder Vosmaers directoraat onstuimig. Reeds in 1766 werd besloten de collectie, evenals die van het kunstkabinet en de vorstelijke bibliotheek, van het Binnenhof over te brengen naar het grote hoekhuis Buitenhof-Kneuterdijk, dat hiertoe werd aangekocht. Dit was een beslissende stap, aangezien het Kabinet hiermee losraakte van het Stadhouders Kwartier en veel meer dan voorheen een op zichzelf staande instelling werd, ook al bleef het beheer uiteraard bij de Stadhouder. De grootste ruimte in het

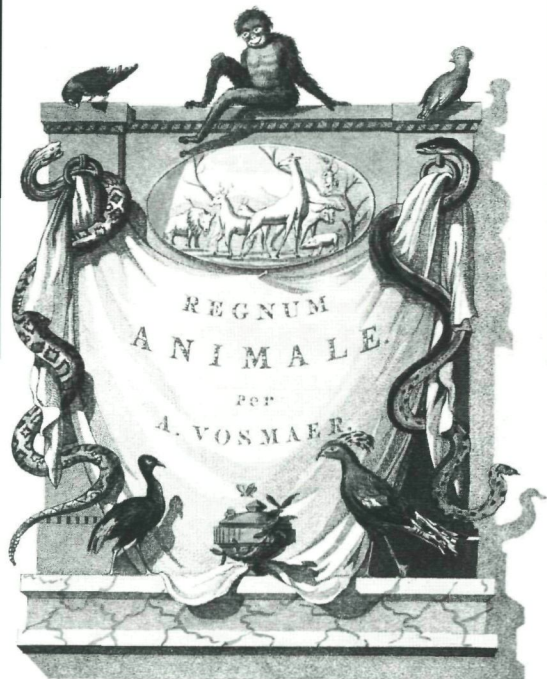

Albertus Seba, Thesaurus III, plaat 4, Amsterdam 1759

31

(Universiteitsbibliotheek, Amsterdam) 1. Een der grootste soort van Loligo, 2. Tweede soort van Loligo, 3. Derde soort van Loligo, 4. Vierde soort van Loligo, 5. Dit is een jong van de zelve soort, 6. Dit is een eierstok of zeetakje, daar die van Num. I uit voortkomen, 7. Hier vertonen wy een zee-rups die ons levendig van Zandvoort is gebragt, 8. Dezelve rups, van anderen.

NATUURKUNDIGE BESCHRYVING
 EENER
 UITMUNTENDE VERZAMELING
 VAN
ZELDSAAME GEDIERTEN;

Bestaande in
 OOST- EN WESTINDISCHE
 VIERVOETIGE DIEREN, VOGELN EN SLANGEN,
 Welc'er leevend voorhanden geweest zynde, buiten den Haag, op het KLEINE
 LOO van Z. D. H. den Prins van ORANJE-NASSAU,

DOOR
A. V O S M A E R,

*In zyn leven Raad van Z. D. H., Directeur der Vorstelyke Natuur- en
 Konst-Kabinetten en Diergaarden, Lid der Keizerlyke Academie,
 en Correspondent der Koninglyke Academie der Wetenschappen
 van Parys, Lid der Koninglyke Academie van Madrid,
 van het Zeeuwsch Genootschap te Vlissingen, en
 van de Holl. Maatschappye te Haarlem.*

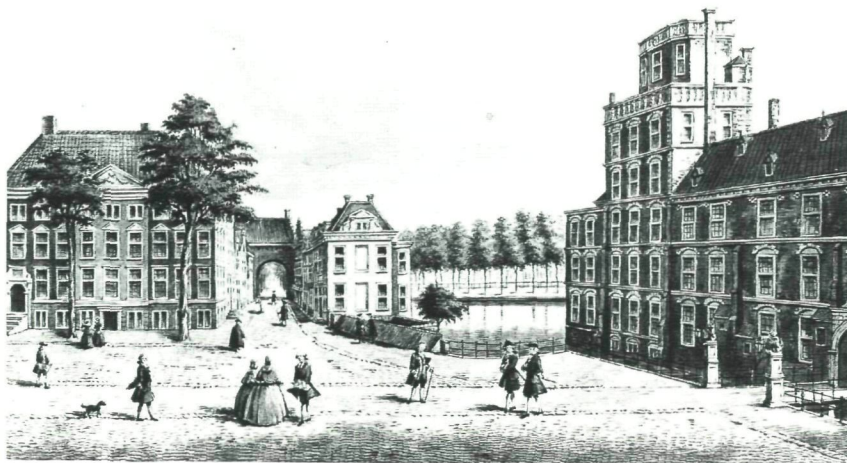
Met naar 't leven Getekende en Gecouleurde Afbeeldingen.

TE AMSTERDAM,
 BY J. B. E L W E,
 MDCCCIV.

Adriaan de Lelie (?), Frontispice in Arnout Vosmaer, *Regnum Animale*,
 Amsterdam 1804 (Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam)

Titelblad van de postuum gepubliceerde algemene titel van Vos-
 maers *Regnum Animale*, *Natuurkundige beschryving eener uitmun-
 tende verzameling van zeldsaame gedierten*, Amsterdam 1804
 (Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam)

Anoniem, *Het Buitenhof te Den Haag*, aquarel, 1770 (Gemeente-
 archief, Den Haag). Geheel rechts is de ingang naar het stadhouder-
 lijk kwartier te zien. In het grote gebouw links waren de kabinetten
 van Willem V ondergebracht.

Aert Schouman, Bosch-duivel uit Suriname, gegraveerd door Simon Fokke, in: Arnout Vosmaer, *Regnum Animale*, Amsterdam 1786 (Teylers Museum, Haarlem)

Aert Schouman, Een quagga of Kaapse ezel, tekening in pen en penseel, 1780 (Teylers Museum, Haarlem)

nieuwe museumcomplex was bestemd voor het 'Kabinet van Natuur en Kunst', dat vijf kamers op de eerste en twee op de tweede verdieping besloeg (in het resterende deel van de eerste verdieping was het 'Kabinet van Penningen en Antiquiteiten' gevestigd, waarover de filosoof Frans Hemsterhuis samen met Vosmaer het directoraat voerde; op de gelijkvloerse verdieping was de Bibliotheek, waarin ook een collectie fysische instrumenten opgesteld stond, gehuisvest).

Het kabinet was van maandag tot en met vrijdag van 12 tot 1 uur voor bezoekers toegankelijk die zich enkele uren van te voren schriftelijk moesten aandienen. Men kon alles dan uiteraard slechts vluchtig bekijken. Tegen betaling van drie gulden kon men echter ook buiten deze openingstijden het kabinet alleen, in alle rust, bezoeken.⁵⁰ Men begon gewoonlijk het bezoek met de twee kamers op de tweede verdieping. De eerste bevatte geraamtes van vogels en viervoeters, maar er stonden ook 'curiosités de l'art et de la nature'. De grotere tweede kamer bevatte kledingstukken uit China en Ceylon, modellen van chinese huizen en schepen en zou men dus meer als een etnografisch kabinet kunnen zien. Op de eerste verdieping bevatte de eerste kamer een schitterende verzameling binnen- en buitenlandse vlinders, de tweede kamer de koralen in glazen kasten met laden onderin, waarin kreeften, krabben, enz. Middenin de kamer stond een groot nijlpaard. De derde kamer had glazen kasten rondom, waarin amfibieën, vissen, reptielen enz., alle in flessen met sterk water. In de laden onder de kasten vond men fossielen, edelstenen, enz., terwijl in het midden in 110 laden een magnifieke schelpencollectie was ondergebracht. In de vierde kamer stonden opgezette viervoeters 'dans leurs attitudes naturelles'. In de vijfde kamer zag men tenslotte de opgezette vogels, waarvan de grotere in kasten met glas aan de voorkant, de kleinere onder stolpen. In het midden stond een tafel met vogeleieren. Aldus beschrijft de in 1785 verschenen *Guide ou nouvelle description de La Haye* het kabinet, dat toen reeds lang tot de vaste bezienswaardigheden van Den Haag behoorde.⁵¹

Dr Carl Heinrich Titius, inspecteur van het Keurvorstelijke Saksische Naturaliënkabinet in Dresden, die het Stadhouderskabinet in 1777 bezocht, prees met name de onschatbare rijkdom en de grote wetenschappelijke waarde ervan: 'Auf die Vermehrung des Kabinetes werden große Summen verwendet. Es wird in ganz Europa nicht seines gleichen haben, und zur Aufklärung der noch so dunkeln Naturgeschichte könnte es unendlich viel beytragen.'⁵² Titius vervolgt echter: 'Beym ersten Anblicke des Kabinetes wunderte ich mich, daß die Naturalien fast ohne Ordnung in die Säle vertheilt, und mit Kunstwerken, auch andern nicht dahin gehörigen Dingen untermengt waren.'⁵³ Prof. Heinrich Sander uit Baden, die de verzameling eveneens in 1777 bezocht, verzucht, na een uitvoerige beschrijving: 'Die Ordnung ist eitel Unordnung und bestätigt mir das, was andre Gelehrte mir von Vosmaer gesagt haben'⁵⁴ (overigens liet Sander zich in soortgelijke termen over Buffons kabinet uit). De Directeur van het kabinet van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, Martinus van Marum, die de collectie in 1782 bezocht, was ook niet erg te spreken over de onsystematisch aandoende opstelling ervan:

'Het kabinet van zeldzaamheden van den Prins is ons door den Hr. Vosmaer zelfs vertoont. De verzameling is groot, dog wat de schikking betreft, hier aan zoude vrij wat kunnen worden verbeterd na het oordeel van alle deskundigen. Behalven natuurlijke voortbrengselen vind men er ook veele werken van kunst, tot welker verkrijging genoemde vorst zekerlijk uitmuntende gelegenheid heeft.'⁵⁵

Toch mag men dit Vosmaer niet te zwaar aanrekenen, daar de taak die hier gesteld werd, ver boven de krachten van één man lag. Sinds 23 mei 1770 had de Stadhouder hem ook nog de directie van de Stadhoudelijke menagerie, die buiten de stad lag, opgedragen⁵⁶ (hij behield deze post tot de overbrenging van de dieren uit Het kleine Loo te Voorburg naar Het oude Loo in Apeldoorn in 1786). Bovendien lag een gemengde opstelling, ondanks nagestreefde systematiek, nu eenmaal nog in de geest van de tijd.⁵⁷ In tegenstelling tot Buffon, beschikte Vosmaer niet over een staf van gekwalificeerde vaste medewerkers. Bovendien moet ook, evenals in het 'Cabinet du Roy' van Buffon, ruimtegebrek een belangrijke rol gespeeld hebben. Uit de door hem opgestelde veilingcatalogi⁵⁸ blijkt, dat het Vosmaer bepaald niet ontbrak aan ordening – en zeker niet aan netheid. De collectie moet er *pico bello* bij gestaan hebben, o.a. vanwege het gebruik van ongedierte-werende middel-tjes, getuige de reiziger Jacob Jonas Björnsthäl, die het kabinet in 1773 bezocht:

'De verzameling van insecten is waarschijnlijk de grootste, die bekend is: eene geheele zaal is daarmede gevuld. Er is ook een groot aantal vogels, allen wél bewaard; men heeft namelijk in all' de kassen en laden kamfer gelegd, welke het ongedierte weert, ook doet het verwen der kassen, voornaamlijk met blaauwe verw, er zeer veel toe.'⁵⁹

'Hierop bezogten wij den heer Clockner [te Amsterdam], doktor in de artzenijkunde, en bezitter der aanzienlijkste verzameling van viervoetige dieren, die in Holland te vinden is. Deze heer bezit daarenboven het geheim, om dezelve voor motten en wormen te bewaren. Dit bestaat in eenen spiritus, dien hij zelf bereid, en waarmede hij de huid van het dier van binnen en van buiten wast of vrijft. Thans bereid hij daarmede de dieren, die voor het kabinet van den prins erfstadhouder bestemd zijn, gelijk hij dan onlangs een op deze wijze voor ongedierte bewaard Nijlpaerd naar den Haag gezonden heeft.'⁶⁰

Wel zou men Vosmaer een zekere eigenzinnigheid kunnen verwijten, waardoor degenen, die hem niet goed kenden, zich voor het hoofd gestoten voelden. De zogenaamde 'orang oetan oorlog' in 1777 met Camper en Hemsterhuis, door halve afspraken ontstaan, bezorgde hem veel moeilijkheden. Op 29 juni 1776 ontving de Stadhouder uit Borneo de eerste orang oetan die ooit levend Europa bereikte, een jong vrouwtje, voor zijn menagerie. Vosmaer hield haar de eerste maand bij zich thuis om haar gedrag te observeren. Helaas werd de aap in november ziek en stierf hij op 22 januari 1777. Vosmaer liet het dier onmiddellijk opzetten voor het kabinet, terwijl Vosmaers collega Hemsterhuis het complete kadaver aan de bekende anatoom Petrus Camper (1722-1789) beloofd had. Camper kreeg, zeer tegen zijn zin, slechts het gevilde karkas in een grote pot met sterk water toegezonden. Zelfs de Stadhouder was eerst 'horribel kwaad', maar begreep later dat zijn directeur geen verwijt verdiende en gaf hem zelfs de titel en rang van Raad en een plaats aan de maarschalkstafel; op den duur draaiden ook de anderen bij.⁶¹

De meeste dieren in de diergaarde leefden niet lang ('volgens eene loflyke gewoonte dezer Diergaarden' schrijft Vosmaer in zijn in 1778 verschenen aflevering over de orang oetan)⁶² en kwamen zodoende vroeger of later uiteindelijk in het kabinet terecht.⁶³ Langs deze weg werden, naast ruil, koop en schenking, veel belangrijke aanwinsten voor het kabinet verworven. Af en toe verdwenen ook dieren uit de menagerie omdat ze door de Stadhouder als relatiegeschenk weggegeven werden, zoals bv. een zebra of een quagga (door de Prins Caepsche Ezel genoemd) aan de Hertog van Tweebruggen⁶⁴ en exotische vogels aan Madame de Pompadour⁶⁵. Voorwerpen uit het kabinet werden zelden of nooit weggegeven, hoogstens geruild.

Toch werd onlangs bij een inventarisatie van schenkingen en aankopen van het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen een schenking van een topstuk uit het Stadhoudelijk Kabinet ontdekt: een orang oetan nog wel! Als schenker staat te boek: 'Arnout Vosmaer, opzichter stadhoudelijke verzamelingen'. De orang was bedoeld om er een skelet van te maken, 'hetwelk de heer Van Marum heeft aangenomen om te doen'. Als datum van deze schenking staat 3 januari 1792 genoteerd, dus mogelijk is dit voor die tijd schitterende cadeau door Vosmaer (met permissie van de Stadhouder) geschonken ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum van de Maatschappij. Vosmaer was lid van de Maatschappij sinds 1770, doch zijn eerste contacten ermee dateerden al van 1763, toen hij als kabinetdeskundige geraadpleegd werd over het al dan niet plaatsen van kasten, vanwege hoge vochtigheid in de geplande kamer voor het naturaliënkabinet van de Maatschappij.⁶⁶ Ook had Vosmaer nog in 1786 een tamelijk leesbare bijdrage geleverd aan de *Verhandelingen* uitgegeven door de Maatschappij, waarin hij de 'zoogenaamde meermin der stad Haarlem' uit 1403 ontmaskerde als een gewoon 'naekt wyf', dat heel goed kon zwemmen.⁶⁷

Het is echter niet uitgesloten dat dit vorstelijke geschenk toch een initiatief van de Stadhouder betrof, dat uitgevoerd werd via Vosmaer. Ook Prins Willem V had een belangrijke band met de Hollandsche Maatschappij, want hij was Directeur met de titel van Protector sinds 1754 (hij was toen 6 jaar oud) en pas in 1789 prijkte hij als oudste Directeur bovenaan op de, naar anciënniteit van aantreden gerangschikte, jaarlijkse lijst van Directeuren vóór in de *Verhandelingen* der Maatschappij.⁶⁸

Vosmaer en Linnaeus

Linnaeus had in 1758 het startsein gegeven voor de moderne systematische zoölogie met de uitgave van de 10^e editie van zijn *Systema naturae*. In deze editie paste hij nl. voor het eerste consequent zijn binaire naamgeving op het dierenrijk toe. In deze z.g. binaire nomenclatuur, die thans nog steeds wordt gehanteerd, wordt iedere soort aangeduid door twee Latijnse namen, een geslachtsnaam, aangeduid met een hoofdletter, bv. *Bufo*, en een soortnaam, bv. *bufo*. Linnaeus verwees in de diverse edities van zijn *Systema naturae* vaak naar diersoorten afgebeeld in de *Thesaurus* van Seba, waarbij hij ze voor het eerst een binaire wetenschappelijke naam gaf. Als gevolg hiervan is de *Thesaurus* van Seba, ondanks de niet-Linneaanse beschrijvingen, nog steeds een belangrijk standaardwerk voor de diersystematiek. Een ander gevolg hiervan was, dat een groot gedeelte van Seba's oorspronkelijke collectie uit belangrijk referentiemateriaal bestond, de z.g. type-exemplaren. Vosmaer had een aantal type-exemplaren uit de collectie van Seba onder zijn hoede (dat kunnen pakweg zo'n 26 grote flessen met 'animalia in liquor' zijn geweest) en daarvan was hij zich zeer wel bewust, zoals we later zullen zien. Reeds in 1759 moet Vosmaer het belang van Linnaeus' *Systema Naturae* ingezien hebben, zoals blijkt uit de volgende belangrijke opmerking in het reisverslag van Bengt Ferrner, die het Stadhoudelijk kabinet in 1759 bezocht: 'Alle dieren en planten waren gerangschikt naar het systeem van Linnaeus, dat daar op tafel lag'.⁶⁹

Linnaeus had veel navolgers, die zich haastten om de vele nog onbeschreven diersoorten te beschrijven en in te schalen in het systeem der natuur. Maar hij had ook tegenstanders, waarvan de belangrijkste Buffon was. Volgens Buffon werd de levende natuur gekenmerkt door geleidelijke overgangen en door het ontbreken van scherpe scheidingen. Soorten beschouwde hij als de enige realiteit. Anders dan de systematici definieerde hij ze niet aan de hand van vormkenmerken. Voor Buffon bestond een soort uit individuen die zich konden voortplanten en in staat waren een vruchtbaar nageslacht voort te brengen. Andere groepen dan de soort, die de Linneïsten in de natuur meenden te kunnen onderscheiden (geslachten, ordes, klassen), waren volgens Buffon slechts producten van de menselijke geest.

Om Buffon een beetje te jennen, had Linnaeus de gewone pad in 1758 *Bufo bufo* naar Buffon genoemd. Aldus werd de zoölogie in de tweede helft van de 18de eeuw beheerst door de opponenten Linnaeus en Buffon; in feite betrof het hier twee verschillende onderzoekprogramma's, waarvan het ene zich concentreerde op de classificatie en het andere op de beschrijving.⁷⁰ Tegen het eind van de 18de eeuw, na de dood van de bekende anatoom Petrus Camper in 1789, die fel anti-Linnaeus was,⁷¹ hing heel natuurhistorisch Holland Linnaeus aan.

Vosmaer was een groot liefhebber van systemata, want een systema is voor elke verzamelaar nu eenmaal noodzakelijk als ordeningsprincipe. Zo stelde hij rond 1765 een eigen classificatie van schelpdieren op.⁷² De grootste promotor van het *Systema naturae* van Linnaeus in Holland was Martinus Houttuyn, die vanaf 1761 een commentatio van 37 delen op Linnaeus' *Systema Naturae* publiceerde, getiteld *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving der dieren, planten en mineralen, volgens het samenstel van den heer Linnaeus*. Dit uitgebreide seriewerk was bij serieuze liefhebbers van naturalien een must; het wordt vaak ten onrechte toegeschreven aan Linnaeus. Zoals we gezien hebben, heeft Vosmaer met Houttuyn samengewerkt bij het redigeren van het derde en vierde deel van de *Thesaurus* van Seba.

Vosmaer leerde de fijne kneepjes van de Linneaanse nomenclatuur vooral kennen door zijn samenwerking met een andere co-editor van de *Thesaurus*, Peter Simon Pallas, met wie hij in 1764 een 'Beredeneerde catalogus van eene, by uitstek fraaye en weergalooze Verzameling, zoo van Inlandsche als uitheemsche vogelen [...] verzameld, en eigenhandig in order gebracht door A. Vroeg' opstelde.⁷³ Later, in 1766, raakten Vosmaer en Pallas gebrouilleerd omdat Pallas over enkele dieren uit de collectie gepubliceerd had zonder Vosmaers toestemming (met name over een gevaarlijk wrattenzwijn, dat later zelfs zijn oppasser levensgevaarlijk zou verwonden; het dier werd daarop afgevoerd naar de menagerie van Blauw Jan, maar nadat het daar gestorven was, behoorde het in opgezette toestand tot de topstukken van het Stadhoudelijk Kabinet). Beide auteurs gaven een beschrijving van dit 'onlangs nieuw ontdekt en nog geheel onbekend soort van Africaansch breedsnuitig varken, of bosch-zwijn' uit in 1766. De publicatie van Vosmaer zag eruit als een los hoofdstuk in Buffon (maar dan wel in het Nederlands); dit was de eerste aflevering van een serie die later *Regnum Animale* zou gaan heten. Die van Pallas leek er veel op, maar was in het Latijn, met gebruikmaking van de Linneaanse nomenclatuur. Beide auteurs voegden een fraaie kopergravure van het beest toe, naar een tekening van Aert Schouman. Pallas noemde het een Ethiopisch varken, *Aper aethiopicus*. Later bleek dat wrattenzwijnen zo weinig verwant zijn met gewone varkens, dat er een nieuwe geslachtsnaam voor bedacht moest worden, nl. *Phacochoerus*. De huidige wetenschappelijke soortnaam van het wrattenzwijn luidt dan ook *Phacochoerus aethiopicus* (Pallas, 1766).⁷⁴ Dus, ook al zou Vosmaer een jaar eerder over deze nieuwe soort gepubliceerd hebben, dan zou zijn naam in de wetenschappelijke literatuur niet geldig geweest zijn omdat hij de Linneaanse nomenclatuurregels niet gevolgd had. Overigens is het erg jammer dat ze ruzie kregen, want

Aert Schouman, Een Afrikaans wild zwijn, tekening in pen en penseel, 1765 (Teylers Museum, Haarlem)

Gravure naar een schilderij, voorstellende de zeemeermin van Edam, uit een verhandeling over dit onderwerp door Arnout Vosmaer, 1786 (Teylers Museum, Haarlem)

Pallas had in het Stadhoudelijk Kabinet alle korallen beschreven en Vosmaer had nog veel van hem kunnen leren.⁷⁵ Vosmaer citeerde in zijn *Regnum animale* Linnaeus zowat even vaak als Buffon. Hij probeerde een soort tussenpositie in te nemen; nu eens was hij het met Buffon oneens, dan weer met Linnaeus. Maar nooit gebruikte hij de binaire nomenclatuur om zijn nieuwe soorten te benoemen, behalve één keer, in zijn postuum uitgegeven 'Beschrijving van eenen zeldzaamen Afrikaanschen nog niet beschreevenen naakthalsigen Nimmerzat of Wulp, aan de Kaap de Goede Hoop genoemd Bosch-Kalkoen', die in één van de laatste afleveringen van *Regnum Animale* in 1804 te Amsterdam bij J.B. Elwe werd uitgegeven. Vosmaer zegt hierin:

'...t is dan ook in deze zo ver uitgestrekte en daar door zeer in 't oog vallende naaktheid van hals, byzonderlyk dat ik eene voldoende reden meen gevonden te hebben, om dezen vogel den kenmerkenden en niet onpassenden naam van *Tantalus nudicollis* of *Naakthalsigen Wulp* te geeven, ter onderscheiding van dien, welken de Heer de Buffon, onder den naam van *Courlis à tête nuë* (a) beschreeven en afgebeeld heeft, en welke in de laatste of dertiende uitgave van het *Systema naturae* des Hr. Linnaeus (b) als de elfde soort van het Tantalus geslacht, onder de kenmerkende benaaming van *Tantalus calvus* of *Kaalhoofdigen Wulp* voorkomt, met wien de onze overigens, by het eerste aanzien, zeer veel verwantschap schynt te hebben.' (p. 6-7)

Maar helaas voor Vosmaer, hij vergiste zich, het bleek toch de gewone gladnek-ibis te zijn, die door Buffon al was beschreven en door de Zeeuwse natuurhistoricus Pieter Boddaert (1730-1795) van een binaire Latijnse naam was voorzien, die later in de dertiende editie van Linnaeus' *Systema Naturae* werd geciteerd. De huidige wetenschappelijke naam van de gladnek-ibis is: *Geronticus calvus* (Boddaert, 1783). (Overigens leeft Vosmaers naam toch in de zoölogische nomenclatuur voort, en wel in de naar hem vernoemde ondersoort van de in 1769 in *Regnum Animale* beschreven *Eclectus papegaai*, *Eclectus roratus vosmaeri* (Rothschild, 1922)).⁷⁶

37

Dit alles overziend, denk ik dat Vosmaer een gematigd Linneïst is geweest – maar hij was eigenwijs genoeg om toch een eigen systema van schelpdieren op te zetten. Zoals we gezien hebben, lag in 1759 de tiende editie van de *Systema naturae* in het Stadhoudelijk Kabinet op tafel. In 1769 riep Nozeman op (in zijn met de gouden medaille van de Hollandsche Maatschappij bekroonde Antwoord): 'Wel, meen ik, zou 'er gedaen worden, zoo veel de Rangschikking der Naturalia onzes Vaderlands aenbelangt in alle drie de Regna, dat men de Methode volgde van Linnaeus.'⁷⁷ Dat moet Vosmaer zich ter harte genomen hebben, maar het *Systema* van Linnaeus werd bij de latere, steeds meer uitgebreide edities te ingewikkeld voor hem als amateur, hij kon het in zijn eentje niet meer bijhouden.

Wat de gemengde opstelling betreft, die was nu eenmaal (nog) in de mode⁷⁸ en dan was er ook nog ruimtegebrek. Nog in 1790 – Vosmaer was toen al 70 – liet de bekende wereldreiziger en natuurhistoricus Georg Forster⁷⁹ zich uitermate positief uit over het Stadhoudelijk Kabinet:

'Die Pracht, die Seltenheit, die Auswahl, der Aufputz und die sorgfältige Unterhaltung der Naturalien des erbstatthalterischen Cabinets fallen nicht nur beim ersten Anblick auf, sondern die Bewunderung steigt, je länger und genauer man es untersucht'.⁸⁰

Het pleit voor Vosmaer, dat het Stadhoudelijk Kabinet, dat hij nu ruim 30 jaar onder zijn hoede had, een man als Forster zulke uitbundige uitlatingen ontlokte. Maar al te spoedig zou blijken, dat de roem van het Kabinet ook in Frankrijk doorgedrongen was.

Verhuizing naar Parijs

Het is begin 1795. 'Wat nu?' zei Pichegru – dat zou spoedig blijken: Op 22 januari 1795 marcheerde een voorhoede van het Franse leger Den Haag binnen, de dag daarop gevolgd door nog meer troepen. Niet veel later werden alle bezittingen van de Stadhoudelijke familie, die nog net op tijd naar Engeland was gevlucht, geconfisqueerd ten behoeve van de Franse Republiek. Dit blijkt o.a. uit een decreet van Alquier, Représentant du peuple près l'Armée du Nord, gedateerd La Haije, le 21 Ventôse l'an troisième de la République Française (11 maart 1795).⁸¹

De 'citoyens' Thouin en Faujas waren als commissarissen belast met de inventarisatie en het voorbereiden van het transport van de 'productions des Sciences et des arts' van de Stadhouder naar Parijs. Hoewel de Jardin des Plantes met het 'Cabinet du Roy' in 1793 was omgedoopt tot Muséum National d'Histoire Naturelle, werkten er nog dezelfde onderzoekers, die indertijd aangesteld waren door Buffon. De sympathieke André Thouin (1747-1824), in 1764 op 17-jarige leeftijd aangesteld als 'Jardinier en chef', was inmiddels bevorderd tot 'professeur' in de botanie, en Barthélemy Faujas de Saint-Fond (1741-1819), in 1787 aangesteld als 'sous-garde en sous-démonstrateur' (onder Daubenton en naast Lacépède), was inmiddels 'professeur' in de geologie aan het Muséum. Thouin en Faujas gingen met bekwame spoed te werk. Op 14 maart 1795 schrijft Faujas aan een van zijn collega's van het Muséum, waarschijnlijk Antoine-Laurent de Jussieu (de opvolger van Daubenton en directeur van het Muséum), dat ze de volgende dag met het inventariseren

van de objecten zullen beginnen aan de hand van de inventaris van de directeur van het Kabinet, Vosmaer.⁸² Uiteindelijk werd onder toezicht van Thouin *alles* ingepakt. Intussen keken de natuurhistorici in het Muséum reikhalzend naar de collectie uit. Spoedig na aankomst van de verzameling in het najaar van 1795 werden de kisten (het waren er 150) uitgepakt en werd over de inhoud door diverse specialisten gerapporteerd. Zo bevindt zich in de Archives Nationales een uitermate lovende rapportage over de insecten en wormen van de Stadhoudelijke collectie van de hand van de 'citoyen' Lamarck.⁸³ Onmiddellijk hierna volgt een anonieme, juichende 'Note relative aux quadrupèdes ovipares, aux Serpens, et aux poissons de la collection du cidevant Stadthouder', vrijwel zeker van de hand van de Graaf Lacépède.⁸⁴ Ik citeer hieruit:

'Poissons: Une des plus belles et des plus nombreuses collections de poissons tant cartilagineux qu'osseux, tous remarquables ou par la grandeur des individus, ou par leur conservation supérieure à celle de presque tous les objets de même nature qui ont jusqu'à présent, fait partie des collections les mieux soignées, cette précieuse suite, servira d'autant plus à l'avancement de la science, qu'elle renferme un grand nombre d'espèces qui n'ont encore été décrites par aucun naturaliste, ni même indiquées par aucun voyageur. Ces trois suites de quadrupèdes ovipares, de serpens, et de poissons, réunies avec les suites analogues que le muséum de la république possédoit déjà, forment sans aucune doute, la collection de ce genre, la plus riche, la moins incomplète, la plus utile aux progrès de l'histoire naturelle, et par conséquent la plus digne de l'attention d'un grand peuple.'

Aangaande de zoogdieren en vogels heb ik geen eerste rapportage in de Archives Nationales kunnen traceren. Waarschijnlijk zijn Étienne Geoffroy Saint-Hilaire en Georges Cuvier, die dat hadden moeten doen, daar niet aan toegekomen. Uit een gemeenschappelijke publicatie uit 1795 blijkt, dat ze zich bij het uitpakken van de kisten onmiddellijk op de door Vosmaer zogenaamde 'vyfvingerige Bengaalsche luiaard' hebben gestort en hem diep in de bek hebben gekeken. Want over het gebit was Vosmaer vaag geweest in zijn publicatie, uit 1770, in de serie *Regnum animale*. Als reden hiervoor gaf hij op dat het beestje in de diergaarde gestorven was toen hij op reis was en hij het bij terugkomst fraai opgezet in het Kabinet aantrof. Hier zien we weer dat Vosmaer typisch een schatbewaarder was: hij vond het zonde om het beestje de bek open te breken. Bij Vosmaer was het Kabinet op de eerste plaats een schatkamer. Daarentegen fungeerde reeds ten tijde van Buffon het 'Cabinet du Roy' in Parijs als laboratorium voor onderzoekers. Overigens concludeerden Geoffroy en Cuvier al snel, dat het beestje helemaal geen luiaard, maar een grote plumpe loeri (een halfaapje) was.⁸⁵

De onderzoekers van het Muséum zagen ook direct het grote belang van de buitgemaakte type-exemplaren uit de stadhoudelijke collectie in, zoals blijkt uit een notitie, gedateerd '15 fructidor an 3', bestemd voor 'les citoyens composant la commission d'agriculture et arts':

'Vous senterez, citoyens, quelle va devenir l'importance de la collection nationale, lorsqu'après avoir réfléchi que tous les animaux envoyés à Buffon et Daubenton ont servi d'originaux à leur magnifique ouvrage, vous saurez que la collection statouderienne renferme un très grand nombre d'animaux publiés par Seba, Allamand, et M.M. Pallas et Vosmaër. Le Museum d'histoire naturelle possedera donc non seulement presque toutes les especes connües, mais même tous les individus d'après lesquelles elles sont gravées et publiées. [...]'⁸⁶

Intussen maakte de bejaarde Vosmaer de zwaarste tijd van zijn leven door. In een voorrede van een onvoltooid gebleven handschrift 'Beschrijving van de onschatbare kabinetten, bevattend, voornamelijk, de natuurlijke Historie gelijk mede konstige en kostbare zeldzaamheden [...] Alles toebehoord hebbende aan Zijne Doorluchtige Hoogheid den Heere Willem de Ve Prinse van Oranje & Nassauw enz. enz. beschreven door A. Vosmaer voormaals Directeur der voorgem. Kabinetten, Lid van verscheide koninklijke en andere genootschappen' verzucht hij:

'[...] de onschatbare voormalige Vorstelijke Natuur-verzameling, helaas! Dezer voormalige zo bloeiende gewesten, door verlies van gevoel en smaak enz. – onttoogen. Den inkt ontwijk mijne pen, en eene als onzienbare Arm treckt mijne hand als terugge – de denkbeelden mijner ziel verwarren zich in gebeurde en noch volgende gebeurtenissen!!! Wel aan, ik zal mij schikken, donkere wolken verdwijnen voor een zich ophelderend verschieft, dit doet mij den draad mijner reeden hervatten [...]'⁸⁷

Gelukkig werd deze bittere pil voor Vosmaer aanzienlijk verzacht door het feit dat de nieuwe machthebbers enige consideratie met de bejaarde schatbewaarder hadden. Uit artikel 5 van het reeds genoemde decreet van Alquier blijkt dat hij diverse stukken mocht uitzoeken om zijn oude dag te veraangenen.

Met een aan zekerheid grenzend vermoeden durf ik te stellen, dat Vosmaer hierna een aardige collectie type-exemplaren van Seba, in pakweg 26 grote flessen op sterk water, heeft uitgezocht. In elk geval gaf Vosmaer op 3 februari 1796 twee kisten met 'animalia in liquor' in bewaring bij de Haagse jurist en kunstverzamelaar Jean Theodore Royer. Vosmaer overleed in Den Haag op 14 januari 1799, 78 jaar oud. Arnouts neef en erfgenaam Willem Carel Vosmaer (1749-1818, zoon van Arnouts broer Jacob en Louisa Maria Mosburger) restitueerde deze collectie 'animalia in liquor' op 6 mei 1803 aan Prins Willem V in Brunswijk, tezamen met de kleren en pistolen

van de Friese stadhouder Willem Frederik, een z.g. zwaard van Claudius Civilis en andere objecten. Willem Carel Vosmaer kondigt deze zending in een brief aan Prins Willem V als volgt aan:

'Uwe D.H. ontvangt een groote kist met 24 (ni fallor) flessen waarin animalia in liquor, mitsgaders 2 flessen moutwijn, daarbij behoorende. Item nog een klein kistje met ijzer beslag, waarin nog 2 groote flessen met animalia in liquor. Voorts een koffer, waarin gepakt zijn de goederen op nevens gaande copie lijst gespecificeerd, waarvan [ik] de origineele aan den Heer J.T. Royer tot decharge heb moeten restitueeren.' [...]⁸⁸

Vermoedelijk heeft Prins Willem V, die in ballingschap in Brunswijk verbleef, deze wetenschappelijk belangrijke fractie van zijn eens zo schatrijke kabinet later ten geschenke gegeven aan de Utrechtse kabinetbezitter en vurige Orangist Gijsbertus Johannes van Klinkenberg (geb. 1768 of 1769, overleden 1841). Deze Van Klinkenberg verkocht zijn gehele collectie in 1841 aan de Utrechtse hoogleraar Theodoor Gerard van Lidth de Jeude (1788-1863). De befaamde collectie van Lidth de Jeude werd later geveild, waarbij de belangrijkste items ervan uiteindelijk gelijkelijk verdeeld werden tussen het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden en het British Museum (Natural History) in Londen.⁸⁹

Terugvordering van het kabinet door Prof. Brugmans

Nadat Napoleon in 1813 in Leipzig was verslagen, keerde er weer een Oranje terug op de troon. Willem I (zoon van onze Stadhouder Willem V, die op 9 april 1806 in Brunswijk overleden was) werd de eerste Koning van het Koninkrijk der Nederlanden. Na de economisch belabberde tijd zette hij stevig de schouders onder het nieuwe Nederland. Bij Koninklijk Besluit van 2 september 1815 werd de terugvordering van het buitgemaakte voormalige naturaliënkabinet van de Stadhouder toevertrouwd aan de Leidse hoogleraar Sebald Justinus Brugmans (1763-1819).⁹⁰ Dat leek een goede keus, want Brugmans was een praktische man, die bovendien zelf een omvangrijk kabinet had, dat hij noodzakelijk achtte voor het aanschouwelijk onderwijs. Alleen al het anatomisch museum, dat hij ten behoeve van de universiteit had aangelegd, bevatte 4000 voorwerpen.⁹¹

Na de aankomst van Brugmans in Parijs, op 7 september 1815, verliepen de onderhandelingen aanvankelijk bepaald niet vlot. Met veel moeite werd Vosmaers catalogus, die de Franse commissarissen in 1795 ook hadden meegenomen, teruggevonden. Maar de gehele collectie bleek met het Franse museum versmolten te zijn. Bovendien bleek het grootste gedeelte van de collectie zelfs helemaal niet meer te bestaan. In het officiële verslag over zijn missie vermeldt Brugmans hierover:

'Zeer veele opgezette viervoetige dieren, vogels, insecten en dergelijke zijn zedert de verelopene 20 jaren bedorven, veele der voorwerpen in wijngeest hebben ter ontleding gediend, van veele welke in de Fransche verzameling dubbeld waren heeft men zich ontdaan om door ruiling andere aan te schaffen, en niet weinige zijn door de Departementen verspreid, wijl in ieder van dezelve eene verzameling voor de Natuurlijke Historie moest worden aangelegd.'⁹²

De beschrijvingen in de catalogus van Vosmaer bleken ook al weinig soelaas te bieden:

'Het is mij gebleken, dat wel alle voorwerpen van de Stadhouderlijke verzameling daarin door den voormaligen Directeur wijlen den Heer Vosmaer waren genoteerd, doch meestal onduidelijk en nog [= noch] in eene geregelde order, nog met die bepaling der systematische namen, door welke elk stuk konde worden onderscheiden.'

Voor al het ontbrekende zouden equivalenten geleverd dienen te worden. Op 20 september werd een voorstel gedaan 'om zonder acht te geven op de voorwerpen, welke te voren tot het Stadhouderlijk Kabinet hadden behoord, uit de dubbelden der Fransche verzameling eene reeks van stukken in alle de verschillende klassen der Natuurlijke wezens tot schavergoeding voor Zijne Majesteit van tijd tot tijd af te sonderen.' Brugmans onderhandelde verder, want hij wilde natuurlijk dat er meteen en definitief werk van gemaakt werd:

'De 23sten September nam ik dit aanbod in zoo verre aan dat ik hun voorstel ter kennis van Z.M. wilde brengen om Hoogstdezelfs welbehagen te vernemen, mits ik vooraf in het bezit der catalogi van de voormalige Stadhouderlijke verzameling werd gesteld, en tevens de algemene opgave van die voorwerpen erlangde, welke zij in vergoeding der gehele verzameling niet successievelijk, maar ineens en dadelijk zouden willen overgeven. Na lange en moeilijke discussiën verkreeg ik het grootste gedeelte der gemelde catalogi, en er werd besloten, dat ik met de administrateurs der Fransche verzameling dadelijk een aanvang zoude maken om in alle de klassen van het Musee alle de dubbelde specimina te noteren, welke *tezamen met een groot gedeelte der aanzienlijkste nog kenbare stukken der Stadhouderlijke verzameling een kabinet van schadevergoeding zoude uitmaken*, terwijl ik inmiddels de nadere bevelen Zijner Majesteit zoude vragen.'

Begin oktober werd Brugmans geïnformeerd door de Secretaris van Staat, dat zijn behandeling van de reclamatie 's Konings volkomen goedkeuring had en werd hij geautoriseerd om op de ingeslagen weg voort te gaan. Ook werd hij geautoriseerd om, 'nadat aldus de ondernomen sortering zoude zijn volbragt, definitievelijk te

C.H. Hodges, Sebald Justinus Brugmans (1763-1819), olieverf op doek, na 1815 (Academisch Historisch Museum, Leiden; foto Museum Boerhaave, Leiden)

verklaren, dat de nieuwe verzameling aangenomen is als een equivalent voor den in 1795 uit 'sHage weggevoerde eigendom.' Brugmans werkte flink door bij het noteren en uitzoeken van de duplicaten, waarbij nogal wat onaangename discussies gevoerd schijnen te zijn. Reeds op 24 oktober werd in het Muséum d'Histoire Naturelle een definitieve acte van schadevergoeding in drievoud opgesteld, ondertekend door Brugmans, Thouin (nu directeur), Geoffroy St. Hilaire (secrétaire) en de Jussieu (trésorier). De acte maakt melding van in totaal 9988 voorwerpen, verdeeld over 14 categorieën: 267 zoogdieren, 847 vogels, 238 reptielen, 564 vissen, 39 skeletten, 45 crustaceeën, 21 arachniden, 1741 insecten, 3499 mollusken, 138 radiariën, 254 polypen, 104 andere lagere dieren, 2225 mineralen en 6 stukken geologie, verwijzend naar een bijbehorende catalogus.

Uit deze systematische catalogus blijkt, volgens Brugmans 'dat zij uit eene onafgebrokene reeks van natuurlijke voorwerpen is zamengesteld, dergelijke nimmer in dit land heeft bestaan.' Tenslotte vermeldt Brugmans in zijn verslag over zijn missie, dat hij nog heel wat voorwerpen uit het Stadhouderskabinet terug heeft ontvangen:

'Ik heb enige grote voorwerpen van het Stadhouderskabinet moeten agterlaten, doch het grootste gedeelte van die welke het meeste in het oog lopen zijn terug gekregen. Ten voorbeelde zijn de Orang outang, de Gibbon, de langneus, de baviaan, het grote schubdier, schildvarken, de jonge olifant, de Bizamkat, de civetkat, de krokodildoder, het muskusdier, de kaapsche Pronkbok, de Palatouche, het stekelvarken, de Kaapsche Klipdas, de kleine Hippopotamus, de Tapir, het Ethiopische varken, het grootte scelet van den krokodil, veele vogels, hoorns en schelpen, de grootte magneet, de grootte versteningen uit de Pietersberg, enz. enz. enz.

In de plaats van het geen is agtergelaten, is een grooter aantal voor de wetenschap meer belangrijke stukken in plaats gekomen. Bij eene naauwkeurige vergelijking durve ik verzekeren, dat deze nieuwe verzameling het voormalige Stadhouderskabinet vooreerst in wetenschappelijke waarde overtreft, voorts aan hetzelfde in uiterlijke luister en pracht niet zal achterstaan.'

Het is bekend dat de Fransen de giraf persé niet wilden afstaan. Verder noemt Brugmans 'de grootte versteningen uit de Pietersberg', maar de echte Mosasaurus kreeg hij niet mee. Tegenover de grote Cuvier moest Brugmans het afleggen, want hij moest genoegen nemen met slechts een afgietsel van dit beroemde fossiel. Verder is het de vraag, of Brugmans wel het originele 'Ethiopische varken' en de originele Kaapse klipdas uit de collectie van de Stadhouder meegekregen heeft; het is goed mogelijk dat deze zijn geruild tegen een recent verworven exemplaar. Brugmans was een algemeen zoöloog en was zich de betekenis van type-exemplaren mogelijk niet bewust – de Fransen waren dat in elk geval wél. Ik ben ervan overtuigd, dat onder de afgestane 'Polypiers' geen type-exemplaren van koralen beschreven door Pallas zaten.

Echter, in die tijd was iedereen heel tevreden over het resultaat van de onderhandelingen. Het was de tijd van de vergelijkende anatomie en van de opkomst van de moderne biologie; bovendien wilden de grote musea graag collecties van alle delen van de wereld verwerven. Tegenwoordig kunnen we ons haast niet voorstellen dat Brugmans vond dat dit 'kabinet van schadevergoeding' het Stadhouderskabinet zelfs in wetenschappelijke waarde overtrof. Maar in zijn tijd leek iedereen het met hem eens te zijn. Deze collectie uit Parijs, die reeds op 26 oktober klaar voor verschepping stond, verpakt in 71 kisten, zou uiteindelijk aan de wieg staan van het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie (thans Naturalis), maar dat is een ander verhaal in dit boek.

- 1 Zie: P. Smit, et al., *Hendrik Engel's alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries* (2de, enlarged edition). Amsterdam: Rodopi, 1986 (= Nieuwe Nederlandse Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen, 19), lemma ORANJE, pp. 201-202. De eerste editie van dit onvolprezen naslagwerk over naturaliënkabinetten en dierentuinen in Nederland van H. Engel verscheen in 1939 ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van 'Artis' in *Bijdragen tot de Dierkunde*, 27, p. 247-346.
- 2 Gegevens ontleend aan: Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'De Stadhoudertelijke verzamelingen', in: *150 Jaar Koninklijk Kabinet van Schilderijen | Koninklijke Bibliotheek | Koninklijk Penningkabinet*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, 1967, p. 9-50.
- 3 Zie: R. van Gelder, 'Arken van Noach; dieren op de schepen van de VOC', in: F. Egmond, E. Jorink & R. Vermij (red.), *Kometen, monsters en muilezels; het veranderende natuurbeeld en de natuurwetenschap in de zeventiende eeuw*. Haarlem: Uitgeverij Arcadia, 1999, p. 40.
- 4 Zie Smit et al. (noot 1), lemma SARRAZ, p. 238.
- 5 In Vosmaers autobiografische aantekeningen in het archief van de familie Vosmaer, dat sinds kort door de familie aan het Algemeen Rijksarchief in bewaring gegeven is. Zie: M.C. van Leeuwen-Canneman, *Inventaris van het archief van de familie Vosmaer 17de-20ste eeuw*. 's-Gravenhage: Centraal Register van Particuliere Archieven, 1988, p. 24-28. Hierin Arnout Vosmaers twee autobiografieën in handschrift in archiefnr. 2.21.271, inv. nr. 57. De ene is een lopend verhaal met de titel 'Het leeven van A. Vosmaer', dat in 1758 afbreekt, de andere is een op jaartallen geordende 'Memorie tot het leven van Arnout Vosmaer', eindigend in 1786.
- 6 Aldus Vosmaer in zijn autobiografische notitie 'Het leeven van A. Vosmaer' (zie noot 5)
- 7 Biografische gegevens ontleend aan Vosmaers eigen autobiografische notities (zie noot 5) en aan J.W. Niemeijer, 'Het kunstenaarsalbum van Arnout Vosmaer', in: J.F. Heijbroek (eindred.), *De verzameling van mr. Carel Vosmaer (1826-1888)*. 's-Gravenhage: SDU uitgeverij/ Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam, 1989, p. 148-169
- 8 Dit blijkt o.a. uit het boek van zijn hand 'Verhandelingen over de slangen en adders die in het landschap Drenthe gevonden worden' dat in 1781 te Amsterdam en Groningen verscheen.
- 9 Zie: *Woordenboek der Nederlandsche taal* (WNT), deel 6 (1912), col. 768; zie ook deel 4, col. 1727; met dank aan R.P.L. Arpots, die in zijn proefschrift hier nadrukkelijk op wijst (op. cit. in noot 10, p. 45), met de aantekening dat de *Katholieke Encyclopaedie* in 1936 terecht met nadruk vermeldt, dat de biologie als onderdeel van de natuurlijke historie beschouwd moet worden.
- 10 Hierover waren de natuurlijke historici Cornelis Nozeman, J.F. Martinet en Johannes le Francq van Berkheij (alle tijdgenoten van Vosmaer) het eens. Zie R.P.L. Arpots, *Vrank en vry; Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812)*; een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren. Proefschrift Nijmegen, 1990, p. 52.
- 11 Zie proefschrift van Arpots (noot 10), p. 62.
- 12 In 1777 werd wederom een antwoord van Berkheij met de eerste prijs bekroond. Zie Arpots (noot 10), p. 41-42. Arpots werpt hier de volgende interessante vraag op: 'Met de toekenning van de tiende gouden medaille van het belangrijkste wetenschappelijke genootschap in de republiek, was in 1763 de naam van de wetenschapper Le Francq van Berkheij stevig gevestigd. Daarom is het wel erg vreemd dat hij, die in zijn leven lid werd van andere geleerde genootschappen, geen lid is geweest van de Hollandische Maatschappij der Wetenschappen, waar verschillende vooraanstaande wetenschappers lid van waren. [...] Weigerde Berkheij zèlf het lidmaatschap, of werd het hem nooit aangeboden? Of werd hij geen lid omdat leden geen prijsverhandelingen meer konden winnen? Zeker is, dat de verstandhouding tussen Berkheij en de Maatschappij goed was.'
- 13 De originele Franstalige editie van Buffon verscheen te Parijs in 36 delen, 1749-1789. Geciteerd uit de Nederlandstalige editie, getiteld *De algemeene en byzondere natuurlyke historie*, Amsterdam: J.H. Schneider, 1773, deel 1, p. 15.
- 14 J. le Francq van Berkheij, *Natuurlyke historie van Holland*. Amsterdam: Yntema & Tieboel, deel 1, 1769 [= 1768], p. 29; zie ook proefschrift Arpots (noot 10), p. 52
- 15 Zie: J. van der Veen, *Zeventiende-eeuwse rareitenverzamelingen te Amsterdam*. Amsterdam: Doctoraalscriptie NITH, 1983, p. 30-34 (kopie in Artis bibliotheek, Universiteit van Amsterdam).
- 16 Proefschrift Arpots (noot 10), p. 56; voor ref. standaardwerk Engel, zie noot 1.
- 17 In Algemeen Rijksarchief, Den Haag (zie noot 5), p. 5
- 18 Zie: H. Engel, 1937, 'The life of Albert Seba', in: *Svenska Linné-Sällskapets Årsskrift*, 20, p. 75-100.
- 19 Zie: J.J. Driessen, 'De correspondentie van de Amsterdamse apotheker Albertus Seba met Rusland', in: R. Kistemaker, N. Kopaneva & A. Overbeek (red.), *Peter de Grote en Holland. Culturele en wetenschappelijke betrekkingen tussen Rusland en Nederland ten tijde van tsaar Peter de Grote*. Bussum: Uitgeverij Thoth/ Amsterdam: Amsterdams Historisch Museum, 1996, p. 42-46.
- 20 Zie: H. Engel, 1937 (noot 18), p. 82.
- 21 Zie: *Thesaurus* deel 3, 1759, p. 96.
- 22 Zie: H. Engel, 1937 (noot 18), p. 93; Holthuis, L.B., 1969, 'Albertus Seba's 'Locupletissimi Rerum Naturalium Thesauri....' (1734-1765) and the 'Planches de Seba' (1827-1831)', in: *Zoölogische Mededelingen uitgegeven door het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden* (Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk), 43 (19), p. 239-252.
- 23 Zie: H. Engel, 1961, 'The sale-catalogue of the cabinets of natural history of Albertus Seba (1752); a curious document from the period of the naturae curiosi', in: *The Bulletin of the Research Council of Israel*, section B. Zoology, vol. 10B, No. 1-2, p. 119-131.
- 24 Aldus Vosmaer in zijn autobiografische notitie 'Het leeven van A. Vosmaer' (zie noot 5)
- 25 Idem.
- 26 Zie: Lunsingh Scheurleer (noot 2), p. 21.
- 27 Zie: 'Het leeven van A. Vosmaer' (noot 5).
- 28 Zie: H. Engel, 1961 (noot 23), p. 120.
- 29 Zie: Holthuis, 1969 (noot 22), p. 247.
- 30 Dat handschrift bleef twee eeuwen lang zoek, tot het in 1937 ontdekt werd in de Artis Bibliotheek. Zie: H. Engel, 1937, 'Een oud handschrift, 'De veranderinghe van eenighe rupsen en wurmen', uit de bibliotheek van het Kon. Zoöl. Gen. 'Natura Artis Magistra' te Amsterdam, in: *Tijdschrift voor Entomologie*, 80, p. xvi-xx.
- 31 Zie: Holthuis, 1969 (noot 22), p. 248-251.
- 32 A. Seba, *Cabinet of Natural Curiosities | Locupletissimi Rerum Naturalium Thesauri 1734-1765 | Based on the copy in the Koninklijke Bibliotheek*, The Hague. Köln etc.: Taschen, 2001.

- Alle oorspronkelijke platen (111 van deel 1, 114 van deel 2, 116 van deel 3 en 108 van deel 4) zijn hierin gereproduceerd zonder de oorspronkelijke tekst, maar met artikelen van I. Müsch, 'Albertus Seba's collection of natural specimens and its pictorial inventory' (p. 6-26); R. Willmann & J. Rust, 'The zoology and botany in Albertus Seba's Thesaurus' (p. 27-39); [R. Willmann et al.], 'Identification of the species in Albertus Seba's Thesaurus' (p. 543-549), 'Explanatory notes on the plates' (p. 551-582), 'Appendix: Bibliography | The scientists and the authors | Acknowledgements | Photographic credits' (p. 584-587).
- 33 Zie: 'Memorie tot het leven van Arnout Vosmaer' (noot 5).
- 34 Jan Noortberg (1732-1792) had een naturaliënkabinet, dat in 1765 in Den Haag werd verkocht (zie Smit et al. (noot 1), lemma NOORTBERG, p. 194. Vosmaer schreef de veilingcatalogus (zie noot 58), zoals o.a. blijkt uit een los inlegvelletje met koptitel 'Mijne onderscheide uitgaven' in zijn autobiografie 'Het leeven van A. Vosmaer' (zie noot 5) en kocht er voor bijna f 500 naturaliënen voor het stadhouderlijk kabinet (zie Lunsingh Scheurleer (noot 2), p. 25).
- 35 Zie: 'Het leeven van A. Vosmaer' (noot 5).
- 36 Zie: 'Memorie tot het leven van Arnout Vosmaer' (noot 5).
- 37 Zie: Y. Laissus, 'Le Jardin du Roi', in: *Buffon 1788-1988*. Paris: Imprimerie Nationale, 1988, p. 49-71.
- 38 Zie: H. Sander, *Beschreibung seiner Reisen durch Frankreich, die Niederlande, Holland, Deutschland und Italien; in Beziehung auf Menschenkenntnis, Industrie, Litteratur und Naturkunde insonderheit*, 1. Theil; Leipzig: bei Friedrich Gotthold Jacobäer und Sohn, 1783, p. 59 (voetnoot over Cabinet du Roy: 'Ich führe die natürliche Körper hier und im Folgende so an, wie ich sie im Sommer 1777 in jedem Zimmer, in jeden Schranke, Fache &c. fand, und so wie sie neben und bei einander lagen; um dadurch eine probe von der Ordnung, oder vielmehr französischen Unordnung, die in diesem Kabinette herrscht, zu geben.'
- 39 Zie: 'Memorie tot het leven van Arnout Vosmaer' (noot 5).
- 40 Bezoekers werden op drie ochtenden in de week, na zich van te voren gemeld te hebben, rondgeleid; bijzondere bezoekers kregen bovendien bijzondere faciliteiten. Zie: Lunsingh Scheurleer (noot 2), p. 25. Zie ook: G.W. Kernkamp, 1910. 'Bengt Ferner's dagboek van zijne reis door Nederland in 1759, in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 31, p. 314-509. Zie ook: Idem, 1912, Johann Beckmann's dagboek van zijne reis door Nederland in 1762, in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 33, p. 311.
- 41 Zie: Lunsingh Scheurleer (noot 2), p. 19 en noten 30 en 31 op p. 44.
- 42 Idem, p. 21-22.
- 43 Th. Pennant, *Tour on the continent 1765, edited with notes by G. R. de Beer*. London: The Ray Society, 1948, p. 155-156.
- 44 Vosmaer zegt over zichzelf in zijn 'Memorie tot het Leven van Arnout Vosmaer: 'De vreemde Taalen verstond hij niet, ten minste hij kon 'er geen een wel spreken. De Hoogduitsche verstond hij, zo mede de Fransche, zonder de volmaakte spraak kunde te hebben. In 't Latijn wist hij te recht te koomen, of, zoo 't dan hier of daar haperde, vervoegde hij zich bij goede taalkundige vrienden. Dit maakte hem, tot verwondering van elk, zelfs kundig van al 't geen buiten zijne moedertaal, 't zij in 't Latijn, italiaansch, Grieks en Engels geschreeven was, en daarom kocht hij ook onverschillig alle boeken, in welke taal ook geschreeven, zeggen-
- de altoos, als ik de Boekken heb kan ik bij goede vrienden over 't benodigde te recht raaken.'
- 45 Deze correspondentie bevindt zich in het Koninklijk Huis Archief, Den Haag (archief Willem V inv. Nr. 39).
- 46 Voor de kunstenaars rond Arnout Vosmaer, zie: Niemeijer (noot 7) en F. Grijzenhout, 'Na 't leven geteekent in de diergaarde van Zijne Hoogheit'; kunstenaars rond de menagerie van Prins Willem V', in: B.C. Sliggers & A.A. Wertheim (red.), *Een vorstelijke dieren tuin | De menagerie van Willem V*. [Haarlem/Parijs/Zutphen]: Teylers Museum/Institut Néerlandais/Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, 1994: 61-86, 118-119. (Tekst tevens in het Frans.)
- 47 Over Aert Schouman, zie: L.J. Bol, *Aart Schouman: Ingenious painter and draughtsman*. Doornspijk: Davaco, 1991.
- 48 Niet alleen Buffons schrijfstijl is superieur, ook inhoudelijk is Vosmaer te beperkt omdat hij te weinig criteria voor het onderscheiden van soorten gebruikt. Zie o.a. F.[F.J.M.] Pieters & K. [=L.C.] Rookmaaker, 'Arnout Vosmaer, topcollectionneur van naturalia en zijn Regnum animale, in: B.C. Sliggers & A.A. Wertheim (red.), *Een vorstelijke dieren tuin | De menagerie van Willem V*. [Haarlem/Parijs/Zutphen]: Teylers Museum/ Institut Néerlandais/Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, 1994: 10-38, 115-116. (Tekst tevens in het Frans.) Bovendien beschikte Vosmaer als autodidact over geringe anatomische kennis en kundigheid, terwijl Buffon de ontleedkundige beschrijvingen aan Daubenton kon overlaten. Alleen voor de osteologische waarnemingen aan de beroemde giraffe van de Stadhouder deed Vosmaer in 1786 zeer terecht een beroep op de bekende anatoom Prof. Petrus Camper. Had hij dit maar vaker gedaan! Anderzijds stopte Buffon met het toevoegen van Daubentons anatomische beschrijvingen na het gereedkomen van deel 15 in 1767, waarmee de zoogdieren werden afgesloten, omdat hij vond dat die het publiek maar verveelden; zie: Y. Laissus, 'L'Histoire Naturelle', in: *Buffon 1788-1988*. Paris: Imprimerie Nationale, 1988, p. 85.
- 49 De Leidse hoogleraar J.N.S. Allamand (1713-1787), die een Nederlandse (Franstalige) Buffon-editie redigeerde, citeerde Vosmaer meestal eerst, gevolgd door Buffon zelf. Zie: L.C. Rookmaaker, 1992, 'J.N.S. Allamand's additions (1769-1781) to the Nouvelle Edition of Buffon's Histoire Naturelle in Holland', in: *Bijdragen tot de Dierkunde*, 61 (3), p. 131-162. De gekopieerde prenten in deze Buffon edities zijn opnieuw gegraveerd. Een groot deel van de originele tekeningen voor Vosmaers boek is aanwezig in de Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam. Voor de betekenis hiervan, zie: P. Tuijn & P.J. van der Feen, 1969, 'On some eighteenth century animal portraits of interest for systematic zoology', in: *Bijdragen tot de Dierkunde*, 39, p. 69-79; en F.F.J.M. Pieters, 1980, 'Notes on the menagerie and zoological cabinet of Stadholder William V of Holland, directed by Aernout Vosmaer, in: *Journal of the Society for the Bibliography of Natural History*, 9 (4), p. 539-563.
- 50 Volgens J.J. Volkmann, *Neueste Reisen durch die vereinigten Niederlande, vorzüglich in Absicht auf die Kunstsammlungen, Naturgeschichte, Oekonomie und Manufacturen, aus den besten Nachrichten und neuern Schriften zusammen getragen*; Leipzig: Caspar Fritsch, 1783, p. 155. Volgens Sander, die het kabinet in 1777 bezocht, was het zelfs dagelijks van 12 tot half 2 toegankelijk (zie noot 38, p. 487).
- 51 Geciteerd uit Lunsingh Scheurleer (noot 2), p. 27.
- 52 Geciteerd uit Volkmann (noot 50), p. 156-157.
- 53 Idem, p. 157.

- 54 Zie Sander (noot 38), p. 490-491.
- 55 Zie: M. van Marum, 'Journaal van een reisje na Braband, Luikeland, etc. July en Augustus 1782', in: R.J. Forbes, *Martinus van Marum life and work*. Haarlem: Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen/H.D. Tjeenk Willink & Zoon, vol. 2 (1970), p. 13.
- 56 Vosmaer noemt deze datum expliciet in zijn autobiografie 'Memorie tot het leven van Arnout Vosmaer' (noot 5). In eerdere publicaties noemde ik het jaartal 1771, in navolging van G. Gorris et al., in: *Dorp aan de Vliet, geschiedenis van Voorburg*, 2e druk, Scheveningen: Drukkerij Watzte, 1961, p. 163-164.
- 57 Zie: Lunsingh Scheurleer (noot 2), p. 28. Zie ook: D.J. Meijers, *Klasseren als principe. Hoe de k.k. Bildergalerie te Wenen getransformeerd werd in een 'zichtbare geschiedenis van de kunst' (1772-1781)*. Amsterdam: Academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam, 1990.
- 58 O.a. *Beredeneerde catalogus van eene, bij uitstek fraaye en weergalooze verzameling, zoo van inlandsche als uitheemsche vogelen [...] in order gebracht door A. Vroeg*, 'sGravenhage: Pieter van Os, 1764; en *Beredeneerde en systematische catalogus van viervoetige dieren, vogelen [... van Noortberg, zie noot 72]*, 'sGravenhage, 1765. Over Noortberg, zie noot 34. Beide uiterst zeldzame catalogi bevinden zich in de Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam. Het auteurschap van Vosmaer blijkt uit zijn autobiografieën (zie noot 5 en noot 34) en uit een pluim van Cornelis Nozeman in zijn met een gouden medaille bekroonde 'Antwoord op de vraege van de Hollandsche Maatschappye der Wetenschappen, Wat is 'er tot nu toe over de Natuurlyke Historie van ons Vaderland geschreeven? Wat ontbreekt 'er nog aen? En, welke is de beste wyze, waerop de gemelde Geschiedenis zoude dienen geschreeven te worden?' in: *Verhandelingen, uitgegeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem*, XI. Deel, 2. Stuk, 1769, p. 29-30. Ik citeer Nozeman: '...den vermaerden Heere A. Vosmaer, bestierder van dat Vorstelyk Museum. Deeze laestgenoemde, weet ik, was in 1764 de uitgeeffer van dien Beredeneerden Catalogus van eene by uitstek fraeye verzaemeling zoo van Inlandsche als Uitheemsche Vogelen, Viervoetige, en Gekorvene Dieren; en nog in 1765, van eenen anderen Beredeneerden Catalogus [zie noot 72], in systematische orde, van veelerleijige Inlandsche, als ook vreemde Naturalia uit alle drie de Regna Natura; welke twee catalogi, vooral in 't stuk der Vogelen, als eene soort van gedeeltelyke Nederlandse Fauna kunnen aangemerkt worden'.
- 59 J.J. Björnståhls reize door Europa en het Oosten, vijfde deel. Bevattende het dagboek der reize door Zwitserland, Duitschland, Holland en Engeland. Utrecht: G. van den Brink; Amsterdam: Wed. van Esveld en Holtrop, 1783, p. 333.
- 60 Idem, p. 425.
- 61 Samengevat door H. Mazel, 'Van een aap in 1777', in: *Die Haghe*, 1909, p. 361. Zie ook: Archief van de familie Vosmaer (noot 5), inv. nr. 66 en 'Memorie tot het Leven van Arnout Vosmaer' in inv. nr. 57; en Koninklijk Huis Archief, Den Haag (archief Willem V inv. nr. 39).
- 62 A. Vosmaer, *Beschrijving van de zo zeldzaame als sonderlinge aap-soort, genaamd Orang-Outang, van het eiland Borneo*. Amsterdam: Pieter Meijer, 1778, p. 19.
- 63 Zie: F.F.J.M.] Pieters, 'De menagerie van stadhouder Willem V op het Kleine Loo te Voorburg', in: B.C. Sliggers & A.A. Wertheim (red.), *Een vorstelijke dierentuin | De menagerie van Willem V* [Haarlem/Parijs/Zutphen]: Teylers Museum/Institut Néerlandais/Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, 1994: 49. (Tekst tevens in het Frans.)
- 64 Zie: Archief van de familie Vosmaer (noot 5), inv. nr. 54: Foto van het niet in het familie-archief berustende origineel van een brief van Willem V prins van Oranje-Nassau, Het Loo, 25 januari 1786, aan Arnout Vosmaer.
- 65 Zie: Kernkamp, 1912 (noot 40), p. 353.
- 66 Vosmaer gaf het diplomatieke advies 'dat men althans wel een proef zou kunnen nemen of men de naturalia daar zonder bederf zou kunnen plaatsen, en ten dien einde de kassen zoo maaken, dat men ze ten allen tijde kon uit malkanderen nemen en elders plaatsen'. Zie: J.A. Bierens de Haan, *De geschiedenis van een verdwenen Haarlemsch museum van natuurlijke historie | Het kabinet van Naturaliën van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1759-1866*. Haarlem: Vereeniging Haarlem/ Erven F. Bohn N.V., 1941, p. 16.
- 67 A. Vosmaer, 1786. 'Beschryving van de zoogenaamde meermin der stad Haarlem, of eigentlyk der stad Edam in Noord-Holland, als aldaar in MCCCCIII in de Purmermeer, na eenen zwaren storm en het doorbreeken van den Zuider-Zeedyk, gevonden, en van daar naar Haarlem overgebracht', in: *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche Maatschappye der Weetenschappen te Haarlem*, 23, p. 85-111, met 3 platen.
- 68 Zie: J.A. Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*. Haarlem: Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, 1952, p. 13-16. Hieruit blijkt tevens, dat de levensverwachting van Directeuren van de Maatschappij inder tijd zeer hoog was.
- 69 Zie: Kernkamp, 1910 (noot 40), p. 352.
- 70 Zie o.a. B. Theunissen & R.P.W. Visser, *De wetten van het leven; historische grondslagen van de biologie 1750-1950*; Baarn: Ambo, 1996.
- 71 Zie: R.P.W. Visser, *The zoological work of Petrus Camper (1722-1789) | Het zoologisch werk van Petrus Camper (1722-1789)* (met een samenvatting in het Nederlands): Utrecht: Proefschrift Rijksuniversiteit Utrecht, 1985.
- 72 Manuscript in Archief van de familie Vosmaer, inv. nr. 72, en fotografisch gereproduceerd in de inventaris van dit archief door Van Leeuwen-Canneman tegenover p. 26 (zie noot 5). Dit 'Systema Testaceorum' van A. Vosmaer is ook gepubliceerd, nl. in: [A. Vosmaer], *Beredeneerde en systematische catalogus van eene, by uitstek, fraije en weergalooze Verzameling, zoo van inlandsche als uitheemsche viervoetige dieren, vogelen, gedeelten van dieren en planten, gekorvene dieren, zee-hoorens en schulpen, zee-koraalen, mineraalen en verdere bergstoffen en versteeningen, kunstwerken en physische instrumenten. Zynde alle de dierlyke Lichaamen op het konstigste in derzelve natuurlykste standen, aart en houding, opgezet, en, op eene byzondere wyze, voor alle bederf beveiligd. Alles met oneindige moeiten en kosten, in zeer veele Jaaren hier te Land by een verzameld. Door *** [= Jan Noortberg]*. 'sGravenhage: Pieter van Os, 1765, p. tegenover 52.
- 73 Zie: L.C. Rookmaaker & F.F.J.M. Pieters, 2000, 'Birds in the sales catalogue of Adriaan Vroeg (1764) described by Pallas and Vosmaer', in: *Contributions to Zoology*, 69 (4), p. 271-277.
- 74 Hieruit blijkt dat de soort later een andere geslachtsnaam

heeft gekregen, omdat hij te weinig verwant met 'gewone' varkens bleek.

- 75 Pallas beschreef deze in zijn *Elenchus zoophytorum*, gepubliceerd in Den Haag in 1766; deze zware lectuur in het Latijn werd in het Nederlands toegankelijk gemaakt door Pieter Boddaert: *Lyst der plantdieren*, Utrecht 1766. Boddaert vertaalde ook enkele andere beschrijvingen, die Pallas van dieren in de menagerie van de Stadhouder publiceerde, uit het Latijn in het Nederlands, onder de titel *Dierkundig mengselwerk* (Utrecht, 1767-1770).
- 76 Voor een kort overzicht van interessante dieren beschreven uit de diergaarde en het kabinet van de Stadhouder, zie: F.F.J.M. Pieters, 'The menagerie of 'The White Elephant' in Amsterdam, with some notes on other 17th and 18th century menageries in The Netherlands', in: L. Dittrich, D. v. Engelhardt & A. Rieke-Müller (Hg.), *Die Kulturgeschichte des Zoos*; Berlin: VWB – Verlag für Wissenschaft und Bildung, 2001: 47-66.
- 77 Nozeman, 'Antwoord' (zie noot 58), p. 51.
- 78 Zie noot 57.
- 79 Over Forster (maar ook over Buffon en Linnaeus), zie: W. Lepehies, *Autoren und Wissenschaftler im 18. Jahrhundert I Linné – Buffon – Winckelmann I Georg Forster – Erasmus Darwin*. München/Wien: Carl Hanser Verlag (Edition Akzente), 1988.
- 80 G. Forster, *Ansichten vom Niederrhein, von Brabant, Flandern, Holland, England und Frankreich, in April, Mai und Juni 1790; mit Einleitung und Anmerkungen herausgegeben von Wilhelm Buchner*; Leipzig: F.A. Brockhaus, II (1861), p. 69-70.
- 81 Afschrift in het Institut Néerlandais te Parijs, inv. no. 1983-A.38.
- 82 Archives Nationales, Dossier AJ 15/836. Deze brief in integraal gepubliceerd in: Y. Letouzey, *Le Jardin des Plantes à la croisée des chemins avec André Thouin 1747-1824*, Paris: Éditions du Muséum, 1989.
- 83 Archives Nationales, Dossier AJ 15/836: 'Rapport et examen sommaire de la collection d'insectes et de vers qui fait partie du cabinet d'histoire naturelle nouvellement arrivée de la Hollande, par le C. Lamarck, gededateerd 8 messidor l'an 3.
- 84 Lacépède was dé specialist in amfibieën, reptielen en vissen in het Muséum. Bovendien was hij de door Buffon zelf aangewezen auteur voor de vervolgdelen van zijn *Histoire Naturelle*; ook de iets gezwollen schrijfstijl wijst naar Lacépède als auteur van deze notitie. Vermoedelijk was het in die tijd voor de Graaf nog gevaarlijk om zijn adellijke naam onder de aandacht te brengen.
- 85 Zie [G.] Cuvier & [E.] Geoffroy [Saint-Hilaire], 1795, 'Mémoire sur les rapports naturels du Tarsier, (*Didelphis macrotarsus* Gm.), lu à la société d'Histoire naturelle, le 21 messidor, an troisième', in: *Magazin encyclopédique*, 3: 147-154. Zie ook: [E.] Geoffroy [Saint-Hilaire], 1796, 'Mémoire sur les rapports naturels des Makis Lemur, L. et description d'une espèce nouvelle de Mammifère', in: *Magazin encyclopédique*, 1 (1): 30-31. Toch bleek dit exemplaar het holotype van een nieuwe ondersoort: *Nycticebus coucang bengalensis* (Lacépède, 1800).
- 86 Archives Nationales, Dossier AJ 15/836:
- 87 Zie: Archief van de familie Vosmaer (noot 5), inv. nr. 67, 9e blad.
- 88 Koninklijk Huis archief, archief Prins Willem V, inv. nr. 39, bijgevoegd uit Haupt-Kasse (port. 11a).
- 89 Zie: M. Boeseman, 1970, 'The vicissitudes and dispersal of Albertus Seba's zoological specimens', in: *Zoologische Mededelingen uitgegeven door het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden*, Deel 44 no. 3, p. 177-206, pl. 1-4.
- 90 Over Brugmans, zie: H. de Jonge, *Het vergeten fenomeen Sebald J. Brugmans 1763-1819, verzamelaar tussen koning, keizer en universiteit*. Leiden: Museum Boerhaave, 2001.
- 91 Zie het aantal 'Brugmansiana' in: G. Sandifort, *Museum anatomicum Academiae Lugduno-Batavae*. Leiden 1820.
- 92 Algemeen Rijksarchief, Arch. Binnenl. Zaken na 1813 nr. 2699, Brief van Brugmans aan de Commissaris generaal van Wetenschappen en Kunsten d.d. 8 november 1815.

Het **Naturaliënkabinet**
van de **Hollandsche**
Maatschappij der
Wetenschappen

1759-1866

1750-1850

Bert Sliggers

Het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1759-1866

I Aanloop

Albertus Seba & Carolus Linnaeus

De Amsterdamse apotheker Albertus Seba (1665-1736) had zo'n omvangrijke en belangrijke collectie op het terrein van de natuurlijke historie, dat tsaar Peter de Grote die in 1717 te Amsterdam verbleef, deze graag wilde hebben, en de gehele verzameling voor 15.000 gulden overnam voor plaatsing in zijn Kunstkamer te Sint Petersburg. Daarna begon Seba opnieuw met verzamelen en vijftien jaar later was zijn collectie nog groter dan de eerste, waarmee hij tot de grootste van het land behoorde. In 1723 schreef Seba over zijn verzameldrang in een brief aan de Engelse verzamelaar Hans Sloane (1660-1753), wiens collectie aan de wieg zou staan van het British Museum: 'Ik kan mij niet genoeg versadigen in een iders schepsel, en iders ding te observeeren, en komen nog tijd en kennis te kort om het grote wonder te onderzoeken, dogh die zoekt sal vinden.'

Seba en zijn medeverzamelaars stonden centraal op de tentoonstelling *De wereld binnen handbereik*, die in 1992 in het Amsterdams Historisch Museum werd gehouden, en waarvan een schat aan gegevens over verzamelen in de 17de eeuw in twee boeken werd vastgelegd.¹ Door 'alles' van verre streken maar ook uit verre tijden te verzamelen had men 'de wereld binnen handbereik', kon men Gods schepping doorgronden en de voorwerpen bestuderen of juist bewonderen vanwege hun artistieke kwaliteiten. Interessant is te weten wat de verzamelmotieven van de toenmalige kabineteigenaren waren. Voor Seba gaan alle mogelijke motieven op: zijn verzameling was statusverhogend en winstgevend, het gaf een esthetische beleving en het prikkelde de nieuwsgierigheid; ook diende zijn verzameling de wetenschap. Niet onbelangrijk was het religieuze motief; Seba vond dat zijn verzameling Gods almacht aanschouwelijk maakte.

Toen Seba in 1736 overleed, betekende dat niet alleen het einde van zijn collectie, maar dat moment luidde tevens een nieuw tijdperk in waarin universele verzamelingen voorgoed uit de mode raakten. Een nieuwe generatie verzamelaars, omvangrijker dan de voorgaande, stond op, die zich specialiseerde en nieuwe ordeningen aanbracht. Voortaan geen rangschikking meer naar de vier elementen of naar gebruik, en ook geen esthetische schikkingen meer van schelpen en vlinders.

Het nieuwe classificatiesysteem, dat nog heden ten dage wordt gebruikt, kwam uit de koker van de Zweedse natuuronderzoeker Carolus Linnaeus (1707-1778), die in 1735 Nederland bezocht en nog net Seba's collectie kon zien. Hoewel geen hoge dunk van Seba zelf en niet te spreken over zijn ouderwetse presentatie, was Linnaeus wel onder de indruk van de soortenrijkdom van de collectie. Hij keek er zijn ogen uit en gebruikte uiteindelijk een groot aantal dieren voor een nieuwe systematische indeling van het dierenrijk. In de diverse edities van zijn

Systema Naturae publiceerde Linnaeus een nieuwe indeling voor planten en dieren, hiërarchisch geordend volgens soort, geslacht, familie, orde en klasse. Uiteindelijk was Linnaeus' grootste verdienste de introductie van een binaire naamgeving; voor alle dieren en planten een Latijnse geslachts- en soortnaam.

Het is curieus dat in dezelfde periode Seba's vierdelige *Thesaurus* verscheen, de eerste twee delen bij zijn leven (1735 en 1736) en de laatste twee delen postuum (1759 en 1764). Hierin publiceerde hij zijn eigen 17de-eeuws geordende collecties, inclusief voorwerpen van elders maar waarnaar hij onderzoek had gedaan, met langdradige beschrijvingen en in onze ogen onlogische groeperingen, zoals van de vogels en vliegende honden die na elkaar worden genoemd. Door de schitterende illustraties geven de folianten een goede indruk van zijn collectie en daarmee tegelijkertijd van 17de-eeuwse verzamelingen, zowel qua soortenrijkdom, ordening en schikking. Seba's collectie werd in 1752 geveild en raakte over grote delen van Europa verspreid.

Waarschijnlijk was Seba's collectie zo beroemd geweest dat halverwege de 18de eeuw het verschijnen van twee postume delen gerechtvaardigd leek, zeker waar het ging om waarheidsgetrouwe afbeeldingen. In Linnaeus' werken werden dan wel de onderliggende ordeningen in de beschrijvingen geopenbaard, voor de bijbehorende 'plaatjes' waren andere naslagwerken nodig. De *Thesaurus* was echter maar voor een zeer selecte groep verzamelaars bereikbaar en bruikbaar. Dat men ondanks de werken van Linnaeus nog geloofde in een voortgezette *Thesaurus* blijkt wel uit het feit dat wetenschappers en verzamelaars van dat moment aan de nieuwe delen wilden meewerken. Dat waren onder meer Arnout Vosmaer (1720-1799), Johannes Le Francq van Berkheij (1729-1812), Peter Simon Pallas (1741-1811) en Martinus Houttuyn (1720-1798), die allen in de tweede helft van de 18de eeuw door talloze geschriften nog veel over de natuurlijke historie zouden laten horen.²

47

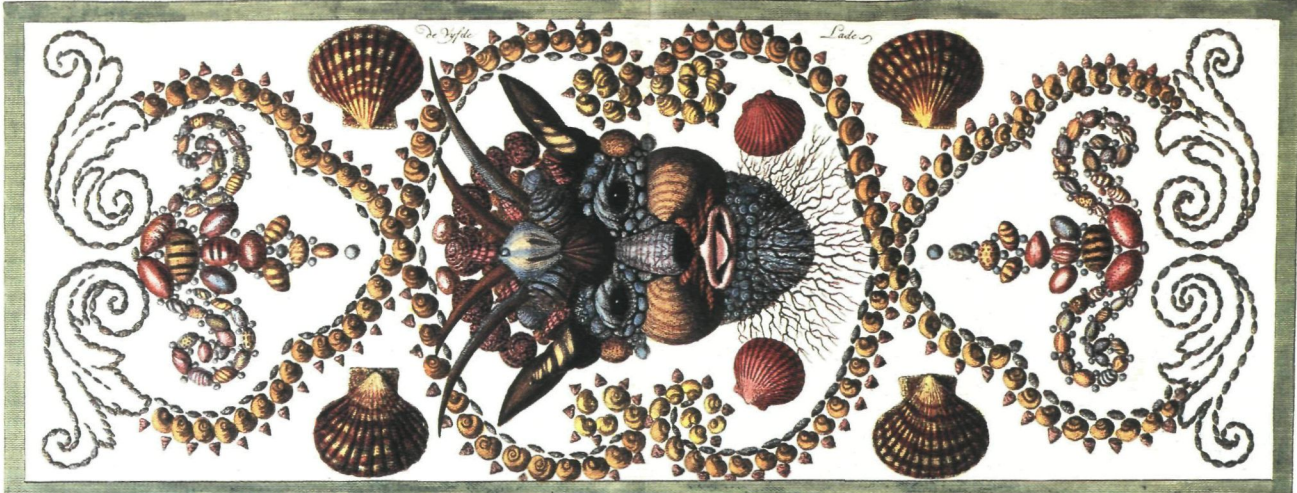
In de eerste twee delen was Seba steeds zelf aan het woord geweest, maar voor het schrijven van een inleiding had hij de Leidse professor Herman Boerhaave (1668-1738) om zijn medewerking gevraagd. In dat voorwoord schetst deze met een zekere trots de snelle vorderingen van de wetenschap. Hij noemt de luchtpomp, de telescoop en microscoop, hij prijst de ontdekkingen die de leden van geleerde genootschappen doen, en roemt de vele kabinetten van zeldzaamheden die in Holland te zien waren.

'Waar vindt men diergelyke seldzaamheden van allerhande land- water- en zeewonderen dan hier te lande? Waar zulk rare bloemen, planten, schulpen, horens, visschen, vogelen, beesten, dieren? enz. Het is waar, dat men hier nog geen Genootschap van Natuur-onderzoekers heeft opgericht. Wat daar de reden van zy, zullen wy niet onderzoeken; maar het is zekerlyk te beklagen, dat 'er in een landt, daar niet alleen voorraadt, maar zelfs overvloedt is van al wat tot de ontdekkinge der seldzaamheden in de Natuur, tot voortzettinge der wetenschappen, en tot verheerlyking der Natuurkunde vereischt wordt, zo weinig aanmoediging tot aankweking der verstanden en geleerdheid wordt gevonden. Maar des niettegenstaande zyn 'er Liefhebbers, die vermaak scheppen in het verzamelen der seldzaamheden, welke tot de Natuurlyke Historie behoren, waar toe hen door middel van de scheepvaart dezer landen overvloedige gelegenheit wordt verschaft.'³

Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen

Terecht verbaasde Boerhaave, en dus Seba zich dat er in Holland nog geen wetenschappelijk genootschap bestond. Engeland had al sinds 1662 zijn Royal Society of London for Improving of Natural Knowledge, terwijl de Franse tegenhanger, de Académie Royale des Sciences, van vier jaar later dateerde. Het predikaat koninklijk wijst in beide gevallen duidelijk op wiens initiatief beide gezelschappen tot stand waren gekomen. In Nederland ontbrak het aan een sterk centraal gezag. De overheid zag het niet als haar taak een algemeen wetenschappelijk of technologisch beleid te voeren en door de ingewikkelde politieke structuur van de Republiek was men daartoe ook niet makkelijk in staat. Initiatieven van de burgerij moesten daar in voorzien. Pas toen halverwege de 18de eeuw de wetenschap hier haar zin en nut had bewezen en de beoefening daarvan voor een ommekeer in het verval van de Republiek zou kunnen zorgen, was de tijd rijp voor een Hollandse Maatschappij. De wegbereiders voor dit officiële instituut waren vermoedelijk de leden van een Natuurkundig College te Haarlem geweest, die zich vanaf ongeveer 1735 te Haarlem bezighielden met weerkundige en sterrenkundige waarnemingen.⁴ De leden, 'wakkere Wijsgeeren, een genootschap tot Haarlem uitmakende', waren al in 1739 door de Leidse natuurkundige Petrus van Musschenbroek geroemd vanwege hun wetenschappelijke bijdragen. Ook later zouden hun onderzoekingen en ontdekkingen zorgen voor een wetenschappelijk netwerk dat het lokale belang ver oversteeg, en waardoor zij uiteraard de stadsregering waren opgevallen.

Opvallend groot was het aantal doopsgezinden onder de leden van het Natuurkundig College, dat niet alleen te verklaren valt door hun aanzienlijk aandeel in de Haarlemse bevolking, ongeveer driemaal het landelijk gemiddelde. Juist in de 18de eeuw maakte hun afzijdigheid ten opzichte van de politiek en maatschappij plaats voor een grotere openheid ten opzichte van nieuwe ideeën op dit terrein. Ook een fysico-theologische manier van

Albertus Seba, *Locupletissimi rerum naturalium thesauri accurata descriptio et iconibus artificiosissimis expressio per universam physices historiam, deel III, Amsterdam 1759, plaat 37*
(Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

In de vijfde lade (boven): 'In deze lade wordt een Saterhoofd verbeeld, uit horentjes en schelpen samengesteld, met oogen, neus, mond en andere delen, tot zo een hoofd behorende. Het bovenste hoofdversiersel, of de bovenste halve kring, is gemaakt van rode zeehorentjes, alle fraai getekent, en als met koralen bezet.' Volgens Seba kwamen deze composities ook in grotwerken voor, zoals op de buitenplaats Tulpenburg van de heer Pinto, en op de buitenplaats Zijdebalen van de heer Van Mollem, even buiten Utrecht.

Albertus Seba, *Locupletissimi rerum naturalium thesauri accurata descriptio et iconibus artificiosissimis expressio per universam physices historiam, deel III, Amsterdam 1759, plaat 85*
(Universiteitsbibliotheek Amsterdam)

Over deze schelpen schreef Seba: 'Zy komen ons van de Indiën ter hand en zijn het, in welke de paarlen groeyen, waarvan zy hare naam dragen van Paarlemoer Schelpen, het welk zoo veel zegt als moeder van paarlen.' De gegraveerde schelpen zijn voornamelijk van de hand van Cornelis Bellekin, de bekendste schelpengraveur uit de tweede helft van de 17^e eeuw. Het waren toen geliefde verzamelobjecten. Bij nummer 1 valt te lezen: 'Is opgewerkt door den voornamen kunstenaar Bellekin en verbeeld de vlucht van onzen Heere Jesus met Maria en Joseph na Egypte. Dit stuk is zoo groot als immer gezien is.'

denken, waarbij de resultaten van de natuurwetenschappen gebruikt kunnen worden om het bestaan van God te bewijzen, manifesteerde zich al vroeg in hun kringen. Geen wonder dus dat in Haarlem de natuurwetenschappen al vroeg beoefend werden. Omdat de doopsgezinden, niet behorende tot de 'publieke' of gereformeerde kerk, geen openbare functies konden vervullen, kwamen hun talenten elders aan bod. Zij speelden een belangrijke rol bij de totstandkoming van genootschappen, van gezelligheidsverenigingen tot diletantenclubjes of juist geleerde genootschappen. Het is niet zo dat het doopsgezinde initiatief om dergelijke genootschappen op te richten ook resulteerde in gezelschappen die uitsluitend uit doopsgezinden bestonden. Andersom, waar juist gereformeerde vroedschapsleden de initiatiefnemers waren, is van een doopsgezinde invloed niet of nauwelijks sprake.⁵

Het waren uiteindelijk zeven Haarlemse vroedschapsleden of zij die net op het punt stonden dit te worden⁶, die het idee opperden 'of men niet, al ware 't van verre en met ongelyke schreden, den loflyken yver van andere Koningryken, en Republycquen, in het ondersteunen en aanmoedigen van Weetenschappen en Konsten, in Nederland kon naavolgen'. De doelstelling werd als volgt geformuleerd: 'De verheerlijking van God en de bevordering der Welvaart van onze medemenschen, bijzonder van ons Vaderland, zij de onveranderlijke Grondwet deezer Maatschappije, en het voornaamste doelwit van alle haare bestierders en leden.' Men wilde dit doel bereiken door 'het opgeeven van dienstige Vraagen, het Uitgeven van weetenswaardige Verhandelingen, het maken en onderhouden van Correspondentiën, zo met particuliere Geleerden, als Geleerde Academiën, Sociëteiten enz.'⁷

Op 21 mei 1752 werd de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen opgericht, in 1754 onder de bescherming van de erfstadhouder Willem V, terwijl in 1761 een octrooi van de Provinciale Staten voor het officiële karakter zorgde. Het zevental vormde het nog jeugdige bestuur, een college van Directeuren, dat als eerste lid hun secretaris, de Lutherse predikant Christianus Carolus Henricus van der Aa koos, gevolgd door de eerste 'inhoudelijke' leden: de geneesheer Jan Engelman, de landmeter Jan Noppen, beiden leden van het Natuurkundig College, en Pieter Sannié, chirurgijn en lector in de vroedkunde. Naast een bestuur met Directeuren, kende de Maatschappij een tweeledige structuur met directeuren als wetenschapsbevoorderaars en leden als wetenschapsbeoefenaars.

In de eerste jaren van haar bestaan waren de onderwerpen van de prijsvragen nauwelijks wetenschappelijk te noemen. Vooral praktische en technologische problemen vroegen om een oplossing, zodat onderwerpen op het terrein van de waterstaat, zeevaart en handel prevaleerden boven die van de natuurkunde of natuurlijke historie. Deze scheve verhouding leidde precies 25 jaar later tot de oprichting van een Oeconomische tak van de Maatschappij, de tegenwoordige Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid en Handel.⁷

In de algemeen geformuleerde doelstellingen was er geen sprake van het aanleggen van verzamelingen op het terrein van de natuurlijke historie. Er was eerder belangstelling voor de natuurkunde, gezien het feit dat in 1755 Directeuren proeven bijwoonden met een nieuwe elektriseermachine, waarna voor 12 dukaten zo'n apparaat werd aangeschaft en van dezelfde instrumentmaker nog een Engelse balans werd gekocht. In 1764 werd de elektriseermachine nog uitgeleend aan het Leidse lid Laurentius Theodorus Gronovius, maar algemene demonstraties en andere proefnemingen bleven uit. Vanaf 1755 druppelden ook de eerste schenkingen binnen, zo bescheiden dat lange tijd niet van een verzameling gesproken kon worden. Het zou nog jaren duren voordat de collectie van de Hollandsche Maatschappij als Naturaliënkabinet kon wedijveren met die van menig Haarlemse particulier.⁸ Pas in 1780 meldden vader en zoon Favanne in *La conchyologie*, niet alleen over schelpen maar ook over hun verzamelaars: 'Messieurs de l'Académie des Sciences de Harlem ont un superbe cabinet d'histoire naturelle; il embrasse les productions des trois regnes, mais la partie des coquilles y brille principalement par les belles & rares pièces qui s'y rencontrent'.⁹ Tegelijkertijd somden zij ook de belangrijkste andere Haarlemse verzamelingen op, zoals de schelpen en insecten van notaris Willem Baart (1696-1761), die van de advocaat en burgemeester Pieter Vermeulen (1732-1810) met vogels uit de vier delen van de wereld, de vogelverzameling van Jacob Cornelis Sylvius van Lennep (1746-1776) die hij aan zijn broer Cornelis legateerde en de rest van zijn collectie aan de Hollandsche Maatschappij, en de verzamelingen van de doopsgezinde broers Laurens (1748-1817) en Willem (1744-1795) van Oukerke, volgens de bezoeker een van de mooiste van de stad, 'parfaitement conservés sous verres ou dans des boîtes'. Veel vogels en insecten maakten deel uit van de verzamelingen van de doopsgezinde zijdehandelaar Bernardus Vriendts (1727-1791). Ook werden de collecties genoemd van de reeds lang overleden Amsterdamse damasthandelaar Levinus Vincent (1658-1727), eveneens mennoniet, die van 1705 tot 1724 alles naar de Spaarnestad had overgebracht. Het was een van de omvangrijkste en beroemdste kabinetten van zijn tijd, maar ook een van de best toegankelijke waar bezoekers tegen een geringe vergoeding door de eigenaar zelf of door zijn echtgenote werden rondgeleid. Bezoekers wisten niet wat zij meer moesten bewonderen, de voorwerpen of de wijze waarop deze waren uitgesteld.

Teylers Museum

Opvallend is dat de naam van de eveneens doopsgezinde laken- en zijdekoopman Pieter Teyler van der Hulst (1702-1778) in dit rijtje ontbreekt, uit wiens nalatenschap het oudste museum van Nederland ontstond. Maar misschien zegt de afwezigheid van zijn naam ook wel wat over de inhoud van zijn kabinet, waar het zwaartepunt meer lag op de numismatiek, tekenkunst en boeken dan specifiek op de natuurlijke historie. Zo was de kijk van Favanne en zoon, gefocust op schelpen, eenzijdig en waren zij bijvoorbeeld niet of nauwelijks geïnteresseerd in natuurkundige instrumenten, die vaak ook deel uitmaakten van dergelijke verzamelingen. Zo had Vriens naast zijn 'Kabinet-verzameling van Uitheemsche en Inlandsche Vogelen en Gekorvene Diertjes', tevens een collectie fysische instrumenten, waaronder thermometers, barometers, hygrometers, een telescoop, een elektriseermachine en een planetarium. Vanwege zijn veelzijdige wetenschappelijke interesse was hij daarom ook door Teyler benoemd tot lid van Teylers Tweede Genootschap en assisteerde hij directeur Martinus van Marum bij diens proeven met de ongemeen grote elektriseermachine. Vriens stelde ook voor om een achromatische telescoop van Dollond voor Teylers sterrenwacht aan te schaffen. Een andere belangrijke verzamelaar die Favanne niet noemt, was de ijzerkramer Cornelis Elout (1714-1779), die naast veel kunst ook rariteiten, schelpen en natuurkundige instrumenten bezat. Hij werd vanwege die kwaliteiten al in 1756 in Teylers testament genoemd als gedoodverfde boekhouder van Teylers Stichting en ook lid van Teylers Tweede Genootschap.¹⁰

50

Pieter Teyler van der Hulst deelde zijn sociale bewogenheid en belangstelling voor de natuurwetenschappen met veel van zijn geloofsgenoten. Enige tijd nadat Daniël Gabriël Fahrenheit (1687-1736) als eerste in de Republiek zijn openbare natuurwetenschappelijke demonstraties had gehouden, 'op verzoek van eenige Menoniste liefhebbers', ontwikkelde Teyler omstreeks 1732 ideeën voor de oprichting van een maatschappij ter bevordering van de studie in de godgeleerdheid en natuurwetenschappen. De uitvoering liet lang op zich wachten en in 1752 miste hij een primeur met de oprichting van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Uit zijn testament van 1756 blijkt dat Teyler zijn plannen niet had laten varen, integendeel, zijn laatste wil bevatte het draaiboek voor een stichting ter bevordering van de godsdienst, de aanmoediging van kunsten en wetenschappen en ter leniging van de armoede; dit alles ten nutte van het algemeen. Na Teylers overlijden in 1778 werd zijn testament door vijf vrienden, de executeurs-testamentair, keurig uitgevoerd. Het is te danken aan directeur Jacobus Barnaart, natuurlijk doopsgezind en ook nog vogelcollectioneur, dat het 'ten nutte van het algemeen' vrijer werd geïnterpreteerd dan de erflater misschien had bedoeld. Hij stelde alles in het werk 'om het daarheen te besturen dat er gelegenheid zoude worden daargesteld, om zoodanige verzamelingen en inrichtingen, bij Teijlers Stichting te maken als meest geschikt zouden geoordeeld worden om aldaar, ter uitbreiding en voortplanting van Natuurkundige wetenschappen werkzaam te zijn. Ten dien einde bewerkte hij de toestemming der medebestuurders tot het bouwen van eene ruime zaal, bestemd voor het aanleggen van Phijsische en Natuurlijke voorwerpen, plaatsing van Teekeningen en Prenten, en van eene, voor Natuurkundige wetenschappen, inzonderheid uitgezochte Bibliotheek'.¹¹ In 1784 was Teylers Museum een feit. Dat Teyler, zoals vaak wordt beweerd, aan de oprichting van de Hollandsche Maatschappij niet te pas kwam, omdat hij niet tot de coterie behoorde die het initiatief nam, oftewel geen lid van de bevoorrechte Kerk was, lijkt aannemelijk. Aan de andere kant had Teyler van meet af aan iets anders voor ogen gestaan, breder, meer universeel, met eigen geld, geen overheidsbemoeiing en een beperking van het aantal betrokkenen. Misschien minder wetenschappelijk en meer utilitair. Zelf hoefde Teyler daarin niet te figureren en liet hij alles aankomen op zijn overlijden. Stonden op papier beide instellingen misschien ver van elkaar af, op het gebied van de verzamelingen die gaandeweg ontstonden, vulden zij elkaar aan en overlappen ze elkaar soms. Zo'n 80 jaar bestonden beide musea in Haarlem naast elkaar en zelfs onder leiding van dezelfde directeur!

Naturaliënkabinetten

Hoe passen deze Haarlemse ontwikkelingen in het Hollandse beeld? In ieder geval was het verzamelen, bestuderen en beschrijven van voorwerpen uit de drie rijken der natuur – de dieren, de gewassen en de delfstoffen – nog nooit zo populair geweest als in de 18de eeuw. Een onafgebroken stroom van voorwerpen uit onze overzeese bezittingen kwam terecht in zo'n 350 natuurhistorische kabinetten die een zekere bekendheid genoten. Amateurs, vooral afkomstig uit de gegoede burgerij en regentenkringen, en een toenemend aantal geleerden hielden zich intensief bezig met de natuurlijke historie. Die zucht naar verzamelen, classificeren en determineren had tot gevolg dat 'Holland een magazijn van uitheemse natuurvoortbrengselen was geworden', aldus de Leidse lector Johannes Le Francq van Berkheij in de inleiding op zijn *Natuurlyke Historie van Holland*. 'Geen Stad, geen Dorp byna is 'er, of men vind 'er kabinetten, of naspeurende liefhebbers; en geen werkje komt 'er schier van onder de drukpers, of het heeft een of ander voortbrengzel der Natuure ten onderwerp'.¹²

Carolus Linnaeus, in: R. Thornton, The temple of Flora or Garden of Nature, London, 1799 (Teylers Museum, Haarlem). Na in Zweden medicijnen te hebben gestudeerd, kwam Linnaeus in 1735 naar Nederland om zijn doctorstitel te behalen. Zijn in Zweden bedacht classificatiesysteem voor de planten kon hij in Nederland publiceren, waarna hij probeerde het systeem te toetsen aan bijzondere collecties planten. Zo verwierf hij de opdracht de planten, vaak van tropische herkomst, te beschrijven op de Heemsteedse buitenplaats De Hartekamp van de Amsterdamse bankier George Clifford. Tijdens zijn verblijf aldaar ontstond dit portret, waarop Linnaeus is afgebeeld in een Laps kostuum dat hij van een expeditie had meegenomen. In zijn rechterhand draagt hij het plantje *Linnaea borealis*, dat zijn Leidse vriend Jan Frederik Gronovius naar hem had genoemd.

Taco Jelgersma, Pieter Teyler van der Hulst (1702-1778), circa 1760, pastelkrijt (Teylers Museum, Haarlem). De doopsgezinde Haarlemse textiel-fabrikant Pieter Teyler van der Hulst maakte in 1756 zijn testament op, waarin hij al zijn bezittingen naliet aan een stichting, die zijn naam zou dragen. Na zijn dood werd besloten tot de oprichting van een museum, de huidige Ovale Zaal, dat in 1784 werd geopend. Teyler is hier afgebeeld in zijn bibliotheek met geheel links zijn numismatische verzameling. Op het kastje staat een kopie van een antiek beeld, mogelijk Apollo, beschermheer van de Kunsten. Naast penningen en munten bracht Teyler ook een verzameling tekeningen en natuurlijke zeldzaamheden bijeen.

Levinus Vincent, Wondertooneel der Nature, geopent in een korte Beschrijvinge der hoofddelen van de bijzondere zeldzaamheden daar in begrepen (...), Amsterdam 1706 (Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam). De doopsgezinde damasthandelaar Levinus Vincent (1658-1727) verhuisde in 1705 met zijn omvangrijke naturaliënverzameling van Amsterdam naar Haarlem. Bezoekers waren vol lof over deze zeer omvangrijke collectie, die een lust voor het oog was. Dat was vooral te danken aan de vrouw van Vincent die zelf insecten prepareerde, schikte en opplakte. Ook verzorgde zij de kunstzinnige inrichting van de schelpen-laadjes en maakte zij van bloemen schilderachtige kunstwerken. Vincent wijdde meerdere publicaties aan zijn verzameling. In het eerste deel komt deze titelprint voor, waarop de vorm van zijn 'museum' wellicht wat overdreven is weergegeven. De vorm van de kasten daarentegen is waarschijnlijk wel naar 'het leven' getekend.

Cornelis Ploos van Amstel, *Allegorisch portret in medaillon van Arnout Vosmaer, aquarel, 1792 (Particuliere collectie)*

De objecten waarmee de voorste twee putti zich bezighouden zijn een zinspeling op Vosmaers verzamelingen van antiquiteiten en naturalia.

M. Lapis, Dr Jan Loncq (1722-1785), 1779, olieverf op doek
(Particuliere collectie, foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)
 Jan Loncq, geneesheer te Rotterdam, is geportretteerd voor zijn boekenkast met een deel van zijn natuurhistorische verzameling. Van boven naar beneden zijn in glazen potten een slang, een vogel en een foetus te zien.

F.L. Hauck, Mr Sicco Tjaden Emmen (1765-1825), olieverf op doek
(Particuliere collectie, foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)
 Sicco Tjaden Emmen was secretaris van de stad Groningen en griffier van het 1° kanton-vrederecht. Hauck beeldde hem af voor zijn vlin-dercollectie in een ladenkast en met een entomologisch naslagwerk op het uitgeklapte schrijfblad.

J. Marinkelle, Anonieme verzamelaar in zijn studeervertrek, tekening, 1761 (Particuliere collectie, foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage). Deze anonieme verzamelaar bezat niet alleen een collectie natuurkundige instrumenten, die in een kast achter hem is afgebeeld, maar ook een collectie flessen met naturalia op sterk water. Op tafel staat een houten Culpeper-microscop met een voetstuk waarin de microscopische preparaten, meestal in benen schijfjes gevat, werden bewaard.

Aert Schouman, Jan Snellen (1711-1787) met zijn vrouw en moeder, aquarel, 1746 (Unicornio collectie, Den Haag). Jan Snellen was koopman en suikerraffinadeur in Rotterdam. Hij toont hier aan zijn 18 jaar oudere vrouw een slang op sterk water. Achter het gordijn van de kast zijn nog meer flessen met geprepareerde dieren te zien. Het was gebruikelijk om op de kast fraaie koralen te plaatsen. Op tafel liggen tropische schelpen. Ook de papegaai, met rood-wit-blauw tekening, kan tot de verzameling hebben behoord.

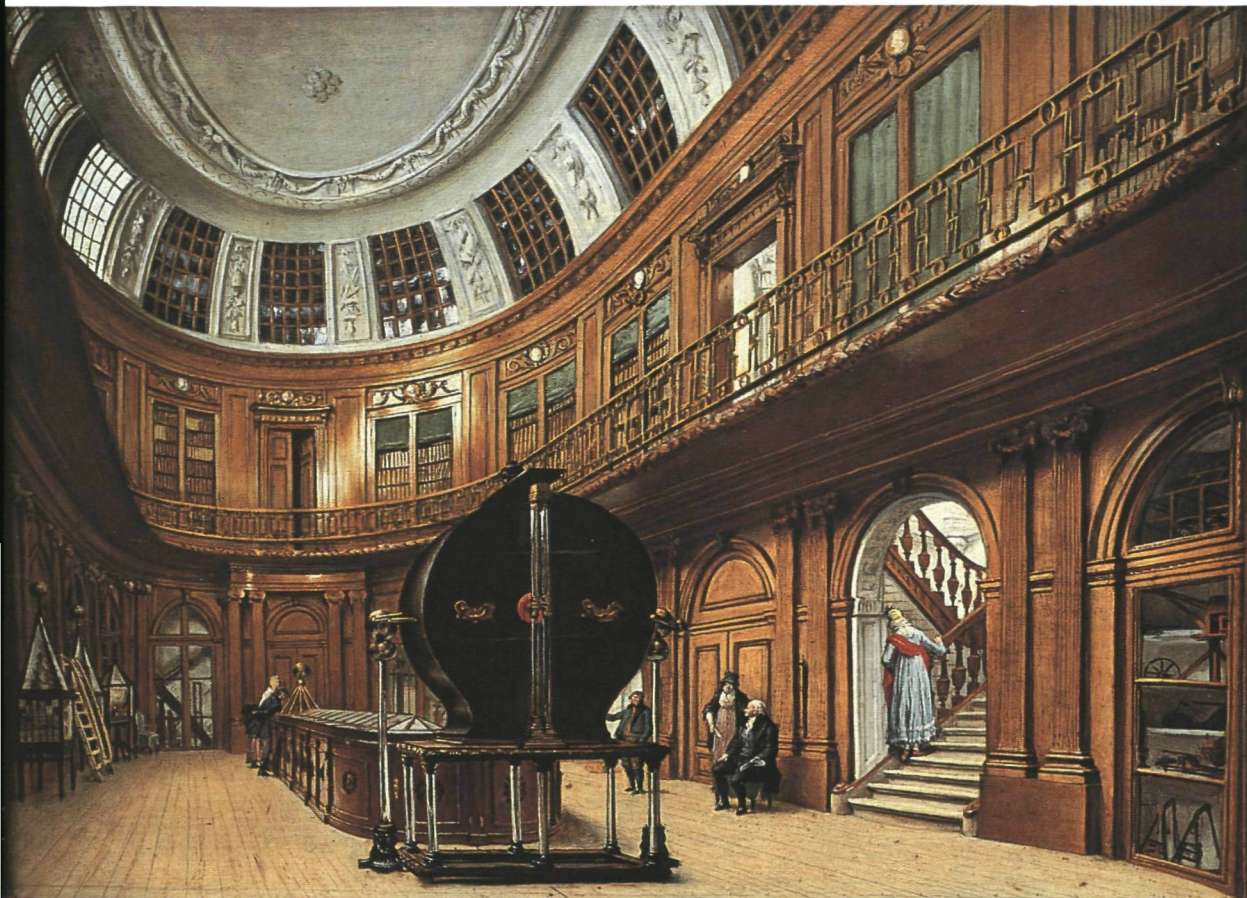
Maar, vervolgt hij, er zijn onder die liefhebbers maar weinigen 'wier aandacht door de nevelen van het oppervlakige heen ziet'. Want een belangrijke collectie op het terrein van de natuurlijke historie verlangde meer dan goede contacten en een goed gevulde beurs. Geen wonder dat tijdgenoten de draak staken met mensen die verzamelden om het verzamelen, dat immers een modeverschijnsel was geworden. Zo'n natuurfanaat wordt opgevoerd in de roman *Willem Leevend* van Betje Wolff en Aagje Deken:

'Hy praat veel, en altoos over hoorns en doubletschelpen; van zijne Naturalia; en hy heeft my verteld, dat hij die alleen in Engelsche glazen met brandewyn in reien geschikt bewaart, en op geen twintig ducaaten ziet, als hy iets, dat vreemd is, kan opkopen.'

Er waren dus liefhebbers die verzamelden tot verlustiging, en natuurkenners die tot lering en bespiegeling collecties aanlegden. Een kleine groep verzamelaars was ook echt beoefenaar van de natuurlijke historie, correspondeerde over de waarnemingen en publiceerde de waarneming of ontdekking in een boek of tijdschrift-artikel. Beide groepen waren de leveranciers aan het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij.

Kan de dood van Seba en de komst van Linnaeus omstreeks 1735 worden gezien als een omslag in de ontwikkeling van universele naar meer gespecialiseerde verzamelingen, omstreeks 1755 is er sprake van een toenemende professionalisering in het verzamelen. Ook wordt in die periode de basis gelegd voor de institutionele verzamelingen, die steeds meer een openbaar karakter krijgen. Zo wordt in 1756 Arnout Vosmaer aangesteld als opzichter van het stadhoudelijke naturaliënkabinet, welke collectie dan een serieuze aanvang neemt en in combinatie met de menagerie van Willem V een Artis met Zoölogisch Museum avant la lettre wordt. In datzelfde jaar verschijnt Pieter Teyler voor de notaris en enkele jaren later besluit de Hollandsche Maatschappij serieus door te gaan met verzamelen. In 1758 brengt Linnaeus definitief orde aan in de tienduizenden laadjes.

- 1 E. Bergvelt & R. Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rareiteitenverzamelingen 1585-1735*, Amsterdam 1992. Over dit zelfde thema ook: E. Bergvelt e.a. (red.), *Verzamelen. Van rareitenkabinet tot kunstmuseum*, Heerlen 1993.
- 2 Over de ontstaansgeschiedenis van Seba's Thesaurus, zie: F. Pieters & K. Rookmaaker, Arnout Vosmaer, topcollectie van naturalia en zijn *Regnum animale*, in: B.C. Sliggers en A.A. Wertheim (red.), *Een vorstelijke dierentuin. De menagerie van Willem V*, Zutphen 1994, p. 13-25; L.B. Holthuis, Albertus Seba's 'Locupletissimi rerum naturalium thesauri...' (1734-1765) and the 'Planches de Seba' (1827-1831), in: *Zoologische Mededelingen* 43 (19) 1969, p. 239-252; over de veiling van Seba's collectie: M. Boeseman, The vicissitudes and dispersal of Albertus Seba's zoological specimens, in: *Zoologische Mededelingen* 44 (13), 1970, p. 177-206.
- 3 A. Seba, *Locupletissimi rerum naturalium thesauri accurata descriptio et iconibus artificiosissimis expressio per universam physices historiam*, dl. I, Amsterdam 1734, inleiding.
- 4 B.C. Sliggers, Honderd jaar natuurkundige amateurs te Haarlem, in: A. Wiechmann & L. Palm (red.), *Een elektriserend geleerde. Martinus van Marum 1750-1837*, Haarlem 1987, p. 67-102; voor andere georganiseerde liefhebbers-dilletanten in de Nederlanden: H.J. Zuidervaat, *Van 'konstgenoten' en hemelse fenomenen. Nederlandse sterrenkunde in de achttiende eeuw*, Rotterdam 1999.
- 5 A.D. de Jonge, Het Haarlems genootschapsleven en de rol van de Doopsgezinden daarin, in: *Teylers Magazijn* 25, 1989, p. 8-13; W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*, Amsterdam 1988.
- 6 Mr Arent de Raet, Raad in de Vroedschap en dat jaar regerend schepen, Mr Pieter van Schuylenburch, Heer van Moermond, Mr Cornelis Ascanius van Sypesteyn, Mr Anthony Slicher, Mr Joost Huyghens, Mr Jan Theodorus Koek, allen Raad in de Vroedschap, en Andries Heshuysen, schepen. Over hen: Jhr. Mr. C.C. van Valkenburg, *De mannen van het eerste uur*, in: *Bevorderaars der Wetenschap*, Haarlem 1978, p. 79-94.
- 7 Voor de geschiedenis der Hollandsche Maatschappij: J.A. Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*, Herdruk met supplement 1952-1970, Haarlem 1970; *Supplement 1971-1985*, Haarlem 1986; gedeeltelijk in: *Martinus van Marum. Life and Work*, 6 delen, Haarlem 1969-1976; voor de prijsvragen: J.G. de Bruijn, *Inventaris van de prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1753-1917*, Groningen 1977; voor de bouwgeschiedenis: K.C. van den Ende, e.a. (red), *Hodshonhuis, bewoningsgeschiedenis en restauratie*, Bussum 2001; voor de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel: J. Bierens de Haan, *Van Oeconomische Tak tot Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel*, Haarlem 1952.
- 8 Voor de geschiedenis van het Naturaliënkabinet: J.A. Bierens de Haan, *De geschiedenis van een verdwenen Haarlemsch Museum van Natuurlijke historie. Het Kabinet van Naturaliën van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1759-1866*, Haarlem 1941.
- 9 J. de Favanne & J.G. de Favanne, *La conchyliologie, ou histoire naturelle des coquilles etc*, Parijs 1780, derde vergrote editie van A.J. Dezaillier d'Argenville, *L'histoire naturelle*, etc. Parijs 1842.
- 10 B. Sliggers, *Opes Ars Perpetua. De familie Elout en het geschilderd behang van Oude Groenmarkt 12 te Haarlem*, in: *Jaarboek Haarlem 1984*, Haarlem 1985, p. 97-124.
- 11 Voor de geschiedenis van Teylers Stichting en het museum: *Teyler 1778-1978. Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest*, Haarlem 1978; A. Wiechmann & L. Touret, *Frappez, frappez toujours! Van Marum als verzamelaar en bezieler van het geleerd bedrijf in Haarlem*, in: idem, *Een elektriserend geleerde. Martinus van Marum 1750-1837*, Haarlem 1987, p. 103-154; W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1850*, Amsterdam 1988.
- 12 J. le Francq van Berkheij, *Natuurlyke Historie van Holland*, Amsterdam 1769, dl. 1, p. 1; over de totstandkoming van dit boek en een duidelijke uiteenzetting over het begrip natuurlijke historie in de 18de eeuw: R.P.L. Arpots, *Vrank en Vry, Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812)*, Nijmegen 1990, vooral p. 62-75.

Wybrand Hendriks, Interieur van de Ovale Zaal, circa 1800, olieverf op paneel (Teylers Museum, Haarlem)

De Ovale Zaal van Teylers Museum te Haarlem herbergt de oudste openbare collectie van Nederland op het gebied van kunst en wetenschap. Achter de groene gordijnen op de omloop is de bibliotheek ondergebracht, op de begane grond in de kasten de collectie fysieke instrumenten. Op het bovenblad van het middenmeubel bevinden zich in bakjes de fossielen en mineralen, terwijl daaronder in de kastjes de tekeningen en prenten werden bewaard. De zaal werd in 1784 voor het publiek geopend. De inrichting is sindsdien nauwelijks veranderd. Alleen de grote elektrische machine op de voorgrond werd in 1885 naar een nieuwe vleugel verplaatst.

Leendert Viervant (ontwerp), Middenmeubel in de Ovale Zaal van Teylers Museum, 1784/1785 (Foto J. Vaughan)

Het grote middenmeubel werd in eerste instantie ontworpen voor het bewaren van de kunstverzamelingen. Het bovenblad functioneerde als demonstratietafel voor de instrumenten en voor het raadplegen van tekeningen en grafiek. Vanwege ruimtegebrek werden hier in 1802 de met glas afgedekte bakken geplaatst om fossielen, erts en mineralen tentoon te stellen.

Het verdwenen museum

2 De collectie

55

a De natuurlijke historie van Nederland

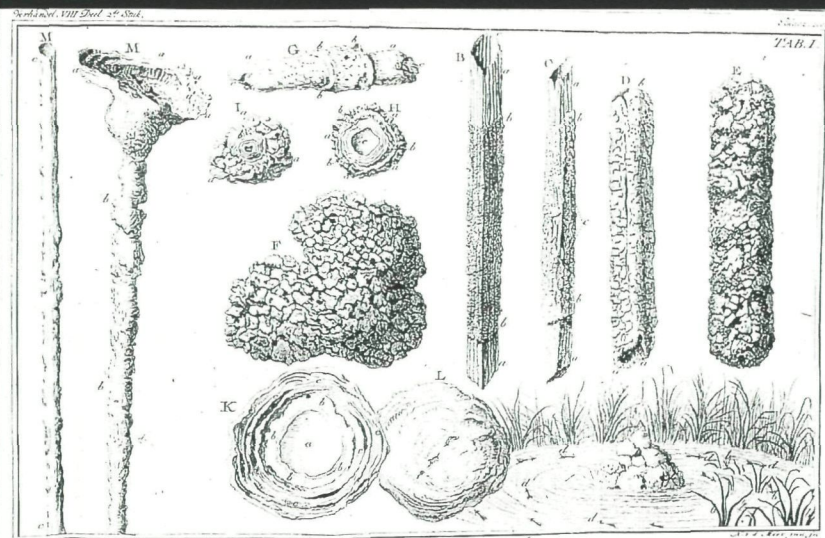
Job Baster & Martinus Slabber

De schenkingen van Job Baster (1711-1775), geneesheer te Zierikzee, sinds 1755 lid van de Hollandsche Maatschappij, zijn doorslaggevend geweest om een 'behoorlijke collectie' aan te leggen. Wanneer hij in 1759 enige 'zee-insecten' cadeau doet en daarbij aanbiedt 'als zulks de Societeit aangenaam mogt zijn, met de collectie daarvan ten haaren dienste voort te gaan', wordt op een buitengewone vergadering van 17 april van dat jaar besloten 'gemelden Heer voor zijne hiertoe in dezen genomene moeite te bedanken, en te verzoeken om daarmee voort te varen'. Het bestuur besluit de notulen 'dat men van tijd tot tijd de glazen, zooals die daartoe vereischt worden, zal koopen en de insecten in liquor bewaaren, om er dus een behoorlijke collectie van te maaken'.¹

Baster bezat zelf een uitgebreide collectie naturalia en curiositeiten, wat niet alleen blijkt uit zijn publicaties en correspondentie, maar ook uit de catalogus van zijn nalatenschap die een lijst met 'Gediertens in Liquor, Versteeningen, Coraalen en Zeegewassen' bevat. Uit zijn verzameling schonk hij af en toe voorwerpen aan het Kabinet van de Hollandsche Maatschappij en voor de verzamelingen van het Zeeuwsch Genootschap. Aan Linnaeus stuurde Baster tussen 1751 en 1767 enkele malen zaden, planten en schelpen. Ook ontving Linnaeus van hem een collectie van ongeveer 300 gedroogde planten afkomstig van het eiland Java. Op zijn beurt deed Baster weer een beroep op anderen, zoals in 1766 op zijn Middelburgse collega Paulus de Wind: 'Ik hebbe tot zeker oogmerk wel eenige differente soorten van Colubrietjes en andere kleijne West-Indische Vogeltjes, groote met brillante coleuren begaafd zijnde Kapellen en Torren benoodigt.' Drie maanden later weet hij in een bedankbrief 'geen woorden uijt te vinden, kragtig genoeg om mijne hartelijke dankbaarheid UWEdl te betuijgen voor een zoo kostbaar present, als het op gisteren ontfangt kastje met Westindische kapellen en vogeltjes'.²

Waarschijnlijk gebruikte Baster deze attributen voor bepaalde arrangementen, zoals hij ook grotwerken en andere schelpencomposities samenstelde. Zo legateerde hij aan het Zeeuwsch Genootschap zijn schelpenbuffet dat geheel versierd was met voornamelijk tropische schelpen, stukken koraal en otolieten (gehoorbeentjes van vissen), die onder meer gezichten, vogels en bloemen voorstelden, alsook de familiewapens van Baster en zijn tweede vrouw Jacoba Vink. Op kleinere schaal ontving ook de Hollandsche Maatschappij iets na Basters overlijden: 'Drie schilderijtjes of liever hangende kastjes met vreemde vogelen, capellen en andere fraeije insecten, zeer sierlijk geschikt, waarvan een met grotwerk'. Het legaat bestond verder uit een zeer grote glazen cylinder op een voet en met een gesneden deksel, met daarin twaalf Chinese goudvissen.

Baster had zich bijzonder ingespannen om goudvissen te kweken. Deze dieren waren aan het begin van de 18de eeuw in Europa nog onbekend, maar werden uit China en Japan via St. Helena in 1728 in Engeland ingevoerd. Baster ontving in 1758 vanuit Engeland zijn eerste twaalf goudvissen, die hij in zijn tuinvijver uitzette maar het

Steenachtige korst rond plantenstengels, afgebeeld door J. le Francq van Berkheij in de *Verh. HMW VIII, 1^e stuk, tab. I, 1765*

(Teylers Museum, Haarlem)

Groeiende stenen, afkomstig uit een meertje bij Oostvoorne, hielden heel wat wetenschappers bezig. De Hollandsche Maatschappij ontving al in 1756 'eenige biezen en andere zaken dewelke in een poel in het land van Oostvoorne, agter het dorp van Rockanje, niet verre van Den Briel, met een steenagtige korst begroeid zijn, zelfs tot eene zeer aanmerkelijke zwaarte en dikte.'

Kalkafzettingen rond plantenstengels, afkomstig uit het Meertje van Rockanje (Teylers Museum, Haarlem)

Deze kalkconcreties zijn afkomstig uit de oude collectie van Teylers Museum en zijn mogelijk in 1784 door de Hollandsche Maatschappij, bij de overdracht van alle geologische objecten, aan het museum overgedaan.

niet overleefden. Met latere zendingen kweekte Baster met meer succes. Met gemak deelde hij de dieren onder zijn vrienden en andere liefhebbers uit, onder andere aan Cornelis Ascanius van Sypestejn, directeur van de Hollandsche Maatschappij. In een brief van 7 april 1762 schreef Baster hem: 'Het is mij ten hoogsten liev dat de goud-visjes UEerwde dagelijks vermaken, en om mij doen denken: ik zal eenige die gestorven zijn in spiritus bewaart met tijd voor 't kabinet UEerwde toezenden'. Ruim een week later was er weer post uit Zierikzee: 'Ik heb na het schrijven van't voorgaande gedurende deze zonnige dagen, de goudvisjes met veel genoeg zien speelen zoo dat ik hoope heb, zij van de zomer wederom jonge zullen hebben, hebbende ik omtrent haar voortteeling en jongen nog wel wat te observeeren'. Het staat wel vast dat in ons land de goudvis als siervis zijn opmars vanuit Zierikzee is begonnen. Over de vissen, hun voortplanting en kleurvariëteiten publiceerde Baster in de *Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij*.³

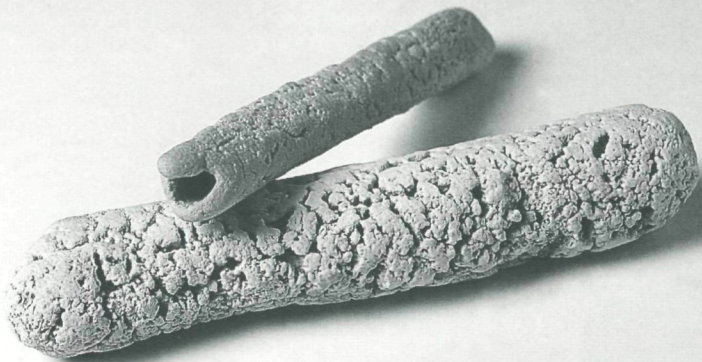
'Bij occasie dat ik mij op de beschrijving van zommige zee-insecten toelagge, koomen mij zomtijds eenige zeldzaamheden voor; zoude ik de Heeren Directeuren genoeg geeven met nu en dan eenige dingen voor het Natuur-kabinet, dat ik hoore, dat haar WEIEdl. willen opregten, te offereeren? Gelieft zulks met het nevensgaande te willen probeeren, en bij gelegenheid mij bescheid te schrijven.'

Hoewel in 1759 de Maatschappij Baster al heeft bericht vooral door te gaan met verzamelen voor haar Kabinet, is het Baster volgens deze zinsnede uit een brief van 20 februari 1762 nog niet helemaal duidelijk.

Enkele maanden later stuurt hij een collectie kreeften, krabben, zeesterren en poliepen. Voor een zeldzame kreeft stelt hij voor deze enkele dagen in terpentijn te laten liggen om hem vervolgens op een bakkersoven te laten drogen. Weer vraagt Baster of het gezondene wel bruikbaar is voor het Kabinet. Tevens maakt hij zich zorgen over het beheer van de collectie in Haarlem en adviseert hij een directeur aan te stellen. 'Hebt UEerwde geen kennis aan den jongen Heer Laur. Theod. Gronovius te Leijden, den Autheur van 't Museum Ichthyologicum, die zoude daar regt bequaam toe weesen, en misschien tot vermeerdering van 't Kabinet wel wat kunnen contribueren. Het verwondert mij dat zijn Edl. nog geen medelid is. En nog meer dat er zoo veel leeden Professoren en bequame mannen zijn die niets contribueeren.'

In een brief die het antwoord der Directeuren had gekruist, schrijft Baster blij te zijn dat zijn zendingen met genoeg aangenomen waren.

Naast een drukke artspraktijk vond Baster ook nog tijd voor een uitgebreide correspondentie, voor studie, het schrijven van wetenschappelijke verhandelingen, voor experimenten met planten en vissen, en voor het samenstellen van schelpenmozaïeken en grotwerken. Voor de Maatschappij beoordeelde hij prijsvragen en publiceerde hij in de *Verhandelingen*. Zijn vele waarnemingen aan planten en dieren die Baster in de omgeving van Zierikzee had verricht, bundelde hij tussen 1759 en 1765 in zijn *Natuurkundige Uitspanningen*.⁴ Hieruit blijkt zijn grote belangstelling voor meest ongewervelde dieren, die hij zowel met het blote oog als de microscoop waarnam. In zeer onderhoudend proza behandelt hij poliepen, mosselen, oesters, alikruiken, kwallen, zeesterren, zee-egels, zeepokken, heremietkreeften, wormen, drijfhoorentjes, zeekraal, blaaswier, etc., alles afgebeeld en vaak tot in de kleinste details. Steeds wordt de economische betekenis aangegeven of hun toepassing in het dagelijks leven. Uit deze periode stammen ook de voornaamste giften voor het Kabinet.

Tand van een narwal (*Monodon monoceros*), in 1824 door Martinus Slabber aan het Zeeuwsch Genootschap geschonken (*Zeeuws Museum, Middelburg; coll. Zeeuwsch Genootschap; foto A. Verburg*)
In 1824 schonk Slabber elf voorwerpen aan het Zeeuwsch Genootschap, waaronder 'de Hoorn van de zogenaamde Een hoorn vis, van onder met zilver beslagen; indien ik de 12 Editie van Linnaeus nog bezat, zoude ik zijn geslacht en naam daar bij vermelden.' Ook het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij had enkele van deze tanden in haar bezit, waarvan de eerste als de hoorn van een eenhoorn was aangeboden.

57

Baster stelde in 1767 zijn collega-onderzoeker Martinus Slabber (1740-1835) voor als lid van de Hollandsche Maatschappij, welk verzoek hetzelfde jaar nog gehonoreerd werd. Slabber was naast koopman toen nog baljuw en secretaris van het Zeeuwse Oudenlande, later schepen, raadslid en tenslotte burgemeester van Goes.⁵ In 1768 werd hij lid van het Zeeuwsch Genootschap, bij welk instituut hij op zijn beurt Baster als lid introduceerde. Als gedreven amateur beoefende Slabber naast de natuurhistorische wetenschap ook de natuur- en wiskunde. Hij was een bekwaam preparateur van vogels, welke liefhebberij uitmondde in een *Verhandeling over het opzetten van Vogelen*, die in 1816 verscheen. Hij bezat onder meer een uitgebreide verzameling van meer dan 400 Oost- en West-Indische vogels. In navolging van Basters *Natuurkundige Uitspanningen* publiceerde Slabber tussen 1769 en 1778 zijn op eigen observatie berustende *Natuurkundige Verlostingen* in 18 stukjes, die onder andere handelden over wormen, insecten, slakken, holtedieren, sponzen en garnalen.⁶ Bij de Hollandsche Maatschappij had Slabber onmiddellijk zijn diensten bij de opbouw van het Kabinet aangeboden. In een brief van oktober 1767 adviseert hij het bestuur hoe een dergelijke collectie op te zetten. 'Ik twijffel er ook geenzins aan of de Maatsch. zal wel onder het oog gehouden hebben, dat zo een Natuurlijk Cabinet, op zich zelfs niet kan bestaan, maar een geduurig werk van studie en oppaszen noodig heeft.' Hij verklaarde aan de Maatschappij ook bereid te zijn een deel van zijn collecties af te staan, daar hij al zo'n negen jaar uitheemse vogels en inlandse insecten had verzameld. De Maatschappij verzocht Slabber echter zijn geschenken nog even te bewaren omdat de kasten nog niet gereed waren. Uit niets blijkt dat hij later dit aanbod herhaald heeft, wellicht teleurgesteld dat ze in Haarlem nog helemaal niet aan een 'directeur' dachten.

Toevallige aanwinsten

Wanneer we 1759 als het officiële oprichtingsjaar van het Kabinet beschouwen, is het interessant te zien welke toevallige aanwinsten tot dat jaar werden verkregen. Het begon allemaal in 1755 toen de Haarlemse burgemeester Pieter van den Broek een leguaan, een kaaiman en twee hagedissen de Maatschappij cadeau deed, hetzelfde jaar gevolgd door een witte vink van directeur Cornelis Ascanius van Sypesteyn. De Haarlemse krantendrukker Johannes Enschedé volgde in 1756 met enkele Oost-Indische schelpen 'om bij de collectie der naturalia van de Societeit geplaatst te worden'. De secretaris, Christianus Carolus Henricus van der Aa, presenteerde enkele biezen en andere voorwerpen die met een steenachtige korst waren begroeid en afkomstig waren uit een meertje bij Rockanje. Een andere directeur, Mr Pieter van Schuylenburch, bleef niet achter en schonk in 1758 enkele schelpen en twee versteende krabben. Tot de rariteiten behoorden acht 'houtschilderijtjes', afkomstig uit de sport van een stoel, en aangetroffen door de Haarlemse timmerman Joost Schutte. Hij mocht over deze 'zeldzaame speling der Natuur, ontdekt in een Stoel van Appel- of Kersseboomen-Hout' zelfs een bericht met afbeeldingen plaatsen in de *Verhandelingen* van de Maatschappij.⁷ Dat deze voorwerpen een zekere attractiewaarde hadden, blijkt ook uit de schenking van Job Baster in 1774 aan het Zeeuwsch Genootschap: 'Drie stukjes Stedehout van Boomen te Zierikzee gegroeid, en bij doorzaging aardig door vertooning van voorwerpen bevonden'.⁸

Tot deze rariteiten hoorde ook de hoorn van een eenhoorn, die in 1759 via het lid Pieter Sannié in het bezit van

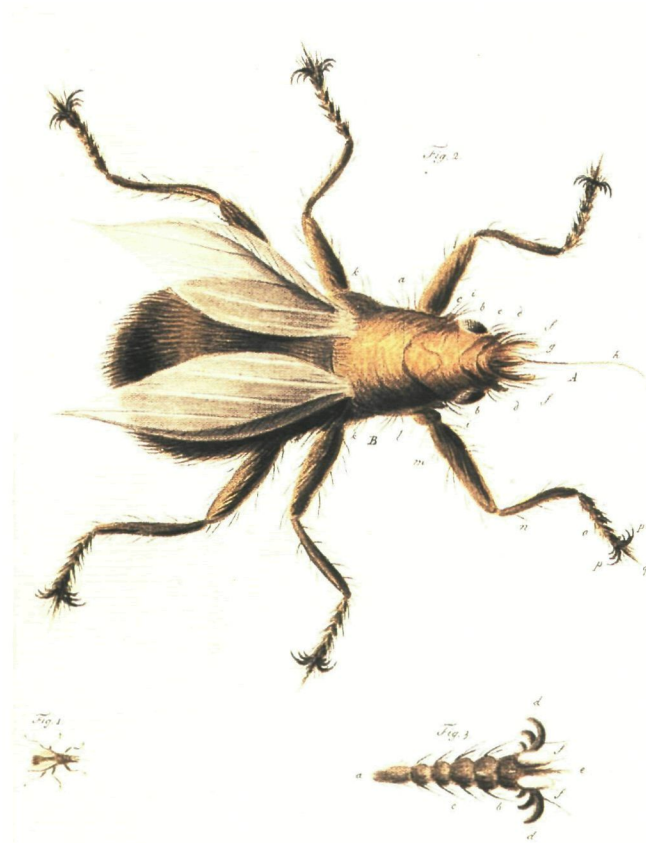

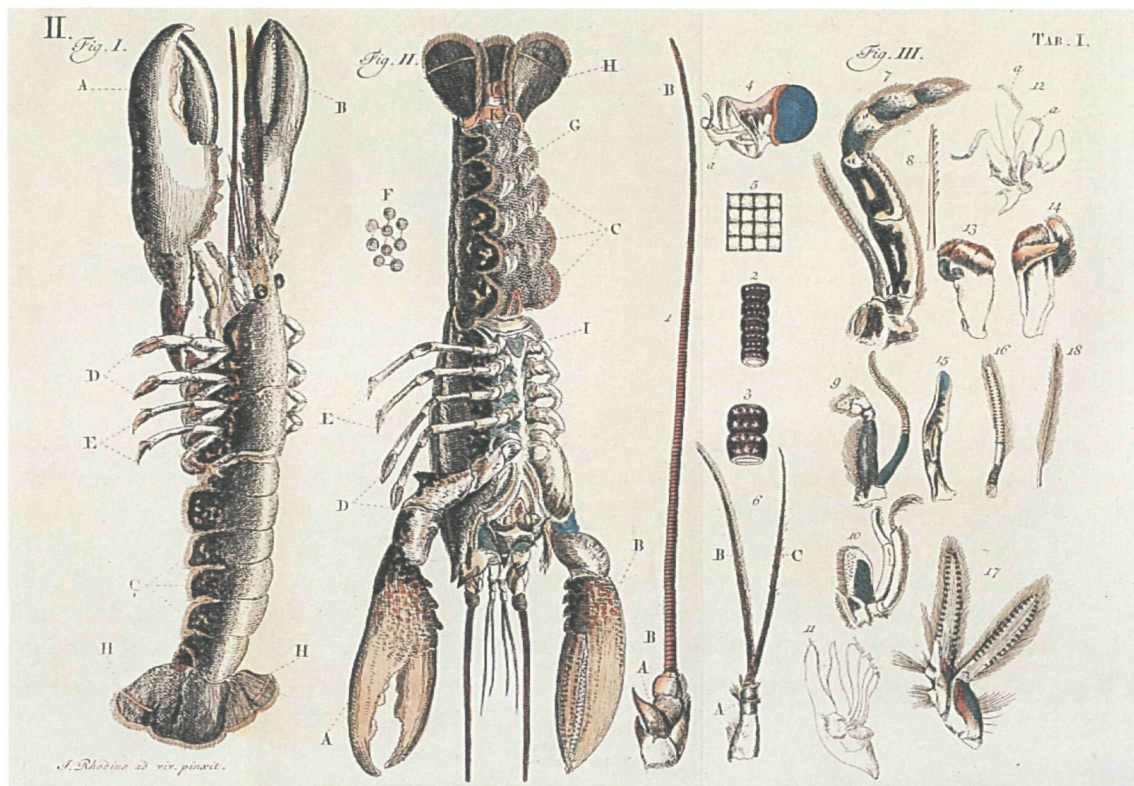
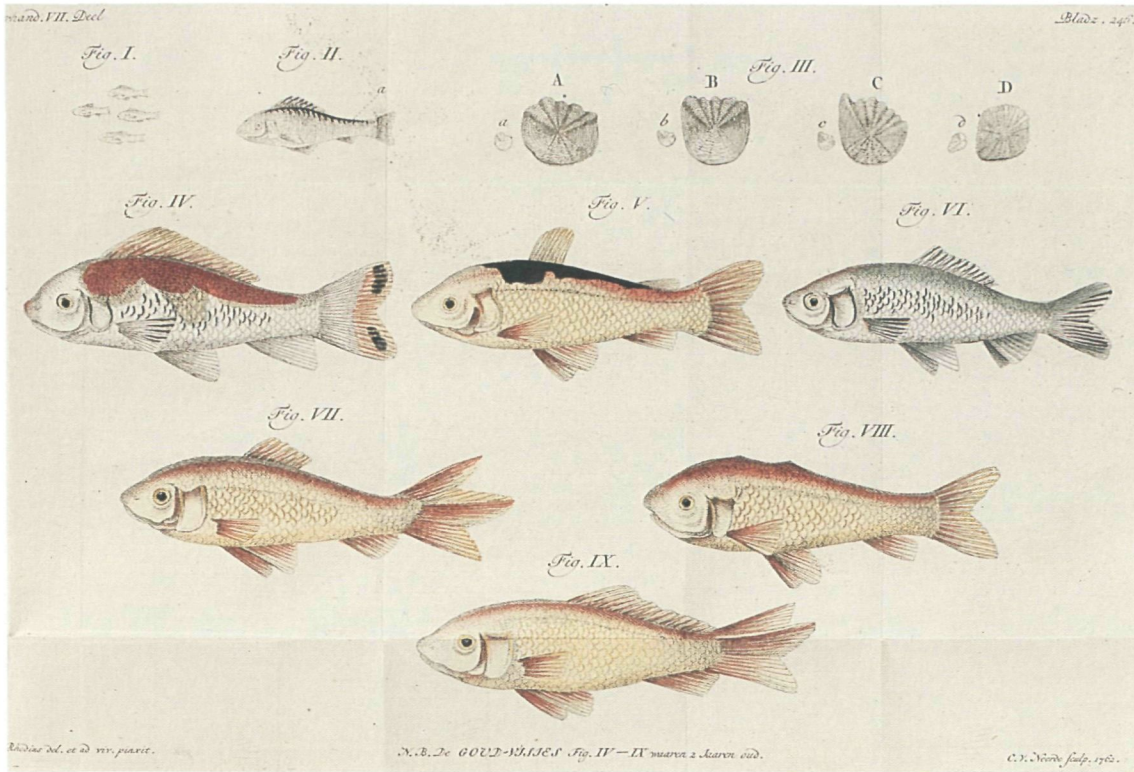
Job Baster, Vogeltjes van schelpen onder glazen stolp (*Zeeuws Museum, Middelburg; coll. Zeeuwsch Genootschap, foto A. Verburg*)

Deze vogeltjes, samengesteld uit schelpen, zijn waarschijnlijk vervaardigd door Job Baster (1711-1775), geneesheer te Zierikzee. Vermoedelijk stonden zij links en rechts op het buffet, wellicht op de onderste plankjes.

Martinus Slabber, De zesendertig-tengelige vogelluis, 1763, tekening in pen en penseel (*Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, Haarlem*)

Slabber (1740-1835), een amateur-zoöloog uit Zeeland, werd door Baster voorgedragen als lid van de Hollandsche Maatschappij. Hij bood zijn diensten aan het Kabinet te beheren. Slabber was naast verzamelaar ook een microscopist, die het liefst al het leven op de grond en in het water ontleedde. In 1768 publiceerde hij een waarneming aan een verenluis (*Stenopteryx hirundinis*) van een gierzwaluw, waarvoor hij zelf deze tekening vervaardigde. Hij tekende het dier op ware grootte en sterk vergroot af. Hij ontdekte dat elke poot eindigde in twee kleine klauwtjes met elk drie tanden en kwam zo tot de benaming van 'zesendertig-tengelige vogel-luis'.

Job Baster, *Natuurkundige beschrijving van den Kin-Yu of goud-vis*, in: *Verhandelingen HMW* 7, 1763, met tekeningen van Jan Rhodius (Teylers Museum, Haarlem)

Veel aandacht besteedde Baster, sinds 1755 lid van de Hollandsche Maatschappij, aan het kweken van goudvissen die via China en Japan in 1728 in Engeland werden ingevoerd. Hij deelde zijn visvoorraad met gulle hand uit aan de liefhebbers, waaronder Directeuren van de Hollandsche Maatschappij en zelfs aan Linnaeus in Uppsala. Bij zijn leegaat aan de Hollandsche Maatschappij hoorde ook een grote bokaal met 12 goudvissen.

Job Baster, *Natuurkundige Uitspanningen, behelzende eenige waarnemingen over sommige zee-planten en zee-insecten (...)*, Haarlem 1762-1765 (Teylers Museum, Haarlem)

Basters brede belangstelling blijkt uit talloze waarnemingen aan planten en dieren, die hij publiceerde in zijn *Natuurkundige Uitspanningen*. Van de kreeft beeldde hij ook door de microscoop vergrote details af. Verschillende krabben, kreeften en poliepen deed hij het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij cadeau. Door zijn schenkingen werd in 1759 te Haarlem definitief besloten met het aanleggen van een verzameling door te gaan.

J. Houbraken naar H. Pothoven, Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812), uit: J. le Francq van Berkheij, *Natuurlyke Historie van Holland*, dl. I, Amsterdam 1769. (Teylers Museum, Haarlem)

Le Francq van Berkheij (1729-1812) was tot 1795 verbonden aan de Leidse universiteit als lector in de natuurlijke historie. In het eerste deel van zijn *Natuurlyke Historie* komt dit portret als frontispice voor, waarvan de afgebeelde attributen op zijn dichterschap, schrijverschap en liefde voor de natuurlijke historie wijzen.

Rangschikkend Plan van een gedeelte eener Laade van een Mineraal-Kabinet, uit: J. le Francq van Berkheij, *Natuurlyke Historie van Holland*, dl. II, 2^e stuk, Amsterdam 1771. (Teylers Museum, Haarlem)

Het tweede deel van zijn *Natuurlyke Historie* is voornamelijk gewijd aan de geologie en mineralogie, met een 'Beknopte verhandeling wegens het aanleggen en toestellen van een mineraal-kabinet mitsgaders over de beste wijze om delfstoffen in het vogtige klimaat van Holland tegen alle voorkomelijk bederf te bewaren.' Hierin geeft hij verzamelaars allerlei tips, ook volgens welk systeem een lade ingericht kon worden.

60

het Haarlemse Kabinet kwam. Toen Martinus Slabber in 1824 een dergelijke tand aan het Zeeuwsch Genootschap schonk, was er al sprake van 'de Hoorn van de zoogenaamde Een hoorn vis', nu bekend als de tand van een narwal.

In de categorie rariteiten pasten ook 'een wangedrocht, zijnde een kat met drie lichamen' (1764), een zeer lang slangenvel (1767), een monstrueus hoenderei en een vergroeide wortel van een vlierboom (1769), en een ongeboren negerkind in liquor (1772). Hiertoe behoorden eveneens drie witte egels die in een Haarlemse tuin waren gevangen en die de Duitse natuurkundige Heinrich Sander tijdens zijn bezoek in 1777 waren opgevallen.⁹

Hoewel nog maar net tot de opbouw van een collectie was besloten, was men nog huiverig aankopen te doen, gewend als men was tot dan toe schenkingen te ontvangen. In 1760 deelde directeur Jan Diederik Pauw mee, dat de Remonstrantse predikant Cornelis Nozeman (1721-1786) uit Haarlem in Rotterdam was beroepen en dat hij zijn kabinet van naturalia, bestaande uit vissen en fossielen, aan de Maatschappij voor honderd zilveren ducats wilde verkopen. Het was een interessant aanbod omdat Nozeman bekend stond als een ervaren verzamelaar, die zelfs van Prinses Anna, weduwe van Prins Willem IV, opdracht had gekregen vlinders en vogels voor haar te verzamelen. Voor de laatste dieren had hij toestemming gekregen van de Prinses ze het hele jaar door in Holland te mogen vangen en schieten.

Erg enthousiast werd er op het aanbod niet gereageerd door Directeuren die er nog in groter aantal over moesten beslissen, en 'zoo Ds. Nozeman intusschen gelegenheid vond om dit kabinet te verkoopen, deselve zich niet geliefde om de Maatschappij op te houden.' Nog vreemder is deze lauwe reactie als men bedenkt dat Nozeman, die tot de verzamelende Haarlemse intelligentia behoorde, mogelijk ook een van de initiatiefnemers tot de oprichting van de Hollandsche Maatschappij is geweest. Misschien was er onenigheid op theologisch terrein daar secretaris Van der Aa een Luthers predikant was, en Nozeman van Remonstrantse huize. In ieder geval werd niet tot aanschaf overgegaan. In Rotterdam speelde deze controversale helemaal niet en had Nozeman in 1771 zelfs een werkzaam aandeel in de oprichting van het Bataafsch Genootschap der Proef-ondervindelijke Wijsbegeerte.

Lange tijd bleven de aanwinsten toevalligheden. Pas in 1772 kreeg Mr Jan van Lier (1726-na 1785), ontvanger-generaal van het Landschap Drenthe in Assen en zelf mineralenverzamelaar, te horen – toen hij drie verschillende soorten slangen uit Drenthe aanbood – dat de Maatschappij van plan was 'eene volkomene verzameling van de naturalia onzes vaderlands te maaken'.¹⁰

Rangschikkend Plan van een gedeelte eener Laade van een Mineraal-Kabinet.

<p>CLASSIS 1. TERRÆ EERSTE CLASSE. AARDEN.</p>	<p>CLASSIS 1. ORDO 1. TERRÆ MACRÆ. EERSTE ORDE. STROOIBAARE AARDE.</p>	<p>CLASS. 1. ORDO 1. Genus 1. HUMUS. Eerste Geslagt. TEEL-AARDE.</p>	<p>CL. 1. O. 1. G. 1. Species 1. <i>Humus atra</i>, ex Hollandia. Eerste Soort. Zwarte Teel-aarde, uit Holland. Catal. Fol. 1.</p>	<p>CL. 1. O. 1. G. 1. Species 2. <i>Humus rubra.</i> <i>Terra Anglica rubra.</i> Tweede Soort. Roode Engelsche Aarde, verceerd door den Heer N. Fol. 1.</p>	<p>CL. 1. O. 1. G. 1. Species 3. <i>Umbra Aulterum.</i> Derde Soort. Omber der Ouden, ge- graaven by Keulen. Fol. 1.</p>	<p>CL. 1. O. 1. G. 1. Species 4. <i>Humus nigra Pfleria.</i> <i>Atramentum Fosfite.</i> Vierde Soort. Zwarte Verf-aarde, uit Zweeden. Fol. 2.</p>	<p>CL. 1. O. 1. G. 1. Species 5. <i>Humus vegetabilis lutea,</i> <i>Turfa-Aulterum.</i> Vyfde Soort. Turf-veen, uit de Hol- landfche Veenen, by Zoetermeer, enz. Fol. 2.</p>	<p>CLASS. 1. ORDO 1. Genus 2. CRETÆ. Tweede Geslagt. KRYT-AARDEN. Fol. 3.</p>	
<p>CL. 1. O. 1. G. 2. Species 1. <i>Creta alba Bathensis.</i> Eerste Soort. Wit Engelsch Kryt, uit Bath. Fol. 3.</p>	<p>CL. 1. O. 1. G. 2. Species 2. <i>Creta Succia Fragilit.</i> Tweede Soort. Grof Zweedsch Kryt, uit Ostergylen. Fol. 3.</p>	<p>CL. 1. O. 1. G. 2. Species 3. <i>Lac Lunæ Agaricus</i> <i>Mineralis.</i> Derde Soort. Maanmelk of Mineraal Berg-Zwam, uit Zwit- zerland. Fol. 3.</p>	<p>CL. 1. O. 1. G. 2. Species 4. <i>Creta fluida. Gubr.</i> Vierde Soort. Vloeibaar Kryt. Fol. 4.</p>	<p>CL. 1. O. 1. G. 2. Species 5. <i>Creta pulcherrima,</i> <i>humacea.</i> Vyfde Soort. Strooibaar Stofkryt. Kalk-kryt. Fol. 4.</p>	<p>CL. 1. O. 1. G. 2. Species 6. <i>Creta rubens.</i> Zesde Soort. Roode Kryt. Fol. 4.</p>	<p>CL. 1. O. 1. G. 2. Species 7. <i>Creta viridis.</i> Zevende Soort. Groen Kryt. Berg- groen. Fol. 5.</p>	<p>CLASSIS 1. ORDO 2. TERRÆ PINGUES. TWEDE ORDE. VERBONDEN AARDEN. Fol. 5.</p>	<p>CLASS. 1. ORDO 2. Genus 3. ARGILLÆ. Derde Geslagt. KLAI-AARDEN. Fol. 5.</p>	<p>CL. 1. O. 2. G. 3. Species 1. <i>Argilla alba.</i> Eerste Soort. Witte Klai. Fol. 6.</p>

Al eerder had Johannes le Francq van Berkheij in het eerste deel van zijn *Natuurlyke Historie van Holland* (1769) verheugd gereageerd op het bericht dat de Maatschappij 'de Natuurlyke Historie van ons Vaderland tot een byzonder voorwerp van oplettende beschouwing' zou maken. Waarschijnlijk doelde hij op de enkele jaren eerder uitgeschreven prijsvraag: 'Wat is 'er tot nu toe over de Natuurlyke Historie van ons Vaderland geschreeven? Wat ontbreekt 'er nog aan? En welke is de beste wijze, waarop de gemelde Geschiedenis zoude dienen geschreeven te werden?' De inzending van Cornelis Nozeman werd in 1769 met goud bekroond, terwijl de Zutphense predikant Johannes Florentinus Martinet (1729-1795) voor zijn verhandeling een zilveren medaille ontving. Opvallend is de ruime aandacht voor de samenstelling van onze bodem bij Berkheij en Martinet, die echter niet weerspiegeld wordt in de samenstelling van het Naturaliënkabinet.

De Nederlandse bodem

Het heeft lange tijd aan belangstelling voor de Nederlandse bodem ontbroken. Stenen en fossielen liggen in Nederland niet voor het grijpen, en zand, klei en veen zijn geen afzettingen die veel mensen aanspreken of verwondering wekken zoals graniet, kwarts of basalt dat doen. Geen wonder dus dat de vondsten en beschrijvingen van fossiele dieren en planten, zoals die van de grote gewervelde zoogdieren uit het Maastrichtse Krijt door Petrus Camper (1722-1789) de meeste aandacht kregen. Zo bleef tot halverwege de 19de eeuw de kennis van de opbouw van onze bodem oppervlakkig en voornamelijk gebaseerd op incidentele waarnemingen.¹¹

In de 18de eeuw waren de beschrijvers van de bodem en hun inhoud meestal predikanten, geneesheren en regenten geweest die vanuit een historische en/of geografische interesse in hun regio onderzoek hadden gedaan. Alleen Johannes le Francq van Berkheij en Johannes Florentius Martinet hebben geprobeerd de toenmalige kennis over de geologie van het vaderland samen te vatten.

Berkheij was van 1753 tot en met 1761 als lector in de natuurlijke historie verbonden aan de Leidse universiteit. Zijn *Natuurlyke Historie van Holland* in twaalf delen (1769-1811) is voornamelijk gewijd aan de kennis van vee en veeziekten, maar bevat ook twee banden over de geologie en mineralogie, compleet met profielen en illustraties van fossielen en gesteenten. Tevens treft men hierin een 'Beknopte Verhandeling wegens het aanleggen en toestellen van een Mineraal-Kabinet, mitsgaders over de beste wyze om Delfstoffen, in het vogtige klimaat van Holland, tegen alle voorkomelijk bederf te bewaaren'. Tenslotte geeft de publicatie een tabel van de delfstoffen uit Holland die zes klassen bevat: aarde, zanden, stenen, mineralen, metalen, en 'samengroeiing', waaronder de fossielen. Van de in totaal 1300 bladzijden gaan er ruim 200 over deze versteningen, waarbij Berkheij waarschuwt voor vervalsingen bij agaat en barnsteen.¹²

In 1763 was hem door de Hollandsche Maatschappij de gouden medaille toegekend voor zijn antwoord op de prijsvraag 'Welken zijn de beste middelen, om onze landen, zoo hoogen als laaghen, elk naar zynen aart ten meesten voordeele aan te leggen?', waaruit zijn bodemkundige interesse reeds bleek. Vreemd genoeg is Berkheij daarna niet uitgenodigd om lid te worden van de Maatschappij. Dat gebeurde wel in 1769 bij Martinet nadat deze de zilveren medaille gewonnen had. Martinet was predikant, onder meer te Edam en Zutphen, en hij raakte alom bekend door zijn *Katechismus der Natuur* (1777). In de *Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij* van

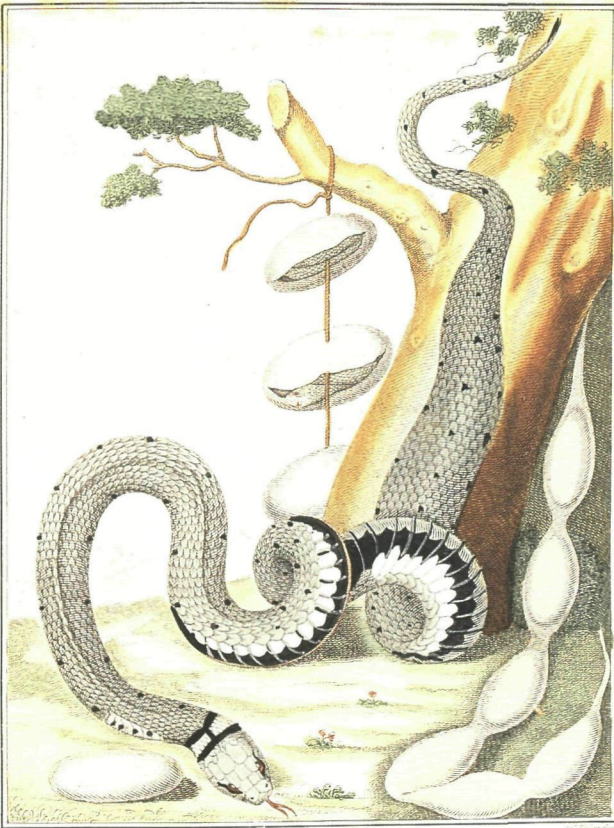
Jan van Van Lier, *Diverse slangen*, uit: *Verhandelingen over de slangen en adders die in het Landschap Drenthe gevonden worden*, 1781 (Teylers Museum, Haarlem)

Jan van Lier (1726-na 1785), ontvanger-generaal van Drenthe, schonk het Naturaliënkabinet in 1772 drie soorten slangen uit Drenthe. Dat was voor de Maatschappij de aanleiding om 'eene volkomene verzameling van de naturalia onzes vaderlands te maaken.' De later door hem gepubliceerde slangen, stellen respectievelijk een slang, een adder en een hazelworm voor.

Taco H. Jelgersma, *Houtschilderijtjes*, uit: *Bericht eener zeldzaame speling der Natuur, ontdekt in een Stoel van Appel- of Kersseboomen-hout* (*Verhandelingen HMW IV*, 1758) (Teylers Museum, Haarlem)

In 1758 schonk de Haarlemmer Nicolaas Willem Kops acht 'houtschilderijtjes', die de timmerman Joost Schutte bij het doorzagen van een sport uit een stoel ontdekt had. In de schijfjes had hij kleine stadsgezichtjes ontdekt, die de moeite waard waren om het Kabinet van de Hollandsche Maatschappij cadeau te doen. Ook het Zeeuwsch Genootschap bezat dergelijke rondjes waarin landschapjes te zien waren. In 17de-eeuwse raiteitenkabinetten waren deze schijnafbeeldingen, vooral in steen, geliefde objecten.

PLAAT I.

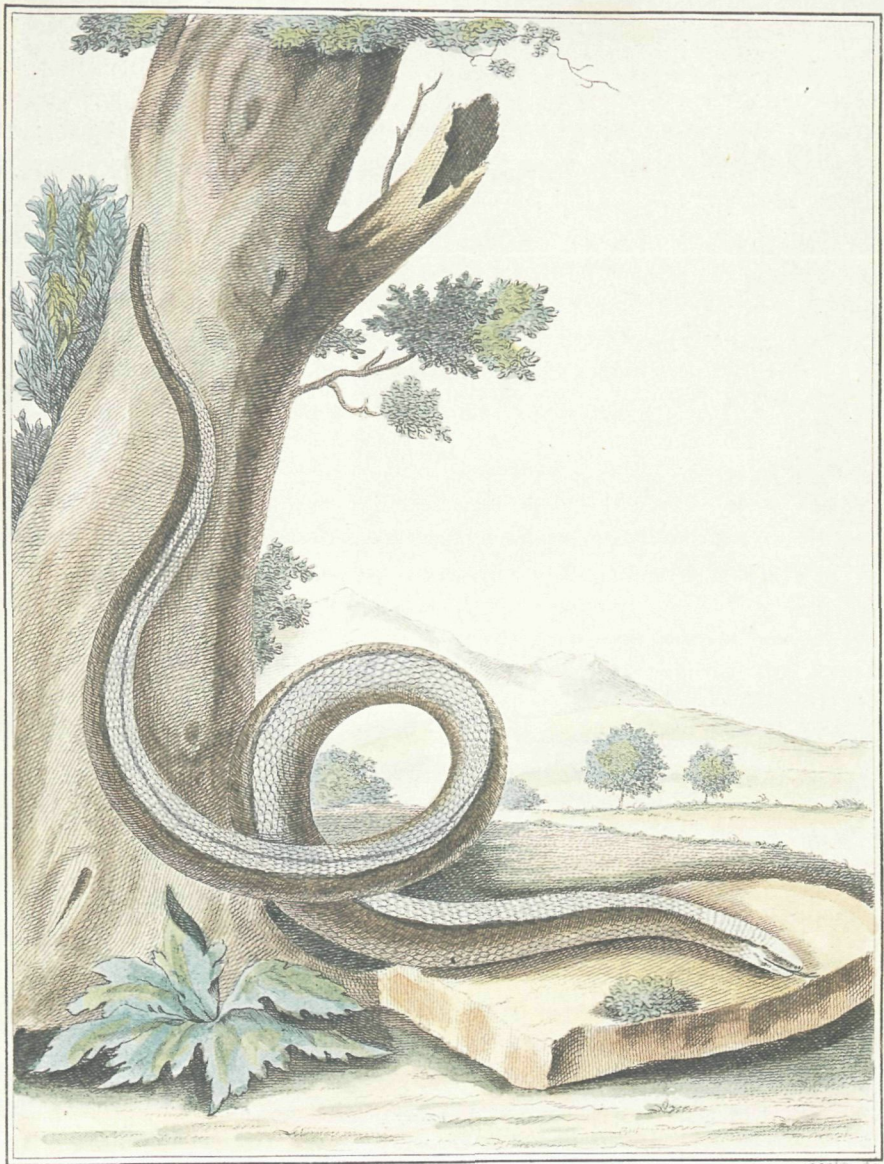

S L A N G H .

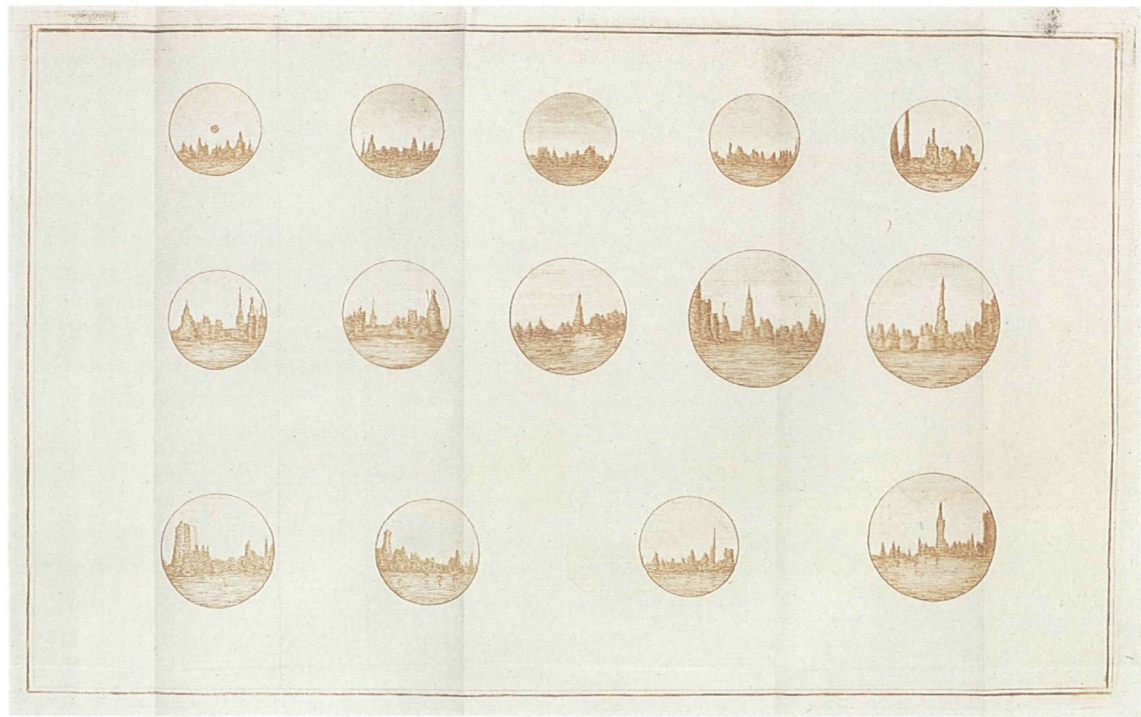
PLAAT II.

A D D E R .

HAZELWORM.

1769 verscheen zijn bekroonde bijdrage over wat er tot dan toe was geschreven over de natuurlijke historie van ons vaderland. Over het rijk der delfstoffen vult hij 37 pagina's en voor wat er nog aan onze kennis ontbreekt, heeft hij 27 bladzijden nodig: 'Hoeveel soorten aarde, zand, enz. hebben we in ons land en hoeveel verschillen zij in kleur, taaiheid, fijnheid, aard, enz.', en: 'In welke provincies vindt men géen stenen onder de grond?'¹³ Voor de verspreiding van de algemene geologische kennis heeft Martinus Houuttuyn (1720-1798) een belangrijke rol gespeeld. Houuttuyn, arts te Hoorn en later te Amsterdam, schreef de *Natuurlyke historie of uitvoerige beschryving der dieren, planten en mineralen* (1761-1785) waar onder meer Linnaeus' *Systema Naturae* aan ten grondslag had gelegen, en waarvan het derde deel gewijd is aan de delfstoffen: paleontologie, mineralogie en geologie. Door deze publicatie werden de stenen en versteningen voor een breed publiek toegankelijk en werd Houuttuyns werk indirect van groot belang voor de toename van de belangstelling voor en de kennis van de organische natuur.

Geologische producten van Nederlandse bodem zijn schaars gebleven in het Naturaliënkabinet. De eerste schenking betrof een 'stukje ijzer met steentjes begroeid, 't geen met de ijsschotsen de Maze was afgevoerd en omtrent Well aan den oever geworpen'. Het steentje was in 1768 cadeau gedaan door Johan Carel Palier (1729-1780), die het jaar daarvoor lid van de Hollandsche Maatschappij was geworden. Palier was predikant te Well en Ammerzooden en had de vondst dus in zijn eigen standplaats gedaan. Bij het Provinciaal Genootschap in 's Hertogenbosch bevindt zich zijn *Register van eenige waarnemingen* over het weer, de rijp, wonderglas en steengewas, het planten van hop, en beenderen die in de Bommelerwaard waren gevonden. Over de laatste vondst publiceerde hij in 1770 in de *Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij*, nadat hij eerst bij Petrus Camper te rade was gegaan.¹⁴

Martinet vereerde het Kabinet in 1772 en 1775 met respectievelijk 'enig blauwsel te Veghel gevonden' en een 'stuk blauwe aarde, gegraven in de Wildervanck'. Het betrof hier waarschijnlijk stukjes vivianiet, een fosforzuurhoudend mineraal dat kleurloos of wit is, maar dat bij blootstelling aan de lucht spoedig blauw wordt. Vivianiet wordt altijd in veenafzettingen gevormd. Samen met een gevonden en geschonken windei, de uitwas aan een eikentak en een misvormde vis (een bot) publiceerde Martinet hierover ook in de *Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij*. In 1776 schonk David de Gorter uit Wijk bij Duurstede, voorheen lijfarts van de 'Ruskeizerlijke Majesteit', enkele fossielen uit Delden, zoals fossiele schelpen, een haaiantand en een stuk olifantsbeen. Het laatste bot was waarschijnlijk van een fossiele walvis, omdat deze in combinatie met de andere vondsten bekend is uit miocene afzettingen in de Achterhoek.

De enige geologische collectie van vaderlandse bodem die het Kabinet ontving, was die van Gerard van Hasselt (1751-1825), advocaat en later burgemeester van Arnhem. Hij publiceerde voornamelijk over Gelderse geschiedenis, oudheid- en letterkunde.¹⁵ In 1776 zond hij aan de Maatschappij een verzameling stenen, mogelijk interessant 'om dat zij van ons eijgen land zijn'. De schenking vergezelde hij van een opstel over zijn buiten Arnhem gevonden stukken uit het steenrijk, waarin hij zich verbaast over de zeer geringe belangstelling voor de natuurlijke historie van Gelderland.

'Daar de Natuurlijke Historie in ons land zoo veele bezighoud, is het te verwonderen, dat deze liefhebberij alleen van de Gelderschen of bespot of van te weinig aanbelang gerekent word. Onze Natuurminnaars zijn kinderen die met een netje langs de heggen gaan om vlinders te vangen, en zij zien dan meteen van deze liefhebberij af, wanneer haar tol of ander spel agter de bank raken. Ik ken geen andre, of zoo zij 'er mogten zijn, het is gewis dat men haar met geen grooter agting behandelt als zulken, welke Philosophen, dat is volgens de gemeene beteekening, eigenzinnige knorrepotten, heeten. Het doet mij in mijn ziel leed, dat men zoo van mijn landslieden moet spreken'.

Als er dan geen interesse voor deze wetenschap is, zo verzuchtte Van Hasselt, 'dan is al dat werken, al die moeijte en arbeid welke eertijds in ons land een Swammerdam en Boerhave en in deze eeuw Lyonet, Baster, Gronovius, en welke niet minder is Nozeman, en alle die 't eeniger tijd aan deze hoopen gelijk te zijn, te jammerlijk verspilt.'

De drijfveer van Van Hasselt voor onderzoek naar de bodem van Gelderland was om God uit zijn werken te leren kennen. 'Bij mij ten minsten zijn zij altoos als de voornaamste redenen opgekomen, om zooveel tijdt als ik van mijn andere mogte afsonderen, aan deze studie voor mij zelve te besteden, ofschoon nooit om daar in als schrijver mij te vertoonen'. Hij hoopte dat zijn schenking, die in Haarlem door een ieder aanschouwd kon worden, anderen zou aansporen tot onderzoek, zodat er wellicht eens een natuurlijke historie van Gelderland zou verschijnen, omvangrijker dan de heer Berkheij over dit onderwerp had geschreven.

Van Hasselts collectie, waaronder negen verschillende soorten klapperstenen, werd aanvaard maar zijn bereedene inventaris werd nooit gepubliceerd. Het zou nog ver tot in de 19de eeuw duren, voordat Nederland echt geologisch werd gekarteerd. Wel verschenen er steeds meer detailstudies over lokale geologische fenomenen, zoals in 1781 de dissertatie van Sebald Justinus Brugmans (1763-1819) over alle steensoorten die er in de bodem van Groningen gevonden konden worden. Een verzameling stenen en fossielen die hij tijdens zwerftochten over de Hondsrug bijeengebracht had, lag aan de basis van zijn dissertatie.¹⁶

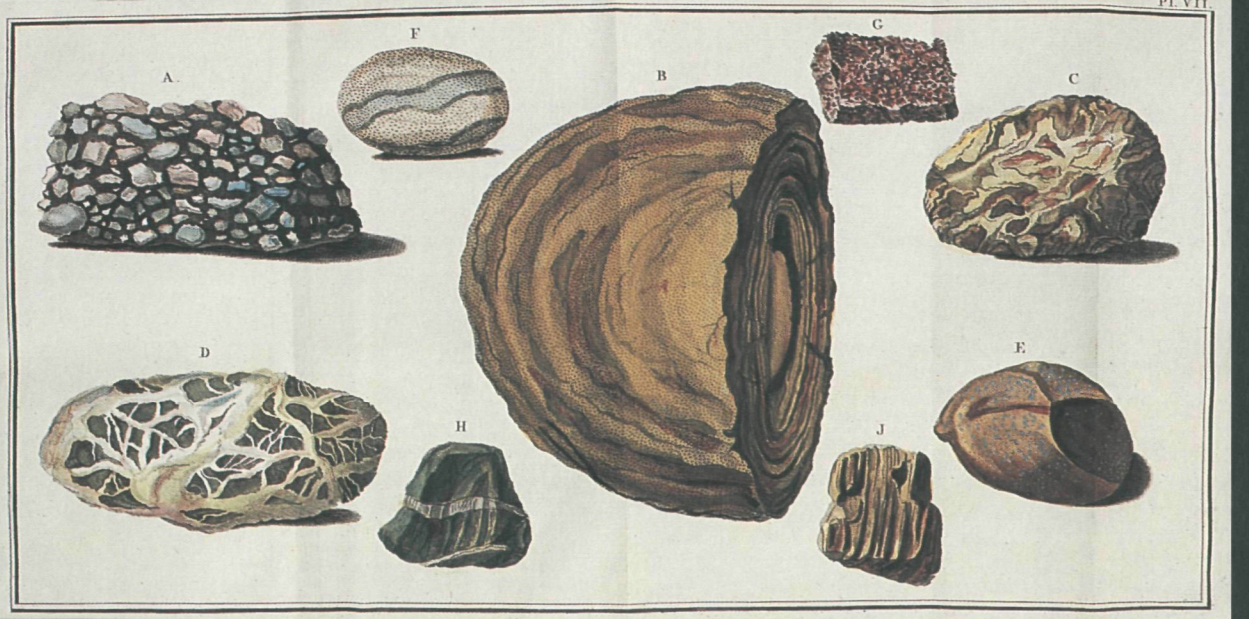
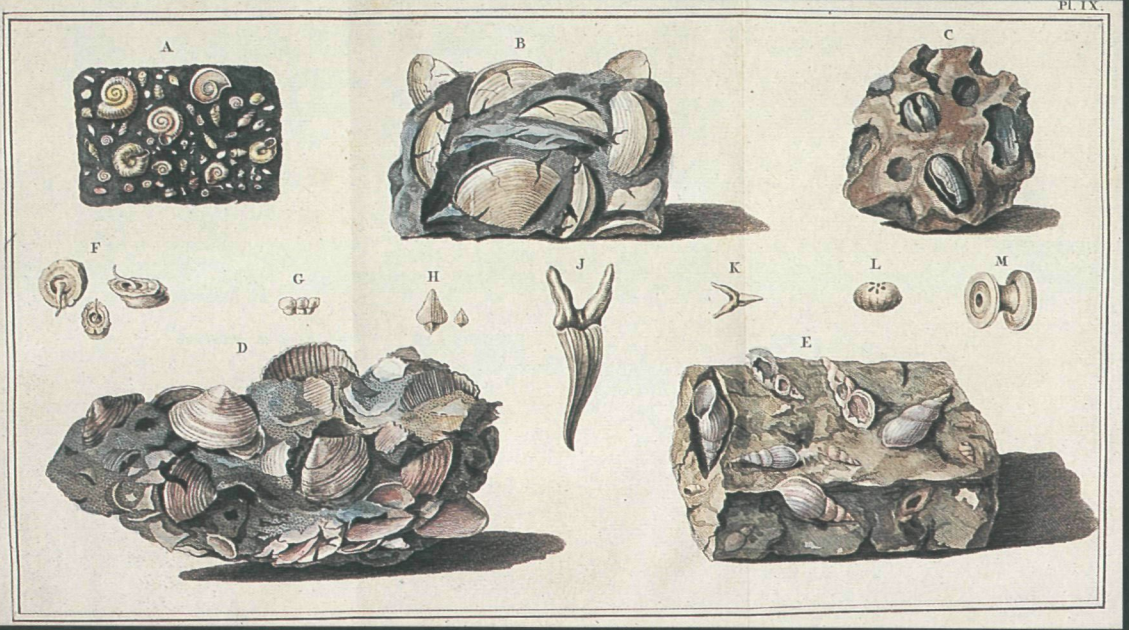
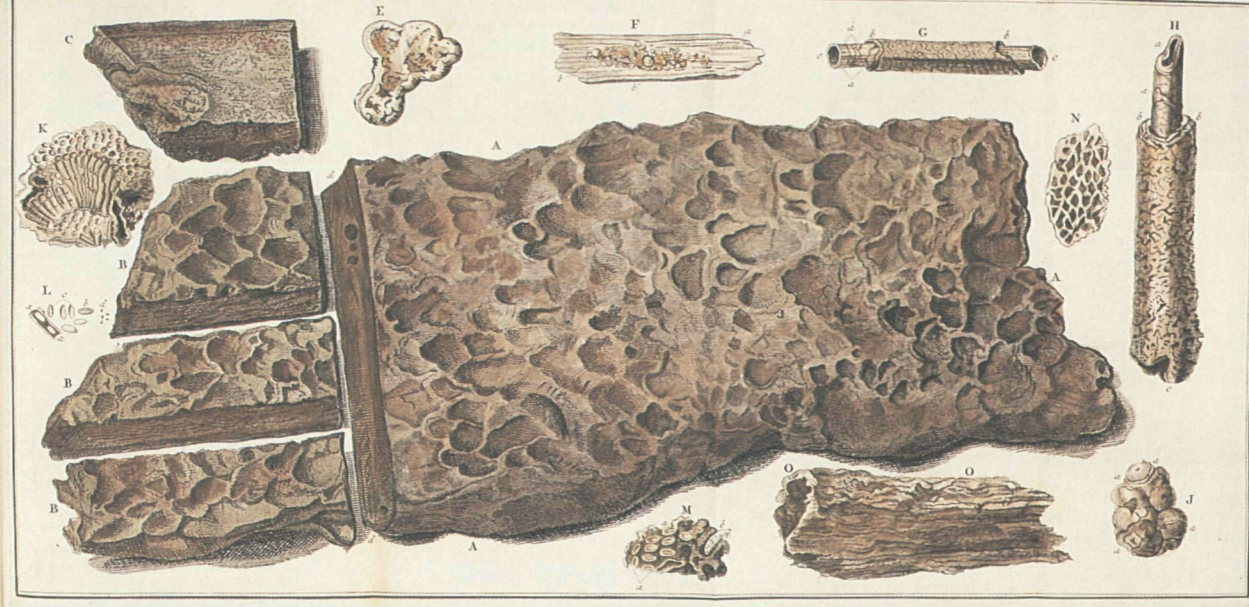
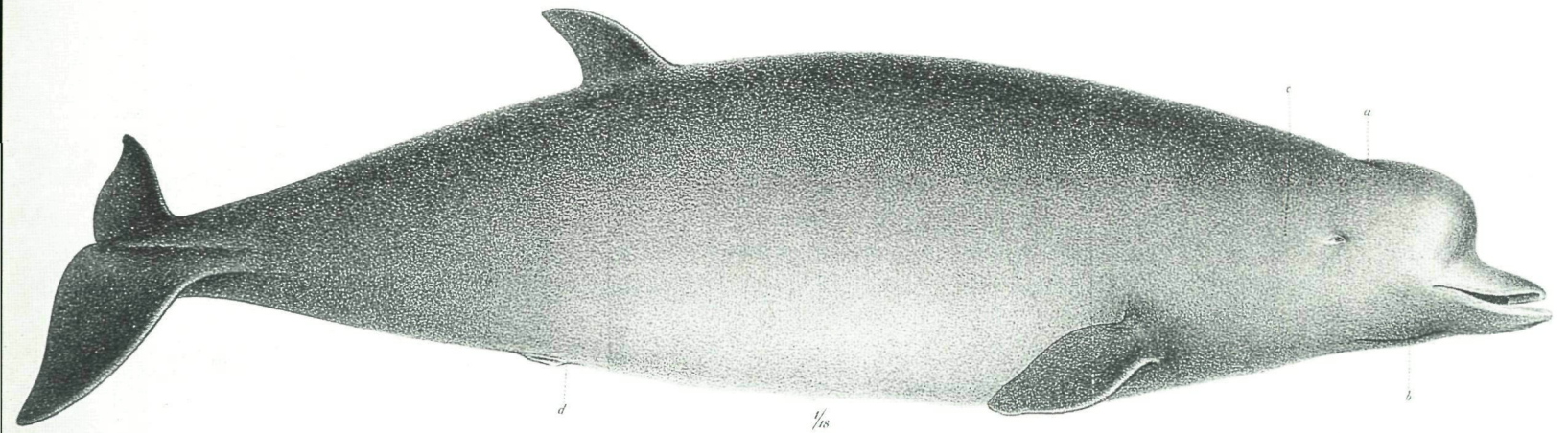

Fig. 1.

J. le Francq van Berkheij, *Natuurlyke Historie van Holland*, dl. II, 2^e stuk, pl. X, Amsterdam 1771. (Teylers Museum, Haarlem)

Op deze plaat beeldde Berkheij tal van dierlijke en plantaardige versteningen af. Dominant in het midden bevindt zich een stuk 'versteend' eikenhout (A), maar ook kalkachtige concreties uit het meer-tje van Rockanje (E, J en K) en versteend wier uit Noord-Holland (OO). [p. 65]

J. le Francq van Berkheij, *Natuurlyke Historie van Holland*, dl. II, 2^e stuk, pl. IX, Amsterdam 1771. (Teylers Museum, Haarlem)

In Berkheij's classificatie van het rijk der delfstoffen bestaat de zesde klasse uit de samengroeiingen, waarin hij aanzettingen en versteningen onderscheidde. Onder de aanzettingen kwamen de in het vuur geboren stenen voor, in het water omkorste stenen en in de dieren omkorste stenen. De versteningen bestonden uit een dierlijke en plantaardige vorm. Op deze plaat beeldde hij verschillende fossiele en subfossiele versteningen af. [p. 65]

J. le Francq van Berkheij, *Natuurlyke Historie van Holland*, dl. II, 2^e stuk, pl. VII, Amsterdam 1771. (Teylers Museum, Haarlem)

Een populaire steen onder de verzamelaars was de zogenaamde klappersteen, afgebeeld onder B, in het midden. 'B. is de natuurlyke Afbeelding van eene bruinkoleurige doorsgesneeden Aëtites, of zogenaamde Adelaarsteen of Klappersteen, by de Duitschers Klepperstein. Het is een der grootste Soort, zoo als men ze, in een leemachtigen Zandgrond, by Naarden, vind. [...] Men ziet in deezen uitneemenden grooten Steen, de aangroeying der laaghen, en, in't midden, de geele Okerpit, los en onverbonden uitsteeken.' [p. 65]

A.J. Wendel, *Uitwendige gedaante van de Hyperoodon (butskop)*, uit: W. Vrolik, *Natuur- en ontleedkundige beschouwing van den Hyperoodon (Natuurkundige Verh. HMW, 2^e stuk, 5^e deel, 1848)* (Teylers Museum, Haarlem)

Op 24 juli 1848 spoelde deze butskop aan op het strand van Zandvoort. De Amsterdamse anatoom Willem Vrolik ontleedde in opdracht van de Hollandsche Maatschappij dit voor Nederland zeldzame dier. Het skelet met circa dertig potten organen en ingewanden wordt nog steeds bewaard in de collectie van het Zoölogisch Museum te Amsterdam.

Ook in Teylers Museum zien we in deze tijd nauwelijks belangstelling voor de mineralogische specimina uit eigen land. De middenvitrine in de Ovale Zaal werd niet gevuld met zwerfstenen maar met lava van de Vesuvius, met gesteenten uit de Harz en van IJsland, en met jaspis en granaat uit Karinthië, verworven op Van Marums reizen, op Nederlandse veilingen of aangekocht bij mineralenhandelaren.¹⁷

De eigen fauna

Martinus van Marum, sinds 1777 de eerste directeur van het Kabinet, was wel geïnteresseerd in de vaderlandse fauna maar kon door de gebrekkige financiën nauwelijks systematisch verzamelen. Zijn eerste aankoop in 1778 is een zeehond van een visser uit Zandvoort, en enkele jaren later weet hij voor enkele stuivers daar nog een aangespoelde schildpad en zeekat aan te kopen. Ook de dan aangestelde preparateur/amanuensis Willem van Aardenburg koopt Hollandse vogels voor de collectie. Uit niets blijkt dat de Maatschappij 'een volkomene verzameling van de naturalia onzes vaderlands' wilde maken, zoals in 1772 was geformuleerd.

Pas wanneer in 1820 het nieuwe Rijksmuseum van Natuurlijke Historie haar deuren opent, is een koerswijziging nodig die door Van Marum als volgt in de derde persoon werd geformuleerd.¹⁸

'Hierom kwam het den Hr Van M. vooral ten eenemaal onraadzaam voor, het Naturaliënkabinet der Haarlemsche Maatschappij verder uit te breiden [...], daar het wel te voorzien was, dat te Leiden het Rijks Museum zeer spoedig door de veel vermogende middelen die daartoe zouden worden aangewend, onder de gemelde Directie tot eene zoodanige hoogte zou worden gebracht, dat het Naturaliënkabinet te Haarlem, 't welk voorheen voor vreemdelingen als het aanzienlijkste in Holland eenige merkwaardigheid bezat, wel ras zoo verre beneden het Rijks Museum in rijkheid van voorwerpen zou dalen dat het, vooral voor die vreemdelingen, die vooral het Leidsche Museum zouden hebben bezichtigd bij de intrede zelve, naauwelijks waardig zou geoordeelt worden om eenigen tijd met de beschouwing van hetzelfde zich te willen ophouden.'

Van Marum wilde daarom geen geld meer besteden aan exotische dieren, vooral omdat er 'te Haarlem geene inrichting bestond om hetzelfde ter onderwijzing of opleiding in de kennis der Natuurlijke Historie te doen verstrekken.'

Van Marum zocht dan ook naar een manier waarop het Kabinet toch nog kon functioneren, 'om de aandacht van weetgierige beschouwers eenigszins meer op te wekken, en hierdoor meer nuttig te zijn, en het is hem voorgekomen dat hetzelfde voor de Nederlandsche beoefenaars der Natuurlijke Historie op eene nuttige wijze zich van alle andere bekende verzamelingen zou kunnen onderscheiden, wanneer men bij hetzelfde bijzonderlijk verzamelde alle tot ons vaderland behoorende dieren van alle klassen en door duidelijke bijschriften de beschouwers onder het oog brengt.'

Bij de prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij was al eerder belangstelling geweest voor de eigen fauna. In 1802 vroeg men voor de beoefening van de natuurlijke historie een nuttige naamlijst van dieren, een Fauna Belgica, 'die aan deze landen natuurlyk eigen zyn, met opgave van al het wetenswaardige omtrent dezelve waargenomen'.

Het ging in eerste instantie om de zoogdieren, vogels en amfibieën, in 1822 gevolgd door een vraag naar berekeneerde lijsten van de vissen en insecten, en in 1824 dito voor de lagere dieren 'die natuurlijke, en niet van elders overgebrachte inwoonders dezer landen zijn, of die niet wijd van onze stranden in zee wonen'. Alle drie de prijsvragen werden beantwoord door de leden Jan Arnout Bennet (1758-1828), onder meer hoogleraar in de landhuishoudkunde te Leiden en zijn vriend Gerrit van Olivier (1759-1827), een amateur uit Koudekerk. Zij ontvingen in de jaarvergaderingen van 1822, 1824 en 1826 hun premies en gouden medailles, terwijl hun lijsten in de *Natuurkundige Verhandelingen* van de Maatschappij werden gepubliceerd.¹⁹ In de Algemene Vergadering van 1827 werd besloten aan de leden en het publiek bekend te maken dat aanvullingen op de gepubliceerde naamlijsten zeer welkom waren en dat 'een loffelijke vermelding en evenredige belooning werd toegezegd.'

Op die manier hoopte men ook schenkingen voor het Kabinet te krijgen.

Voor deze nieuwe aanpak was een herinrichting van het museum nodig. Van Marum zonderde de buitenlandse van binnenlandse vogels af en op de kasten met de inlandse vogels verscheen het woord 'Nederlandsch'.

'Van de Nederlandsche vischen waarvan alle die in het Naturaliënkabinet voorhanden waren in liquor wierden bewaard en onder de exotische systematisch gerangschikte stonden, heeft hij alle de verkrijgbare naar de nieuwe ingevoerde manier van visschen te bewaren, door den Naturaliënhandelaar R. Draak te Amsterdam laten opzetten en in de onderkasten geplaatst onder de visschen en andere dieren, die in liquor bewaard worden, en hij was van voornemen om op dergelijke wijze de Nederlandsche zoogende dieren, voor zoo verre de ruimte van de plaats zulks zou toelaten, op zich zelve in afzonderlijke kasten achter glas ter beschouwing open te stellen, wanneer hij nog verder eenige daarbij behoorende zou verkregen hebben.'

Al in 1826 had het Genootschap ter Bevordering van de Natuurkundige Historie te Groningen een lijst van maar liefst 200 insecten uit de provincie Groningen gestuurd die in de Fauna Belgica ontbraken. De voorzitter van dat genootschap, professor Theodorus van Swinderen, schonk meteen 156 insecten van die lijst aan het Kabinet.

Tegelijkertijd zond de onderwijzer Nicolaas Anslin een dergelijke lijst van 415 insecten die hij rond Haarlem had waargenomen. Tot driemaal toe schonk hij een collectie van enkele honderden insectensoorten aan het Kabinet. Willem Peter van den Ende, kandidaat in de wis- en natuurkunde uit Leiden, determineerde 50 soorten lagere dieren die door Bennet en Olivier niet in hun lijsten waren opgenomen, en schonk de dieren zelf, 33 soorten mollusken, aan het Naturaliënkabinet.²⁰

Helaas bleef het vervolgens bij toevallige aanwinsten van goedwillende verzamelaars. Twintig jaar later is er al helemaal geen sprake meer van een gericht verzamelbeleid. Wanneer in 1849 G. Haverkamp zijn collectie schelpen, bestaande uit 214 geslachten en 2737 soorten, voor 3000 gulden te koop aanbiedt, wordt hem meegedeeld 'dat de Maatschappij in hare verzamelingen niet zoo zeer volledigheid, die alleen bij zeer uitgebreide musea te verlangen is, als wel de bewaring van zeldzame voorwerpen van natuurlijke historie beoogt', en daarom besloten heeft op zijn aanbod niet in te gaan. Daarmee was het Kabinet weer terug bij af: een verzamelplaats van rariteiten.

De butskop

Zo'n zeldzaam voorwerp waarvan in het bovengaande sprake is, was in ieder geval het skelet van de butskop (*Hyperoodon rostratus*), geflankeerd door ruim 30 potten met organen en ingewanden. Het dier spoelde op 24 juli 1846 aan op het Zandvoortse strand. Johannes Gijsbertus Samuel van Breda (1788-1867), de opvolger van Van Marum, die toevalligerwijs in Zandvoort was, wellicht op zomervakantie, was getuige van het aan land brengen van de dode butskop en zag meteen de grote waarde in die het dier voor de wetenschap had. Van de 207 strandingen van walvisachtigen aan de Nederlandse kust, betrof het slechts in zeven gevallen de stranding van een butskop. Opvallend is dat Van Breda niet meteen dacht aan het Naturaliënkabinet, maar wel aan de Eerste Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut te Amsterdam, de tegenwoordige Koninklijke Academie van Wetenschappen, om het dier aan te kopen en een commissie te benoemen om het te ontleden en wetenschappelijk te beschrijven. Bij monde van Willem Vrolik, die op vakantie in Katwijk aan Zee was en daarom al de volgende dag op het Zandvoortse strand kon zijn, kreeg Van Breda te horen dat de Academie geen geld had voor het kostbare ontleden. Dat het wel om een bijzondere vondst ging welke bewaard en onderzocht moest worden, werd nog eens bevestigd door de Deense cetoloog Eschricht, die toevallig in Nederland was en het dier een dag later met Vrolik kwam bekijken. Een snelle oplossing werd uiteindelijk toch in Haarlem gevonden. Mits de preparaten en het skelet de Hollandsche Maatschappij zouden toekomen, was zij wel bereid voor de financiën zorg te dragen. Voor het vrij hoge bedrag van 400 gulden werd de butskop van de Zandvoorter J. van der Werf aangekocht, terwijl Vrolik het ontleden ter hand nam. Dat het door de zomerse warmte geen aangenaam werk was, blijkt uit Van Breda's rapportage aan Directeuren, waarin te lezen valt dat 'het bederf reeds aanmerkelijke vorderingen gemaakt' had, 'hetgeen zich door den bijna ondragelijken reuk kenbaar maakte.' Preparaten werden verzameld van onder meer het darmkanaal, hart, lever, milt, oog, luchtpijp, vagina, vulva en uterus, terwijl de tekenaars Trap en Bruining tal van anatomische tekeningen op het strand vervaardigden. Een week na de aankoop was de sectie min of meer voltooid en stelde Vrolik per brief Directeuren op de hoogte van zijn vorderingen, maar ook waarom hij, ondanks zijn zomervakantie, de klus toch had aangenomen.²¹ Hij bedankte het bestuur

'dat zij iets gedaan heeft hetwelk in ons Land alleen door haar, en door niemand anders konde geschieden. De vreemdeling (Eschricht), die het dier op ons strand zag liggen, zal niet kunnen zeggen, dat men bij ons geld en moeite ontziet, zoo het er op aankomt, der wetenschap bevorderlijk te zijn. De Maatschappij heeft haar reeds zoo eerbiedwaardig aanzien verhoogd, en H.H. Directeuren hebben door in een zoo kort tijdsbestek allen tot den aankoop te besluiten, groot bewijs van verlicht oordeel, onbekrompen geest en wetenschappelijken zin gegeven, en zich hierdoor eenen grooten moreelen invloed verschaft.'

C. Sepp, Purperreiger uit: C. Nozeman en M. Houttuyn, *Nederlandsche Vogelen (...)*, deel IV, 1809, handgekleurde kopergravure (Teylers Museum, Haarlem)

'De Vogel, waar van wy hier de afbeelding geeven, is geschoten in het jaar 1798 aan den oever van het Haarlemmer Meer, by den mond van het Spaarne, en is geplaatst in het Naturaliën Cabinet van de Bataafsche Maatschappij der Weetenschappen te Haarlem. De Directeur van dit Nat. Cabinet, Doctor van Marum, heeft ons vergund dezen Vogel door den beroemden Tekenaar W. Hendriks te laten aftekenen.'

ARDEA PURPUREA.

Deze loftrumpet die Vrolik over de Maatschappij stak, was – zo blijkt later uit de brief – ook een inleiding op zijn verzoek om meer financiën om het werk tot een goed eind te brengen. Na zoveel complimenten kon de Maatschappij niet achterblijven en kon Vrolik het dier zeer gedetailleerd bestuderen en laten aftekenen. Zijn manuscript met vijftig tekeningen van de butskop stuurde hij al aan het eind van het strandingsjaar op, waarna in 1848 de publicatie volgde in de *Natuurkundige Verhandelingen* van de Maatschappij.²² Voor al zijn inspanningen kreeg Vrolik de gouden medaille.

Bij de opheffing van het Kabinet had men moeite dit topstuk met de preparaten ook naar Artis te laten gaan. Een jaar later, in 1867, besloten Directeuren de butskop met enkele andere achtergehouden zoölogische objecten alsnog in bruikleen aan Artis af te staan, omdat zij in Haarlem zonder enig nut voor de wetenschap zouden zijn. Wel moest bij de voorwerpen vermeld worden dat zij de Hollandsche Maatschappij toebehoorden. Pas in 1939 werd de al lang vergeten bruikleen in een schenking omgezet.

Wellicht ter vergelijking met de butskop werd in 1848 van de naturaliënhandelaar C. Thomas uit Wiesbaden het skelet van een narwal (*Monodon monoceros*) aangekocht.²³

- 1 Om te voorkomen dat alle geciteerde archiefstukken van noten moeten worden voorzien, verwijs ik naar Liesbeth Beelen-Driehuisen, *Inventaris van het Archief van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1975*, Haarlem 1986, 77 pp. (concept). Het archief werd in 1995 van het gebouw der Hollandsche Maatschappij overgebracht naar het Rijksarchief in Noord-Holland te Haarlem. Het archief kreeg plaatsingsnummer 444. Voor het onderzoek werden geraadpleegd de notulenboeken 12 (1752-1767), 13 (1767-1781), 14 (1781-1794), 15 (1794-1818), 16 (1819-1839), 17 (1839-1864) en 18 (1865-1900). Verder waren van belang de ingekomen stukken uit de periode 1755-1866 (nrs. 30 t/m 144) en de financiële administratie aan de hand van kwitanties (nrs. 265-269 voor de periode 1752-1872).
- 2 W.S.S. van Benthem Jutting & C.M. van Hoorn, Oude en nieuwe gegevens over leven en arbeid van Dr. Job Baster (1711-1775), in: *Archief KZGW 1967*, p. 29-70; C.M. van Hoorn, Enige aanvullende mededelingen over Dr. Job Baster te Zierikzee, in: *Archief KZGW 1980*, p. 192.
- 3 J. Baster, Natuurkundige beschrijving van den Kin-yu, of Goud-Vis, in: *Verh. HMW*, dl. VII, I Stuk, 1763, p. 215-246.
- 4 J. Baster, *Natuurkundige Uitspanningen, Behelzende eenige waarnemingen over sommige zee-planten en zee-insecten, benevens derzelve zaadhuisjes en eyernesten*, Haarlem 1762-1762.
- 5 W.S.S. van Benthem Jutting, Martinus Slabber (1740-1835). Amateur-zoöloog in Zeeland, in: *Archief KZGW 1970*, p. 45-66.
- 6 M. Slabber, *Natuurkundige Verlostingen, behelzende microscopise waarnemingen van in- en uitlandse Water- en Land-Dieren*, Haarlem 1769-1778; over dit pionierswerk in de mariene biologie: M. Fournier, Drie Zeeuwse microscopisten uit de 18^e eeuw, in: *Archief KZGW 1987*, p. 171-181.
- 7 Anoniem in de Berichten, *Verh. HMW*, dl. IV, 1758, p. 34-35.
- 8 Zeeuws Archief, coll. KZGW, nr. 133, 5-4-1774.
- 9 Heinrich Sander, *Beschreibung seiner Reisen durch Frankreich, die Niederlande, Holland, Deutschland und Italien; in Beziehung auf Menschenkenntnis, Industrie, Litteratur, und Naturkunde insonderheit*, Leipzig, 2 dln. 1783, p. (exemplaar in KB)
- 10 Enkele jaren later publiceerde Van Lier over de Drentse slangen in: J. van Lier, *Verhandeling over de Drentsche slangen en adders die in het Landschap Drenthe gevonden worden*, Amsterdam/Groningen 1781.
- 11 J.G. de Bruijn, Vroege beoefenaars van de geologie van Nederland, in: *Grondboor en Hamer*, april 1974, nr. 2, p. 1-80. Voor een overzicht van vroege geologische publicaties: H.G. Jonker, Lijst van geschriften welke handelen over of van belang zijn voor de geologie van Nederland (1734-1906), in: *Verh. Kon. Acad. van Wetenschappen*, 2^e sectie, 13, 1907, nr. 2, VII, en J.F. Steenhuis (zelfde titel als vorige) (1522-1920), in: *Mededeelingen Rijks Geologische Dienst*, Serie A nr. 4 (1934). Over het geologische denken in de 18de eeuw: A. van der Woud, *De Bataafse hut. Denken over het oudste Nederland (1750-1850)*, Amsterdam/Antwerpen 1998.
- 12 R.P.L. Arpots, *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812)*, Nijmegen 1990.
- 13 B. Paasman, *J.F. Martinet. Een Zutphens filosoof in de achttiende eeuw*, Zutphen 1971.
- 14 J.C. Palier, Verhandeling over twee ongemeene groote beenderen, welke in den Bommeler-Waard gevonden zijn, in: *Verh. HMW 12*, 1770, p. 373-390 met op p. 379-381 een brief van Petrus Camper waarin hij de fossiele beenderen van Palier benoemt. Meer over Palier en Camper: R.P.W. Visser, *The zoological work of Petrus Camper (1722-1789)*, Amsterdam 1985.
- 15 NNBW IV, kol. 714.
- 16 H. de Jonge, *Het vergeten fenomeen Sebald J. Brugmans, verzamelaar tussen koning, keizer en universiteit*, Leiden 2001, p. 13. Mededeling 292 Museum Boerhaave t.g.v. gelijknamige tentoonstelling.
- 17 Zie voor de vroegste paleontologische en mineralogische aankopen door Van Marum bijlage 3 in: *Een elektriserend geleerde. Martinus van Marum 1750-1837*, Haarlem 1987, p. 247-249.
- 18 RANH, Archief Van Marum, plaatsingsnummer 529, nr. 9: *Van Marum's betrekking tot de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*, etc.
- 19 *Natuurkundige Verhandelingen HMW 11*, p. 77-440; *Nat. Verh. HMW 13*, 2^e stuk, p. 1-122 en *Nat. Verh. HMW 14*, p. 1-521; *Nat. Verh. HMW 15*, stuk 2, p. 1-256.
- 20 Voor de gepubliceerde aanvullingen zie: J.G. de Bruijn, *Inventaris van de prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1753-1917*, Haarlem/Groningen 1977, p. 187-188.
- 21 J.A. Bierens de Haan, Hoe W. Vrolik een butskop ontleedde, in: *Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1940, jrg. 84, nr. 1, p. 34-41.
- 22 W. Vrolik, Natuur- en ontleedkundige beschouwing van den Hyperoodon, in: *Nat. Verh. HMW*, V, 2^e stuk.
- 23 Dit skelet is uiteindelijk in de collecties van het Zoölogisch Museum Amsterdam terechtgekomen, maar in de Tweede Wereldoorlog verloren geraakt. Vriendelijke mededeling Tiziana Nespoli.

Het verdwenen museum

71

b Paleontologie en mineralogie

Krijtfossielen

In de eerste jaren van haar bestaan was er in het Naturaliënkabinet nog geen sprake van de aanleg van een paleontologische en mineralogische verzameling. Het waren toevallige aanwinsten geweest die betrekking hadden op het terrein van de geologie: twee versteende krabben (1758), een stuk barnsteen, 'waarin zich zeer duidelijk een baarsje vertoont' (1759), een doos met mineralen (1763) en een stuk IJslands kristal (1772). De eerste belangstelling voor fossielen toonde de Maatschappij pas in 1771 toen het lid Willem Albert Bachiene (1712-1783), hoogleraar sterren- en aardrijkskunde aan de Illustre-School te Maastricht, verzocht werd om de kop van een 'krokodil die in de Sint Pietersberg was ontdekt, te laten aftekenen en een beschrijving van de vondst in Haarlem te laten bezorgen. De Maatschappij bedoelde vermoedelijk de in 1770 gevonden kop van een Mosasaurus, die in het bezit kwam van kanunnik Theodorus Joannes Godding en die in 1794 door de Fransen naar Parijs zou worden afgevoerd, waar het fossiel zich nog steeds in het Muséum National d'Histoire Naturelle bevindt. De eerste beschrijving met afbeelding verscheen pas in 1782, zodat wanneer het verzoek van de Maatschappij werd gehonoreerd, de bewijzen daarvan niet meer aanwezig zijn.

Pas na de aanstelling van Martinus van Marum als directeur van het Naturaliënkabinet arriveerden er tussen augustus 1782 en maart 1783 geregeld kisten met petrefacta (versteningen) uit Brussel, Luik, Maastricht, Eschweiler en Keulen, die hij had gekocht op zijn verlate huwelijksreis door de Zuidelijke Nederlanden. Ook kocht Van Marum in 1782 op twee veilingen fossielen uit de Sint Pietersberg, respectievelijk van de Maastrichtse verzamelaars Jean Leonard Hoffmann (1710-1782) en Philip Regnard (ca. 1699-1781).¹

Dat deze aanwinsten onmiddellijk geëxposeerd werden, blijkt uit het reisverslag van de Duitser Friedrich August Alexander Eversmann, die in 1783 het Kabinet bezocht. De volgende stukken vond hij het vermelden waard:

'1) eine Holzkohle von einem Buchenholzknüppel mitten im Traststein vom Rhein; 2) ein versteinertes Kinnbacken; 3) ein grosses versteinertes Stück Tannenholz, dunkelbrauner Farbe; 4) ein Theil eines Menschenrückgrades, auf Sandstein versteinert, vom St. Petersberge bei Maastricht; 5) verschiedene Schieferabdrücke; und 6) ein Stück Kalkstein mit eingesprengten, Glaspöfchen ähnlichen Kieseln.'²

Afspraken met Teylers Museum

Ondertussen was Van Marum, sinds 1779 lid van Teylers Tweede Genootschap, betrokken geraakt bij de collectievorming van het nog niet geopende Teylers Museum, waar hij het bestuur had voorgesteld zich toe te leggen op het verzamelen van 'fossilia', omdat dergelijke collecties in Haarlem nog ontbraken. Daarmee gaf hij duidelijk aan dat in één stad twee van dergelijke verzamelingen alleen maar concurrerend zouden werken, zeker wanneer hij bij beide instellingen betrokken was. Het verlossende woord werd in 1783 gesproken toen Van Marum aan Directeuren van Teylers Museum en de leden van beide genootschappen bij hem thuis zijn aanwinsten van het afgelopen jaar toonde, waaronder 351 voorwerpen uit de geveilde collectie van de Amsterdamse koopman Willem van der Meulen, voornamelijk goud-, zilver en tinertsen. Bij die gelegenheid stelde Jean Gijsbert Decker, lid van Teylers Tweede Genootschap en directeur van de Hollandsche Maatschappij, voor om geen fossielen

meer voor het Naturaliënkabinet aan te schaffen nu Teylers Museum zich op fossielen zou richten en af zou zien om voorwerpen betreffende de natuurlijke historie te verzamelen. De Maatschappij droeg daarop voor 400 gulden de 'fossilia' over aan Teylers Museum, en voor nog eens ruim 112 gulden de aanwinsten die Van Marum had verkregen op de veilingen van fossielen uit de Sint Pietersberg.³ Een jaar later was Van Marum ook directeur van de verzamelingen in Teylers Museum, zodat hij zich zowel op het terrein van de fossielen en mineralen als dat van de natuurlijke historie kon waarmaken. Daar was het volgende aan voorafgegaan.

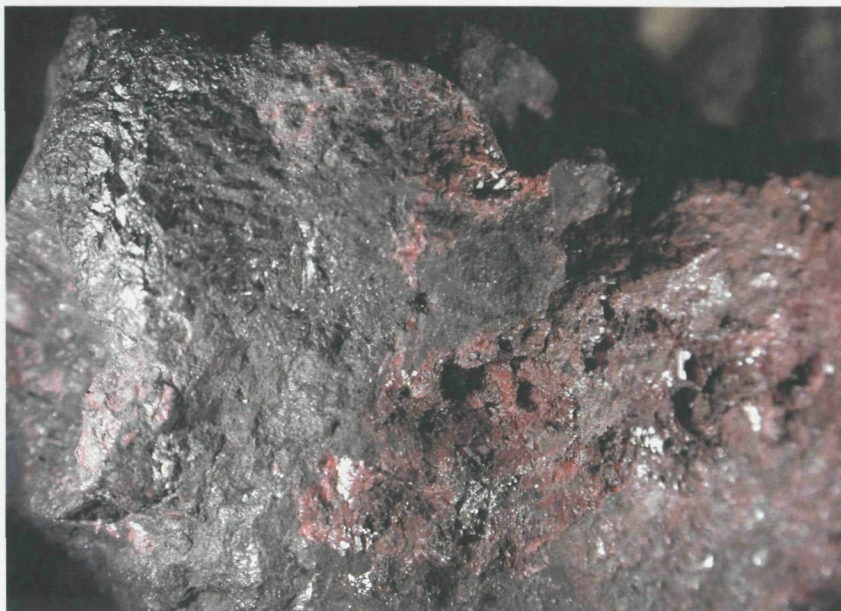
In juli 1783 uitte Van Marum zijn wens de verzameling voor Teylers Museum uit te breiden met een omvangrijk Maastrichts kabinet fossielen uit de Sint Pietersberg, waarvoor Directeuren 2000 gulden uittrokken. Deze fossielen uit de verzameling van Jean Baptiste Drouin, 'ancien Lieutenant-Colonel au service de France', waaronder de beroemde kop van de maashagedis, kwamen in 1784 in Teylers Museum terecht. Directeuren zagen spoedig in dat de aanwinsten het verdienden door 'liefhebbers' gezien te worden en wel onder toezicht van een kundig man, 'wijl men anderzins gevaar loopt dezelve meermaalen in verwarring gebragt te zien, en wel in sommige gedeeltens op eene onherstelbaare wijze.' Gedacht werd aan de directeur van het Naturaliënkabinet der Hollandsche Maatschappij, Martinus van Marum, die de benoeming uiteraard aanvaardde. Op 24 september 1784 werd hij voor 1400 gulden per jaar aangesteld tot 'Directeur van de Physische en Naturalien Cabinetten en Bibliothecaris van Teylers Museum'.⁴

Bij zijn aanstelling ging ook een instructie van kracht, waarin gedetailleerd de wijze van collectievorming, presentatie en wetenschappelijke bewerking werd benoemd, alles naar Van Marums eigen ontwerp. Naast aandacht voor de fysische instrumenten en modellen, en de bibliotheek werd ook de wijze van aanschaf en het beheer van de fossielen beschreven. Van de verzameling moest een systematische catalogus worden bijgehouden die ten dienste van de bezoekers in het museum moest worden bewaard. De fossielen die in laden werden opgeborgen, moesten systematisch gerangschikt worden. Stukken zonder naam behoorden op geslacht en soort gedetermineerd te worden. Bij de fossielen werden bijschriften geplaatst met de naam en de vindplaats, 'alles in dier voege, als hij bij de Fossilia, die thans in het museum zijn, gedaan heeft.' Bij kostbare voorwerpen die geschonken waren, zouden ook de namen van de schenkers worden vermeld om de bezoekers 'stilzwijgend aan te moedigen om ook iets aan hetzelfde te vereeren.' De directeur zou zich moeten inzetten om de collectie te verrijken, en wel op de minst kostbare wijze. Dubbel verkregen fossielen moesten worden geruild tegen zaken die nog ontbraken, waartoe goede contacten met eigenaren of directeuren van soortgelijke kabinetten noodzakelijk waren. Tevens zou hij correspondentie moeten voeren met buitenlandse 'natuurkundigen', die hem eveneens behulpzaam konden zijn met de uitbreiding van de verzamelingen, 'om langs deezee weg de zeldzamere fossilia van alle oorden te bekoomen, die anders zeer moeilijk kunnen verkreegen worden'. Ook verdiende zeldzame stukken afgebeeld en beschreven te worden in de *Verhandelingen* van het museum. 'De Maastrichtsche Visschen-kop zoude onder anderen ten hoogsten waardig zijn', gepubliceerd te worden.⁵

Toen in datzelfde jaar, 1784, Pieter Alexander Hasselaer, commissaris der stad Amsterdam, de Haarlemse arts en tevens Maatschappijlid Jacobus Rocquette een kistje met Italiaanse lava's en andere vulkanische producten voor de Maatschappij cadeau deed, was deze in de veronderstelling dat Rocquette de directeur van het Naturaliënkabinet was. Rocquette antwoordde Hasselaer dat hij die functie niet bekleedde en dat er in Haarlem twee kabinetten waren. Hasselaer op zijn beurt schreef dat wanneer de Maatschappij in haar Kabinet ook 'een natuurlijke verzameling had opgericht', oftewel een collectie van natuurproducten in tegenstelling tot dieren, of zo'n collectie nog wilde samenstellen, zijn vulkanische producten aan de Maatschappij gegeven moesten worden, zo niet dan aan Teylers Museum. Omdat bij aanvaarding van de schenking er een kans op nieuwe zendingen bestond, werd de aanwinst door de Maatschappij aanvaard en op een tafel in een van de vertrekken uitgesteld. Wellicht was het deze collectie, 'petrefacta en marmers' die in 1803 voor 700 gulden aan Teylers Museum werd verkocht.

Meteorieten

Van mineralogische aard was in 1803 de schenking van enkele objecten die door commissaris-generaal Jacob Abraham de Mist (1749-1823) in Zuid-Afrika waren verzameld, waaronder een stuk kristal, twee stukken malachiet, een stukje ijzerglaskop, maar ook een steentje uit de maag van een steen- of springbokje. Het zeldzaamste stuk was een ijzerklomp van zo'n 200 pond, dat in 1793 op 300 mijl afstand van Kaapstad was gevonden. De steen was al in 1801 door John Barrow in *An Account of Travels into the Interior of Southern Africa* beschreven en daarna 'door eene groote toevalligheid' in het bezit van De Mist gekomen. Aan de Kaap had De Mist de vondst besproken met de mineralogen Dankelmann en Bielfeld, met Barrow en de Engelse landbouwkundige Ducquet, die met hun determinaties niet verder kwamen dan een stuk ijzererts of het deel van een anker. Van Marum die voor de zending De Mist schriftelijk bedankte, opperde in zijn brief van 23 juni 1803 een geheel andere herkomst.

Minera argenti rubra
 crystallata in spatho
 ponderoso cum cobalto.
 ex. Marienbergs in Saxen
 H. J. M. 57

Minera & cin
 nabra cum
 lamellatum
 & natura guttulis in
 spenis in lapides
 nigri fissilis.
 Ex idrid.
 An Scopoli N. VIII?
 ex M. Doever. N. 707

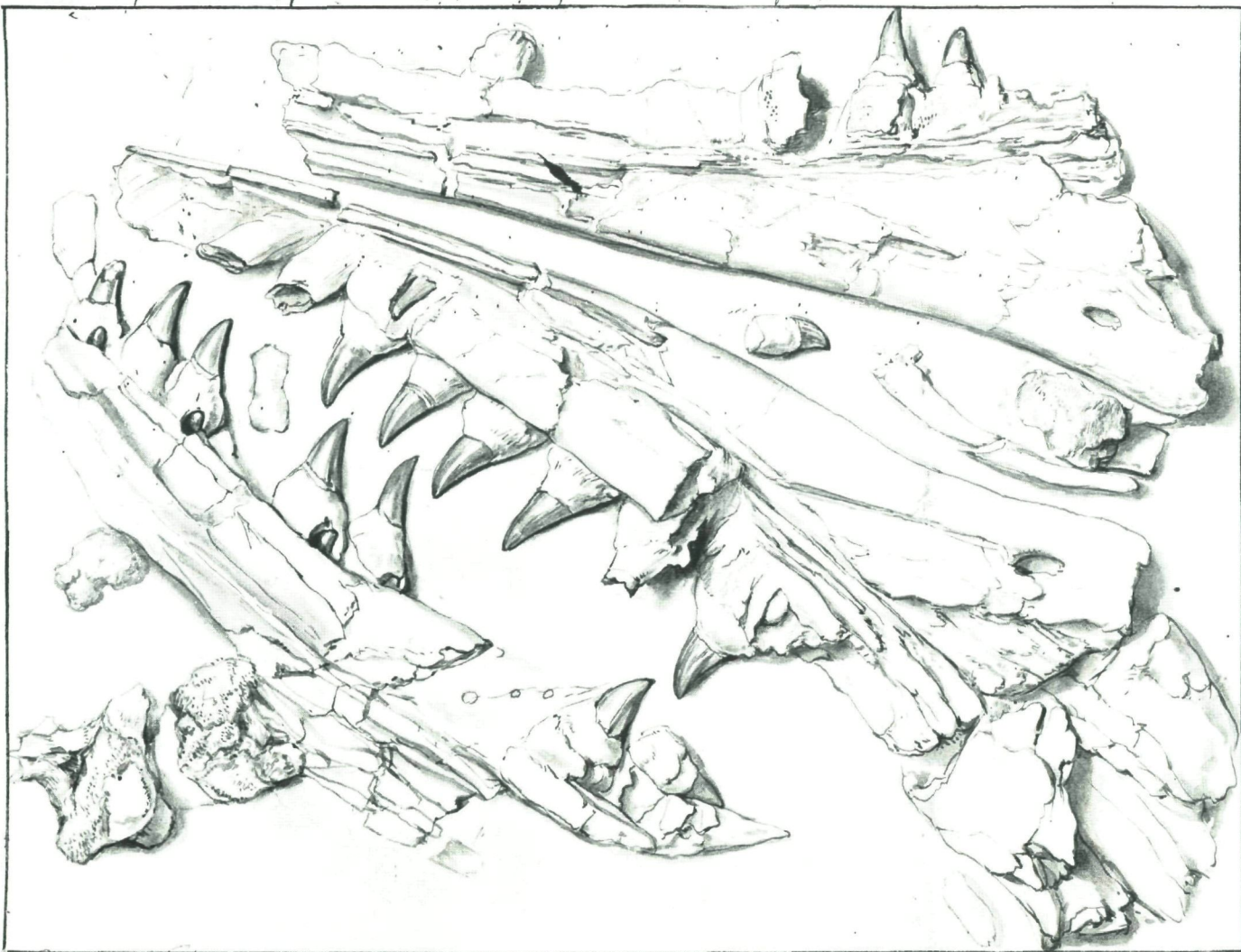
Mineraal met etiket uit de collectie van Willem van der Meulen, geveild 1782 (Teylers Museum, Haarlem)

Willem van der Meulen was een Amsterdamse koopman met een grote stenen- en schelpenverzameling. Hij was ondermeer directeur van het Zeeuwsch Genootschap. Na zijn overlijden in 1782 kocht Martinus van Marum 102 nummers naturalia voor de Hollandsche Maatschappij en 351 nummers gesteenten, voornamelijk ertsen, voor Teylers Museum. Door bewaard gebleven etiketten kunnen delen van zijn collectie gereconstrueerd worden.

Mineraal met etiket uit de collectie van Gualtherus van Doeveren, geveild 1785 (Teylers Museum, Haarlem)

Gualtherus van Doeveren (1730-1783), medisch professor te Leiden, bezat een uitgebreide verzameling natuurlijke historie, vooral fossielen, die in 1785 te Leiden werd geveild. Martinus van Marum kocht zowel voor de Hollandsche Maatschappij, 13 nummers, als voor Teylers Museum, voornamelijk ertsen. Zijn bewaard gebleven etiketten zijn herkenbaar aan de latijnse tekst: ex. Mus. Doever. n^o.

Os maxillaires fossiles d'un animal inconnu, probablement d'un Crocodile, trouvés dans une carrière de la Montagne St Pierre, près Maestricht, à la profondeur de 180 pieds. dans l'année 1766.

Du Muséum de Teyler à Harlem.
envoyé à M. Cuvier par M. van Marum Directeur du Muséum de Teyler
Octobre 1803

Wybrand Hendriks, De Maashagedis, 1803, pentekening (Bibliothèque Muséum d' Histoire Naturelle, Jardin des Plantes, Paris)

De afgebeelde mosasauruskaken werden in 1766 op 180 voet diepte in de Sint Pietersberg gevonden. Het was de eerste vondst van een dergelijk dier. Het fossiel kwam in het bezit van majoor J.B. Drouin uit Maastricht, uit wiens verzameling Martinus van Marum hem in 1784 voor Teylers Museum kon verwerven. Voor zijn vriend en collega Georges Cuvier, vergelijkend anatoom te Parijs, liet Van Marum deze tekening maken.

'De groote klomp ijzer gevonden op een plaats zo ver van zee en van ijzersmelterijen verwijderd, is allezins merkwaardig. Men heeft ook op andere plaatsen geïsoleerde ijzerklompen gevonden, die allezins blijkbaare natuurlijken voortbrengselen zijn. Er zijn verhalen (zo wel bevestigd dat men ze niet ontkennen kan) dat er ijzerklompen, en ijzerhoudende steenen uit de lucht gevallen zijn. [...] Twee dergelijke ijzerklompen welke men den 26 mei 1751 bij het losbersten van een vuurkloot, volgens het getuigenis van zeven aanschouwers uit de lucht heeft zien vallen, worden in het keizerlijk kabinet te Weenen bewaard. [...] Mijn oogmerk is deze Kaapsche ijzer-klomp met andere ijzerklompen waarvan ik brokken verzameld heb, nader te vergelijken en van mijn onderzoek nevens de Beschrijving van dit stuk mede te deelen.'

Dat gebeurde het jaar daarop in de *Natuurkundige Verhandelingen van de Bataafsche Maatschappij*.⁶ Hoewel het woord meteoriet nog niet valt, onderschrijft Van Marum niet de suggesties uit Kaap de Goede Hoop. Deze ijzerklomp was de eerste meteoriet uit het Kabinet.

Ondertussen had Van Marum voor Teylers Museum, via bemiddeling van de Franse mineraloog René Just Haüy, ook enkele meteorieten aangeschaft die een ruime afwisseling boden in vorm en kleur. Het ging onder meer om het in 1784 ontdekte meteoriet van Toluca in Mexico, de meteoriet van Zagreb – toen Agram genaamd in Kroatië – die in 1751 de aarde bereikte, en de meteoriet van Mauerkirchen die in 1768 viel.

Tussen 1846 en 1858 kocht Van Marums opvolger Van Breda nog vijf meteorieten voor de Hollandsche Maatschappij, waaronder een ruim zes kilo zware meteoriet die op 2 juni 1843 bij het gehucht Blaauwkapel, ten noordoosten van Utrecht, was ingeslagen. Een ander fragment van ruim 2 kilo kwam bij het gehucht Loevenhout terecht. Beide exemplaren werden in 1845 geveild; de zwaarste meteoriet werd voor 250 gulden aangekocht door de Hollandsche Maatschappij. In 1848 schonk professor J.H.R. Göppert van de Universiteit van Breslau een deel van een in 1847 te Braunau in Silezië gevonden meteoriet aan de Maatschappij, terwijl de meteorieten van Atacama-Imilac uit Chili van 1822, de Krasnojarsk uit Siberië van 1749, en de Toluca uit Mexico van 1784, respectievelijk in 1857 en 1858 in de handel werden aangeschaft.⁷ Toen het Naturaliënkabinet in 1866 werd opgedoekt, bleven de meteorieten nog tot 1883 op Spaarne 17 achter. In dat jaar kreeg de toenmalige secretaris Edouard Henri von Baumhauer (1820-1885) de zes meteorieten voor zijn eigen verzameling cadeau, als dank voor een groot aantal plaat- en boekwerken op het terrein van geologie, zoölogie en etnografie die hij de Maatschappij had geschonken. Na Von Baumhauers dood kwam zijn collectie in het bezit van de Hongaar Andor von Semsey, die op zijn beurt zijn meteorieten legateerde aan het Natuurhistorisch Museum te Budapest. De meteorieten van Blaauwkapel en Kaap de Goede Hoop worden daar nog steeds bewaard.

75

Amerikaanse mastodont

Werd in de eerste tien jaar van Teylers Museum nog 15.000 gulden voor het verwerven van fossielen en mineralen uitgetrokken, in de periode 1799-1815 werd niet meer dan 4700 gulden aan deze collectie besteed en van 1815-1827 werden geheel geen geologische aankopen meer gedaan. Langzaam verschuiven de prioriteiten van Directeuren, die zich zelden meer laten overhalen tot grote uitgaven voor het Fysisch en Paleontologisch-Mineralogisch Kabinet. De nadruk komt op den duur steeds meer te liggen bij de liefdadigheid, terwijl ook de bibliotheek veel aandacht krijgt. Geen wonder dat de ambitieuze Van Marum en zijn broodheren een moeizame relatie hadden. Typerend voor de situatie is dat Directeuren steeds spraken over een 'kabinet van liefhebberijen', waarmee zij aangaven dat de collecties een breed doel dienden, waaronder bevordering van de natuurwetenschap maar ook het kweken van ontzag voor Gods Schepping. Van Marum daarentegen legde grote nadruk op de maatschappelijke relevantie van het natuuronderzoek. Hij streefde naar specialisatie, perfectie van de techniek en naar praktische toepassingen.

Wanneer Van Marum in 1803 bij de Philosophical Society in Philadelphia informeert naar het skelet van een net opgegraven mammoet, doet hij dit niet als vertegenwoordiger van Teylers Museum maar als secretaris van de Hollandsche Maatschappij. Twee exemplaren van de mastodont (*Mammot americanum*) waren in 1801 door Charles Wilson Peale (1741-1828) en zijn zoon Rembrandt in Orange County, New York, opgegraven. Eén exemplaar bevond zich te Philadelphia in het natuurhistorisch museum dat C.W. Peale, portretschilder van beroep, in 1786 had opgericht. Dit museum was volgens de Verlichtingsidealen opgezet om nuttige kennis te verbreiden in alle klassen van de samenleving. Geheel nieuw voor het natuurhistorische museum was Peale's aandacht voor de leefwijze en -omgeving van de dieren die hij daartoe tegen realistisch geschilderde achtergronden plaatste. Alle objecten, gerangschikt volgens het Linneaanse systeem, waren voorzien van etiketten met naam en andere relevante gegevens. Ook beschikten de bezoekers al over gedrukte gidsen. Peale's educatieve aanpak was baanbrekend en zou pas tegen het eind van de 19de eeuw gemeengoed worden.⁸

John Vaughan, secretaris van de Philosophical Society, berichtte Van Marum in 1804 dat het exemplaar in Peale's museum niet te koop was en dat zijn zoon met het andere exemplaar rondreisde en wel bereid was

tot verkoop. Hij bood Van Marum het exemplaar voor 1500 dollar aan. Om financiële redenen ging de Hollandsche Maatschappij meerdere malen niet op het aanbod in. In 1809 zag Van Marum zijn kans schoon toen de Maatschappij ruim 10.000 gulden subsidie van koning Lodewijk Napoleon ontving en hij door het bestuur werd gepolst op welke wijze 'waardige objecten ter uitbreiding van het Naturaliënkabinet te bekomen.' Wellicht door de recente publicatie van het Maatschappijlid Andreas Bonn, professor in de anatomie te Amsterdam, over deze 'Mammouth van den Ohio naar een tekening van Rembrandt Peale'⁹, durfde Van Marum de aankoop van de mastodont weer voor te stellen. Hij wist er ook al een plaats voor: in een kamer op de tweede verdieping, waar zich toen een magazijn van niet geplaatste voorwerpen bevond. Het bestuur stemde met zijn voorstel in en schriftelijk bood Van Marum 1000 dollar, mits in dezelfde staat als toen Peale het skelet in Londen exposeerde. Bij Van Marum bestond namelijk de angst dat de cohesie der beenderen verminderd was, waardoor het bij expositie ineens zou storten. Hij verzocht Vaughan hiernaar een onderzoek in te stellen en meldde tevens dat een heer Messchert die in Philadelphia woonde het skelet zou komen inspecteren. Door de politieke omstandigheden werd een en ander later weer herroepen, maar in 1815 werden de onderhandelingen hervat. Vaughan schreef toen dat Peale naar Baltimore was verhuisd en hij niet zeker wist of de eigenaar het skelet nog wel wilde verkopen.¹⁰ Het vervolg is onbekend totdat in 1854 Johann Jakob Kaup (1803-1873), inspecteur van het groothertogelijk naturaliënkabinet in Darmstadt, de mastodont verwierf voor de verzameling van de Groothertog van Hessen. Momenteel staat het immense skelet, 3,5 meter hoog, 4,8 meter lang en 1,5 meter breed, opgesteld in het Natuurhistorisch Museum van Darmstadt.¹¹

76

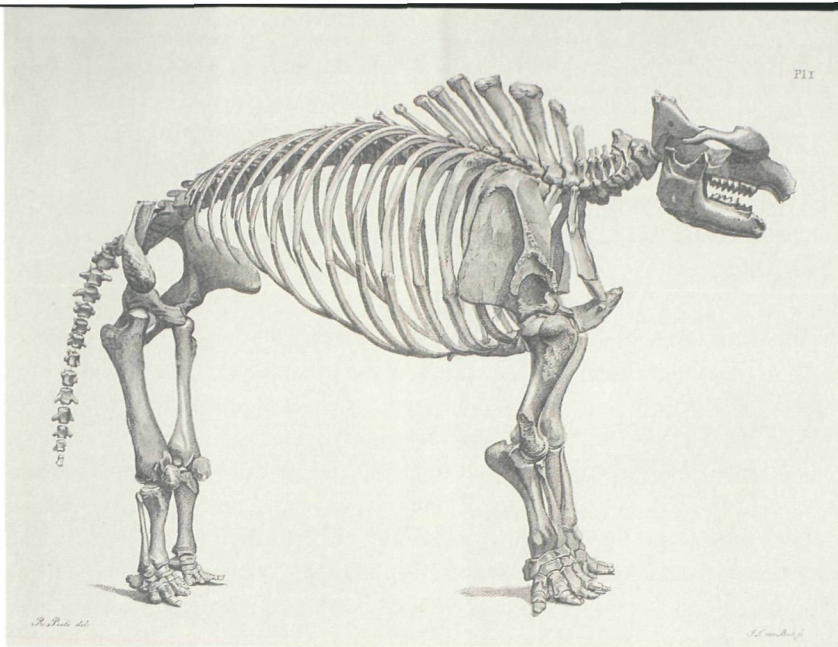
Mammoet van Heukelum

In 1820 probeerde Van Marum het opnieuw bij Directeuren van Teylers Stichting. Ditmaal attendeerde hij hen op de vondst van een mammoetschedel in Nederland.¹² Op 20 januari van dat jaar hadden extreem hoge waterstanden voor dijkdoorbraken gezorgd, onder andere langs de rivier de Linge bij Heukelum. De doorbraak veroorzaakte een 20 meter diep gat waarbij een vrijwel complete schedel van een uitgestorven olifant te voorschijn kwam. Kranten repten dadelijk over een gebeurtenis 'voor de beminnaren der natuurlijke geschiedenis van zeer veel aanbelang'. Van Marum wist Directeuren eerst nog wel te interesseren 'daar die delen van de schedel waarin een mammuth van de olyphant verschilt, goed behouden waren.' Van Marum krijgt toestemming de locatie waar de kop zich bevindt te bezoeken, zodat hij een week later al kan rapporteren dat 'uit hoofde dan deszelfs grootheid, soort en goede gesteldheid' aanschaf gewenst is. Maar omdat de eigenaar van plan was met de schedel langs kermissen te trekken, had Van Marum maar zijn naam en adres achtergelaten voor het geval men daarvan af wilde zien. Pas vier jaar later herinnerde hij Directeuren weer aan het voorwereldlijke gebeente uit Heukelum dat bij inschrijving te koop werd aangeboden. Dat had vooral zo lang geduurd omdat er tussen de vinder en de eigenaar onenigheid was ontstaan over het eigendomsrecht. Pas in 1824 werd door de rechtbank van Gorinchem ten voordele van de laatste, de gemeentebode Frans van Wilgen, beslist. Maar omdat de wijze van verkoop bij inschrijving Directeuren niet aanstond, werd Van Marum meegedeeld dat van aanschaf werd afgezien. Door deze beslissing raakte de relatie tussen Directeuren en Van Marum blijvend verstoord. Bang dat de schedel naar het buitenland zou verdwijnen, verzocht Van Marum toen het bestuur van de Maatschappij met klem tot aankoop over te gaan. Vooral 'overwegende de belangrijkheid van dit stuk, afkomstig van den voornamen bewoner van dezen aardbol toen, naar alle waarschijnlijkheid het menschelijk geslacht nog niet bestond, van een stuk waarvan geen dergelijk zoo wel bewaard overblijfsel in eenig ander Naturaliënkabinet gevonden wordt, dan alleen in dat van de Academie van Petersburg', moest de kop voor Nederland behouden blijven.

Op 1 mei 1824 werd bij inschrijving met gesloten en verzegelde briefjes ten overstaan van notaris C.G. Boonzajer te Gorcum de Maatschappij voor 2505 gulden en 10% veilingkosten eigenaar van de schedel. Hoe hoog hem de gang van zaken met Teylers Museum zat, blijkt uit Van Marums beschrijving van de fossiele mammoetschedel in de *Natuurkundige Verhandelingen* van de Maatschappij:

'Op deze wijze zag ik mij dus genoodzaakt de verzameling van delfstoffen in Teylers Museum, sedert 1803, te laten in denzelfden staat, waarin ik ze toen gebragt had, en het strekt mij tot ergernis, zoo dikwijls ik daaraan denke, dat dezelve in dien onvolledige staat gebleven zijn, daar het sedert dien tijd hoe langer hoe moeilijker geworden is, onder het voorzitterschap van dezelfden man [Adriaan van Zeebergh], enige toestemming ter verrijking van Teylers Museum te verkrijgen'¹³

De nieuwe aanwinst werd dadelijk vergezeld van een afgietsel van de schedel van een Aziatische olifant, die men liet maken naar een exemplaar uit de collectie van Petrus Camper dat zich in het Anatomisch Kabinet te Groningen bevond. De kop van een Afrikaanse olifant werd niet zo snel gevonden, maar door tussenkomst van de heer H.W. Muntinghe kon een schedel op diens terugreis van Java aan de Kaap in 1827 worden verworven, waarna beide trofeeën hun fossiele verwant konden flankeren.

J.L. van Beek naar R. Peale, Amerikaanse mastodont, kopergravure, uit: A. Bonn, *Verhandeling over de Mastodonte, of Mammouth van den Ohio. Ter geleide eener nauwkeurige afbeelding van het geraamte van dat dier*, in: *Natuurk. Verh. Kon. Maatschappij der Wetenschappen IV, 1809*. (Teylers Museum, Haarlem). Andreas Bonn (1738-1818), professor in de anatomie te Amsterdam, beschreef in 1809 het in Amerika gevonden skelet van een mastodont naar een tekening van Rembrandt Peale. Deze publicatie was de aanleiding om te trachten deze Amerikaanse mammoet voor de Hollandsche Maatschappij aan te kopen.

Charles Wilson Peale, Zelfportret van de kunstenaar in zijn museum, 1822, olieverf op doek (Pennsylvania Academy of the Fine Arts)

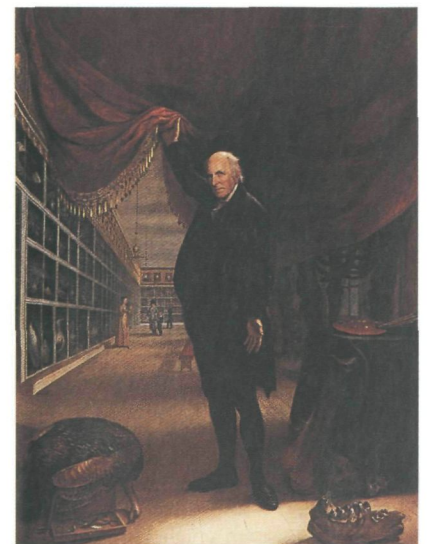
In 1786 opende de Amerikaanse portretschilder Charles Wilson Peale (1741-1827) een museum te Philadelphia. Geïnspireerd door de opvoedkundige idealen van Jean-Jacques Rousseau wilde hij met zijn collectie nuttige kennis verbreiden in alle klassen van de samenleving. Zijn museum bestond uit een kamer met schilderijen en een grote tentoonstellingszaal, die was gewijd aan de natuurlijke historie. Rechts achter het gordijn staat de in 1801 opgegraven mastodont.

77

Charles Wilson Peale, De opgraving van de mastodont, olieverf op doek, 1806-1808 (Maryland Historical Society, Baltimore)

In 1801 organiseerde Charles Wilson Peale een grootscheepse opgraving van mastodontrestanten in het stroomgebied van de Hudson bij New York, met behulp van manschappen en gereedschappen die door George Washington ter beschikking waren gesteld. Het ene exemplaar exposeerde Peale in zijn eigen museum, terwijl de andere mastodont door zijn zoon Rembrandt onder andere in Londen werd geëxposeerd. Dit laatste exemplaar heeft Martinus van Marum tevergeefs voor het Naturaliënkabinet proberen te verwerven.

Na sluiting van het Kabinet bleven de schedels aan het Spaarne achter, waarna ze in 1882 verschillende malen te koop werden aangeboden, zowel in binnen- als buitenland. Dat de verkoop niet lukte, blijkt uit een voorstel in de vergadering van 21 februari 1885, waarbij de schedels als blijk van belangstelling voor de belangrijke uitbreiding van Teylers Museum, ter verrijking van de paleontologische verzameling werden aangeboden. En zo kwam een vurige wens van Martinus van Marum na ruim een halve eeuw toch nog uit.

Op 20 april 1838 werd Johannes Gijsbertus Samuel van Breda (1788-1867) benoemd als de opvolger van Van Marum. In 1816 was hij hoogleraar in de botanie, chemie en farmacie te Franeker, en vanaf 1822 hoogleraar in de botanie, zoölogie en vergelijkende anatomie te Gent. De politieke gebeurtenissen van 1830 dwongen Van Breda naar (Noord-)Nederland terug te keren, waar hij in 1835 tot hoogleraar te Leiden werd benoemd, eerst in de zoölogie en geologie, later alleen in de geologie. Per ingang van 8 april 1839 werd Van Breda aangesteld als opvolger van Van Marum in Teylers Museum. Dat er een jaar tussen beide benoemingen zat, lag aan de aard van Van Breda, waardoor hij al direct een conflict met Directeuren van Teylers Stichting had; door zijn wilskracht en doorzettingsvermogen stootte hij menigeen voor het hoofd. Op latere leeftijd kenmerkten hem juist een starre houding en eerezuchtigheid.¹⁴

Van Breda was veel meer een paleontoloog dan een zoöloog. Voor Teylers Museum was dat heel prettig omdat hij daar de paleontologische collecties met kennis van zaken kon uitbreiden, voor het Naturaliënkabinet was zijn inbreng daarom zeer gering. Toch probeerde hij zijn geologische kennis en contacten ook voor de Maatschappij aan te wenden.

Georg Graf zu Münster

Hoewel de Hollandsche Maatschappij ondertussen in een van de mooiste en grootste huizen van de stad zetelde en het haar financieel voor de wind ging, de winnaars der prijsvragen steeds rijkelijk met gouden medailles werden bekroond en er een fraaie nieuwe serie van de *Natuurkundige Verhandelingen* verscheen, was er van deze voorspoed in het Kabinet maar weinig te merken. Toch had het Kabinet in die eerste jaren van Van Breda's aantreden een belangrijke doorstart kunnen maken wanneer men op het aanbod van een bijzondere paleontologische collectie was ingegaan. Het was Van Breda zelf die in 1841 een van zijn correspondenten, Georg Graf zu Münster (1776-1844) uit Bayreuth in Beieren, had gevraagd of hij wellicht zijn 'grote door geheel Europa beroemde verzameling van voorwerpen der voorwereld' aan de Maatschappij wilde verkopen. Naast zijn functie als regeringsambtenaar was de graaf verzamelaar, maar ook auteur van belangrijke paleontologische publicaties, onder andere over de fossielen van Solnhofen. Uit de brieven van Zu Münster aan Van Breda blijkt de eerste op doktersadvies een reis te moeten maken, waarbij hij ook Haarlem zal aandoen, zodat over de aankoop van zijn collectie gesproken kan worden.¹⁵ In een brief van 22 augustus 1841 refereert Zu Münster aan het prettige onderhoud te Haarlem en zet hij de condities uiteen waaronder hij zijn verzameling wil verkopen. Het was de bedoeling de omvangrijke collectie in zes jaarlijkse termijnen te leveren. De collectie omvatte zo'n 60.000 exemplaren van 10.000 soorten en variëteiten planten en dieren, waaronder 500 soorten vissen waarvan 80 à 90 soorten nog onbeschreven waren, in 30 jaar tijd bijeengebracht. Alle soorten waren volgens de nieuwste systemen gerangschikt, voorzien van etiketten met de Latijnse naam van het fossiel, de auteur en de vindplaats. De verzameling was ondergebracht in 18 kasten van ongeveer 40 à 50 laatjes en werd aangeboden voor 6000 Hollandse dukaten. Wat Zu Münster gedurende die zes termijnen zelf nog zou aankopen, zou hij voor een redelijke prijs ook de Maatschappij aanbieden.

Op 17 november 1841 stelt de Hollandsche Maatschappij een commissie in, bestaande uit Nicolaas Cornelis de Fremery, hoogleraar te Utrecht, Caspar Georg Carl Reinwardt, hoogleraar te Leiden, en Van Breda, die moest adviseren of de aankoop in het belang van de wetenschap was en of het geld wellicht nuttiger besteed zou kunnen worden. Er lag snel een rapport op tafel. De commissie was van mening dat de verzameling onder geologen bekend stond als een van rijkste in soorten en variëteiten van geheel Europa, met stukken die in andere kabinetten ontbraken. Door de grote soortenrijkdom uit alle klassen van het planten- en dierenrijk was de collectie bijzonder geschikt voor de studie der paleontologie. De collectie was weliswaar niet rijk aan bijzondere pronkstukken, wat voor een museum wel belangrijk was, maar Graaf Zu Münster had aangeboden er enkele 'Augenblender' voor het publiek aan toe te voegen. Al met al vond men de prijs niet te hoog. 'Werd (de collectie) te Haarlem in het Kabinet der Maatschappij geplaatst en gemakkelijk toegankelijk gemaakt, zoo zoude zij voor die wetenschappen aldaar dat zijn, wat 's Rijks Museum te Leiden voor Zoologie en Mineralogie is, en de aldaar bestaande Hortus voor Botanie worden kan, en men zoude dus in kleinen afstand alle hulpmiddelen tot de beoefening der Natuurlijke Geschiedenis vereischt, bij elkander aanwezig vinden.' Dat zo'n collectie wellicht eerder thuishoorde in Teylers Museum, waar Van Breda ook de scepter zwaaide, komt geheel niet aan de orde. Bezwaren had de commissie wel tegen de levering in zes termijnen. Graaf Zu Münster had als eerste deel zijn

vissen willen zenden, waarvan de catalogus klaar was, maar hij had in het midden gelaten waar de overige zendingen uit zouden bestaan. Men wenste een opgave van wat er per jaar geleverd werd en wat daarvan telkens de waarde was. Ook wilde de commissie meer informatie over de doubletten, want 10.000 soorten en circa 55.000 exemplaren betekende toch 45.000 dubbelen. Wanneer hun bezwaren uit de weg geruimd zouden worden, dan kon de aanzienlijke som die de Maatschappij moest betalen zeker niet beter besteed worden. Omdat Zu Münster lang niets hoort, dringt hij in zijn brieven op een spoedige beslissing aan. Zijn gezondheid wordt slecht en hij denkt niet lang meer te leven. Ook zouden er kapers op de kust zijn; Alexander von Humboldt had Frs. 10.000,- meer geboden om de collectie in Berlijn te kunnen houden. Tevens was Zu Münster bereid de gehele collectie tegelijk te leveren, maar dan wel bij een betaling van de gehele som ineens. In een latere brief dringt hij nog eens op haast aan en vraagt een deskundige te sturen om de collectie te inspecteren, zodat men zich kan overtuigen dat de vraagprijs absoluut in verhouding staat tot de wetenschappelijke waarde van zijn collectie. In zijn brief van 3 juni 1842 betreurt de graaf dat de verkoop niet door kan gaan vanwege het grote aantal doubletten in zijn collectie, een weinig wetenschappelijk argument van Directeuren in Haarlem. Graaf Zu Münster overleed in 1844 waarna zijn verzamelingen aangekocht werden door de Beierse Staat. Zij vormen nog steeds de kern van het paleontologische museum te München. Vreemd genoeg is er nooit sprake van geweest de collectie voor Teylers Museum aan te schaffen terwijl er daar, juist in de jaren 1840-1845, weer voor zo'n 17.000 gulden aan fossielen en mineralen werd aangekocht.

Geen geologisch museum

In 1851 werden binnen het bestuur plannen gesmeed om het honderdjarig bestaan op gepaste wijze te vieren, bijvoorbeeld door baanbrekend wetenschappelijk onderzoek, waarvan de kosten te groot voor een particulier waren, te stimuleren. Adviezen werden gevraagd aan vooraanstaande leden, zoals de Franse fysicus François Arago, de Duitse geograaf Alexander von Humboldt en de Engelse fysicus Michael Faraday. Als Nederlandse representant werd de Leidse botanicus C.G.C. Reinwardt gevraagd zijn mening te geven. De buitenlandse antwoorden waren weinigzeggend, terwijl het meest opmerkelijke voorstel van Reinwardt kwam, maar daar konden Directeuren weinig mee zodat er premies voor belangrijke ontdekkingen op het terrein van de natuurwetenschappen werden uitgelooft, tot vier jaar na het eeuwfeest.

In een lange brief zette Reinwardt uiteen dat het plan niet alleen wetenschappelijk verantwoord moest zijn, maar ook aanschouwelijk en algemeen verstaanbaar, zodat het niet alleen geleerden maar alle aanschouwers kon vermaken en stichten.¹⁶ Hij dacht aan

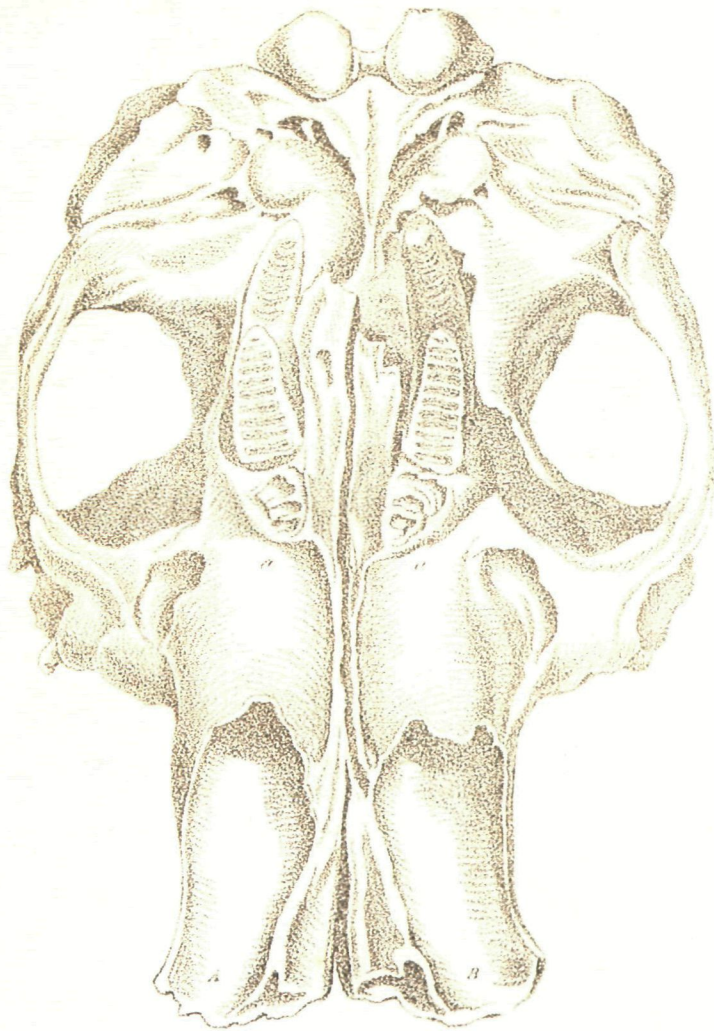
'eene aanschouwelijke, objectieve, zoo veel mogelijk door uitgezochte, leerzame, zoo natuurlijke als nauwkeurig vervaardigde modellen opgehelderde voorstelling der verschillende gesteldheid der aarde in de allereoudste en latere geologische tijdperken tot op onzen tijd; het vertoon van voorwerpen die, als zoo vele gedenkstukken en gedenkpenningen, de onwraakbare bewijzen zijn van de afwisselingen en omwentelingen, die de aarde onophoudelijk ondergaan heeft, zoowel in hare grondveste, samenstelling en levenloos gedeelte, als vooral ook in de vroeger geleefd hebbende of nu nog levende bewerkte schepselen, die op hare oppervlakte bestaan hebben. Het aanschouwen dier voorwerpen zal ons tevens de nimmer rustende werking der natuur, de maat en wetten harer krachten, der verwonderlijke verscheidenheid en afwisseling hare voortbrengselen doen kennen; in dit alles zullen wij onderlinge betrekkingen, verband, orde en doelmatigheid ontdekken en zoo tot bewondering en vereering van den almachtigen schepper worden opgeleid.'

Met andere woorden: de oprichting van een geologisch museum met een educatieve presentatie. Geen schatkamer van zeldzame stukken, maar de presentatie van een verhaal met 'leerzame voorbeelden'. 'Van de zeldzame fossilia, die, nog in den natuurlijke staat, niet zullen te verkrijgen zijn, zullen goede afdrukken of pleistermodellen de plaats kunnen vervangen, die dan ook ligt en voor billijke prijzen te verkrijgen zijn.'

Op Reinwardts voorstel werd nauwelijks gereageerd, want van een aanzienlijke vooruitgang in de wetenschap was geen sprake. Toch is zijn idee opmerkelijk daar juist in de tweede helft van de 19de eeuw de doelstellingen van natuurhistorische musea langzaam verschoven van onderzoek naar educatie. Had men aan zijn ideeën gehoor gegeven, dan had Nederland zeker een primeur gehad. Dat Haarlem kort daarop toch een geologisch museum kreeg, had een andere oorzaak.

Commissie voor de Geologische Kaart van Nederland

In 1863, wanneer al bijna het doek valt voor het Kabinet, roept de voorzitter Jhr L.J. Quarles van Ufford het dagelijks bestuur voor een speciale vergadering bijeen omdat het gerucht gaat dat de verzameling van het Nederlandsch Geologisch Museum, ondergebracht in een vleugel van Paviljoen Welgelegen te Haarlem, moet verhuizen

J.E. van Varelen, Olijfantskop, welke in 1820 uit een kuil, nabij Heukelum, bij doorbraak ontstaan, is uitgespoeld, 1825, litho, uit: M. van Marum, Verhandeling over de Olijfanten, die in vroege eeuwen de noordelijke gematigde en koude luchtstreken der aarde bewoonden, in: *Natuurk. Verh. HMW*, 2^e verzameling, dl. 13, 1824 (Teylers Museum, Haarlem)

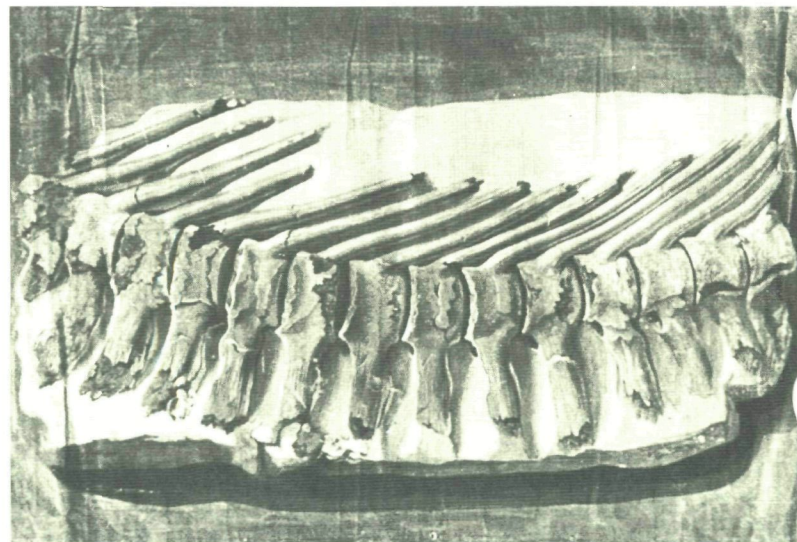
Toen deze schedel in 1820 te voorschijn kwam, behoorden de overblijfselen van een mammoet nog tot de grote zeldzaamheden uit de bodem. Geen wonder dat Martinus van Marum de kop probeerde te verwerven voor Teylers Museum. Toen er bij dit museum geen interesse voor was, lukte het hem vier jaar later de kop voor de Hollandsche Maatschappij op een veiling voor ruim 2500 gulden aan te kopen.

Mammoetschedel van Heukelum (Teylers Museum, Haarlem)

Na de sluiting van het Naturaliënkabinet in 1866 bleef de schedel nog lange tijd bij de Maatschappij. Pas in 1885 werd de mammoet overgedragen aan Teylers Museum, dat net een belangrijke uitbreiding had ondergaan. Bij de schenking hoorde ook een replica van de schedel van een Indische olifant, die ter vergelijking was vervaardigd naar een exemplaar uit het oude kabinet van Petrus Camper. Deze kop werd naast die van de mammoet geplaatst.

F.B. Hermans, Veertien staartwervels van Mosasaurus hoffmanni, aquarel, ca. 1775 (Universiteitsbibliotheek, Amsterdam)

Krijtfofossielen uit de collectie van de Maastrichtse stadschirurgijn J.L. Hoffmann kwamen in de collectie van Petrus Camper (1722-1789) terecht. Deze collectie ging vergezeld van een aantal tekeningen van deze fossielen, die ten dele terecht kwamen in de verzamelingen van de Hollandsche Maatschappij. De fossielen zelf werden in 1852 voor studie door de Commissie van de Geologische Kaart van Groningen naar Haarlem overgebracht. In 1861 vond de overdracht plaats aan Teylers Museum.

en misschien een plaats kan krijgen in het Kabinet. Het gerucht is waar, maar de collectie is Rijks eigendom en verhuist daarom een jaar later naar Leiden, waar zich het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie bevindt. De collectie was aangelegd door de Commissie voor de Geologische Kaart van Nederland, onder leiding van de geoloog Winand Carel Hugo Staring (1808-1877), Friedrich Anton Wilhelm Miquel (1811-1871) en natuurlijk Van Breda.¹⁷ Deze had al eerder, in 1826, van koning Willem I de opdracht gekregen een geologische kaart van beide Nederlanden te vervaardigen, maar daarvan was door de Afscheiding van België niets terechtgekomen. Staring was in 1833 gepromoveerd op een studie naar alle bekende geologische literatuur over Nederland met voorstellen in welke richting het onderzoek moest worden voortgezet. Van Breda was zijn promotor geweest. Omdat voor de totstandkoming van een kaart, naast natuurkundige en zoölogische waarnemingen, ook gegevens over de flora nodig waren, was de hoogleraar plantkunde Miquel in de commissie benoemd. De secretaris Staring bewoonde enkele vertrekken van het Paviljoen, waar de commissie zetel hield. Correspondenten door het hele land bestudeerden de geologie van hun eigen omgeving, verzamelden er stenen en fossielen, of verrichtten scheikundig en paleontologisch onderzoek. Soms waren het alleen verzamelaars, maar vaak ook wel onderzoekers zoals de Utrechtse hoogleraar Pieter Harting, die in 1852 aanstuurde op een nationaal geologisch museum, een voorstel waarin Reinwardt hem al was voorgegaan. Kwam zoiets van de grond, dan was hij ook genegen zijn eigen verzameling af te staan, zeker wanneer 'de individuele leden der commissie daarin het uit den bodem door hen reeds vroeger bijeen verzamelde willen deponeren. In dit geval wil ik gaarne dit goede voorbeeld volgen door niets voor mij zelve te behouden, daar een algemeen Museum voor Nederl. Geologie verre de voorkeur verdient boven verscheidene particuliere collecties. [...] Ook heb ik eenigen grond om te geloven, dat ook anderen hunne bijzondere verzamelingen voor zulk een algemeen Museum gaarne zullen afstaan, wanneer eenmaal het voorbeeld door de leden van de Hoofdcmissie is gegeven.' Opvallend is dat Harting niet denkt aan het uitbouwen van al bestaande collecties, zoals bij Teylers Museum of die van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden of misschien bij het Kabinet van de Hollandsche Maatschappij.

In ieder geval vindt de vooruitstrevende opvatting van Harting bij de Commissie weinig gehoor. Van Breda denkt er natuurlijk niet aan zijn eigen, zeer omvangrijke paleontologische collectie in te brengen, maar inventariseert wel de inhoud van andere geologische verzamelingen die wellicht iets voor de totstandkoming van de geologische kaart kunnen betekenen. Uit het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie noemt hij verschillende beenderen van grote zoogdieren uit het Nederlandse diluvium. 'De fossiele weekdieren zijn op kaartjes geplakt, maar den soortbepalingen die in vroeger tijd geschied zijn, vorderen een nader onderzoek.' In de verzameling van het Overijsselse Genootschap ter bevordering van Provinciale Nijverheid trof Van Breda diverse beenderen van grote zoogdieren aan, alsmede veel materiaal van verschillende Nederlandse locaties. Voor de rest somt hij verzamelingen van particulieren op, waarvan sommige eigenaren bereid zijn hun hele collectie naar Paviljoen Welgelegen te sturen. Op die manier bleven de zendingen van de correspondenten naar Haarlem komen waar de verzameling, op den duur bestaande uit 15.000 stuks, door Staring mineralogisch, stratigrafisch en paleontologisch werd gerangschikt. Zo ontstond in 1853 toevalligerwijze een museum dat een overzicht gaf van de geologische opbouw van ons land, dat voor het publiek toegankelijk was en waar de bezoekers voor twee kwartjes een handleiding bij de geëxposeerde stukken konden aanschaffen.

Voor tijdelijk onderzoek liet de Commissie belangrijke paleontologische collecties naar Haarlem overkomen, waaronder 37 Krijtfossielen die in het Kabinet van Natuurlijke Historie van de Hogeschool van Groningen werden bewaard. Deze stukken waren in 1782 door Petrus Camper uit de collectie van J.L. Hoffmann aangekocht, waarna de verzameling bij zijn zoon Adriaan Gilles terecht was gekomen. Op verzoek van diens weduwe werden de fossielen door het Rijk aangekocht voor de Universiteit van Groningen. Samen met de Maastrichtse aankopen van Van Marum voor Teylers Museum vormden zij een belangrijke bron van studie, die voor de Commissie werd uitgevoerd door Hermann Schlegel (1804-1884), de latere directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden.

Onenigheid binnen het driemanschap leidde al in 1855 tot ontbinding van de Commissie. Dat de secretaris Staring zijn vroegere leermeester Van Breda, de voorzitter, op wetenschappelijk terrein snel voorbij streefde, is waarschijnlijk de reden van het schisma geweest. Daarna kreeg Staring de gelegenheid alleen de kaart te voltooien, welke in 1860 klaar was en waarvan het laatste blad in 1867 in druk verscheen.

Hoewel in Groningen hoogleraar Claas Mulder al diverse malen om teruggave van de Krijtfossielen van Petrus Camper had gevraagd, wist de Commissie deze voor onderzoek nog steeds voor Haarlem te behouden. Pas in 1860 tipt Van Breda Directeuren van Teylers Stichting dat er wellicht een mogelijkheid bestaat de Groningse collectie aan te kopen. Omdat de collectie in 1820 door het Rijk was aangekocht voor de Universiteit van Groningen, zou de Minister van Binnenlandse Zaken daarover moeten beslissen. In 1861 werden met zijn goedvinden de Krijtfossielen van Camper voor 4000 gulden aan Teylers Museum overgedragen.¹⁸ Waren de fossielen naar Groningen teruggekeerd, dan waren zij in 1906 waarschijnlijk alle vernietigd bij een brand van het Academiegebouw waarbij alle zoölogische collecties verloren gingen. Dat ze uiteindelijk in Teylers Museum

belandden, zal Van Breda deugd hebben gedaan, omdat de collectie in het bezit was geweest van zijn schoonvader, wiens dochter Frederica Theodora Ernestina Camper hij in 1821 had gehuwd. Omdat tegelijkertijd Teylers Museum voor 1000 gulden de collectie Krijtfofossielen van de Maastrichtse verzamelaar Frederic Henkelius (1783-1859), die zich eveneens onder de hoede van Staring op het Paviljoen bevond, had verkregen, probeerde het museum nog meer vondsten uit de Sint Pietersberg te verwerven. Het ging daarbij om de particuliere collectie van hun eigen paleontoloog Van Breda die ook bijzondere Krijtfofossielen bezat. Dat hij niet erg coöperatief was, blijkt uit diens mededeling dat hij zijn verzameling, die op zo'n 12.000 gulden werd geschat, liever tot zijn dood wilde bewaren. Maar wanneer na zijn dood, in 1867, diens schoonzoon Daniël de Haan de collectie aan Teylers Museum aanbiedt, wordt deze afgeslagen omdat men de vraagprijs van 2000 gulden veel te hoog vindt. De Haan leurt nog jaren met de collectie van zijn schoonvader, waar ook bij het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie en bij Artis geen belangstelling voor is. Meer dan 1300 fossielen komen in 1871 in het British Museum te Londen en enkele honderden in het Sedgwich Museum van Cambridge terecht. Een niet onbelangrijk deel, waaronder *Crustacea* en vissen uit Solnhofen, planten uit Oeningen en reptielen uit Maastricht, wordt uiteindelijk in 1875 toch nog aan Teylers Museum geschonken.¹⁹

- 82
- 1 C.O. van Regteren Altena, Achttiende-eeuwse verzamelaars van fossielen te Maastricht en het lot hunner collecties, in: *Publicaties Reeks IX-1956* van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, p. 83-112; idem, Nieuwe gegevens over achttiende-eeuwse verzamelaars van fossielen te Maastricht, in: *Natuurhistorisch Maandblad*, jrg. 52, nr. 2, 1963, p. 28-32. De 17 besproken tekeningen bevinden zich alle in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, collectie Koninklijke Maatschappij ter Bevordering der Geneeskunst. Vier tekeningen waren afkomstig uit de collectie van de Hollandsche Maatschappij.
  - 2 F.A. Eversmann, *Technologische Bemerkungen auf einer Reise durch Holland*, Freiburg 1792, p. 79-80.
  - 3 Archief Teylers Stichting, nr. 1 (notulen 1778-1795), over het aanleggen van een fossielenverzameling: p. 90, 95-96, 103-104 (Chr. J. von Ronnen, *Inventaris van de archieven van Teylers Stichting te Haarlem 1606-1945* (1977), Utrecht 1978)
  - 4 Archief Teylers Stichting, nr 1 (notulen 1778-1795), over de functie van Van Marum en de openbaarheid van het museum: p. 104-105, 107, 113, 115-117.
  - 5 Archief Teylers Stichting, nr 1 (notulen 1778-1795), p. 46 e.v. instructie voor de directeur, p. 267 e.v., verordeningen en aanstellingen.
  - 6 M. van Marum, Beschrijving van eenen zonderlingen in het zuidelyke Afrika gevonden yzerklomp, in: *Nat. Verh. HMW* 2, 2^e stuk, 1804, p. 257-264.
  - 7 Met dank aan Marco Langbroek en Rob van Gent voor gedetailleerde informatie over deze meteorieten. Over de 18de-eeuwse interesse in meteorieten, zie onder meer John G. Burke, *Cosmic Debris, meteorites in history*, University of California Press, 1986.
  - 8 R.P.W. Visser, De ontwikkeling van het natuurhistorisch museum sedert 1750, in: E. Bergvelt e.a. (red.), *Verzamelen, van rariteitenkabinet tot kunstmuseum*, Heerlen 1993, p. 269.
  - 9 A. Bonn, Verhandeling over de Mastodonte, of Mammouth van den Ohio. Ter geleide eener nauwkeurige afbeelding van het geraamte van dat dier, in: *Natuurk. Verh. Kon. Mij. der Wetensch.*, IV, 1809, p. 289.
  - 10 Brieven van Peale en Vaughan bevinden zich in Archief Martinus van Marum (RANH), plaatsingsnummer 529, resp. nr. 19 en 22.
  - 11 Kaup, die ook enige tijd aan het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie verbonden was geweest, werd in 1840 inspecteur van het groothertogelijk naturaliënkabinet in Darmstadt, waar hij ook hoogleraar in de zoölogie werd. Daarnaast handelde hij in fossielen, waarvan enkele door Teylers Museum werden aangekocht, zie A.S.H. Breure & J.G. de Bruijn (red.), *Leven en werken van J.G.S. van Breda (1788-1867)*, Haarlem/Groningen 1979, p. 219-220.
  - 12 D. Mol e.a., De geschiedenis van de mammoetschedel van Heukelum, in: *Teylers Magazijn* 49, Haarlem 1995, p. 9-14.
  - 13 M. van Marum, Verhandeling over de olifanten, die in vroege eeuwen de noordelijke gematigde en koude luchtstreken der aarde bewoonden, waarin eene beschrijving en afbeelding van den Olijfantskop, welke in 1820 uit een kuil, nabij Heukelum, bij Doorbraak ontstaan, is uitgepeeld, in: *Nat. Verh. HMW* 13, 1824, p. 253-304.
  - 14 A.S.H. Breure & J.G. de Bruijn (red.), *Leven en werken van J.G.S. van Breda (1788-1867)*, Haarlem/Groningen 1979.
  - 15 Archief J.G.S. van Breda bevindt zich in Archief Teylers Stichting, zie B.M. van den Bosch-Vervoort, *Inventaris van de archieven van Teylers Stichting te Haarlem (1917) 1945-1981* (1990), Haarlem 1990, p. 50-62, voor de brieven aan Van Breda zie p. 53.
  - 16 RANH, Archief HMW, plaatsingsnummer 444, nr. 17, p. 2687-2689.
  - 17 M. van den Bosch, J.G.S. van Breda en de Commissie voor de Geologische Kaart, 1852-1855, in: A.S.H. Breure & J.G. de Bruijn (red.), *Leven en werken van J.G.S. van Breda (1788-1867)*, Haarlem/Groningen 1979, p. 267-402.
  - 18 L.M.J.U. van Straaten, De paleontologische collectie, in: *Petrus Camper (1722-1789), onderzoeker van nature*, Groningen 1989 (Tent.cat. Universiteitsmuseum Groningen), p. 69-77. Volgens dit artikel zouden de fossielen in Haarlem achtergehouden zijn; uit het archief van Teylers Stichting blijkt dat de fossielen voor 4000 gulden gekocht zijn. Zie over het verwerven der stukken ook: T.C. Winkler, *Gids voor den bezoeker van de verzameling Versteeningen* (van Teylers Museum), Haarlem 1892, p. 82-83.
  - 19 A.S.H. Breure, J.G.S. van Breda als paleontoloog, privé en in Teylers Museum, in: A.S.H. Breure & J.G. de Bruijn (red.), *Leven en werken van J.G.S. van Breda (1788-1867)*, Haarlem/Groningen 1979, p. 187-188.

Het verdwenen museum

c Naturaliën uit de koloniën

83

Suriname

Terwijl er bij het Kabinet in 1762 nog geen sprake is van een aankoopbeleid wordt in dat jaar de secretaris opgedragen om bij getuigschrift te verklaren 'dat tot nog toe niemand van wegens dezelve gezonden is met eenige commissie ofte laste om voor haar eenige naturalia in Suriname te koopen'. Helaas is het onbekend welke persoon of partij een dergelijke verklaring eiste. In ieder geval was het voor de Maatschappij nog veel te vroeg om doelgericht te verzamelen, laat staan zelf en dan ook nog in Suriname.

Het is opvallend dat, wanneer Van Marum in 1778, kort na zijn aantreden als directeur van het Naturaliënkabinet, honderden voorwerpen uit de verzameling laat veilen, zich daar een aanzienlijk aantal Surinaamse dieren onder bevindt (Surinaamse haai, vissen, slangen, hagedissen, rupsen, duizendpoten en vogels). De enige grote collectie waaruit deze dieren afkomstig kunnen zijn, is die van het legaat Sylvius van Lennep uit 1777. Omdat hiervan geen inventaris bewaard is gebleven, krijgen we nu pas door de gedrukte veilingcatalogus een goede indruk waaruit deze was samengesteld.¹

Wat op dat moment in Holland over de natuurlijke historie van Suriname bekend was, werd voornamelijk ontleend aan het magistrale werk van Maria Sibylla Merian, *De Surinaamsche Insecten* (1705), waarin zij verslag doet van haar verzamelreis rond 1700 in deze kolonie. Naast het beschrijven van de metamorfosen van insecten heeft zij ook oog voor amfibieën, reptielen en zoogdieren. Het is bekend dat Merian een groot aantal objecten meenam naar Holland waar deze in de kabinetten van verzamelaars terecht kwamen. Vooral de Surinaamse vlinders waren in trek, welke dan ook in groten getale te vinden zijn in de 18de-eeuwse entomologische werken van Cramer (1779) en Stoll (1788). Over de zoogdieren verscheen in 1775 van de Maastrichtse geneesheer Philippe Fermin, die enige tijd in Suriname verbleef, voor het eerst een goed overzicht.²

De eerste schenking uit Suriname dateert van 1779 wanneer een zekere Mattheus van Arp het Kabinet twee kistjes met Surinaamse insecten cadeau doet. In 1788 schenkt Mr Jan Gerard Wichers (1745-1808), gouverneur van Suriname, een model van een indianenwoning met een bijbehorende beschrijving. Omdat Wichers meedeelt ook anderszins het Kabinet van nut te willen zijn, wordt besloten ontbrekende naturalia uit Suriname aan de gouverneur te melden. Wellicht gebeurde dat door middel van een lijst, die ook zijn opvolger Juriaan François de Friderici, ontving. Deze lijsten met desiderata hebben echter nooit tot het gewenste resultaat geleid.

Bengalen

Johannes Bacheracht zendt meerdere malen naturalia, afkomstig uit Bengalen en Ceylon. Bacheracht is opperkoopman in dienst van de Oost-Indische Compagnie op Bengalen en opperhoofd van Kassimbazaar. In 1770 wordt hij lid van de Hollandsche Maatschappij en hij schenkt hetzelfde jaar een doosje met verschillende soorten borax. In 1775 verzond hij vanuit Hougly in Bengalen een koning van de witte mieren. 'De koning woont in een ruijm paleis in den mierenhoop en komt er niet uit, maar word door de kleijne verzorgd. De kleijne zijn niet grooter als ordinaire mieren. Hij gaat hierneven in een flesje in liquor beslooten in een houtse doos'. Het jaar daarop is het een doos met vlinders en torren, en een fles met slangen uit Bengalen. Ook Bacheracht

suggereert in zijn brieven aangestuurd te zijn door Maatschappij, 'wat mij in't vervolg mogt voorkomen, waardig Haar Ed: aangeboden te worden, zal ik niet na laten te verzamelen en met volwaardigheid en vermaak daartoe te besteede'.

Ceylon

Halverwege de 18de eeuw bestond de kennis over de Ceylonse fauna uit incidentele beschrijvingen van vogels, zoogdieren en insecten in reisbeschrijvingen en natuurhistorische verzamelwerken. Zo bevatte de vierdelige *Thesaurus* van de Albertus Seba ongeveer 90 planten en dieren die Ceylon als vindplaats hadden. Een systematische inventarisatie kwam pas, evenals in de andere Nederlandse overzeese gewesten, in de 19de eeuw tot ontplooiing. De belangrijkste verzamelaar van natuurhistorisch materiaal op Ceylon was de VOC-ambtenaar Joan Gideon Loten (1710-1789), die het besturen van dit grootste handelsgebied van de Compagnie buiten Indië tot zijn taak had. Zijn getekende nalatenschap kwam voor een groot deel in het Kabinet van de Hollandsche Maatschappij terecht.³

Enkele jaren daarvoor, in 1778, ontving het Kabinet haar eerste objecten uit Ceylon. De schenking werd gedaan door een uit Amsterdam afkomstige heer Adams en bestond uit amfibieën en houtsoorten.

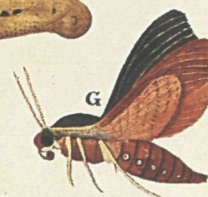
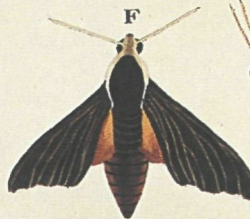
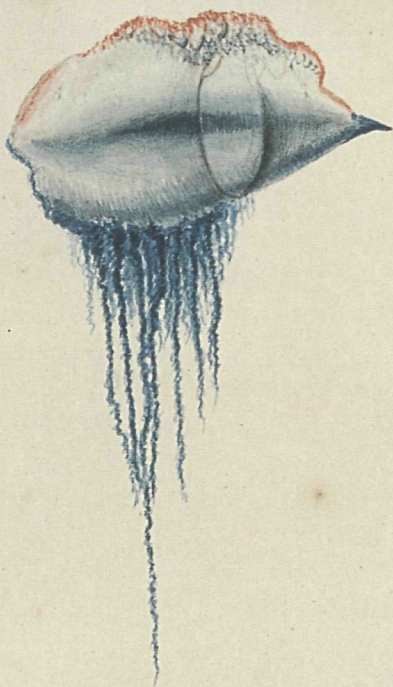
Joan Gideon Loten (1710-1789)

Joan Gideon Loten, geboren te Maartensdijk, was na een opleiding aan de Latijnse School in Utrecht in 1731 als onderkoopman in dienst van de VOC naar Batavia vertrokken. Aan boord van de 'Beekvliet' maakte hij aantekeningen over vissen en vogels die hij op zee waarnam. Een tekening van een kwal, 'het Portugees oorlogsschip', en een tekening van vissen zijn van deze reis bewaard gebleven. Dit zijn de eerste documenten die getuigen van Lotens belangstelling voor de natuurlijke historie. De loopbaan van Loten verliep zeer succesvol; in 1744 werd hij benoemd tot gouverneur van Makassar en vier jaar later volgde een functie in de Raad van Indië. In 1752 werd hij aangesteld tot gouverneur van Ceylon, welke functie hij tot 1757 bekleedde. Op Makassar vervaardigde hij samen met zijn boekhouder Jean Michel Aubert een manuscript over vlinders met uitvoerige aantekeningen over de metamorfosen, welk handschrift ook bij de Hollandsche Maatschappij terecht kwam. Maar de meest bijzondere collectie tekeningen, niet alleen wat betreft de nauwkeurige weergave van dieren en planten, maar ook door hun artistieke kwaliteit, ontstond op Ceylon. Hier maakte Lotens boekhouder Pieter Cornelis de Bevere (1722-1781?) op diens verzoek waterverftekeningen van Ceylonse dieren, planten en landschappen. Na Lotens repatriëring uit Indië als admiraal van de retourvloot, vestigde hij zich in Londen. Daar kwam hij door zijn sociale positie en liefhebberijen in contact met de Royal Society en het in 1752 opgerichte British Museum. Een deel van zijn collectie, voornamelijk aquarellen van vogels, schonk hij in 1759 aan dit nieuwe instituut. Tal van Engelse natuurliefhebbers -en onderzoekers kwamen via de schenking van Loten in aanraking met de Ceylonse flora en fauna, waarvan de tekeningen door George Edwards, Peter Brown en Thomas Pennant voor hun publicaties werden gekopieerd. De gepubliceerde platen en beschrijvingen van de Ceylonse dieren uit de collectie Loten zijn meestal de eerste beschrijvingen waarop de huidige naamgeving van de soorten is gebaseerd. Loten kan zodoende beschouwd worden als de grondlegger van de ornithologie van Ceylon. Loten werd in 1760 gekozen tot lid van de Royal Society, maar een dergelijke benoeming als lid van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen viel hem niet ten deel. Daar had men in Haarlem in 1780 of 1781 wel een aanleiding toe kunnen vinden, toen Loten de Ceylonse tekeningen aan de Maatschappij doneerde.

In 1780 kwamen via Joan Deutz, schepen van Amsterdam en sinds 1778 directeur van de Hollandsche Maatschappij, de eerste acht tekeningen van 'Oost Indische zeldzaamheden' binnen; vijf vogels, een inktvis en een kwal. In de begeleidende brief lezen we over Lotens ordening van de tekeningen en notities, zowel te Londen als Utrecht, van wat hij 'op d'Eilanden Java, Celebes en Ceijlon, ook aan de Caap &c: had afgeschetst en genoteerd', en dat hij hoopte 'nog van tijd tot tijd door Godes goedheid zal mogen in staat blijven aan de Haarlemsche Societeit der Weetenschappen [deze] bij gedeeltens toe te schikken'. Ook gaf Loten aan kopieën van tekeningen te kunnen sturen. 'Van de Babi-rousse (verken-hert) heb ik er maar een levendig gezien, ook maar een Paradijs-Vogel, van de groote soort, die w'in Europa gedroogd krijgen, huppelen door een teene-kooy als die van een aakster, van welke z'ook alle de manieren had. Wijlen de Heer Generaal Mossel bezat die beide en vergunde mij er aftekeningen van te neemen. Zo UwelEd. Geb: mijne intentien goedkeurd, zoude 'k zo nauwkeurige copyen mogelijk kunnen zenden'.

Omdat de Maatschappij de eerste zending geheel naar eigen inzicht mocht gebruiken, werd aan Van Marum gevraagd advies uit te brengen. Hij vond de tekeningen uitmuntend uitgevoerd, maar zo had hij ontdekt, ze waren elders al in druk verschenen, zodat opnieuw uitgeven voor de Maatschappij in verhouding kostbaar en dus weinig zinvol was. 'Maar dat het vogeltje *Motacilla sutoria*, en het bezaantje of *Holothuria physalis*, bijzonder

Befaantje.

Joan Gideon Loten, Portugees oorlogsschip, 1732, tekening in pen en penseel (Teylers Museum, Haarlem)

Joan Gideon Loten (1710-1789), de latere gouverneur van Ceylon, schonk circa 150 door Pieter Cornelis de Bevere vervaardigde tekeningen van Ceylonese dieren en planten aan de Hollandsche Maatschappij. Hierbij hoorden ook tekeningen van Lotens eigen hand. Tijdens zijn drie maanden durende reis naar Indië als onder-koopman in dienst van de VOC, maakte Loten tekeningen van vogels, vissen en deze kwal, die op zee werden waargenomen.

Jean Michel Aubert, Manuscript over de metamorfosen van vlin- ders, 1750, tekening in pen en penseel (Teylers Museum, Haarlem)

In 1752 werd Loten gouverneur van Ceylon. Tevens had hij een functie bij de hydrografische kartering van de VOC-bezittingen, maar ook de levende natuur had zijn belangstelling. Samen met zijn boek- houder Aubert vervaardigde hij op Maccassar een manuscript over vlinders, waarin Loten nauwkeurig de gedaanteverwisselingen noteerde. Ook deze aantekeningen doneerde hij aan de Hollandsche Maatschappij.

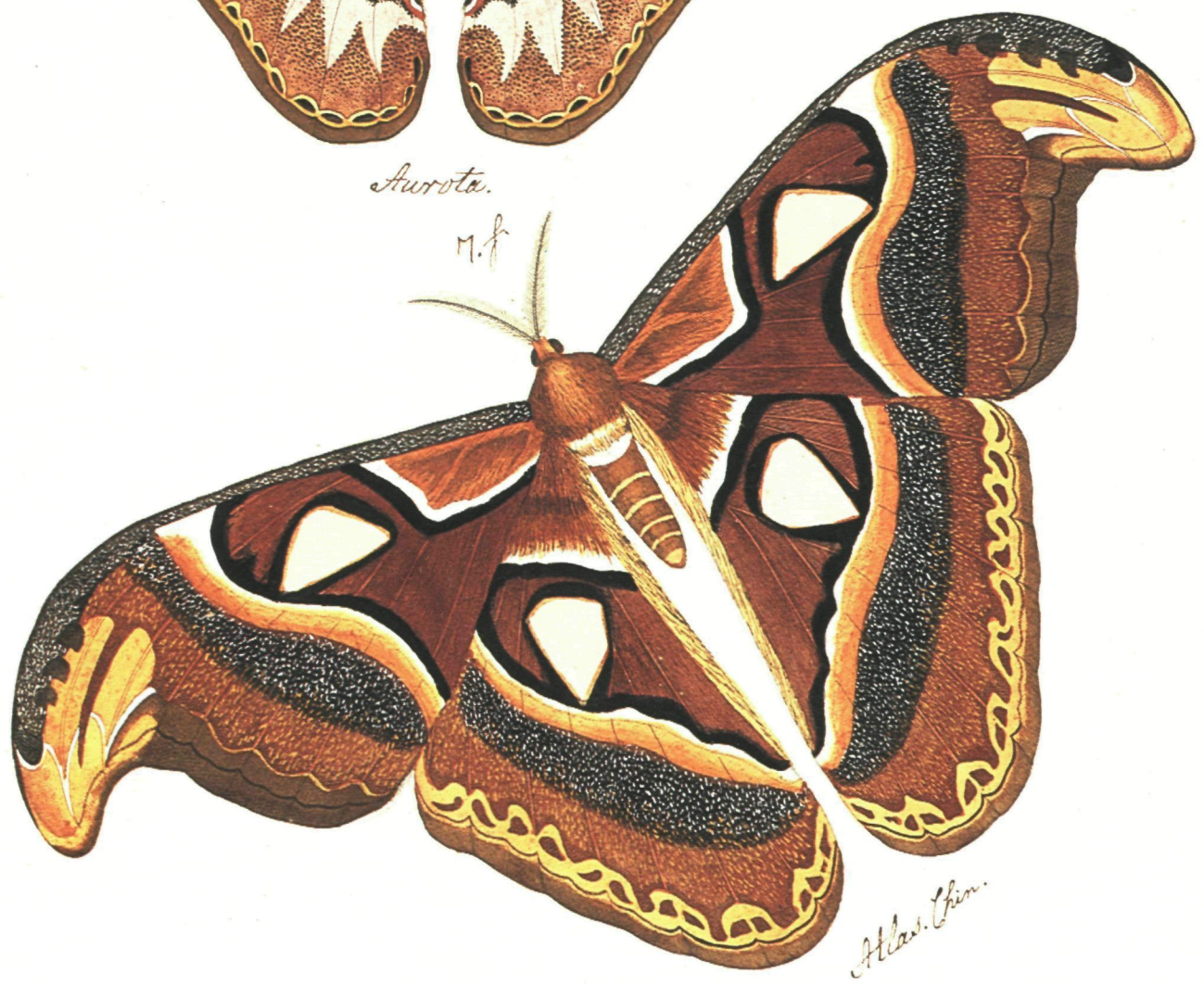
8.

86

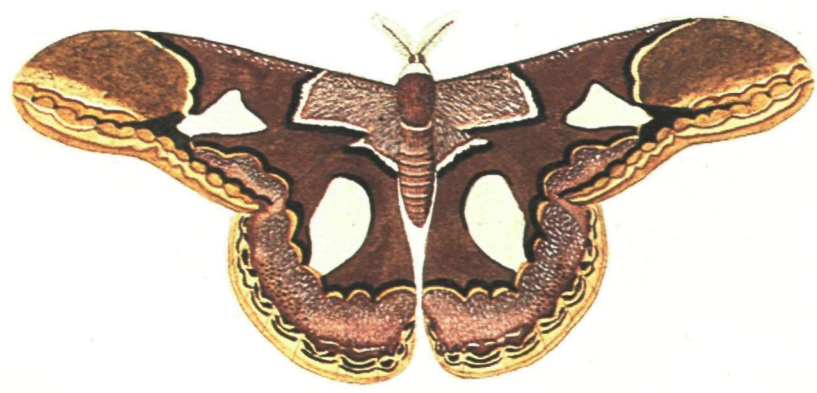
Aurota.

M. f.

Atlas. Chin.

9.

Hesperus.

verdienden, in koper gebracht te worden met een korte beschrijving in de werken der Maatschappij.' Van Marum kreeg de opdracht deze publicatie te verzorgen, maar waarschijnlijk gooide een jaar later de schenking van nogeens tien tekeningen van vogels en vruchten roet in het eten, want een publicatie is er nooit gekomen. In een blikken rol, omwikkeld met zwart wasdoek werden de tekeningen afgeleverd, later gevolgd door een geschreven inventaris met uitvoerige beschrijvingen. Alle waren getekend door De Bevere, 'een jongeling van inlandse ouders Ceijlonse ouders geboren, bij mij inwoonende en mij zeer veel in't aftekenen helpende.' Na Lotens overlijden op 26 februari 1789 te Utrecht ontving de Maatschappij ongeveer 150 aquarellen met planten en dieren van Ceylon, die hij Linnaeus had willen vermaken, maar diens dood in 1778 maakte een eind aan die wilsbeschikking. Zelfs *De Konst- en Letterbode* van 1790 memoreerde de schenking bestaande uit 'omtrent 130 zeer fraaie teekeningen van meest Oost-Indische en zeldzame vogelen als mede van eenige viervoetige Dieren, Visschen, Krabben, Zeepolypen, Insekten en Planten, by legaat van wylen den Heer Joan Gideon Loten.

Opnieuw raadpleegde het bestuur van de Maatschappij Van Marum, die meedeelde 'dat daarin wel verscheiden zeer fraaye teekeningen waren, door eene kundige hand vervaardigd, maar ook verscheidene stukken van minder belang en niet waardig om daarbij bewaard te worden'. Van Marum was van oordeel dat de doos met tekeningen 'op een zeker minst kostbaar schraagje in een der vertrekken, daar de vogels staan, kon worden geplaatst, gesloten gehouden om niet aan de behandeling van elk bloot gesteld te zijn, maar de sleutel daartoe gelegd in de lade van de tafel in de vergaderkamer, ten einde een of meerder der H.H. Directeuren of leden begeerende de gemelde tekeningen te zien of te laten zien'. Tekeningen die voor het Kabinet geen waarde hadden, mocht Van Marum op de best mogelijke wijze voor de Maatschappij ontdoen. Omdat Teylers Museum nu zo'n dertigtal tekeningen van Loten bezit, is de kans groot dat de door Van Marum uitgeschoten groep daar terecht is gekomen.

De circa 130 tekeningen uit het Kabinet werden na enkele omzwervingen uiteindelijk in 1925 door het Museum of Natural History te Londen aangekocht.⁴

Mr Iman Willem Falck (1726-1785)

Niet getekend maar gedroogd waren de geschenken van Mr Iman Willem Falck, die in 1726 op Ceylon werd geboren alwaar zijn vader fiscaal was. Omdat deze een jaar later overleed, ging Falck voor zijn opvoeding en opleiding naar Holland waar hij in 1756 te Utrecht in de rechten promoveerde. In de rang van onderkoopman keerde hij naar Oost-Indië terug. Als secretaris trad hij in dienst bij gouverneur-generaal Jacob Mossel en in 1765 werd Falck gouverneur van Ceylon. In 1776 werd hij tevens aangesteld tot raad ordinarius van Oost-Indië. Meerdere malen zou hij de Hollandsche Maatschappij, waarvan hij in 1774 directeur was geworden, geschenken doen toekomen. De eerste brief dateert van 3 november 1773, waarin hij zegt zelf geen kennis van 'diergelijke wetenschap' te hebben en daarom genoodzaakt is 'om alles in te pakken en te verzenden wat onder den naam van zeldzaamheden wordt aangebragt.' In een PS van 28 januari 1774 schrijft Falck nog dat de noordelijke moesson niet onstuimig genoeg is geweest om mooie schelpen op het strand te vinden. De eerste zending (1776) bestond uit een kistje met torren, horens en schelpen, en de zaag van een zaagvis. Een jaar later arriveerde er een kistje met insecten. Op 12 november 1777 schreef Falck vanuit Colombo: 'Nu ik zie dat de Maatschappij werk maakt van Torren en andere gekorven diertjes, heb ik een kasje van Ceilonsche (de vorige waren van Kormandel) besteld, en zo het gereed komt, zal het nog met het eerste schip gaan.' Ook zou hij proberen 'iets van schelpgewassen' te versturen. 'Het slimste van de zaak is dat ik er geen kennis van heb en mijne bezigheden van allerhanden aart geeven mij geene genoegzaame bedaardheid van geest om er kennis van op te doen.' Falcks belangstelling lag meer op het historische dan het natuurhistorische vlak. In zijn brieven vinden we uitwijdingen over de christelijke zending, het boeddhisme, en aantekeningen van volkenkundige aard. Bij de naamlijst van de in het kistje verpakte 'insecten' (waaronder schorpioen, bladdraakje, duizendbeen, vliegende pierworm, giftige hommelen en horzel), vermeldde hij ook de plaatselijke nomenclatuur. Bij de zending van november 1777 behoorde een ivoren rozenwaterfles, 'aanmerkelijk omdat ik niet geloof dat het ivoor in Europa zoo dun en doorzichtig kan bewerkt worden'.

Casparus Stoll, Systematische rangschikkinge der uitlandsche kapellen, 1781, 3^e deel, plaat 21 (Teylers Museum, Haarlem)

Stoll vroeg in 1778 toestemming, 'weetende dat in het Naturaliën-cabinet van deeze Maatschappij eenige vlinders gevonden werden, welken in geene andere Cabinetten bekend zijn', deze zelf in het Kabinet na te tekenen voor een vervolg op het insectenboek van zijn collega Pieter Cramer. Dat vervolg verscheen in 1791 en bevatte 'nauwkeurige afbeeldingen van Surinaamsche rupsen en poppen; alsmede van veele zeldzaame en nieuw ontdekte uitlandse dag- en nagtkapellen.'

Cornelis de Bevere, Paradijsvogel, tekening in pen en penseel, 1757
(Teylers Museum, Haarlem)

In 1781 schonk Loten 10 tekeningen aan de Hollandsche Maatschappij. Over deze vogel schreef hij: 'De paradijs-vogel zoals die naar de levende en wel tierende met de coleuren in 1757 door Mons.

De Bevere (een jongeling van inlandse Ceylonse ouders geboren, bij mij inwoonende en mij zeer wel in't aftekenen helpende) is nauwkeurig geïmiteerd – hij had in een teenen kooij (als die der aeksters) reeds zijn staert en groot gedeelte der twee lange pen-vederen afgewreven, welke doch, want ze was erbij bewaard, niet min fraij en groot was als dezelve n° 2 wordt vertoond' (zie volgende afbeelding).

Cornelis de Bevere, Paradijsvogel, tekening in pen en penseel, 1757
(Teylers Museum, Haarlem)

Over dit exemplaar schreef Loten dat hij het dier gecompeteerd had naar een paradijsvogel met staart uit de collectie van Sir Joseph Banks, secretaris van de Royal Society.

Pieter Cornelis de Bevere, Duif, tekening in pen en penseel, 1757
(Teylers Museum, Haarlem)

Pieter Cornelis de Bevere, Papegaai, tekening in pen en penseel, 1757
(Teylers Museum, Haarlem)

Japan

Hoewel de Nederlandse factorij op Deshima al sinds 1639 bestond, was de kennis van de Japanse flora en fauna zeer oppervlakkig. Door het sturen van Nederlandse artsen met een brede natuurhistorische belangstelling lukte het de VOC veel gedetailleerde informatie over de levende natuur aldaar in te winnen. Voor de 18de eeuw waren de verzamelactiviteiten van Willem Wagemans (1665-1726) en Carl Peter Thunberg (1743-1828) op Deshima van groot wetenschappelijk belang.

Thunberg en Houttuyn

In 1782 publiceerde de Amsterdamse arts Martinus Houttuyn (1720-1798) zijn *Beschryving van eenige Japanse visschen en andere zee-schepzelen*, waarin hij vermeldde enkele duplicaten te hebben geschonken aan het Kabinet van de Hollandsche Maatschappij. Het moeten zeker elf vissen zijn geweest, want dat aantal komt voor in Van Marums catalogus van het Kabinet (1803-1807), waarin hij bij elf Japanse soorten refereert aan Houttuyns artikel. Ook kocht Van Marum in 1790 enkele vissen van Houttuyn. De vissen waren Houttuyn cadeau gedaan door Mr Jacobus Cornelis Mattheus Radermacher (1741-1783), onder andere lid van het College van Schepenen te Batavia, maar ook oprichter van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten Wetenschappen in 1778. De vissen waren verzameld door Carl Peter Thunberg, een Zweedse botanicus en leerling van Linnaeus die een door Nederlanders gesponsorde verzamelreis naar de Kaap, Java, Japan en Ceylon in de jaren 1771-1778 ondernomen had. Thunberg had de vissen vermoedelijk verzameld rond Deshima waar hij van 1775-1776 als arts verbleef. De beschreven collectie bestond uit 36 soorten vissen, vier kreeften en twee inktvissen.⁵ Tijdens zijn verblijf op Java was Thunberg met Radermacher bevriend geraakt, wat de schenking van de vissen verklaart. Maar ook herbarium-materiaal van Java, Japan en Ceylon kwam op die manier via Thunberg en Radermacher bij Houttuyn terecht. Hij verwerkte het merendeel in zijn *Natuurlijke Historie*, het 37-delige standaardwerk dat tussen 1761-1785 verscheen.

Nederlands Oost-Indië

De meeste informatie in de 18de eeuw over de flora en fauna van Oost-Indië is afkomstig van Rumphius en Valentijn. Gerard Everhard Rumphius (1627/8-1702) was in dienst van de VOC als koopman werkzaam op Ambon. Daar schreef hij eerst een boek over de flora van het eiland met omliggende gebieden, waarna hij begon aan zijn *D'Amboinsche Rariteitkamer*, voornamelijk over tropische schelpen, dat in 1705 postuum te Amsterdam verscheen. François Valentijn (1656-1727) was als predikant in dienst van de VOC, voornamelijk te Ambon. Tussen 1724 en 1728 verscheen zijn driedelig werk *Oud en Nieuw-Oostindië*, met in het laatste deel een uitvoerige behandeling van de 'boomen, planten, heesters, enz. als ook der land-dieren, vogelen, visschen, horenkens en zeegewasschen'.⁶ Omdat het populaire schelpendeel in een veel groter geheel was gepubliceerd, kwam de uitgever in 1754 de verzamelaars tegemoet door het als een losse uitgave op de markt te brengen, 'dienende tot een vervolg van de Amboinsche Rariteitkamer, beschreven door Georgius Everardus Rumphius'. Ook uit de collecties van de Hollandsche Maatschappij blijkt dat dit onderdeel van de Oost-Indische fauna het meest populair was in Europese kabinetten. Van enkele bewaard gebleven schelpen uit het Naturaliënkabinet, nu in het Zoölogisch Museum te Amsterdam, is bekend dat zij stammen uit de verzameling van Valentijn. Waarschijnlijk maakten enkele deel uit van de collectie van John Hope (1737-1784), koopman, bankier en directeur van de VOC, die in 1772 'een uitnemende partij van schulpen' de Maatschappij cadeau deed. Zijn schelpen, maar ook een aanzienlijke kunstcollectie, waren weer afkomstig uit de verzamelingen van de gebroeders Jan en Pieter Bisschop uit Rotterdam, die op hun beurt weer tijdgenoten van Valentijn waren en wellicht na zijn dood in 1727 materiaal uit zijn collectie hebben gekocht.⁷

De meeste omvangrijke en goed gedocumenteerde schelpencollectie ontving het Kabinet in 1762.

Jacob Mossel en Gerard Arnout Hasselaer

Op 3 augustus 1762 deelde de secretaris mee dat hij op verzoek van de Amsterdamse burgemeester Mr Gerard Aarnout Hasselaer bij hem thuis en bij het Oost-Indische huis, 'ten deele van dien Heer zelven, ten deelen op zijn WEg. voorstel door den gewezenen Heer Gouverneur Generaal van Nederlandsch Indien, den Heer Mossel', enkele kisten met naturalia had laten ophalen, 'voor deeze Maatschappij tot een present geresolveerd'. De collectie bestond voornamelijk uit schelpen, ruim 13.000 exemplaren die tot zo'n 300 soorten behoorden. Daarnaast waren er krabben, kreeften, stekelhuidigen en lagere dieren, gedroogde vissen, enkele skeletten en 100 flessen met allerlei zee- en landdieren, waaronder slangen, kameleons, leguanen, kaaimannen en hagedissen op alcohol; voor een museum in oprichting een indrukwekkende verzameling. We zijn zo goed op de hoogte van de inhoud der schenking van Mossel en Hasselaer, omdat deze vergezeld gaat van een gedetailleerde inventaris van 56 bladen folio.⁸ Voor de mollusken wordt voornamelijk het systeem gevolgd dat Rumphius in zijn *D'Amboinsche*

Georg Everhard Rumphius, bijgenaamd 'de blinde ziener van Amboina', in: *D'Amboinsche Rariteitkamer of eene beschryving van allerhande schaalvisschen benevens de voornaamste hoorntjes en schulpen als ook vommige mineralen, gesteenten, etc.* 1741 (eerste druk 1705) (Teylers Museum, Haarlem)

R. Vinkeles naar G.N. Ritter, Joan Coenraad Brandt (1703-1791), koopman en verzamelaar van schelpen (Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage)

Dit portret van Brandt komt uit diens veilingcatalogus van 23 oktober 1792 toen zijn schitterende schelpenverzameling onder de hamer kwam. Een groot deel van zijn collectie wordt tegenwoordig in het Zoölogisch Museum te Amsterdam bewaard.

Aert Schouman (toegeschreven aan), Tropische schelp, *Lambis spec.*, aquarel (Teylers Museum, Haarlem)

Schouman (1710-1792) ontwikkelde zich tot de belangrijkste schilder van vogels en bloemen van de 18de eeuw. Hij had toegang tot natuurhistorische kabinetten en menagerieën waar hij zijn inspiratie opdeed. Ook deze schelp zal hij daar getekend kunnen hebben.

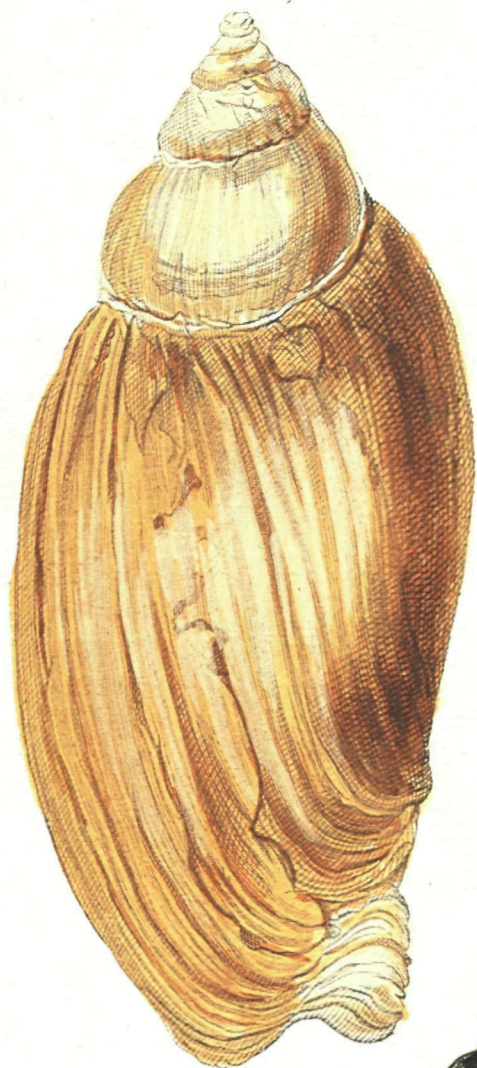
Aert Schouman (toegeschreven aan), Tropische schelp, *Cymatium spec.*, aquarel (Teylers Museum, Haarlem)

1

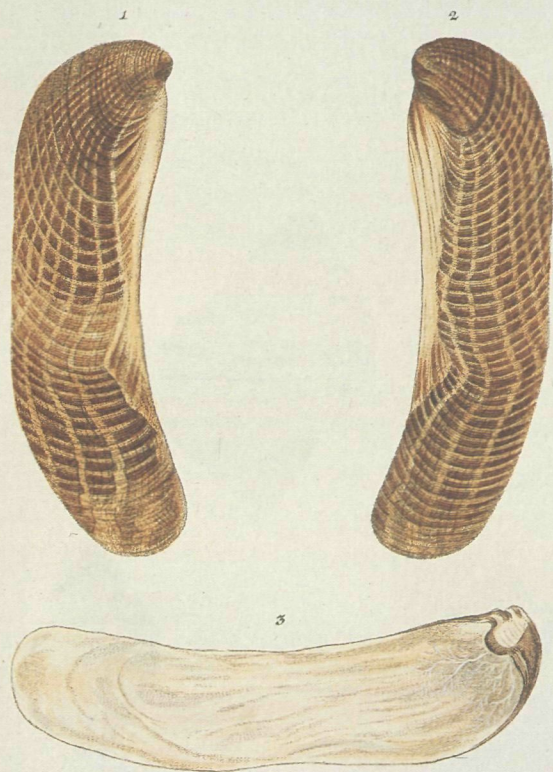
2

4

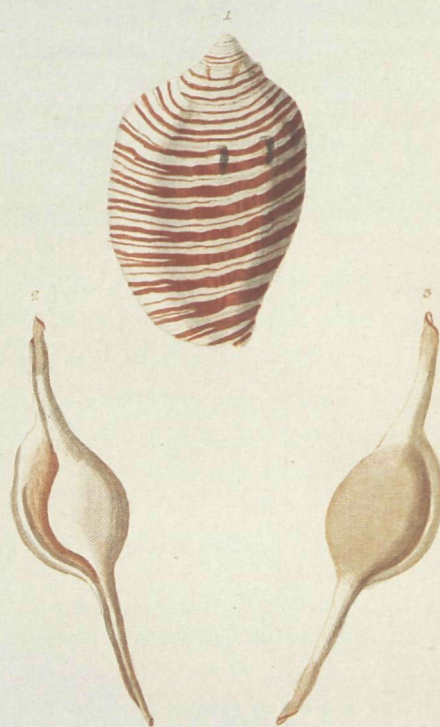

Ex Museo Excell. Dn. M. Houltiijn Med. Doct.
Amstelodam.
Andr. Hoffer sculps.

Ex Museo Dni. Brandt, Mercatoris Amstelodamensis.

J. A. Levinger sculpit.

Ex Museo Dni W. van der Meulen, Civ. Capitani Amstelodam. vigilantissimi.

Andr. Schiffer sculpit.

Schelpen uit de collectie van Martinus Houttuyn, in: G.W. Knorr, *Verlustiging der oogen en van den geest of verzameling van allerley bekende hoorens en schulpen*, Amsterdam 1773, plaat XXIX (Teylers Museum, Haarlem)

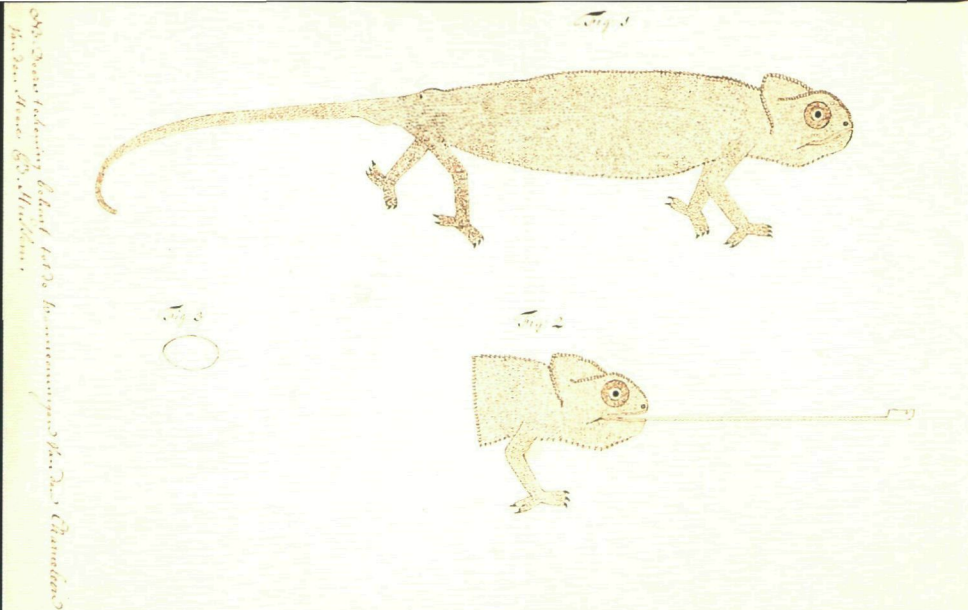
Schelpen uit de collectie van J.C. Brandt, in: G.W. Knorr, *Verlustiging der oogen en van den geest of verzameling van allerley bekende hoorens en schulpen*, Amsterdam 1773, plaat II (Teylers Museum, Haarlem)

Schelpen uit de collectie van Willem van der Meulen, in: G.W. Knorr, *Verlustiging der oogen en van den geest of verzameling van allerley bekende hoorens en schulpen*, Amsterdam 1773, plaat V (Teylers Museum, Haarlem)

Bernardus Hussem, Kameleon, pentekening, 1764

(Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen)

Hussem was heelmeeester bij het Collegie der Admiraliteit te Amsterdam en had als scheepsarts op verschillende reizen bijzondere waarnemingen kunnen doen. In 1764 schonk hij de Hollandsche Maatschappij een kameleon op sterk water en een bijdrage over de kleurveranderingen van dit dier. Deze werden gepubliceerd als 'Waarnemingen aangaande de veranderingen der Couleuren in den Chameleon', in: *Verh. HMW VIII*, 1^e stuk, 1765.

Opgezette blaauwbok (*Antilope leucophaea* Pallas 1766)

(Naturalis, Leiden)

De blaauwbok raakte omstreeks 1800 in Zuid-Afrika uitgestorven. Dit exemplaar gebruikte Peter Simon Pallas in 1766 om deze toen nog onbekende soort te beschrijven. Via de Haarlemse verzamelaar Jacob Cornelis Sylvius van Lennep kwam deze blaauwbok in het Kabinet van de Hollandsche Maatschappij terecht. In 1842 werd hij geveild en gekocht door het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden.

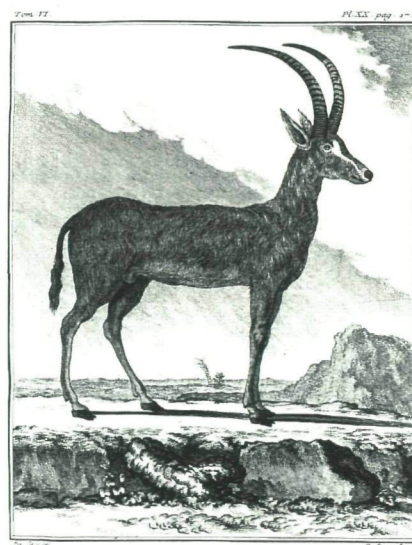

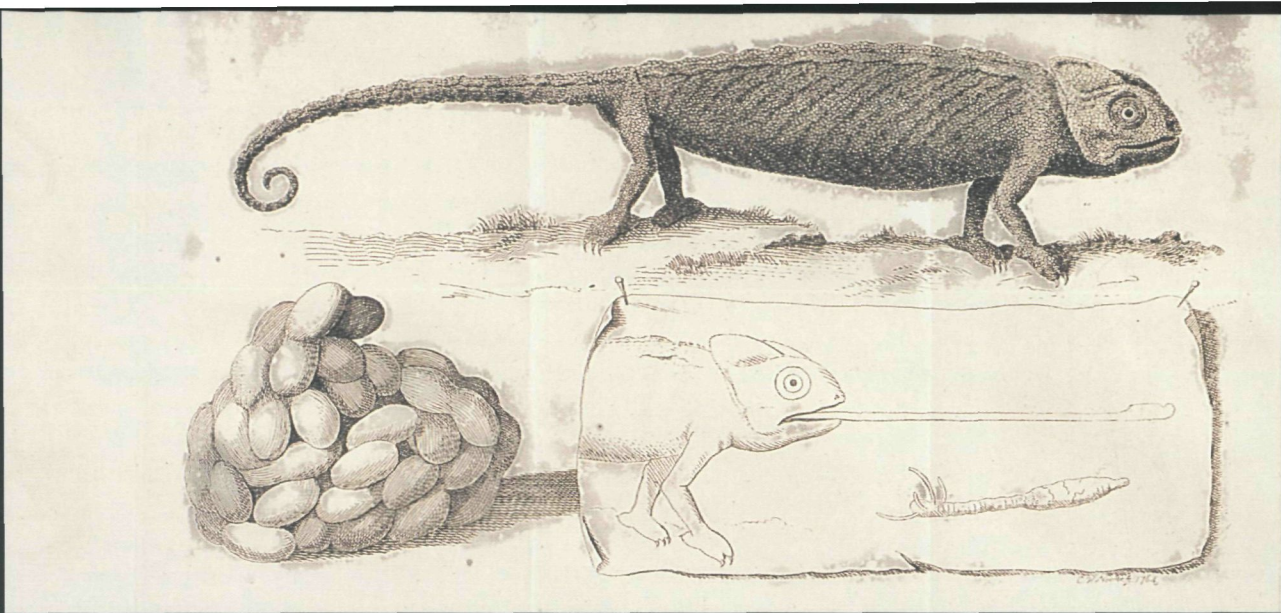
C. Baron naar De Seve, De blaauwbok (La Gazelle Tzeiran), ets uit:

G.L.L. Buffon, *Histoire naturelle générale et particulière*, suppl.

Vol. 6. 1782 (Teylers Museum, Haarlem)

Buffon, intendant van de Jardin du Roi, later van de Jardin de Plantes maakte in de supplementdelen van zijn beroemde *Histoire Naturelle* ook melding van de blaauwbok, welke informatie hem was toegevoerd door de Leidse hoogleraar Jean N.S. Allamand. Toen al stond het dier op uitsterven.

Rariteitkamer uit 1705 gebruikt. Bij de overige dieren wordt soms verwezen naar *Oud en Nieuw Oost-Indië* van François Valentijn uit 1724. Naast Latijnse namen worden eveneens de Hollandse en Maleisische equivalenten genoemd. In het min of meer pre-Linneaanse tijdperk waarin de lijst werd samengesteld, luisteren nog vele soorten naar fantasievolle namen als zilvermondjes, venusnavels, begijnendrollen, duivelsklauwen, kronkel-darmen, kikvors en ossenkop, maar ook dubbele oliekoek met krenten of prinsen begrafenis. De inventaris is niet opgesteld bij aankomst van de collectie. De kans is groot dat deze van gouverneur Mossel zelf is of dat de lijst in opdracht van hem is gemaakt. Meerdere malen blijkt uit de tekst dat de samensteller in het verzamelgebied zelf verbleef, zoals bij de beschrijving van enkele zeeappels: 'Ik hebbe derzelver wedergade in fraaijheid nooit in deze gewesten gezien'. Ook blijkt dat de samensteller een echte verzamelaar was: 'Onlangs zijn mij dezelve door een Heer van aanzien geschonken, die ze van Ceilon hadde gekregen, en is nooit derzelver weerga in fraaijheid gezien'. Ook van enkele andere soorten wordt vermeld dat zij uit Ceylon cadeau zijn gedaan. Wanneer deze uitgebreide inventaris van Mossel is, dan beschrijven de drie vellen in een ander handschrift waarschijnlijk de collectie van Hasselaer, namelijk 30 flessen met land- en zeedieren op alcohol. Toen de Zweedse hoogleraar Jac. Jonas Björnsthål in 1777 het Kabinet bezocht, noemde hij nadrukkelijk de vele zeldzaamheden die door Mossel verzameld waren. Jacob Mossel (1704-1761) was van 1750 tot aan zijn dood gouverneur-generaal van Oost-Indië. Geertruida Margaretha, een van zijn zeven kinderen die daar geboren was, huwde Mr Pieter Cornelis Hasselaer, die van 1756 tot en met 1771 in Batavia verbleef en later burgemeester van Amsterdam werd. Diens oom was Mr Gerard Aarnout Hasselaer (1698-1766), ook burgemeester van Amsterdam, bewindhebber van de VOC (1731-1766), en sinds 1753 directeur van de Hollandsche Maatschappij. Dit is de relatie Mossel en Hasselaer, welke laatste in 1762 de verzameling uit Amsterdam liet ophalen.

Van de verzamelactiviteiten van Mossel weten we niet meer dan de schenking aan de Hollandsche Maatschappij. Hasselaer daarentegen 'toonde in zijn jeugd een ongemeene zucht voor de beoefening van de fraaije kunsten en wetenschappen'. Hij begon zijn loopbaan als advocaat en werd tussen 1748 en 1765 elfmaal in het ambt van burgemeester gekozen. Hij was bewindhebber van de Oost-Indische Compagnie, maar is waarschijnlijk nooit in Indië geweest. Hasselaer was zeer vermogend; naast een woonhuis aan de Keizersgracht in Amsterdam was hij ook eigenaar van de buitenplaats Bronbeek te Heemstede.⁹ Samen met zijn neef Pieter Cornelis had hij zijn interesse in de fysica en de astronomie gemeen. Beiden hadden een belangrijke verzameling natuurkundige en sterrenkundige instrumenten die na hun dood werd verkocht.

In 1764 bedacht Gerard Aarnout Hasselaer opnieuw het kabinet; ditmaal met twee kelken gemaakt uit de hoorn van een neushoorn op gouden voeten, een kistje met een stuk amber de gris van twee pond, en een doos met aftekeningen van Chinese afgoden: een prachtige combinatie van rariteiten en etnografica die men steeds minder in een kabinet van natuurlijke historie tegenkwam.

Pierre Lyonet

Een schelpencollectie van een nog grotere omvang werd de Maatschappij in 1787 door Mr Pierre Lyonet (1707-1789), een van haar oudste leden, aangeboden. Naast zijn functie als Secretaris van de Rekenkamer te Den Haag, was hij een verwoed verzamelaar en beoefenaar van de wetenschappen.¹⁰ Lyonet beschreef zijn in 1749 aangevangen verzameling zelf als 'vermoedelijk het beste dat er in Europa is, en waar van de wederga, al wilde

men daar aan ook nog zoo veel geld en tijd besteedden, niet ligt te bekoomen zoude kunnen zijn, omdat zich daar in stukken van de uiterste zeldzaamheid opdoen'. Hij wilde zijn collectie als geheel verkopen om te voorkomen dat deze na zijn dood uiteen zou vallen of naar het buitenland zou verdwijnen. Enkele jaren daarvoor had hij alles kunnen verkopen voor 20.000 gulden maar zijn bodemprijs voor een particulier was 25.000 gulden geweest en 30.000 gulden voor een vorst. Na die tijd was de verzameling nog uitgebreid met schelpen uit de Zuidzee, de Franse koloniën en Indië. Voor de Maatschappij wilde hij echter een uitzondering maken en vroeg haar slechts 10.000 gulden voor zijn 'Kabinet van Hoorens en Schelpen'. Wanneer de Maatschappij niet op zijn aanbod inging, zou hij de collectie voor een hogere prijs aan andere geleerde genootschappen aanbieden en voor 20.000 gulden aan het buitenland. Lang werd over het aanbod niet vergaderd maar direct werd besloten dat 'het aanbod van den Heer Lyonet diende beleefdlijk te worden gedeclineerd'. Niet alleen was de financiële situatie van de Maatschappij niet zo rooskleurig, ook de prijzen voor zeldzame schelpen zakten in die tijd drastisch. Het hoogtepunt van de schelpenhandel, toen verzamelaars enorme bedragen op tafel legden voor zeldzame stukken, was voorbij. De typisch 18de-eeuwse liefhebberij om schelpencollecties aan te leggen raakte uit de mode.¹¹ Toen de executeurs van Lyonet na zijn dood de 7130 stuks omvattende collectie in zijn geheel voor 2000 livres probeerden te verkopen, was er geen belangstelling voor. Daarna werden de schelpen op 21 april 1796 geveild, die toen maar 6726 gulden opbrachten in plaats van de verwachte 20.000 gulden. De Maatschappij kon het beter van schenkingen hebben.

Andreas Everardus van Braam Houckgeest (1739-1801) maakte tussen 1758 en 1773 drie reizen als VOC-dienaar naar China. Onderweg observeerde hij een opmerkelijke *vis* (*Lophius histrio*) in de Javazee, waarvan hij zijn waarnemingen en twee exemplaren op alcohol naar de Hollandsche Maatschappij stuurde. In 1774 werden zijn observaties gepubliceerd in de *Verhandelingen*, het jaar waarin hij tevens tot lid werd benoemd. Ook anderen profiteerden van zijn waarnemingen; in Kanton tekende hij een hangend vogelnest dat de Zutphense predikant en natuurvorser Johannes Florentinus Martinet publiceerde in zijn *Katechismus der Natuur*, terwijl de stadhouder het nest voor zijn verzameling ontving.¹²

Cornelis Pieter Jacob Elout (1795-1843) zond in 1819 het eerste levende dier naar het Kabinet. Elout was te Java kapitein van het Oost-Indische leger en adjudant van de gouverneur-generaal. Hier had hij zijn militaire loopbaan en werd hij uiteindelijk lid van de Raad van Indië (1839-1842).

In een brief van 7 december 1819 schreef Van Marum aan Elout hoe hij met de zending van twee tijgerkatten uit Java gehandeld had. 'Daar er bij de Maatschappij geen menagerie is, konde ik de levendige Tijger-kat die van de twee gezonden was overgebleven, niet in't leven behouden, en om de zelve te dooden om er voor het Naturalien-Kabinet gebruik van te maken, konde ik niet wel besluiten. Ik wist niets beter te bedenken, dan om dezelve de Heer Brugmans voor de voor Z.Ed opgerichte menagerie aan te beiden, op voorwaarde van teruggaaf van het lijk, wanneer dezelve kwam te sterven: doch de Heer Brugmans antwoorde mij, dat hem het onderhoud van dat dier voor zijn rekening te kostbaar zoude zijn. De Hr d'Ailly mij, eer ik de kat ontfangen had, zijn verlangen te kennen gegeven hebbende om dezelve in zijn menagerie te hebben, heb ik dezelve met goedvinden van de Heer President en 3 mede Directeuren alhier dezelve aan d'Ailly op voorwaarde van mij dezelve na den dood spoedig voor het Natuur-Kabinet der Maatschappij te doen toekomen, zich schriftelijk verbonden hebbende tot eene boete van f 100,- aan de Diaconie te Haarlem, wanneer hij niet zorg droeg, dat dit dier gestorven zijnde mij niet gezonden wiert, voor dat er bederf aan kwam'. Helaas is onbekend of de gestorven tijgerkat inderdaad in het Naturaliënkabinet terecht is gekomen.

Anthony Johannes d'Ailly (1793-1851) was een Amsterdamse patriciër, lid van de firma d'Ailly & Zonen, handelaar in chemicaliën. Hij was een amateur-entomoloog met een aanzienlijke verzameling. Toen Reinwardt naar Indië vertrok en Van Marum hem waarnam om de ongewervelden van 's Lands Kabinet te verzorgen, werd d'Ailly gevraagd Van Marum te assisteren.

Bij de eerste zending van Elout hoorden ook een verzameling Javaanse houten ('gewis iets bijzonders'), twee tijgerschedels en het bekken van een tijger ('in het Naturalien Kabinet bij het bekkeneel van de leeuw geplaatst'). In 1820 ging het om tien Javaanse vogels die, mits goed opgezet, een sieraad voor het Kabinet zouden zijn.

Caspar Gerard Carl Reinwardt (1773-1854) verkreeg in 1801 de graad van doctor in de Natuurlijke Wijsbegeerte en Geneeskunde aan de Hogeschool van Harderwijk, waar hij al spoedig werd benoemd tot hoogleraar. In 1808 werd hij door Koning Lodewijk Napoleon aangesteld tot directeur van de 'Jardin du Roi', die een plantentuin, menagerie en natuurhistorisch kabinet omvatte. Het Kabinet van Natuurlijke Historie werd ondergebracht in het Paleis op de Dam. Door een veelheid van functies was Reinwardt een van de sleutelfiguren in de wetenschappelijke wereld van die tijd. In 1815 werd hij benoemd tot Directeur van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen op Java en de naburige eilanden. Reinwardt arriveerde in 1816 te Batavia waar hij vijf jaar zou verblijven. Zijn functies bij het museum van natuurlijke historie werden waargenomen door Temminck en Van Marum.

In Indië legde Reinwardt de botanische tuin in Buitenzorg aan, en was hij verantwoordelijk voor de inenting van de inheemse bevolking tegen pokken en voor de organisatie van de medische dienst. Maar Reinwardt betekende ook veel voor de natuurhistorische collecties in Nederland. Hij verzamelde veel – huiden, skeletten, insecten, koralen, schelpen, mineralen, planten en etnografica – dat echter driemaal met man en muis verging. Gelukkig arriveerde een deel van zijn verzamelingen wel, voornamelijk voor het in 1820 geopende Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, maar ook voor het Kabinet van de Hollandsche Maatschappij. In 1821 ontving Van Marum twee zendingen, respectievelijk 62 vogels en drie soorten zoogdieren van Java, allen in gedroogde toestand, en nog eens een kist met 'vellen' van Javaanse vogels, 'bekwaam om opgezet te worden'.

In 1822 keerde Reinwardt naar Nederland terug, waar hij in Leiden het hoogleraarschap in de chemie, botanie, zoölogie, geologie en mineralogie, als opvolger van de in 1819 overleden Brugmans, aanvaardde. Even had het er naar uitgezien dat Reinwardt meteen na Brugmans overlijden Java had moeten verlaten, maar gelukkig mocht hij daar zijn opdracht voltooien. Van Marum schreef in 1819 nog aan Elout dat het voor de

'Academie in dit Rijk, en voor de studerende jeugd van groot belang is, dat de post door onze Reinwardt spoedig vervult wordt, terwijl ook de nieuw aangelegde en op een vergrootte schaal gebrachte Naturalien Cabinetten en de vergrootte Botanische tuin zulk een man, na het overlijden van Brugmans vorderen, om volgens de door hem gemaakte plans te worden voltooid. Het spijt mij aan den anderen kant, dat Reinwardt nu niet zelfs het genoegen zal hebben, het door het verzinken der drie voorgaande bezendingen verlorene, zoo verre dit zal doenlijk zijn, te herstellen.'

Uiteindelijk arriveren, vooral in 1820, nog heel wat scheepsadingen naturalia voor het Leidse museum: drie geheel nieuwe zoogdieren, terwijl er van de 126 vogels er 25 onbekend waren, 150 nieuwe soorten reptielen, 12 skeletten waarvan er geen enkele in het museum aanwezig was, en 400 insecten, voor het merendeel nieuw voor het museum. Maar ook het skelet van een rinoceros, modellen van Javaanse huizen en gereedschappen kwamen behouden in Nederland aan.¹³

Guillaume de Serière (1788-1868) was vanaf 1821 als Waals predikant in dienst van de VOC te Batavia en Soerabaja, vanaf 1831 resident van Krawang, Banjoemas en Rembang, en vervolgens van 1842 tot 1845 gouverneur van de Molukken. Van daaruit zorgde hij enige malen voor naturalia, zoals in 1842 voor een *Nautilus pompilius*. Vanaf 1840 waren er door de Maatschappij verschillende pogingen gedaan om aan een gaaf exemplaar te komen, waarvoor zelfs 500 gulden voor het eerste en 200 gulden voor het tweede exemplaar werd uitgelooft. Het eerste exemplaar kwam van De Serière en het tweede exemplaar van kapitein Jan Boelen, die beide Nautilussen met zijn schip naar Holland bracht. Kort na aankomst werd één van de exemplaren door Reinwardt en Vrolik, en in het bijzijn van directeur Van Breda, 'zoo door slijping als door vijling' geopend om het dier te bestuderen.¹⁴

In 1844 deed De Serière ook Artis een *Nautilus pompilius* cadeau, nadat een jaar eerder hem het honorair lidmaatschap van de diertuin was aangeboden. Wanneer De Serière in 1845 gepensioneerd naar Nederland vertrekt, is hij waarschijnlijk in het bezit van een enorme schelpencollectie. In 1846 schenkt hij namelijk eerst een aanzienlijke verzameling schelpen, waaronder weer een *Nautilus pompilius*, aan de Hollandsche Maatschappij waarvoor hij als dank een gouden medaille ontving. Een jaar later doet hij Artis een omvangrijke collectie schelpen cadeau, die eveneens van een uitmuntende kwaliteit is.¹⁵

Kaap de Goede Hoop

Van gouverneur Jan van Riebeeck (1618-1677), die in 1652 aan Kaap de Goede Hoop arriveert voor de aanleg van een haven voor VOC-schepen richting de Oost, zijn uit diens Dagregister de eerste vermeldingen van Zuid-Afrikaanse dieren bekend. Na hem volgen tientallen reizigers en onderzoekers, waaronder vader en zoon Forster (1772, 1775) en Robert Jacob Gordon (1773, 1777-1795), die voor de belangrijkste inventarisatie van de Zuid-Afrikaanse fauna hebben gezorgd.¹⁶ Het waren geliefde dieren voor menageriën, maar opgezet ook spectaculair voor de Europese kabinetten. Ze maakten ook onderdeel uit van de verzamelingen der Hollandsche Maatschappij. Zo stuurde Andreas Everardus van Braam Houckgeest (1739-1801), die in de periode 1760-1761 negen maanden in Zuid-Afrika verbleef, twee kameleons op alcohol naar de Maatschappij, vergezeld van zijn observaties die enkele jaren later werden gepubliceerd in de *Verhandelingen* van de Maatschappij.¹⁷ Zeer bijzonder in het Naturaliënkabinet was een exemplaar van de blaauwbok (*Hippotragus leucophaeus*) uit het legaat van de Haarlemse directeur Jacob Cornelis Sylvius van Lennep (1746-1776). Nog voor het dier in zijn bezit was gekomen, beschreef in 1766 de Duitse dierkundige Peter Simon Pallas (1741-1811) het exemplaar dat zich toen waarschijnlijk in de collectie van de Amsterdamse preparateur J.C. Klöckner bevond. Deze laatste had het dier, volgens Pallas, ontdekt bij een handelaar in huiden, waarna hij de bok zeer vakkundig had opgezet.

In 1842 werd de blaauwbok, samen met een gewone duiker (*Sylvicapra grimmia*) – ook uit Afrika – door de Hollandsche Maatschappij geveild en gekocht door Hermann Schlegel voor het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie.¹⁸ Daarmee was een langgekoesterde wens van Leiden in vervulling gegaan, want Temminck had Van Marum meerdere malen voorgesteld de blaauwbok met enkele andere zeldzame dieren tegen in het Kabinet ontbrekende zogende dieren te ruilen. Van Marum was altijd van het standpunt geweest dat 'het de Maatschappij niet vrijstond, uit het Naturaliënkabinet zoodanige zeldzame voorwerpen af te geven die aan de Maatschappij door de donateurs zekerlijk in dat vertrouwen waren geschonken, dat zij nimmer uit het Naturaliënkabinet zouden worden verwijderd, en dat het bovendien des te minder raadzaam was, uit deze verzameling zeldzame voorwerpen voor andere min zeldzame ofschoon in grooter getal, te verruilen daar er van dezelve een gedrukte catalogus bestond.'¹⁹

De blaauwbok staat nu in de schatkamer van Naturalis opgesteld.

De Duitse natuurkundige Heinrich Sander, die de net verworven collectie van Sylvius van Lennep in Haarlem bezocht, noemt uit diens collectie ook de grote koedoe (*Tragelaphus strepsiceros*), eveneens door Klöckner opgezet en waarvoor de eigenaar wel 1400 gulden betaald zou hebben.

Van de omstreeks 1800 uitgestorven blaauwbok ontving de Maatschappij in 1805 nog een huid en een complete schedel, welke laatste zich nu in de collecties van het Zoölogisch Museum te Amsterdam bevindt.²⁰ Het was een schenking van Jacob Abraham Uitenhage de Mist.

98

Jacob Abraham Uitenhage de Mist (1749-1823)

Bij de Vrede van Amiens (1 april 1802) werd Groot-Brittannië verplicht tot de teruggave van onze koloniën. Mr Jacob Abraham Uitenhage de Mist, voorheen secretaris der stad Kampen en lid van de Nationale Vergadering, werd benoemd tot commissaris-generaal om Kaap de Goede Hoop over te nemen en de wetgeving en het bestuur in deze nieuwe situatie te regelen.²¹ Samen met zijn oudste zoon, enige dochter en zwager Mr Lambertus Christiaan Hendrik Struberg, die tot lid van de Raad van Justitie was benoemd, en met de nieuwe luitenant-generaal J.W. Janssens, vertrok hij op 5 augustus 1802 per schip om ruim vier maanden later in Zuid-Afrika aan te komen. Van oktober 1803 tot maart 1804 ondernam De Mist met zijn kinderen en een zeer groot gevolg een reis door het binnenland om zich zo goed mogelijk op de hoogte te stellen van de situatie in de kolonie. Onder hen bevond zich ook Martin Hinrich Karl Lichtenstein (1780-1857), huisarts van generaal Janssens, die na zijn terugkeer in Europa in 1811 hoogleraar in de zoölogie en directeur van het natuurhistorisch museum te Berlijn werd. Door zijn kennis van het verzamelen en prepareren van dieren werd deze rondreis tevens een wetenschappelijke expeditie, waarvan de resultaten het Naturaliënkabinet te Haarlem ten goede kwamen.²²

De Mist was in 1802 tot directeur van de Hollandsche Maatschappij benoemd en had bij zijn vertrek naar Kaap de Goede Hoop een lijst meegekeregen van wat in het kabinet ontbrak of wat voor verbetering in aanmerking kwam. In een nieuw schrijven (23-6-1803), wanneer de grote zendingen uitblijven, schrijft van Marum voorzichtig: 'Behalven het daar gemelde zoude het mij ook aangenaam zijn de meest gewoone dieren te ontfangen die men meent met onze Europese geheel overeen te komen, zo als zommige visschen die met de onze schijnen overeen te koomen; om nader te onderzoeken of hier bij eenig verschil plaats hebbe. Alle deeze voorwerpen worden best in eenig geestrijk vocht bewaard, en daarin overgezonden.' In De Mist zijn eerste brief (22-1-1803) verontschuldigt hij zich dat 'de gestremde overgaave deezer Colonie aan de Bataafsche Republiek hem de gelegenheid tot onderzoek benoemen heeft, nog geene belangrijke zaaken voor de Natuurlijke Historie kunnen bekomen, te minder daar de Engelschen al het gras voor zijne voeten weggemaaid, en al wat voor een Cabinet eenige waarde hebben kon, naar Engeland opgezonden hebben.' Zijn eerste zending naturalia ziet De Mist dan ook alleen als een bewijs van zijn goede wil, zonder enige pretentie: een doosje met ijzerklomp, wellicht een meteoriet, en andere zaken. Later volgt nog een kastje met insecten, waarvan de inventaris bewaard is gebleven, samengesteld door de Kaapse burger Martinus Keeth, en een zeester genaamd Medusahoofd.

Van De Mists goede voornemen om het Haarlemse Naturaliënkabinet daadwerkelijk met belangrijke stukken te verrijken, getuigt een afschrift van een brief gedateerd 25-12-1803 en geadresseerd aan J.F. Meeding, posthouder aan de Plettenbergs Baai, die hem al een bijzondere collectie houtsoorten had laten bezorgen.²³

'De moeielijkheid om levendige, of goed geconserveerde geraamten van viervoetige dieren naar Nederland te kunnen overbrengen, moet mij bepalen tot een verzoek, om een of twee welgeconserveerde geraamten van derzelve koppen Kaapwaards te willen bezorgen, en daar bij het volgende in acht te neemen. Ik verlange de koppen van alle mooglijke viervoetige wilde dieren, groot of klein met derzelve wel bewaarde hoornen en tanden. Indien bij ongeluk die mogten zijn af- of uitgevallen, moeten ze er echter bij bewaard blijven.

Bij de afsnijding moet zoveel van hals en nek aan het hoofd gelaten worden, als mogelijk is.

De hoofden worden terstond in een mierenhoop geplaatst om te worden ontvleescht. Men zorgt dat de hersenpan agterover legt, om door de drukking en verrotting der harssenen geene teedere beentjes te beschadigen.

Na de ontvleesching werden de hoofden eenige dagen aan de zon blootgesteld, ten einde wit en hard op te drogen en dan in een kist gepakt, met stroo en tabaksbladen opgevuld, om tegen schudden en bederf bewaard te blijven.

Wenschelijk zou het zijn, indien ook zo veel mogelijk de geheele en onbeschadigde vellen of huiden kunnen bewaard en mede overgezonden worden, moerende de klauwen en staart daaraan blijven.

Op elk hoofd, en op ieder vel wordt door een opgeplakt papiertje genoteerd, welk beest het geweest is, of het volwassen of minder is, hoe oud na gissing, als het vel er niet bij is, dan hoe lang en hoog tusschen kop en staart, mannetje of wijffe, kouleur van vel en diergelijke bijzonderheden meer,

En ten einde de goede schutters uit te nodigen, aan mijne oogmerken in deezen te willen behulpzaam zijn, autoriseer ik u, om van gouvernementswegen aan dezelve toe te zeggen, als volgt:

voor een ongeschonden hoofd van		van een Jakhals	2,-
een Oliphant	20,-	van een Gnou of Wildebeest	10,-
voor elk pond ijvoor naar markts-prijs		van een Quacha of wild paard	6,-
van een Rhenoceros	20,-	van een Zebra of Kaapsche Ezel	8,-
voor ieder idem hoorn ter discretie		van een Gemsbok met hoornen	10,-
van een Buffel	12,-	van een Springbok met dito	5,-
van een Leeuw	12,-	van een Blaauwbok	5,-
van een Tijger	8,-	van alle andere soorten van bokken	2,-
van een Tijger Boskat	6,-	van een Baviaan, of Aap	1:4:-
van een Wolf	6,-	van alle andere viervoetige wilde dieren	
van een Hyena	6,-	van mindere grootte	1,-

99

Voor de geheele vellen of huiden van alle dezelve, naar redelijkheid, of ingevolge de prijzen, daar voor aan de Kaap betaald wordende.

De briefjes daarvoor door u afgegeven wordende, zullen, zodra aan de Kaap berigt van de door u bezorgde afscheping dier stukken zal zijn aangekomen, of na dat die stukken zelve over land mogten aankomen, op mijn daartoe aan Gouverneur en Raden te doene uitnodiging prompt voldaan worden.

De kosten van emballage enz. kunnen door u aan het Gouvernement verantwoord worden.

Gij adresseert alles aan de Gouverneur en Generaal en Chef, om verder verzonden te worden aan de Haarlemsche Maatschappij van Wetenschappen.

Het verstaat zich, dat van dezelfde soort niet meer dan hoogstens twee exemplaren, of bijzondere stukken gezonden worden. In elk geslacht van dieren zijn echter veelerlei verschillende soorten, en indien de gedoodde dieren, hoe zeer van een en hetzelfde geslacht echter van verschillende soorten zijn, gelijk zulks bijvoorbeeld in het geslacht der bokken, aapen en andere dieren plaats heeft, verlange ik de hoofden en vellen van elk soort; doch niet meer dan twee exemplaren of stuks van elke soort.

Door de bezorging hier van nu en bij opvolgende tijden, zult gij de wetenschappen helpen bevorderen, de Maatschappij van Haarlem oneindig plaisier doen, en inzonderheid mij ten uitersten verpligten.'

Opvallend is dat De Mist de blaauwbok nog op zijn wensenlijstje had staan, terwijl het dier al enkele jaren was uitgestorven. Zijn reisgenoot Lichtenstein schreef daarover in 1811: 'Im Jahre 1800 war noch einer geschossen, dessen Fell jetzt in Leyden aufbewahrt wird; seitdem aber hat man keine mehr gesehen.' Hoewel Leiden genoemd wordt, bedoelt Lichtenstein waarschijnlijk Haarlem waar de laatste overblijfselen van de blaauwbok terechtkwamen.

Hoewel de lijst met aanwijzingen uiteindelijk weinig heeft opgeleverd, was de verzamelreis van De Mist een groot succes. Volgens een verslag in de *Natuurkundige Verhandelingen der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen* uit 1812, verheugden alle reisgenoten zich iets bij te dragen aan de collectie,

'terwijl het gevondene, gedurende den togt daags, met spelden op de hoeden gestoken, en des avonds, wanneer men ter rustplaatse gekomen was, aan gemelden Heer Lichtenstein, welke, als Vriend, als Geneesheer, en als Natuurkenner, den Commisaris Generaal op deze reize vergezelde, werd overgegeven, en die dan, hoe zeer mede door de hitte en vermoeienis van de dagreize afgemat, nooit verzuimde dezelve dadelijk zoodanig voor bederf de verdere vervoering te lande (want vaarbare rivieren zijn er niet) konden doorstaan.'²⁴

Na terugkomst in Kaapstad werden door Lichtenstein alle verzamelde insecten geprepareerd, geclassificeerd en in zeven kastjes ondergebracht. Volgens De Mist, die de verzending in een brief aankondigde (18-7-1805) was dit de

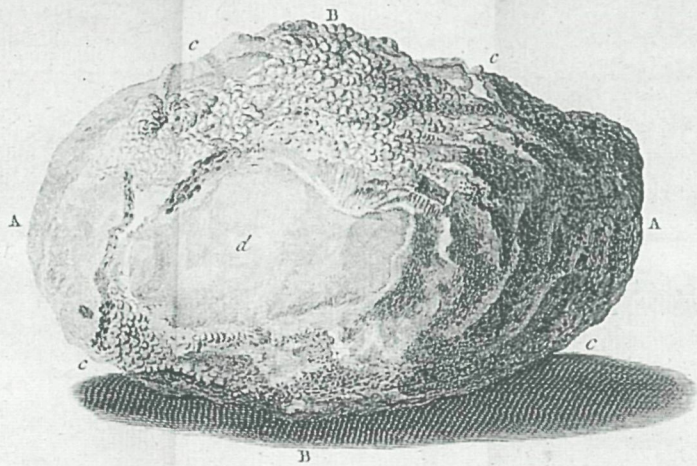

meest volledige Zuid-Afrikaanse insectencollectie in Europa, bestaande uit 333 soorten, vaak in meerdere exemplaren en variëteiten, soms nog onbeschreven. Van Marum antwoordde (23-7-1805) dat de insecten bijzonder welkom zouden zijn 'daar ons hier van zeer veel ontbreekt en die wij er van hebben grootdeels gebrekkelijk zijn. UwEd maakt zich door het een en ander bij onze Maatschappij zeer verdienstelijk en ik zal zorgen dat zulks blijken en aangetekend worden waar het behooren.' Op de vergadering van 7 september 1805 kon Van Marum de gehele Kaapse collectie aan het bestuur van de Hollandsche Maatschappij tonen: a. honderden insecten in zeven schuifdozen, b. een kistje waarin de staaltjes van 48 verschillende Kaapse en Afrikaanse boomgewassen, c. enkele hoorns van verschillende soorten antilopen en van een rhinoceros, d. verschillende soorten schelpen, sponzen en andere zeegewassen, e. de huiden van een leeuw, een tijger en van een blaauwbok, alle wel bewaard en geschikt om op te zetten, alsmede minder goed bewaarde huiden van harteboeken en andere dieren, f. zes flessen met slangen en vissen in liquor.

Ook bevatte de zending gebruiksvoorwerpen van de 'Kaffers' en 'Bosjesmannen' (zie volgende hoofdstuk).

Als dank werd Lichtenstein, op voordracht van De Mist, in 1812 als buitenlands lid van de Maatschappij benoemd.

- 1 Archief HMW (losse stukken): *Catalogus Van een Uitmuntend Kabinet van Natuurlyke Zeldzaamheden, Bestaande in Een zeer groote Collectie van ongemeene Fraaye Oost- en West Indische Cappellen in Doozen, extra Ordinaire Insectens in Flessen met Liquor, Opgezette Vogelen en Gediertens, fraaye Horens en Doublet-schelpen, Zee-gewassen, Mineralen en Versteende Zaken en velerlei andere soorten, etc.*, verkoop op 9 december 1778 en volgende dagen, A. Dankmeijer, Oudezijds Herenlogement, Amsterdam, 96 pp.
- 2 D.C. Geijskens, The zoological exploration of Suriname, in: *Studies on the fauna of Suriname and other Guyanas*, nr 1, 1957, p. 1-12.
- 3 A.J.P. Raat, Joan Gideon Loten (1710-1789) en zijn collectie aquarellen van planten en dieren uit Ceylon, in: *Het machtige Eyland Ceylon en de VOC*, Den Haag 1988, p. 84-89; idem, Enige voorwerpen uit de nalatenschap van Joan Gideon Loten (1710-1789), in: *Tsch. Gesch. Gnk. Natuurw. Wisk. Techn.*, 2, 1979, p. 70-78. Met dank aan de heer A.J.P. Raat die mij hielp bij de identificatie van de eerste Lotentekeningen die in Haarlem arriveerden.
- 4 De tekeningen werden in 1905 tentoongesteld in het Koloniaal Museum te Haarlem (*Bull. Koloniaal Museum*, Haarlem, nr. 34, 1906 en *Indische Mercur* 6-6-1905 en 20-3-1906). Zij waren toen eigendom van P.J. van Houten, voorzitter van de Raad van Bestuur van het Koloniaal Museum, welke de tekeningen op 13-2-1885 van de firma Nijhoff had gekocht. De firma Nijhoff had de tekeningen met een grote partij boeken eerder weer van de 'den kunstkooper' A.G. de Visser gekocht. Het moment waarop de HMW de tekeningen heeft verkocht is onduidelijk.
- 5 M. Boeseman, Martinus Houttuyn (1720-1798) and his Japanese fishes, in: *UO*, nr. 43, p. 1-9, 1995; over Thunberg zie: D.O. Wijnants, De relaties van de Zweedse botanicus/naturalist Carl Peter Thunberg (1743-1828) met Nederlandse genootschappen, in: *Teylers Magazijn* 28, 1990, p. 11-16.
- 6 M.J. Sirks, *Indisch natuuronderzoek*, Amsterdam 1915.
- 7 Over de kunstcollectie van John Hope: J.W. Niemeijer, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 32, 1981 (Verzamelen in Nederland), p. 127-232; over schelpen uit de collectie van Valentijn: *De wereld binnen handbereik*, Amsterdam 1992, catalogus p. 42-43.
- 8 Archief HMW, losse stukken.
- 9 Voor Hasselaer op Bronbeek: H. Krol, *Geschiedenis van het buitengoed Bosbeek in Heemstede en van het adellijk geslacht Van Merlen*, Heemstede 1987, p. 23-29
- 10 W.H. van Seters, *Pierre Lyonet 1706-1789. Sa vie, ses collections de coquillages et de tableaux, ses recherches entomologiques*, Den Haag 1962
- 11 Voor het verzamelen van schelpen: S.P. Dance, *A history of shell collecting*, Leiden 1986; over 18de-eeuwse schelpencollecties: W.S.S. van Benthem Jutting, A brief history of the conchological collections at the Zoological Museum of Amsterdam, with some reflections on 18th century shell cabinets and their proprietors, on the occasion of the centenary of the Royal Zoological Society 'Natura Artis Magistra', in: *Bijdragen tot de Dierkunde*, afl. 27, 1939, p. 167-246.
- 12 J. van Campen, *De Haagse jurist Jean Theodore Roger (1737-1807) en zijn verzameling Chinese voorwerpen*, Hilversum 2000, p. 174-177.
- 13 Over het verzamelen door Reinwardt: A. Gijzen, 's *Rijks Museum van Natuurlijke Historie 1820-1915*, Rotterdam 1938, p. 87-88; L.B. Holthuis, *Rijksmuseum van Natuurlijke Historie 1820-1958*, Leiden 1995, p. 30-31.
- 14 Over de 19de-eeuwse interesse in de Nautilus: A.N. van der Bijl, *De malacologische collectie van Artis 1838-1900*, Amsterdam 1992 (Scriptie Reinwardt Academie), p. 33.
- 15 idem nt. 14, p. 38.
- 16 L.C. Rookmaaker, *The zoological exploration of Southern Africa 1650-1790*, Rotterdam/Brookfield 1989.
- 17 A.E. Braam van Houckgeest, *Bericht van een Chameleon aan de Kaap de Goede Hoop*, in Verh. HMW, IX, 3^e stuk, 1767, p. 637-644.
- 18 A.M. Husson & L.B. Holthuis, On the type of antilope *Leucophaea Pallas*, 1766, preserved in the collection of the Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, Leiden, in: *Zool. Meded.* 44, nr. 11, 1969, p. 147-157.
- 19 RANH, Archief Martinus van Marum, plaatsingsnummer 529, nr 9 (*Van Marum's betrekking tot de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*, etc.)
- 20 L.C. Rookmaaker, Additions and revisions to the list of specimens of the extinct blue antelope (*Hippotragus leucophaeus*), in: *Annals of the South African Museum*, vol. 102, dl. 3, 1992, p. 131-141.
- 21 L. de Gou, *Biografische bijdragen over achttiende-eeuwers. Fragmenten van jaarredes gehouden in de algemene vergadering van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1979-1985*, Haarlem 2.j., p. 11-28.
- 22 Verslag van de rondreis in: H. Lichtenstein, *Reisen in südlichen Afrika in den Jahren 1803, 1804, 1805 und 1806*, 2 dln, Berlijn 1811-1812.
- 23 Archief HMW, losse stukken
- 24 M. van Marum, Naturalia en andere bijzonderheden, in den jaare 1805 van de Kaap de Goede Hoop, en deszelfs onbeschaafde volksstammen medegebragt, en aan het Naturaliën-Kabinet der Maatschappij ten geschenke gegeven, door Mr. J.A. de Mist, in: *Nat. Verh. HMW* 6, 1^e stuk, 1812, p. 159-169.

J. Rocquette, Niersteen, uit: Bericht wegens eenen grooten steen, gevonden in de waterblaas, in: *Verh. HMW XIX*, 3^e stuk, 1778 (Teylers Museum, Haarlem)

Jacobus Rocquette, lector in de anatomie, chirurgie en vroedkunde te Haarlem, schonk meerdere malen anatomische preparaten aan het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij, over welke objecten hij ook publiceerde in de *Verhandelingen*.

d Medische en antropologische voorwerpen

101

Wanneer Heinrich Sander, een Duitse natuurkundige en professor aan het gymnasium van Karlsruhe, in 1777 het Kabinet bezoekt, vermeldt hij in zijn reisverslag speciaal een 'ungeborenes Negerkind, noch ganz weiss, ohne den geringsten schwarzen Flecken'.¹ Wellicht was dit het 'ongeboren negerkind in liquor', dat in 1772 geschonken was door de neef van de waterstaatskundige Christiaan Brunings. Maar misschien ook wel het 'Jong kind, zijnde een zoontje, hebbende de naguls an handen en voeten, kort hair op't hoofd, en een welgeschape mens', dat in een fles sterk water deel uitmaakte van de collectie Hasselaer en Mossel, in 1762 de Maatschappij cadeau gedaan. Dergelijke objecten hoorden nog thuis in een verzameling rariteiten en niet in een gespecialiseerde natuurhistorische collectie. Zo ver was het toen nog niet met de collectie van het Naturaliënkabinet. Een jaar na Sanders' bezoek aan Holland werden op een veiling van natuurlijke zeldzaamheden te Amsterdam meerdere van deze objecten aangeboden, zoals '1 ongeboore Neeger, 1 dito Neegerin, 1 dito Neeger, 1 dito Neegerin, 1 dito Neegertje, 1 dito dito, 1 dito dito', in dezelfde rubriek als een hondje met zes poten, twee welgeconserveerde opgespoten handjes door professor Ruysch en het oog van een walvis.² Toen Van Marum in 1787 op de veiling van Martinus Houutuyn de collectie van de Hollandsche Maatschappij met aankopen verrijkte, trad hij ook voor anderen als koper op, want 'een Hottentotsch Kindje van drie Maanden of daar omtrent' ging niet naar Haarlem.³ Deze voorwerpen maakten vooral in de 17de eeuw deel uit van natuurhistorische of anatomische collecties, maar hadden ook later nog een grote rariteitswaarde.

Echt medisch waren de voorwerpen die een aantal doctoren, een niet onbelangrijk deel der leden, het Kabinet cadeau deed, zoals dat van het lid van het eerste uur, de chirurgijn en stadsvroedmeester Pieter Sannié, wiens broer Jacob al eens de hoorn van een eenhoorn cadeau had gedaan. Pieter legateerde het Kabinet 'een jongen, die de eene helft in spieren en de andere helft in't geraamte staat', welk voorwerp in 1769 in de kamer van het Kabinet werd geplaatst 'opdat het niet beschadigd werde'. Jacobus Rocquette, lector in de anatomie, chirurgie en vroedkunde te Haarlem volgde hem in 1774 met een nier op sterk water en enkele jaren later met stenen die door hem in de waterblaas van twee Haarlemse vrouwen waren gevonden. Hij was het ook die in 1778 twee preparaten voor enige tijd uit het Kabinet te leen vroeg voor zijn lessen aan jeugdige chirurgijns, bij gebrek aan een 'kadaver'. Zijn verzoek werd ingewilligd en de objecten, het preparaat van Sannié en dat van Hoefman – zie hieronder –, werden hem in een langdurig bruikleen afgestaan.

Het laatste anatomische object kwam in 1784 in de collectie terecht door bemiddeling van de Amsterdamse professor in de anatomie Andreas Bonn (1738-1818), en was een tweehoofdige kind, geschonken door het buitenlands lid Philippe Rose Roume de St. Laurent.

Het meest spectaculaire voorwerp, het geprepareerde lichaam van een man, werd in 1774 geschonken door de Alkmaarse geneesheer Cornelis Hoefman (1745-1787), die op 25-jarige leeftijd als heel- en vroedmeester in Haarlem werkzaam was geweest. Dankzij het feit dat Hoefman er een kast bij wilde leveren, die het bestuur van de Maatschappij liever in Haarlem vervaardigd zag worden opdat hij zou harmoniëren met de overige kabinetten, hebben we van de Haarlemse timmerman Jan de Laurier een goede beschrijving van het preparaat:

'De kas voor, agter & ter zijden uijt glazen ruijten bestaande, moet formeeren aan de voorzijde een deur ter bewaaring van een volwassen lighaam, een man lang 6 voet, 7 duijm Rijnl. Dezelve is de geheele huid

afgenoomen, & de ingewanden uijt deszelvs holligheedens; egter zoodanig ontleedt, dat alle de spieren van't lighaam zijn losgemaakt, en deszelvs beginzel en inplanting zoo geschikt zijn, dat dezelve laag voor laag opgeligt in hunne natuurlijke ligging & gedaante bewaart alle de spieren van't geheele lighaam als met een opslag van toog van vooren, van agteren & ter zijde kunnen gezien werden. Alle deze zijn zoodanig geprepareert, dat dezelve tegen alle bederf bewaart zijn; men heeft aan hen hunne natuurlijke coleur gegeven; de oogen uit den oogbol genoomen zijnde in dezelve konstoogen geplaatst, de zeiswijse & zijdelingsche verlengzels van't harde moedervlies binnen 't bekkeneel zichtbaar, 't membraan virile opgespoten, & met een artificieel vijgenblad bedekt.

*Inde regterhand heeft de man zijne eige geheele huidt geprepareert, & voor bederf bewaart, los aan deszelvs zijde hangende. In de linkerhand heeft dezelve een pedestal, waarop staan de nieren met gecouleeerde stoffe opgespieten, & zodanig ontleedt, dat er niets van de zelvsstandigheid der nieren is overgebleeven, dan de opgespoote slagaderen & aderen om de cylindrische gesteltheit der vaaten door dezelve te doen zien tot in deszelvs uiterste hairbuijsjes, binnen 't zelve 't bekken der nier & pisbuijs. Tussen de beenen staat op een voetstukje een bekkeneel gevult mer spir: Therebinth: ter bewaaring & afweering der insecten.'*⁴

Volgens Hoefman bevond zich nergens anders in Holland een dergelijk anatomisch preparaat. 'Het exemplaar dat Stalpert van der Wiel ooit in een kast de Universiteit van Leiden cadeau had gedaan, was al verloren gegaan'. Hij doelde waarschijnlijk op de Leidse medicus Cornelis Stalpert van der Wiel (1620-1702), die bekend stond om zijn injectie-technieken, balseming en mummificatie.

Het enige exemplaar dat Hoefman kende bevond zich twee uren buiten Parijs, in het Hôpital des Chevaux. De kast diende zodanig geplaatst te worden dat men er makkelijk omheen kon lopen. Hoefman begrootte een eikenhouten uitvoering op ongeveer 100 gulden.

Op 27 maart 1775 kwam de kist met het preparaat bij de Haarlemse timmerman Jan de Laurier aan, die de Maatschappij meldde dat hij de 'geanatomiseerde man' had uitgekapt en in de kast had geplaatst. Ter informatie deelde hij mee dat de man 'seer stijf in zijn postuur' gedroogd was en dat de schedel aan weerszijden was uitgezaagd. Daar had men een ijzeren beugel aan bevestigd zodat het manspersoon opgehangen en halverwege gedraaid kon worden, eventueel aan de bovenzijde van de ongeopende kast. Maar voor 'extra nieuwsgierigen' kon de kastdeur natuurlijk altijd opengemaakt worden.

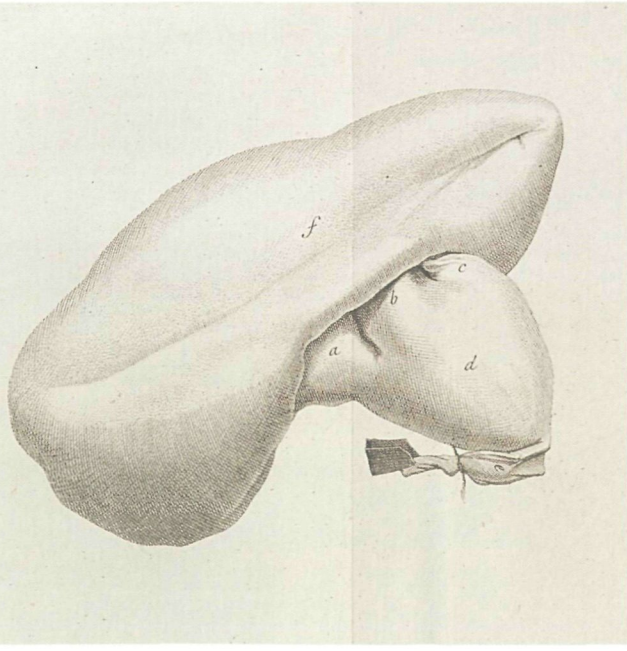
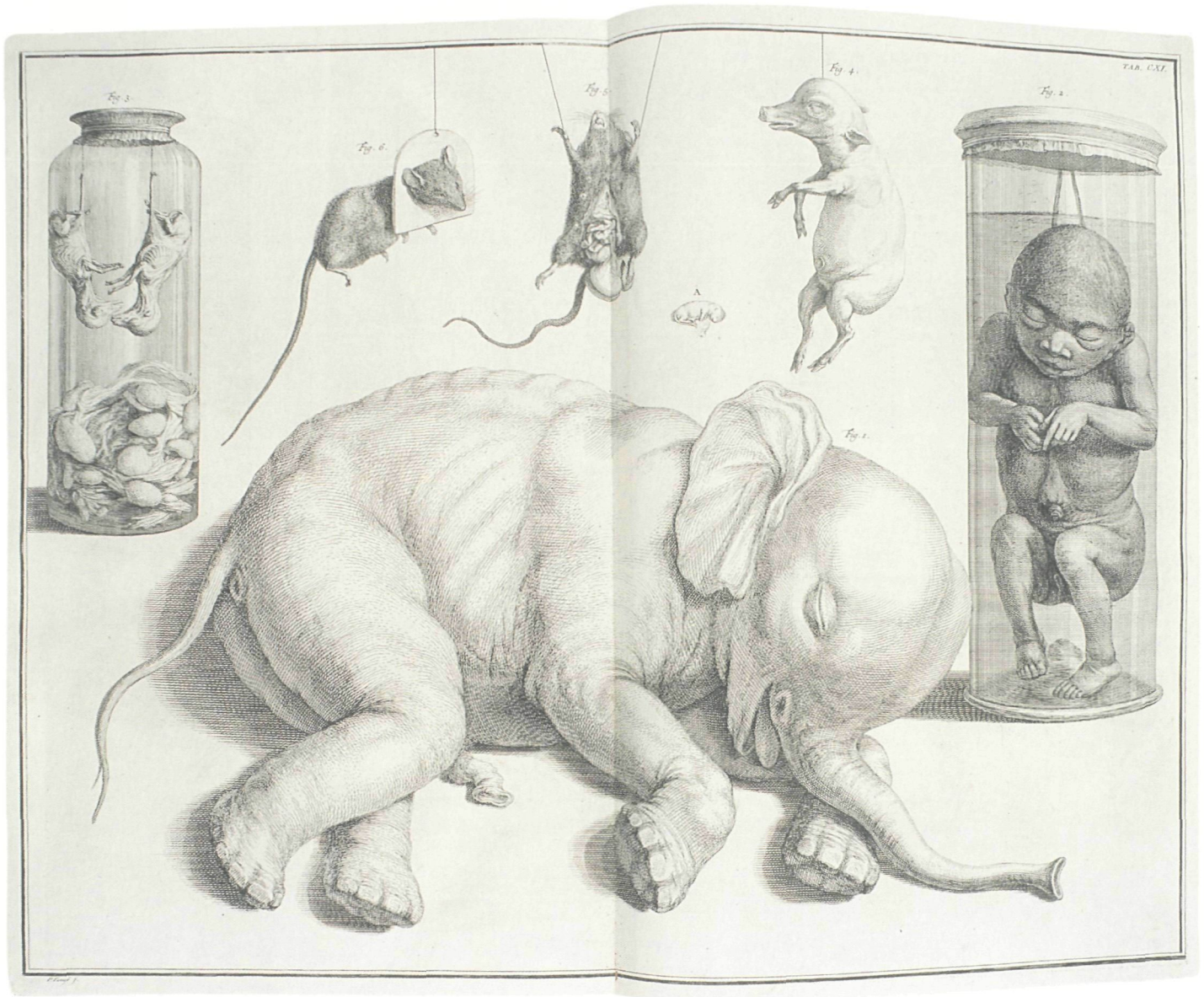
Nog datzelfde jaar was er een brief van de Groningse anatoom Petrus Camper, die 'behelsde eenige ongunstige aanmerkingen over het manslighaam in het Kabinet, over welke besloten is bij gelegenheid naader te delibereeren'. Die gelegenheid deed zich waarschijnlijk niet voor want Camper werd hier nooit meer over geïnformeerd. Het probleem loste zich in 1781 op toen Hoefman het preparaat, tijdelijk in bezit van Rocquette, terugvroeg in ruil voor preparaten van het oog 'in de smaak van wijlen professor Albinus', zijn leermeester te Leiden. Hoefmans verzoek werd nog hetzelfde jaar ingewilligd. Waarschijnlijk kon hij het manslichaam goed gebruiken bij zijn nieuwe aanstelling als lector anatomie en chirurgie in Alkmaar.

Uit de al eerder aangehaalde opzet tot een geschiedschrijving van Van Marums bemoeienissen met de Hollandse Maatschappij, blijkt dat juist de anatomie een belangrijk onderdeel van het Kabinet had kunnen worden.

'Hij [Van Marum] nam in overweging, om bij de verzameling van opgezette dieren eene andere daarbij eigenaardig behoorende, meer wetenschappelijke verzameling van vergelijkende ontleedkunde aan te leggen, waarvoor hij in de Ontleedkundige School van Prof. Camper grooten lust en eenige hebbelijkheid in het vervaardigen van praeparaten verkregen had. Doch wel berekenende, hoe weinige hulpmiddelen hij als toen daartoe hebben zou, en hoe weinige vorderingen hij zonder de noodige bekwame helpers daarin zou kunnen maken en tevens in aanmerking nemende, dat de ruimte waarin de Naturalia geplaatst waren, als dan zeer spoedig veel te klein zou moeten worden, terwijl ook het huis der Maatschappij voor geene uitbreiding vatbaar was, vond hij zich genoodzaakt, hoewel met weezin, daarvan af te zien.'⁵

Deze koerswijziging zou duidelijk een ode zijn geweest aan zijn grote leermeester Petrus Camper, bij wie Van Marum in Groningen geneeskunde en plantkunde had gestudeerd. In Van Marums gedrukte catalogus van planten, gekweekt in het voorjaar van 1810, noemt hij Camper zijn 'niet genoeg te waarderen leidsman van mijn studies in zowel de anatomie als in verscheidene onderdelen van de fysiologie en in de natuurlijke historie, die mij tot zijn dood [1789] zijn vriendschap geschonken heeft'. Wie weet had juist de vergelijkende anatomie het kabinet op den duur kunnen redden, al had de collectie dan een veel wetenschappelijker karakter gekregen.

Niet medisch maar antropologisch was de aanschaf op een veiling in 1854 van de nalatenschap van Reinwardt.⁶ Waarom werd geboden op een collectie-onderdeel dat geheel in het Kabinet ontbrak, is een

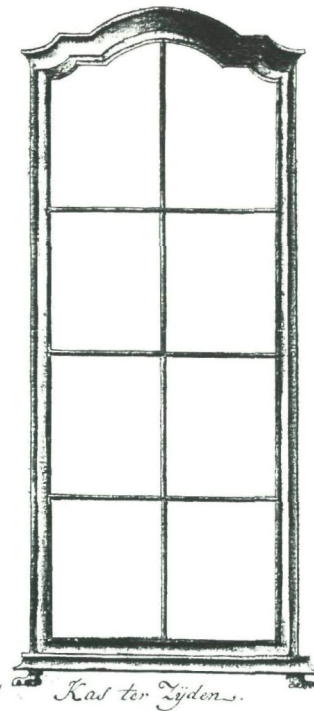
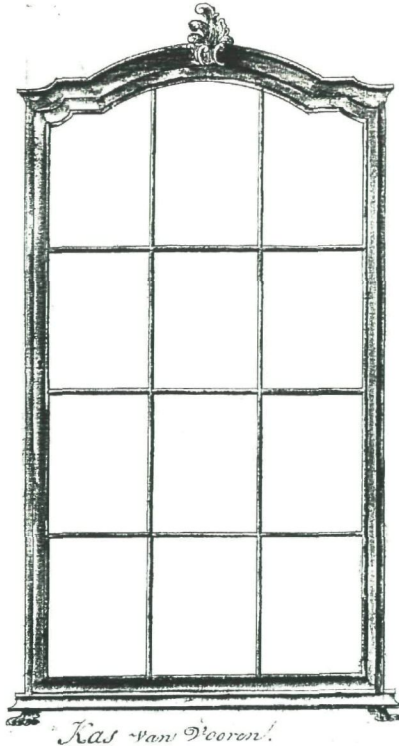

Albertus Seba, *Locupletissimi rerum naturalium thesauri accurata descriptio et iconibus artificiosissimus expressio per universam physices historiam*, deel I, Amsterdam 1754, plaat CXI (Teylers Museum, Haarlem)

Naast een ongeboren olifant uit Afrika, toegezonden door de Bewindhebbers van de West-Indische Compagnie, staat 'een onvol-dragen Negers kindtje van Curaçao, zynde een meisje. Het is een kindtje van zes maanden, dat ons van een goeden vriendt van Curaçao is toegezonden, zeer wel in een vlesch met liquor bewaart.'

J. Rocquette, *Nier*, uit: Bericht wegens een nier, daar het bekken geheel buiten derzelve geplaatst was, in: *Verh. HMW XVI*, 2^e stuk, Haarlem 1776 (Teylers Museum, Haarlem)

Rocquette, lector in de anatomie, chirurgie en vroedkunde te Haarlem, schonk in 1774 een nier op sterk water voor het kabinet.

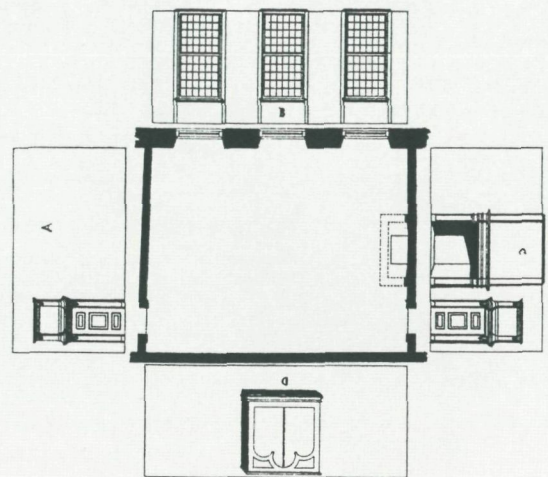
raadsel, zeker als men beseft dat het Kabinet al bijna aan het sluiten was. Behalve enkele schedels van zoogdieren werden er 24 schedels van Chinezen, Javanen, Ambonezen en Australiërs aangekocht. Misschien dat hier het lid Willem Vrolik (1801-1863), hoogleraar in de ontleedkunde en natuurlijke historie te Amsterdam, heeft geadviseerd. Samen met zijn vader Gerard (1775-1857) verzamelde hij zo'n tweeduizend menselijke preparaten waaronder honderden menselijke schedels, die gebruikt werden voor antropologisch onderzoek.⁷ De Reinwardt-collectie was maar korte tijd in Haarlem te zien, en is na 1866 spoorloos verdwenen.

- 1 Heinrich Sander, *Beschreibung seiner Reisen durch Frankreich, die Niederlande, Holland, Deutschland und Italien; in Beziehung auf Menschenkenntnis, Industrie, Litteratur und Naturkunde insonderheit*, Leipzig 1783, Bd 1, p. 535.
- 2 *Catalogus Van een Uitmuntend Kabinet van Natuurlyke Zeldzaamheden*, etc., Amsterdam, A. Dankmeijer, Oudezijds Herenlogement, 9/12-12-1778, p. 46.
- 3 *Catalogus van eene uitmuntende verzameling van allerlei Soort van Dieren en Dierlijke Zaaken, Tot opheldering der Natuurlijke Historie, In Meer dan dertig jaaren vergaderd en, vervolgens het samenstel van den wijdberoemden Linnaeus, in orde geschikt door den Heer Martinus Houttuijn*, etc., Amsterdam, bij A. Dankmeijer, Oudezijds Herenlogement, 17 maart 1787 (geannoteerd exemplaar Koninklijke Bibliotheek, Den Haag), nr. 8 voor f 3.5.-.
- 4 RANH, archief HMW, plaatsingsnummer 444, nr. 50.
- 5 RANH, Archief Martinus van Marum, plaatsingsnummer 529, nr. 9: *Van Marum's betrekking tot de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*, etc.
- 6 *Catalogus eener belangrijke verzameling van Naturalien, [...] alles nagelaten door den Wel-Edelen Hooggeleerden Heer C.G.C. Reinwardt*, 5/6-10-1854, Leiden door Van der Hoek & Brill (cat. Museum Boerhaave)
- 7 T. Nespoli (red.), *De collectie Vrolik*, tent.cat. Zoölogisch Museum, Amsterdam, 1999, p. 62-63. De schedelcollectie bevindt zich nu in Museum Vrolik, AMC, te Amsterdam.

Jan de Laurier, *Ontwerpen voor kast voor de plaatsing van het geprepareerde lichaam van een man, 1774* (*Rijksarchief van Noord-Holland, archief HMW*)

In 1774 schonk de Alkmaarse geneesheer Cornelis Hoefman (1745-1787) het geprepareerde lichaam van een man. De Haarlemse timmerman De Laurier kreeg de opdracht hiervoor een kast te vervaardigen die harmonieerde met de overige kabinetten.

Plattegrond van de zaal in het Prinsenhof, eerste onderkomen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, ca. 1755 (Archief HMW). Op het origineel staat bij A geschreven: 'Hier tegen het Konst Cabinet der Wetenschappen' en bij de deur: 'Het inkome van de Camer', onder de ramen bij B: 'Ten weste uytziend op de tuyn van Hortus Medicus', bij C: 'doorgang na de Concert Camer', en onder de muurkast bij D: 'kas waar in een stuk synde Herodes Kindermoort'.

3 Huisvesting en inrichting

105

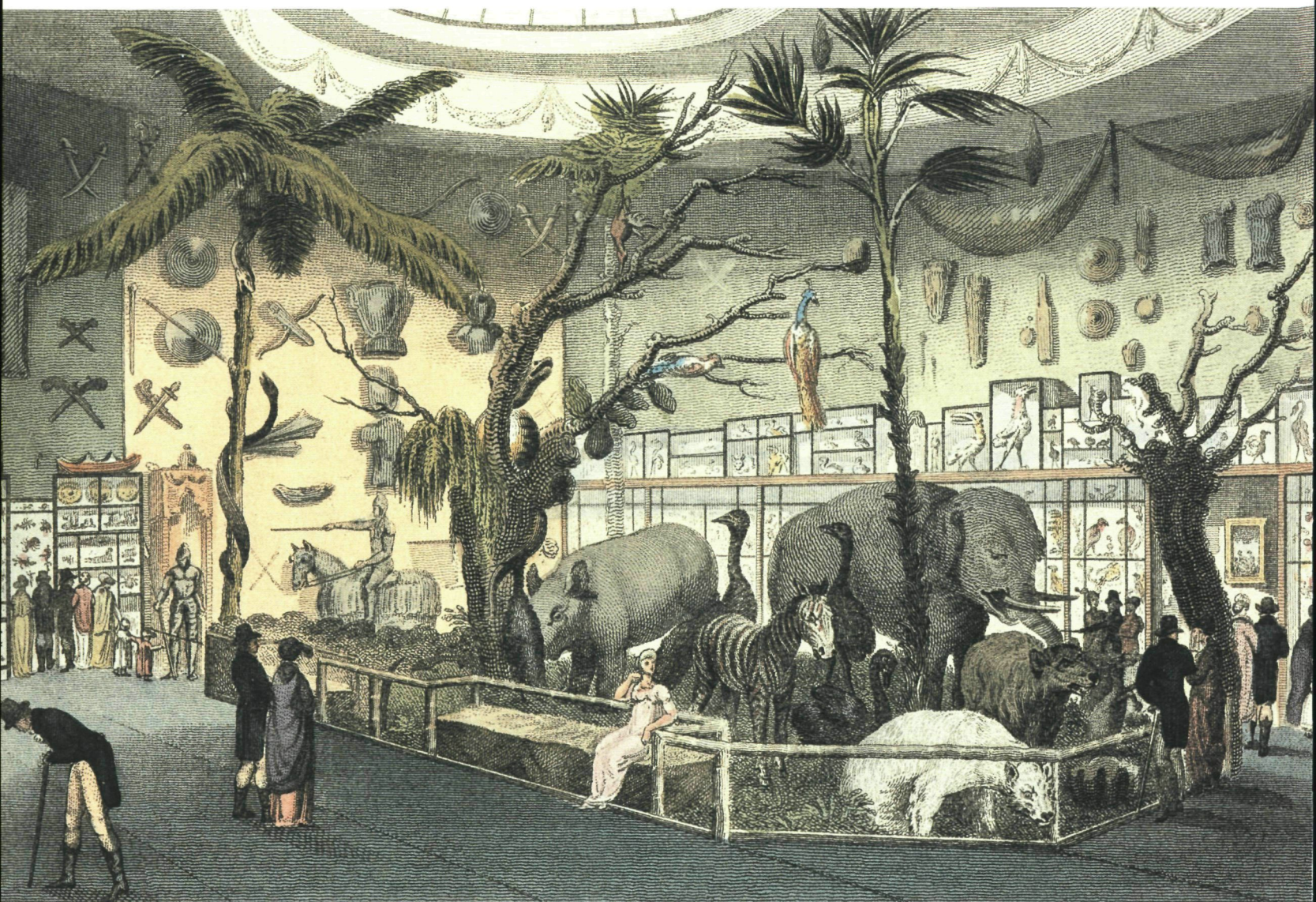
Toen in mei 1752 de Hollandsche Maatschappij werd opgericht, vergaderde het bestuur elke maand bij een van de directeuren thuis. Maar door de snelle aanwas van Directeuren en leden werd dit spoedig een probleem. Toen twee jaar later Arent de Raet, niet alleen een van de oprichters van de Hollandsche Maatschappij maar ook burgemeester van Haarlem, voorstelde om een 'publycque plaats tot de byeenkomsten van het gezelschap van wegens de stad' te zoeken, lag het voor de hand dat hij een ruimte op het stadhuis zou aanbieden. Per brief van 6 september 1754 kreeg de Maatschappij dan ook toestemming 'om te gebruiken de geschilderde kamer op het Princenhof tot het houden van de byeenkomsten en om aldaar eenige kassen te maaken tot gebruik van de Societeit'. Deze Geschilderde Kamer, ook wel Middelste of Grote Kamer genoemd, dankte zijn naam aan de daar toen aanwezige plafondschildering van Jan de Bray, waarop engelen die het schip van Damiate ten hemel voeren waren afgebeeld.

Op een plattegrond van deze stijlvolle vergaderruimte, wellicht uit 1755, zien we dat de zuidwand, waar een deur naar de Gravenzaal leidde, de plek was waartegen het 'Const Kabinet der Wetenschappen' geplaatst kon worden.' Dit zou de eerste kast kunnen zijn waarin de Maatschappij haar verzamelingen bewaarde, maar het moment van aanschaf is onduidelijk.

Bij het betrekken van de Geschilderde Kamer maakte de Stadsfabriek onmiddellijk ontwerpen voor kisten, maar die werden niet uitgevoerd omdat ze blijkbaar niet bevielen. In 1755 vervaardigde de net benoemde directeur Mr Pieter Rendorp, burgemeester van Amsterdam, een ontwerp voor de meubilering van de kamer, die 'van eenen zeer uitmuntenden smaak werd gevonden', maar die wellicht vanwege de hoge kosten niet werd uitgevoerd. Een jaar later had het bestuur bij een zekere Chevallier 'een kas van proper maaksel' gezien, lang 19 voeten, hoog 7 voet en omtrent 2 voeten diep, die echter in verhouding tot de kamer te laag was. Ondertussen bezat de Maatschappij een kleine collectie naturalia en waren er enkele natuurkundige instrumenten aangeschaft. Omdat het met de kisten maar niet lukte, probeerde men een aanpalende ruimte te betrekken, namelijk de westelijke kloostergang die toen aan de pandplaats met muren en ramen was dichtgemaakt. Dat verzoek werd in 1756 gehonoreerd, waardoor een extra ruimte van circa 17 bij 3 meter kon worden betrokken, toegankelijk gemaakt door een nieuwe deur in de oostwand van de Geschilderde Kamer. Dat het moeilijk exposeren was in deze pijpenla viel ook Heinrich Sander, Duits natuurkundige en professor aan het gymnasium te Karlsruhe, op toen hij op 7 augustus 1777 het Naturaliënkabinet bezocht. 'Schade, dass der Saal so schmal ist. Die meisten Sachen stehen zu eng, und zu versteckt.'²

Een grote schenking in 1762 van duizenden objecten door Mossel en Hasselaer maakte de aanschaf van kisten urgent. In november 1763 werden er tekeningen van de Haagse architect Pieter de Swart, bouwmeester van onder meer het paleis Lange Voorhout en de Koninklijke Schouwburg aldaar, gepresenteerd. Om zich te oriënteren had De Swart met Arnout Vosmaer, opzichter van de stadhoudelijke collecties, gesproken. Vosmaer had hem aangeraden dat hij zijn

'teekening soodanigh soude inrigten dat het metter tijdt soude kunnen dienen tot een compleet cabinet

Interieur van Bullock's Museum te Londen, aquatint in *Repository of Arts* 3, 1810, plaat 35 (Guildhall Library, Londen)

William Bullock was de eigenaar van de zogenaamde Egyptian Hall aan het Picadilly in Londen, een populair natuurhistorisch museum met 15.000 objecten, maar ook met etnografica afkomstig van de reizen van James Cook. Bullock stapelde de dieren op in kastjes met een glazen front, terwijl daarboven de volkenkundige objecten werden opgehangen. In het midden arrangeerde hij een kleine dierentuin met opgezette beesten en tropische gewassen, die de exotische herkomst moest benadrukken. In 1819 werd de collectie geveild.

W. Skelton naar Sarah Stone en C. Ryley, *Interieur van de Rotunda in het Leverian Museum te Londen, ca. 1800* (Guildhall Library, Londen)

In 1786 werd James Parkinson (ca 1730-1813) de nieuwe eigenaar van het Leverian Museum. Een jaar later verhuisde hij de hele collectie over naar de Rotunda in Albion Street en gaf hij een geïllustreerde handleiding voor de bezoekers uit. Parkinson wist de collectie met bijzondere aanwinsten uit te breiden, zoals met een groot aantal vogels die James Cook van zijn laatste reis (1776-1780) had meegebracht. In de rotonde waren de vogels ondergebracht, in de Sandwich Room de etnografische objecten uit de Zuidzee, in de Saloon de zoogdieren, fossielen, planten, wortels, nesten en eieren. De collectie werd in 1806 geveild.

Sarah Stone, *Interieur van Sir Ashton Lever's Museum in Leicester House, Londen, 1786, tekening in pen en penseel* (British Museum, Londen)

De vermogende Sir Ashton Lever (1729-1788), een fervent verzamelaar van natuurhistorische objecten – maar ook, zoals bovenaan op de tekening te zien is van etnografische voorwerpen – stelde vanaf 1775 in Leicester House zijn collecties voor het publiek tentoon. In die tijd was dat het grootste particuliere huis van Londen, waarin hij met gemak 16 kamers met, vaak stapelbare glazen kastjes, kon vullen. De kastjes waren wit van binnen om vooral de vogels goed uit te laten komen. Geheel aan het eind stond een grote spiegel waardoor de collectie nog eens verdubbeld werd.

van Naturalia en verdere rariteiten, sijnde dan nogh overvloedig plaats voor schulpen en horens. [...] Ik heb in het Cabinet van sijn Hoogh: gesien dat de Horens en schulpen niet seer veel plaats beslaan als deselve in de laden gearrangeert sijn. De glazen kassen in mijne schets konnen dienen voor mineralen, gediertens in flessen, opgesette vogels en andere dieren en verdere naturalien en rariteiten tot een compleet cabinet behoorende. De laden souden dienen moeten soo voor horens en schulpen als voor allerlei slag van insectens’.

De tekening vertoonde voor één zijde van de kamer glazen kasten met en zonder laden van onderen. Aan de raamzijde, tussen de vensters, had hij de ene helft met penantkasten en tafels onder de kozijnen getekend, alle met schuifladen, de andere helft zonder penantkasten en alleen met tafels onder de kozijnen, als een voorbeeld waaruit gekozen kon worden. Aan de raamzijde had hij geen glazen kasten geprojecteerd omdat de objecten daarin geen licht vangen.

De Swart was wel bezorgd over de vochtige kloostergang waar de kasten geplaatst zouden worden, maar het bestuur – bang dat er weer vertraging zou ontstaan – besloot de ‘kassen zoo (te) maaken, dat men ze ten allen tijden kon uit malkanderen neemen en elders plaatsen’.

Eind 1764 waren er nog steeds geen kasten en werd De Swart gemaand het bestek op te sturen. Jaren gaan voorbij zonder dat er sprake is van enige vordering met de meubilering van het Kabinet. Pas in 1771 wordt de Haarlemse timmerman Jan De Laurier 1000 gulden uitbetaald voor het vervaardigen van kasten, terwijl de beeldhouwer Jan Woortman ruim 200 gulden ontvangt voor het beeldhouwwerk aan de kast. Vermoedelijk is het merendeel aan de onderzijde met schuifladen uitgevoerd en daarboven met legplanken achter glazen deuren. Maar helaas zijn de kasten niet bewaard gebleven.

Over de presentatie van 18de-eeuwse verzamelingen is weinig bekend.³ Alleen Johannes le Francq van Berkheij geeft in zijn *Natuurlyke Historie van Holland* (1769) aanwijzingen over het aanleggen van een mineralenverzameling, waarbij hij ook ingaat op de presentatie van natuurhistorische collecties.⁴ Na uiteengezet te hebben dat ‘liefhebbers’ het meest gebaat zijn bij afsluitbare ladenkasten, en openbare verzamelingen meer moeten worden uitgesteld, noemt hij expliciet de aanpak van Vosmaer die laden met een glazen bovenkast gebruikt ‘om er allerlei schone stukken, die, uit hoofde der grootte, in de Laaden niet geplaatst kunnen worden, tentoon te stellen. Op deeze wyze heeft de Heer Vosmaer, van wiens keurigheid, in nette schikking en nutte verkiezing, men geen weerga vind, het Vorstelyke Kabinet van onzen Doorlugtigen Erfstadhouder ingerigt.’ Toch maakt Berkheij hierbij ook zijn kanttekeningen: ‘Zoodanig een Kabinet, rykelyk met Laaden voorzien, legt eenen verdrietigen en slaafschen last op den hals van hem, die gehouden is, deeze laaden voor alle aanschouwers, waar van er dikwijls veelen op één dag komen, in en uit te haalen. Eene verdrietlykheid, die, gelyk ik by ondervinding weet, het hoofdogmerk niet zelden verydelt.’ Daarom stelt hij voor als men een openbaar museum wil aanleggen, eerst op zoek te gaan naar een ruim, groot en droog gebouw met lange, niet al te brede vertrekken, het liefst met aan weerszijden vensters zodat men in het midden ook kasten kan plaatsen. Als voorbeeld voor kasten zonder laden noemt hij die uit de anatomische kabinetten, vooral die van hoogleraar Johannes Jacobus Rau (1668-1719) te Leiden: hoge, brede en diepe kasten met legplanken waarop vooral op de onderste planken trapsgewijze de voorwerpen zijn uitgesteld, soms hangend aan de achterwand. Mineralen moesten in bakjes geplaatst worden die tegen schuin oplopende plankjes gezet konden worden. ‘En dewyl zulk eene schikking alleen recht welvoegelyk is voor het onderste gedeelte van de Kas, zou ik er voor zyn, om het bovenste met nog grooter stukken te vercierien; of, ’t geen aan eene geheele Natuurkundige Verzameling eigen is, de boven Kassen gebruiken tot andere voorwerpen; als by voorbeeld Zeegewassen, Flessen, Dieren, en soortgelyken, die, mede trapswyze in zulke ruime Kassen geschikt, eene deftige vertooning konden maaken.’ In het midden van zo’n zaal had Le Francq van Berkheij een andere oplossing bedacht, namelijk een soort schuine lessenaars – grote bakken met glazen deksels – waarin mineralen, horens, schelpen en insecten geplaatst konden worden. Daarboven kon men weer kasten met planken aanbrengeen.

‘Op deeze wyze te werk gaande, ben ik verzekerd, dat men, in een openbaar Kabinet, de moeite van het uithallen der Laaden, mitsgaders de kosten tot het maaken van veele Kabinetten met Laaden, uitwinne; en tevens ieder Aanschouwer de gemakkelykste gelegenheid geeven zal, om een geregeld begrip van een Natuurkundig Zamenstel, onder eene verrukkende verbaazing, over zoo veele schoonheden, te verkrygen.’

Om de snel groeiende collecties, waaronder die van Jacob Cornelis Sylvius van Lennep, professioneel te kunnen exposeren was een nieuw gebouw nodig. Directeuren van de Maatschappij vonden die in 1777 in de Grote Houtstraat, het tweede huis ten noorden van de Peuzelaarsteeg. Voor de financiering werd een lening aangegaan bij Pieter Teyler van der Hulst, groot 8000 gulden. Men besloot in het nieuwe onderkomen voortaan ook te vergaderen en dat Martinus van Marum daar kosteloos mocht wonen mits hij zorgde voor het onderhoud van het Kabinet en dat hij de bezoekers altijd zou toelaten. De hulpjes van Van Marum die het Kabinet schoonhielden, mochten voortaan de foaien van de bezoekers houden.

Het was een voornaam woonhuis van drie verdiepingen en een zolder, met beneden een voor- en achterhuis die door een binnenplaats waren gescheiden. Aan weerszijden van de voordeur was een ruime kamer met twee ramen aan de straatzijde; dieper in het huis lag een kamer van ruim 7 bij 8 meter, die op een binnenplaats uitzag. In het achterhuis vond men nog drie kamers, een keuken, bijkeuken en binnenplaats. Op de eerste en tweede verdieping van het voorhuis waren elk vier kamers; de zolder strekte zich over het hele voorhuis uit. Uit de beschrijving van de Duitse geleerde en bibliothecaris uit Bamberg, Joachim Heinrich Jaeck in 1824, blijkt dat toen de kamers van de eerste en twee verdieping van het voorhuis tot museum waren ingericht.⁵ In de eerste kamer op de eerste verdieping stonden de zoogdieren opgesteld, evenals een collectie monstra van mensen en dieren. In de tweede kamer stonden de vogels, waaronder 20 soorten roofvogels, honderden verschillende vogels in een lange kast en een eierverzameling. In de derde kamer bevonden zich vogels als neushoornvogels, eenden en reigerachtigen. In de vierde kamer waren de kleinere binnen- en buitenlandse zangvogels te bewonderen. In de eerste kamer van de tweede verdieping stonden allerlei zeedieren, koralen, krabben en wormen op alcohol, evenals 56 laden met schelpen en 42 laden met insecten. In de tweede kamer stonden de vissen op alcohol met daartussen veel gedroogde exemplaren; daartegenover hagedissen, krokodillen, slangen en dergelijke op alcohol. De directeur bewoonde het achterhuis en het benedenvoorhuis. De grote binnenkamer op de begane grond was als bestuurskamer ingericht.

Van Marums eerste grote klus was het overbrengen van de collectie van het Prinsenhof naar de Grote Houtstraat geweest. Hij kocht ter uitbreiding enkele bestaande kasten en stuurde de Haarlemse timmerman Jan Antoni Bernard naar Amsterdam om ergens kasten voor het bergen van vogels te gaan bekijken. In eerste instantie werden die gehuurd, maar later kreeg Bernard de opdracht 157 van die kastjes voor 420 gulden na te bouwen. Het waren waarschijnlijk min of meer vierkante, stapelbare kastjes met een glazen voorzijde. Zo had iedere vogel zijn eigen vitrine. Voorbeelden hiervan zijn vooral uit het buitenland bekend.⁶

In mei 1778 was het nieuwe museum alweer te bezichtigen, wat blijkt uit een aantekening in het bezoekersregister: 'Het Cabinet van Naturalia der Hollandsche Maatschappij is, na deszelfs verplaatsing, bezichtigd geworden door W.J. Grave van Hogendorp en A. Gravinne van Hogendorp geb. Bout, den 15en May 1778.'⁷ Dat Van Marum de collectie niet zondermeer had overgeplaatst maar waarschijnlijk via een vooropgezet plan te werk was gegaan, blijkt uit de inbreng van honderden nummers naturalia op een veiling te Amsterdam. Van 9 tot en met 12 december 1778 vond in het Oudezijds Heerenlogement aldaar de openbare verkoping plaats van een *'Uitmunten Cabinet van Natuurlyke Zeldzaamheden, Bestaende in een zeer groote Collectie van onge-meene Fraaye Oost- en West Indische Capellen in Doozen, extra Ordinaire Insecten in Flessen met Liquor, Opgezette Vogelen en Gediertens, fraaye Horens en Doublet-Schelpen, Zeegewassen, Mineralen en versteende Zaken en veelerlei andere soorten.'*⁸ Onder het hoofdje 'Insectens in Liquor' werden 264 dieren uit het Kabinet verkocht, waaronder opvallend veel slangen, maar ook vissen, hagedissen, wat vogels, insecten en zoogdieren. Onder 'Oost-West-Ind. en Inlandsche Capellen en andere Insecten in Doozen' werden 35 nummers insecten aangeboden. Honderddertig nummers kwamen voor onder het kopje 'Opgezette Uit- en Inlandsche Vogels, Viervoetige Gediertens &c.' Omdat de totale collectie van het Kabinet op dat moment moeilijk te reconstrueren valt, moet aangenomen worden dat Van Marum toch voornamelijk doubletten verkocht zal hebben. Anders is de verkoop van 'De Oost-Ind. groote en langstaartige Eekhoorn, beschreeven door A. Vosmaer, zeer zeldzaam in een Kasje met Glas' onbegrijpelijk, evenals van een 'zeldzaam Chirurgyntje van Mexico' en een 'zeldzame Vliegevangener van Cayenne'. Het meest kostbare stuk van de veiling was een zeer grote hoorn van de eenhoorn, die 113 gulden opbracht. Dit was het exemplaar dat in 1759 via Pieter Sannié in het Kabinet terecht kwam of de hoorn die John Hope in 1772 de Maatschappij cadeau deed. Hieruit zou kunnen blijken dat Van Marum inderdaad de dubbele exemplaren van de hand deed. De hoorn van een rinoceros, in 1777 geschonken door de Alkmaarse geneesheer Cornelis Hoefman, bracht maar twee gulden en vijf stuivers op.

Eversmann die in 1783 de nieuwe locatie bezoekt is vol lof over de inrichting.⁹

'Das Naturalienkabinet der Matschappye der Weetenschappen, ist wegen der ausserordentlichen Sauberheit und Ordnung, indem Alles, selbst die grössten Thiere, huinten gläsernen Schränken mit Spiegelscheiben verwahrt ist, und wegen der Natur, wornach die Thiere ausgestopft, und in malerisch schönen Gruppen aufgestellt sind, und endlich auch wegen der Klassifizierung, vermöge der man sich gleich orientiren kann, mit einzig in seiner Art.'

Hij roemt de preparaten in 'Weingeist', de kleurenpracht van de 'indianischer' vlinders, de grote aantallen vogel-nesten met eieren, en de eieren van slangen zo groot als die van eenden. Tenslotte geeft hij Van Marum, 'ein junger Mann' iets te veel eer: 'hat die Aufsicht über dieses Kabinett, stopft aus und präparirt alles selbst.' Johann Georg Forster, hoogleraar in de natuurlijke historie te Kassel en Wilna, die in 1790 in Haarlem was, bezocht eerst Teylers Museum en daarna het Kabinet dat hij minder 'glänzend' vond, maar dat door zijn doel-

matige inrichting en goede systematische opstelling zeer leerrijk was. 'Der zoologische Theil enthält besonders viele seltene Stücke und ist in den Klassen der Säugethiere, der Vögel und der Zoophyten ziemlich vollständig'.¹⁰ Aan het begin van de 19de eeuw levert de Haarlemse timmerman Cornelis Lanckamp de kasten, onder andere in 1803 een glazen kast voor een Chinese pauw (32 gulden), en in 1806 maakt hij vier kasten 'op het Dieren Cabinet tegen de noordzijde muur, strekkende over het daar zijnde trapgat in manieren als de daar staande kasten.' Dat betekent dus dat er toen al op de eerste verdieping werd geëxposeerd. De bezoekers zijn vol lof over de inrichting, de systematische presentatie en de soortenrijkdom. De Duitse letterkundige Theodor von Haupt was er in 1810 en prijst de inrichting van het Kabinet dat onder Hollandse naturaliënkabinetten volgens hem een eerste plaats innam.¹¹

'Es steht zwar, an Reichtum und Eleganz der Einrichtung, dem Teylerischen nach, allein es ist durch seine treffliche Einrichtung und die Befolgung des Linnäischen Systems sehr instruktiv. Bei jedem Kästchen und Kasten, die die verschiedenen, sehr sorgfältig progressiv geordneten Unterarten eines Geschlechts enthalten, findet man eine Beschreibung seines Inhalts, nach jenem System abgefasst. Der zoologische Theil ist in den Säugthieren und Vögeln, ziemlich vollständig: auch die Schmetterling- und Insekten-sammlung ist sehr reich, und enthält manche Seltenheit.'

Al in 1768 kreeg de toenmalige opzichter Nicolaus Linder een exemplaar van de twaalfde druk van Linnaeus' *Systema Naturae* in handen, waarin de gesteenten, planten en dieren, inclusief de mens, op hiërarchische wijze in klassen, orden, geslachten en soorten waren onderverdeeld. Veel schijnt Linder daar niet mee gedaan te hebben. In een brief aan een anonieme vriend, die de diensten van zijn zoon voor het determineren van de collectie had aangeboden, schrijft Van Marum in 1787:

'Waar mij dergelijk een voorstel in het jaar 1777 gedaan, toen ik het Dieren Cabinet der Maatschappij geheel zonder naamlijst, en voor verre het grootste gedeelte zonder naamen ontving, zo zoude ik het zeer gereedelijk hebben aangenoomen. Dan dit Cabinet nu geheel en al systematisch geschikt zijnde en hier aan slechts ontbrekende, dat eenige my noch onbekende species, inzonderheid onder de kleine conchylien en insecten, geene bijgevoegde naamen hebben, zo kan ik niet uitvinden, in welk opzicht uw zoon mij thans bij het Cabinet der Maats. van dienst zou kunnen zijn. [...] Daar ik er echter belang in stel om de Cabinetten die onder mijn directie staan, ten meesten nutten te doen dienen en ik ook met genoeggen zo ver mij doenlijk is, aan UwEd recht vaderlijk verlangen voldoen wil,'

stelde Van Marum voor hem te laten helpen bij een nieuwe indeling van de mineralencollectie van Teylers Museum, van het systeem van Wallerius naar dat van Kirwan.¹² Uiteindelijk zou deze nieuwe classificatie pas in 1790 doorgevoerd worden. Uit alles blijkt dat Van Marum een systematicus was die de collecties zeer zorgvuldig classificeerde en presenteerde. Meerdere rekeningen zijn bewaard gebleven van schoonschrijvers die de betekening van de collectie declareerden.¹³

In 1817 waren het drie Schotse tuinbouwkundigen die in Haarlem op bezoek zijn en die zich zeer positief over het Kabinet uitlaten. 'The greater part of the Doctor's house is fitted up as a Museum, different rooms containing quadrupeds, birds, fishes, shells and corals, arranged chiefly in the Linnean order. [...] The collection is very carefully kept; damp being prevented by means of stoves, and those specimens possessed of bright colours being kept secluded from the light. Though many of the stuffed quadrupeds and birds were prepared more than thirty years ago; yet by this sort of attention, they are still in good preservation.'¹⁴ Bijzonder is dat Van Marum aandacht schenkt aan de klimatologische omstandigheden van de vertrekken en dat op sommige plaatsen ook het zonlicht wordt geweerd.

In 1826 wordt in navolging van Teylers Museum, waar naast de toegangsdeur een bord met de openingstijden was verschenen, ook een nieuw reglement voor de bezoekers aan het Kabinet vastgesteld. Voortaan was de bezichtiging gratis, 'ofschoon dit zeer ten nadeelen van de dienstboden van dit huis, aan de foyen van de bezichtiging gewoon, zal strekken.' Als schadeloosstelling kregen ze een kleine vergoeding van de Maatschappij. De openingstijden werden vastgesteld op woensdag en zaterdag van 1 tot 2 uur.

Kon Van Marum bij zijn aantreden als opzichter van het Naturaliënkabinet meteen een grootscheepse verhuizing voorbereiden, ook Johannes Gijsbertus Samuel van Breda (1788-1867) die dezelfde functie per 1 januari 1839 aanvaardde, werd al snel geconfronteerd met het inpakken van de verzamelingen. In 1841 werd namelijk voor 30.000 gulden het voorname pand aan het Spaarne, genummerd 17, schuin tegenover Teylers Museum, aangekocht. Men meende dat het zeer geschikt was voor de plaatsing van de uitgebreide verzamelingen en dat er zelfs plaats was voor de aanbouw van een nieuwe museumruimte op een terrein naast het gebouw. Gezien de aanzienlijke onkosten die voor renovatie van het oude pand nodig waren, leek het nieuwe gebouw daardoor een verantwoorde aanschaf. Besloten werd de twee vertrekken aan de oostzijde van het gebouw, de huidige

bestuurskamer en de bibliotheek, voor het Kabinet in te richten, samen ongeveer 115m². Archief en bibliotheek kregen een plek op de tweede verdieping boven de zogenoemde blauwe kamer. Op 2 april 1842 deelde Van Breda mee dat de collectie vanuit de Grote Houtstraat was verhuisd en dat de nieuwe vertrekken aan het Spaarne waren ingericht. Helaas zijn er geen ooggetuigenverslagen bekend die ons een blik in beide ruimten gunnen.

Niet alles was klakkeloos overgeplaatst, want Van Breda had een aantal opgezette zoogdieren en buitenlandse vogels geselecteerd die volgens hem van de hand gedaan konden worden. De selectiecriteria zijn onbekend, maar uit de opsomming in de Oprechte Haarlemse Courant van 5 april 1842, waarin de veiling van de naturalia werd aangekondigd, blijkt dat het vooral om grote dieren gaat, wellicht de grootste dieren uit het Kabinet, geen duplicaten of tweede keus. Wellicht waren beide museumzalen toch te klein voor de opgezette diertuin die in de Grote Houtstraat over meerdere vertrekken was verdeeld, of vroegen de voorname vertrekken meer om afsluitbare kasten dan los geplaatste dieren.

De veiling vond plaats op 15 april van dat jaar bij A. Engesmet te Haarlem en werd aangekondigd als 'eene uitmuntende verzameling opgezette buitenlandsche zoogdieren en vogelen', waaronder de orang oetan, de leeuw, de poema, de ocelot, de kangoeroe, het rendier, de grote koedoe en de blaauwbok. De veiling bracht uiteindelijk 471 gulden op, waarvan f 47,10 voor de blaauwbok en een gewone duiker, waarop door Hermann Schlegel, directeur van het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie te Leiden, in eigen persoon was geboden.¹⁵ Beide exemplaren worden nog steeds in Leiden bewaard.

111

- 1 Afgebeeld in: J.A. Bierens de Haan, *De geschiedenis van een verdwenen Haarlemsch Museum van Natuurlijke Historie*, Haarlem 1941, p. 4, afb. 1.
- 2 H. Sander, *Beschreibung seiner Reisen durch Frankreich, die Niederlande, Holland, Deutschland und Italien; in Beziehung auf Menschenkenntnis, Industrie, Literatur und Naturkunde insbesondere*, Leipzig 1783, dl. 1, p. 535.
- 3 Th.H. Lunsingh Scheurleer, Twee achttiende-eeuwse naturaliënkabinetten, in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 21, Bussum 1970, p. 225-242.
- 4 J. le Francq van Berkheij, *Natuurlyke Historie van Holland*, dl. I, Amsterdam 1769, p. 1175 e.v. (Beknopte Verhandeling wegens het aanleggen en toestellen van een Mineraal-Kabinet, mitsgaders over de beste wyze, om Delfstoffen, in het vogtige klimaat van Holland, tegen alle voorkomelyk vederf te bewaaren).
- 5 J.H. Jaeck, *Reise durch Frankreich, England und die beiden Niederlande im Sommer und Herbst 1824*, Weimar 1826.
- 6 Ook Arnout Vosmaer had de vogels ondergebracht in luchtdichte, op elkaar geplaatste kastjes, waarvan de bodem was beschilderd met 'enig landschap' (Th.H. Lunsingh Scheurleer, *De stadhoudelijke verzamelingen*, in: *150 jaar Koninklijk Kabinet van Schilderijen*, etc., Den Haag 1967, p. 21. Voor buitenlandse voorbeelden zie de afb. op p. 106 en 107 in dit boek.
- 7 RANH, Archief HMW, plaatsingsnummer 444, 3 delen bezoekersregister, 475 (1772-1797), 476 (1797-1815), 477 (1816-1830)
- 8 Archief HMW, losse stukken.
- 9 F.A.A. Eversmann, *Technologische Bemerkungen auf seiner durch Holland, Freiberg 1792*, p. 79, 87, 89.
- 10 G. Forster, *Ansichten vom Niederrhein, von Brabant, Flandern, Holland, England und Frankreich, im April, Mai und Junius 1790*, Berlijn 1793, p. 98-99.
- 11 Th. von Haupt, *Malerische Reisen durch Holand und Norddeutschland mit vorzüglicher Rücksicht auf die Schönheiten der natur und Kunst so wie auf die Sitten und das Charakter der Einwohner*, Hamburg 1814, deel 2.
- 12 RANH, Archief Martinus van Marum, plaatsingsnummer 529, brievenboek Van Marum.
- 13 Rekeningen van onder andere de Haarlemse kunstenaar A. Vallenduuk.
- 14 P. Neil, *Journal of a horticultural tour through some parts of Flanders, Holland and the North of France in the autumn of 1817 by a deputation of the Caledonian Horticultural Society*, Edinburgh 1823.
- 15 A.M. Husson & L.B. Holthuis, On the type of Antilope leucophaea Pallas, 1766, preserved in the collection of the Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, Leiden, in: *Zoologische Mededelingen* 44, dr. 11, 1969, p. 147-157.

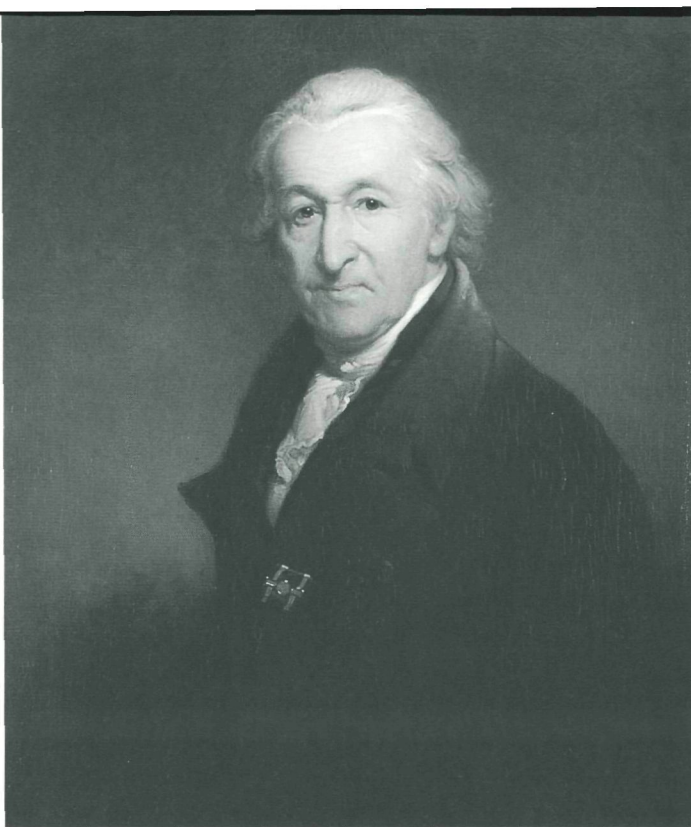
4 Beheer

In de eerste jaren van haar bestaan werden de conservatoire werkzaamheden nog verdeeld onder de directeurs van de Hollandsche Maatschappij, maar de omvangrijke schenkingen van Hasselaer en Mossel en die van Sylvius van Lennep vroegen om een meer structurele aanpak. In 1762 vroeg de Zeeuwse geneesheer Job Baster (1711-1775) zich in een brief af of de Maatschappij wel beschikte over een directeur die de collecties op orde kon brengen; zo niet dan beval hij Laurentius Theodorus Gronovius (1730-1777) uit Leiden aan, want 'die zoude daar regt bequaam toe weesen, en misschien tot vermeerdering van 't Kabinet wel wat contribuieren.' Basters collega-onderzoeker Martinus Slabber (1740-1835) ging in 1767 nog een stapje verder:

'k Wil zeggen, dat zo een Cabinet geen stant kan houden, zonder een Directeur die wat teekenen kan, goed vogelen kan zetten, en eenigzins kundig is in de geslagten van verscheidene takken der Natuurkunde, en in eenige taalen: dan heeft zo een Directeur die zijn Cabinet altoos in een goede order wil houden, nooit geen minuut leeg tijd, maar heeft altijd werk, vooral in de eerste jaren.'

Mocht het geld voor zo'n aanstelling ontbreken, dan adviseerde hij ieder lid iets bij te laten dragen zodat uiteindelijk een salaris van 2000 gulden per jaar kon worden verkregen. Het is duidelijk dat Slabber naar zijn zelf gecreëerde directeurspost solliciteerde omdat hij zeker over alle genoemde kwaliteiten beschikte en uit ervaring wist hoeveel tijd het onderhoud van een verzameling kostte. Zo schreef hij in 1770 aan de secretaris van het Zeeuwsch Genootschap: 'Ik heb gedurig mijn handen zo vol, ik wel betuige wil dat als ik mijn Kabinet konde verkoopen ik het zekerlijk doen zou want ik wil wel zeggen dat zo lang ik hier geweest ben ik nog geen half uur er in bezig geweest ben en dan gaat de moed en plezier er af want het heeft mede zijn dagelijks onderhoud nodig.' Zowel Gronovius als Slabber werden niet in Haarlem aangesteld.

In 1768, nog zonder kasten en met een geringe toegankelijkheid, besloot het bestuur van de Maatschappij een custos voor het toekomstige museum aan te stellen. Eigenlijk was het een idee van de leden Joan van Woensel en Pieter Sannié, die als leden van het Collegium Medicum verzochten Nicolaus Linder, de Zwitserse onderhortulanus van de Hortus Academicus te Utrecht, aan te stellen tot oppasser van het kabinet, 'hetwelk binnenkort ten minste ten deele in gereedheid zal kunnen zijn'. Hij zou die baan dan kunnen combineren met zijn aanstelling tot tuinman van de Haarlemse Hortus, die min of meer naast het Kabinet gelegen was. Directeuren die het Collegium Medicum en daarmee de stad wel ter wille wilden zijn, gingen op het aanbod in en stelden Linder per 1 augustus van dat jaar aan tegen een tractement van 150 gulden per jaar.² Ondanks het feit dat de Utrechtse hoogleraar Johannes David Hahn (1729-1784) zeer lovend was over Linders kwaliteiten betreffende de botanie, hij veel kennis bezat en zeer arbeidzaam was, werd toch afgesproken dat hij, wanneer hij niet voldeed, ontslagen kon worden. Uit Linders instructie blijkt dat hij 'de heeren', die de kasten in orde brachten behulpzaam moest zijn en dat hij een lijst van de naturalia, volgens opgave van dezelfde heren, moest samenstellen. Alles wat van zijn plaats was geweest, moest dezelfde dag teruggezet worden. De kamer moest schoon worden gehouden en de naturalia moesten worden onderhouden en tegen bederf bewaard worden. Wanneer hij iets in ontvangst nam, dan zou hij de presiderend directeur en de secretaris daarvan spoedig op de hoogte stellen.

Charles Howard Hodges, *Martinus van Marum (1750-1837), 1826, schilderij op doek (Teylers Museum)*

Van Marum werd in 1776 lid van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en een jaar later werd hij daar aangesteld als directeur van het Naturaliënkabinet, in 1794 volgde zijn benoeming tot secretaris van de Maatschappij. In 1779 werd Van Marum lid van Teylers Tweede Genootschap, terwijl in 1784 zijn benoeming volgde tot directeur van de 'physische en naturalien cabinetten' en tot bibliothecaris van Teylers Museum.

113

Hij mocht 'het kabinet aan niemand, wie hij zij, vermoogen te laten zien, dan op mondelingen ofte schriftelijken last van een der Heeren Directeuren ofte den Secretaris, en in zoodanig geval zal hij de Naturalia met alle bescheidenheid vertoonen, de noodige illucidatie geeven en zorg draagen, dat niets beschadigd of vermist worde, en deeze vertooning van de Naturalia niet door iemand anders mogen laten doen uit zijnen naam, maar zelf daarbij moeten zijn tot de gemelde einden.'

Ook mocht hij niets te leen meegeven; alleen in opdracht van Directeuren en dan nog tegen een ontvangstbewijs. Een goede administratie van breuk en bederf moest worden bijgehouden. Niets mocht eigenhandig verkocht worden of worden weggedaan. Zij die het Kabinet bezochten om iets te onderzoeken, moesten vriendelijk geholpen worden en van alle gemakken worden voorzien, zoals van pen, inkt en papier. Tevens was de opzichter verplicht de bezoekers hun naam in een album te laten schrijven.³

Waarschijnlijk is Linder als opzichter goed bevallen. Wanneer in 1772 het Kabinet een omvangrijke schelpencollectie van directeur John Hope ontvangt, krijgt Linder een ducaat voor zijn inspanningen betreffende transport en huisvesting. Ook wordt een verdubbeling van zijn salaris in het vooruitzicht gesteld, onder voorwaarde dat hij binnen zes jaar niet vertrekken zal. De Zweedse reiziger Jac. Jonas Björnståhl, hoogleraar te Lund, die hem in 1774 ontmoette, schreef in zijn reisverslag over Linder: 'Zo deze verzameling zelve opmerkzaamheid verdient, zo is ook de persoon, die dezelve laat zien, niet minder agting waardig. Deze is een tuinman, die zo wel de Fransche als de Latynsche taal uit zigzelve geleerd heeft. Hij volgt het stelsel van den Heer Linnaeus, en weet elk stuk met dezelfs Franschen en Latynschen naam te noemen.'⁴ Waarschijnlijk lag Linders hart meer bij het Kabinet dan bij de tuin want in 1777 werd hij door het Collegium Medicum ernstig onderhouden over het slecht verzorgen van de Hortus, die meer een schande dan een sieraad voor de stad was. Enkele maanden later vroeg hij voor beide betrekkingen zijn ontslag aan wegens zijn benoeming tot academisch pedel te Bazel, wat zijn beide broodheren hem verleenden. Het kan zijn dat Linder beledigd was door de opmerkingen van het Collegium, maar misschien zag hij door de komst van Martinus van Marum als officiële directeur van het Kabinet en Willem van Aardenburg als vaste preparateur een jaar eerder, daar weinig perspectieven meer. Van Marum die het eerst zonder salaris moest stellen, kreeg door het opstappen van Linder voortaan diens tractement uitgekeerd.

Dat Van Marum direct als directeur van het Kabinet optrad blijkt uit het reisverslag van Carl Heinrich Titius, inspecteur van het Naturaliënkabinet van de Keurvorst van Saxon te Dresden, die op 20 augustus 1777 op het Prinsenhof was: 'Ein junger, sehr gefälliger Arzt, D. van Marum, hat die Aufsicht über dieses Kabinet und den dazu gehörigen botanischen Garten, der zwar nicht sonderlich gross, aber reich an schönen und seltenen Pflanzen ist'.⁵ Wel meer bezoekers zagen een relatie tussen het museum en de tuin, die er echter niet was.

Toen Martinus van Marum in 1776 te Haarlem als arts aantrad, was hij nog maar 26 jaar oud. Drie jaar eerder was hij in Groningen gepromoveerd tot doctor in de wijsbegeerte, terwijl hij daar ook zijn graad in de medicijnen had behaald. Door zijn publicaties over de plantenfysiologie en de electriciteitsleer was zijn naam al snel

tot buiten de landsgrenzen bekend en toen hij in Haarlem aantrad, lag een lidmaatschap van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen dan ook voor de hand. In hetzelfde jaar nog benoemde het Haarlemse stadsbestuur hem tot onbezoldigd lector in de wijsbegeerte en wiskunde om voor de naar kennis dorstende burgerij lezingen te houden. Het lag bijna voor de hand dat deze encyclopedische allesweter kandidaat zou zijn voor het directeurschap van het Naturaliënkabinet, dat onder zijn leiding spoedig van het Prinsenhof naar de Grote Houtstraat zou verhuizen en voor het publiek werd opengesteld. Aangetrokken door het bloeiende genootschapsleven en het intellectuele klimaat van Haarlem wist Van Marum op te vallen bij de in 1778 in het leven geroepen Teylers Stichting. Deze zou op den duur zijn wetenschappelijke carrière mogelijk maken, maar zou zelf nog het meest profiteren van zijn enorme kennis en verzamellust. Meer dan vijftig jaar zou Van Marum aan beide instellingen verbonden blijven.

Van Marum, wiens kwaliteiten in dit boek ruimschoots aan de orde komen, was degene die er voor zorgde dat er echt sprake was van een openbaar museum. Uit de instructie van Linder bleek dat men het Kabinet slechts bij introductie kon bezoeken en dat het nu en dan mogelijk was voorwerpen in bruikleen te krijgen. Het Kabinet was daarmee eerder een studiekabinet voor wetenschappelijke doeleinden dan een openbaar museum.

De eerste aanzet voor een meer openbaar karakter werd gegeven in juni 1772 toen directeuren Linder toestemming gaven het Kabinet aan belangstellenden te laten zien, die dan wel hun naam in een bezoekersregister moesten zetten. Op het titelblad van het eerste album, dat begint op 17 augustus van dat jaar, valt te lezen: 'De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, opgericht te Haarlem, veroorlooft gaarne aan ieder eenen, dat Dezelve haar Kabinet van Naturalien bezichtige, edoch onder voorwaarde, dat zij, die het bezien willen, hunnen naam, qualiteit, en woonplaats, in dit haar Album zullen gelieven te tekenen'. De drie bewaard gebleven albums met duizenden namen beslaan de periode 1772-1830, dus bijna 60 jaar.⁶ Daarna weten we niets meer over bezoekers en wat zij van de collectie vonden.

Vanaf 1830, wanneer Van Marum 80 jaar wordt, tot aan zijn dood in 1837, staan de aankopen geheel stil. Alleen bij Teylers Museum wordt er dat laatste jaar nog voor 1000 gulden een fossiele schildpad aangekocht. Wanneer J.G.S. van Breda vanaf 1837 bij de Maatschappij en een jaar later bij Teyler aantreedt, verruult hij zijn hoogleraarsambt voor de functie van secretaris, museumdirecteur, bibliothecaris-archivaris en conservator bij twee instellingen, een combinatie die Van Marum min of meer nog aangekond had, maar die tegen het midden van de 19de eeuw onwerkbaar was geworden. Wellicht heeft Van Breda bij de Maatschappij als secretaris nog het best gefungeerd en bij Teylers Museum als verzamelaar.

1 W.S.S. van Benthem Jutting, Martinus Slabber (1740-1835) amateur-zoöloog in Zeeland, in: *Archief Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1970, p. 45-66.

2 H. Bitter, *De Hortus medicus of Stads-kruidentuin van het Collegium Medico-pharmaceuticum te Haarlem*, Haarlem 1914, p. 26-27.

3 RANH, archief HMW, plaatsingsnummer 444, nr. 13, p. 544-548 (8-11-1768)

4 J.J. Björnsthål, *Reize door Europa en het Oosten*, dl. V, Amsterdam 1792

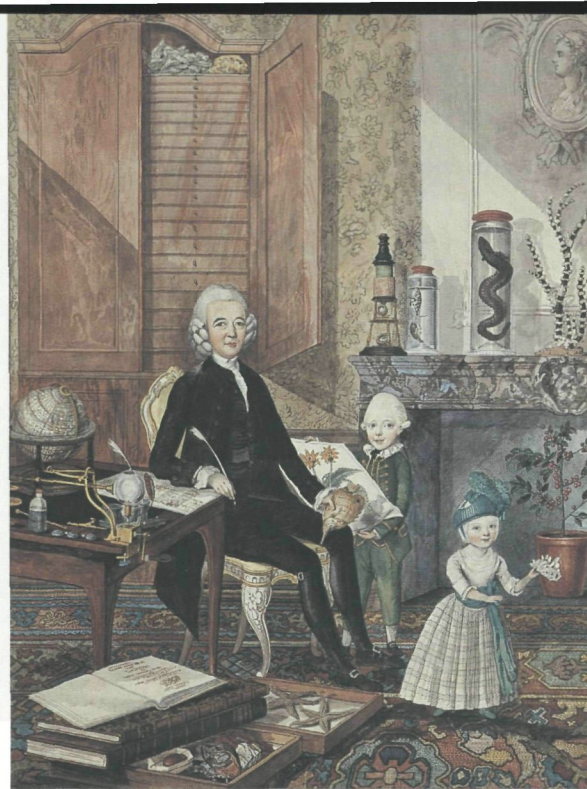
5 C.H. Titius, Auszug aus dem Reise-Journal von seiner vorzüglich zu Besichtigung fremder Naturalien-Sammlungen im dem Jahr 1777 durch Deutschland, nach Holland, England und Frankreich angestellten Reise, 1er Abschnitt. Reise durch Deutschland und Holland, in: *Joh. Bernouilli's Sammlung kurzer Reisebeschreibung IX*, 1783.

6 Rijksarchief van Noord-Holland (RANH), archief HMW, plaatsingsnummer 444, nrs 475-477 bezoekersregisters 1772-1830

Isaac Lodewijk la Fargue, Laurens Theodorus Gronovius met zijn kinderen Johan en Samuel Ulricus, 1775, aquarel

(Museum de Lakenhal, Leiden)

Het Leidse raadslid en schepen Gronovius is hier met zijn twee kinderen afgebeeld in zijn studeervertrek. Het verzamelaarskabinet staat uitnodigend open terwijl verschillende attributen naar onderdelen uit zijn collectie verwijzen: gesteenten en zeesterren in laden op de grond, boeken uit zijn bibliotheek, een elektriseermachine aan de tafelrand geklemd, terwijl de kinderen respectievelijk een herbariumblad en schelp vasthouden. Gronovius zelf toont een vis, die wijst op zijn zeer omvangrijke collectie ichtyologie.

115

5 Behoud

Onder de verzamelingen waren die van de naturalia het meest onderhoudsgevoelig. Door het ontbreken van goede prepareermethoden raakten de objecten snel in verval. Insecten en schimmels hadden het op de droge preparaten gemunt, terwijl door verdamping natte preparaten droog kwamen te staan. Te veel licht en verkeerde lucht deden de rest.

Arnout Vosmaer, de fanatieke verzamelaar van voortbrengselen der natuur, privé en vanaf 1756 voor prins Willem V, schreef zelfs een *Memorie, inhoudende de zaaken, met welke alle reizigers en kooplieden, welke door hunnen zeehandel de vereischte gelegenheid hebben, verder alle liefhebbers der natuurkunde en voortqueekers dezer nuttige wetenschap mij, nevens alle natuurkenners, zouden kunnen verplichten, door het bezorgen van sommige deelen der hier in aangehaalde voortbrengzelen der natuur*(1752).¹ In zes hoofdstukjes behandelde hij de wijze waarop dieren, planten en mineralen verzameld, bewaard en vervoerd zouden moeten worden om heelhuids in zijn verzameling opgenomen te kunnen worden. Bij de grote zoogdieren adviseerde hij zelfs de dieren in hun natuurlijke gedaante op te zetten, 'dat is de huid (nadat het vlees er is uijtgenoomen) met werk of vlas, in teer gedoopt opvullen, en door de pooten van viervoetige dieren een dun koperdraad steeken, waar door zij door het verdere, 't zij in de zon of liever warmen oven ghedroogt, een goede gedaante behouden.' Van een natuurlijke houding was bij opgezette dieren meestal geen sprake. Grotere zoogdieren werden aan de buikzijde geopend, waar de ingewanden werden verwijderd. Vervolgens werden keel en buikholte met zout gevuld waarna het dier aan zijn poten te drogen werd gehangen. Daarna werd het dier opgestopt met hooi of stro en dichtgenaaid. Pas in 1828 werd door Temminck, de eerste directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden, een nieuwe methode geïntroduceerd, namelijk een natuurgetrouwe mal van hout of gemodelleerd hooi waarover de geprepareerde huid getrokken kon worden.²

De beste preparateurs waren de verzamelaars zelf die net zolang experimenteerden tot de houdbaarheid van hun verzameling aanzienlijk verlengd was. Zo ontdekte de Leidse advocaat en verzamelaar Laurentius Theodorus Gronovius (1730-1777) een methode om de huid van vissen te prepareren en die als bladen in een herbarium te bewaren. Temminck vond een conserveringsmanier uit door vissen aan één zijde in de lengterichting open te snijden om van daaruit de graten en het vlees te verwijderen. Aan die zijde werd de vis met 'conser-vatie' ingesmeerd, opgevuld en gedroogd. Ook kunstenaars en artsen/chirurgijns hielden zich met het prepareren, respectievelijk als kunst en als onderdeel van hun vak, bezig.

Hoe er in de loop van een eeuw bij het Naturaliënkabinet werd geprepareerd en geconserveerd is niet precies bekend, al geven de rekeningen voor terpentijn, jenever, korenbrandewijn en kamfer wel een idee. We weten meer over de preparateurs in dienst van het Kabinet, of over hun preparaten die in de verzameling terechtkwamen. Zo verwierf het Kabinet in 1777 een door Jacob Christoph Klöckner (geb. Strasburg 1726/27) opgezette blaauwbok, een dier dat omstreeks 1800 uitgestorven raakte. Na een studie medicijnen aan de Universiteit van Harderwijk en als scheepsarts naar Oost-Indië gevaren te hebben, had hij zich toegelegd op het prepareren van dieren, waartoe hij een speciale techniek ontwikkeld had. Hij legde een privé-verzameling aan en leverde ook aan derden, waaronder prins Willem V. Klöckner had bij een Amsterdamse handelaar in pelterijen de huid van

de blaauwbok aangetroffen en was zelf tot de reconstructie van dit zeldzame dier overgegaan. Het is een van de weinige topstukken uit de collectie van het Kabinet dat nog bewaard is gebleven. In 1842 verkocht het Haarlemse museum dit exemplaar aan het toenmalige Rijksmuseum van Natuurlijke Historie.³

Vanaf de eerste schenkingen die het Kabinet ten deel vielen, was de zorg voor het aan bederf onderhevige materiaal steeds een punt van aandacht. De witte vink die Mr Cornelis Ascanius van Sypesteyn in 1755 de Maatschappij schonk, werd onmiddellijk voor 18 stuivers opgezet, terwijl de zorg voor de leguaan, kaaiman en hagedissen van burgemeester Pieter van de Broek datzelfde jaar werd toevertrouwd aan het lid Pieter Sannié, chirurgijn, stadsvroedmeester en lector in de vroedkunde te Haarlem. In 1759, wanneer de Zierikzeese geneesheer Job Baster (1711-1775) een belangrijke schenking doet, wordt besloten 'dat men van tijd tot tijd de glazen, zooals die daartoe vereischt worden, zal koopen en de insecten in liquor bewaaren, om er dus een behoorlijke collectie van te maaken'. Directeur Cornelis Aarnout van Brakel (1733-1782) wordt verzocht 'de geschenken voor de maatschappij te examineren, en in de daartoe noodige glaazen in behoorlijke orde te brengen'. Dat was hem wel toevertrouwd als eigenaar van een collectie horens en schelpen, opgezette vogels en viervoetige dieren, versteningen en rariteiten. Wanneer in 1767 de Haarlemse doctor Jan Engelman (1710-1782) de huid van een zeer grote miereneter schenkt, wordt aan de secretaris opgedragen 'om het vel zo goed mogelijk te doen bereiden opdat het voor bederf bewaard blijve en naderhand des te beter kan opgezet worden'.

116

In 1762, bij de schenking van de omvangrijke schelpencollectie van Hasselaer en Mossel, werd besloten Willem van Aardenburg, sinds 1758 chirurgijn te Haarlem, te vragen de collectie te verzorgen, waar nodig de alcohol aan te vullen en dieren van insectenvraat te zuiveren. Waarschijnlijk gebeurde dit tot tevredenheid van het bestuur want toen in 1777 de collectie van Jacob Cornelis Sylvius van Lennep werd ontvangen, werd Van Aardenburg 'wegens de groote uitgestrektheid van het kabinet van natuurlijke zeldzaamheden dezer Maatschappij' aangesteld als oppasser over de vogels en de viervoetige dieren. Van Aardenburg ontving hiervoor 100 gulden per jaar. Uit zijn declaraties blijkt dat hij meer deed dan alleen oppassen: hij kocht dieren voor het kabinet, zette ze op en kocht voor het conserveren en prepareren terpentijn en kamfer. Zo zette hij in het jaar van zijn aanstelling konijnen op, een rijstmus, een lepelaar en een Ambonese lorie, terwijl hij voor ruim 31 gulden een West-Indisch varken aankocht en voor 36 gulden een aap. Hij haalde dieren uit het vocht, droogde ze en zette ze op. Een geschubde miereneter werd opgevuld, waarschijnlijk het exemplaar dat Jan Engelman in 1767 had geschonken, terwijl een schildvarken werd 'veranderd'. Ook leverde hij een kastje voor de 'pompadour'.⁴

Waarschijnlijk handelde Van Aardenburg in opgezette dieren. Hij was het namelijk die in 1779 de naturalia uit de collectie van Pieter Teyler van der Hulst overnam, omdat Directeuren van Teylers Stichting dit deel van zijn nalatenschap niet meer de moeite waard vonden. Op 12 november van dat jaar vermelden de notulen dat hij 'de vogels, enige weinige insecten in liquor, de kassen waarin deeze bewaard wierden' voor 70 gulden overnam. Tevens lezen we daar: 'Uit hoofde der veele defecte vogels en de onkosten welke noodzakelijk aan deeze gebrekkelijke verzameling te doen waren, agt men de gemelde een vrij goede prijs te zijn'.⁵ Het is dus niet ondenkbaar dat Van Aardenburg dieren uit de collectie van Pieter Teyler heeft doorverkocht aan de Hollandsche Maatschappij! Van Aardenburg had alleen het opzicht over de vogels en viervoetige dieren, zodat Van Marum zich bezighield met de overige naturalia. Hij bestelde bij de Haarlemse glazenmaker Lieshout dekglasjes en bij de timmerman Braakenburg insectendozen. Verder kocht hij insectenglazen, slangenglazen en stolpen bij de glasmaker Pieter Kibon, spelden voor de insecten, maar ook ankers korenbrandewijn en stopen jenever voor de natte preparaten. Tevens werd 'lack, wasch, fermilioen en andere kleinigheden tot het toemaken van de flessen' aangeschaft. Deze rode afsluitdeksels op de potten waren tot ver in de 19de eeuw in zwang in natuurhistorische verzamelingen. In het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie werden deze felrode afdichtingen, om 'zoo veel het mogelijk is, eenheid van lijnen en kleur daar te stellen', vervangen door een 'met grijs getemperd wit'.

Waarschijnlijk was Van Aardenburg in 1792 te oud om nog een orang oetan te skeletteren, want het dier dat tot dat doel door Arnout Vosmaer, de opzichter van het stadhoudelijke naturaliënkabinet, was geschonken, werd door Van Marum uitbesteed aan zijn vriend Stephanus Johannes van Geuns (1767-1795), professor in de medicijnen, botanie en physiologie te Utrecht.

Na de dood van Willem van Aardenburg in 1793 werd besloten de functie van preparateur op te heffen, omdat er in de stad geen deskundige voor dit werk te vinden was. Van Marum werd gevraagd iemand uit Amsterdam of elders onder zijn toezicht deze werkzaamheden te laten uitvoeren. De keus viel op Johann Gottfried Voigt, een uit Freiburg afkomstige handelaar in naturalia, die in Amsterdam woonde. In 1785 had deze al 37 verschillende soorten kreeften geleverd en 34 oude kreeften gerepareerd en opgezet voor 107 gulden. Vanaf 1790 deed Van Marum zaken met hem voor Teylers Museum, vooral voor de aanschaf van mineralen en fossielen. Aan het Naturaliënkabinet levert hij tot en met 1815 geregeld opgezette dieren en koopt hij voor Van Marum

op veilingen. Slechts een enkele maal is sprake van het opzetten van een dier of verrichte werkzaamheden voor de Maatschappij. Specifiek preparateurswerk werd enkele malen (1803-1806) uitgevoerd door Hermanus ter Meer (1774-1819) uit Leiden, die naast het vervaardigen van mechanisch bewegende poppen ook dieren opzette.⁶ Hij werkte onder andere voor Coenraad Jacob Temminck, wiens omvangrijke privé-verzameling in 1820 onderdeel uitmaakte van het nieuwe Rijksmuseum van Natuurlijke Historie. Voor het Kabinet zette Ter Meer onder andere een Kaapse bok en een mol op, evenals een rendier, een zebra, een krokodil, een zwaardvis, een ibis, een eekhoorn en enkele apen.

Van 1818 tot en met 1834 wordt het onderhouds- en preparateurswerk aan de verzameling uitgevoerd door Reindert Draak (1786-1866), die het prepareren weer had geleerd van Temminck. Toen zijn leermeester in 1820 directeur werd van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, vond Draak een baan als opzichter van het Burger Weeshuis te Amsterdam, het tegenwoordige Amsterdams Historisch Museum. Op de zolders van dit weeshuis herbergde hij zijn collectie opgezette dieren en wellicht werkte hij daar ook aan de Haarlemse dieren.

Draak zette niet alleen dieren op maar verkocht ook dieren aan het Kabinet, zoals in 1818 voor 8 gulden een opgezette papegaai en in 1834 voor 19 gulden een fraai stuk bloedkoraal. In 1821 declareerde hij 200 gulden voor 'vijftig door mij opgezette en tegens het bederf geprepareerde visschen'. Meestal werkte hij maar enkele dagen per jaar aan de Haarlemse collectie waarvoor hij vier gulden per dag rekende. Niet in alle gevallen was Draak de aangewezen persoon om nieuwe aanwinsten voor de collectie op te zetten. Een collectie Javaanse vogels, die het Kabinet in 1819 cadeau kreeg van Cornelis Pieter Jacob Elout (1795-1843), onder andere kapitein van het Oost-Indische leger, werd namelijk uitbesteed aan Temminck. Op 7 december 1819 schrijft Van Marum aan Elout die in het buitenland verblijft, dat diens vrouw de Javaanse vogels bij hem 'ter conservatie' heeft gedeponeerd.⁷ Drie zouden er, mits goed opgezet, een sieraad voor het kabinet zijn. 'Dan ik heb hier bij aangemerkt, dat het opzetten deezer vogels uit de gedroogde vellen, waaraan ook de pooten ontbreken, door niemand hier te landen kan gedaan worden dan door de heer Temminck, die zulks ten diensten van het Naturalienkabinet der Maatschappij, zooals hij zich bij derzelve bezichtiging verklaarde, wel op zich zoude hebben willen neemen.' Maar dan zou hij wel graag de overige dieren, 'die alleen behalven het gemis der pooten nog meer defect zijn, en voor hem alleen eenige waarde kunnen hebben, om er andere gelijksoortige doch gebrekkige vogels mee te verbeteren'. Mevrouw Elout die van de defecte vogels enkele veren als opsmuk had willen hebben, moest zich nu tevreden stellen met slechts 'pluim'.

Wanneer in 1821 Casper Georg Carl Reinwardt (1773-1854) het Kabinet goed geconserveerde 'vellen' van 62 Javaanse vogels schenkt, is Temminck bereid de vogels naar Parijs te sturen om aldaar opgezet te worden, daar in Holland bekwaame preparateurs ontbreken. Temminck zelf was natuurlijk wel een bekwaam preparateur, maar had als kersverse directeur wel wat anders aan zijn hoofd.

Over de conservatoire problemen waar het Kabinet mee te kampen had, lezen we in een brief uit 1823 van Heinrich Boie (1794-1827), conservator Vertebrata van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, gericht aan Van Marum die waarschijnlijk om raad had gevraagd.⁸ Onderwerp van de brief was de aantasting van de opgezette zoogdierencollectie door insectenvraat. Boie adviseerde een temperatuur van 80° Reaumur (100°) om het insectenbroed te vernietigen. Hij ging er vanuit dat Draak wel bekend was met de droogstoommethode, die ook door Temminck werd toegepast. De dieren behoorden dan wel in de oven te blijven tot deze geheel was afgekoeld. Daarna moesten de preparaten in aparte kasten worden opgeborgen tot aan het begin van de zomer, wanneer de meeste insectenpoppen uitkwamen. De kans bestond namelijk dat sommige insectenlarven zich diep in het preparaat hadden verstopt zodat ze door de hitte in de oven niet bereikt konden worden. De uitgekomen motjes moesten het liefst 's avonds met verlichting worden opgespoord. Bij een positief resultaat zouden de dieren weer in de oven moeten. In de vaste opstelling adviseerde Boie voldoende terpentijn te laten verdampen. Verder diende de collectie zoogdieren tenminste eenmaal per jaar geborsteld en gekamd te worden. De kasten moesten altijd hermetisch gesloten zijn. Het gebruik van kwik- en arsenicumoplossingen vond hij niet alleen nadelig voor de kleur van de preparaten, maar ook voor de gebruiker die uitslag op de huid kreeg.

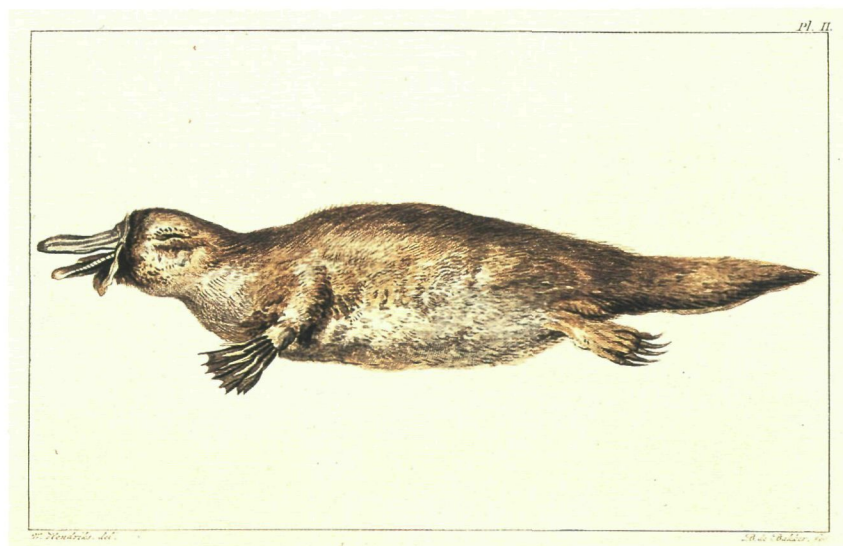
Na 1834 verdwijnt Draak van het Haarlemse toneel. Omdat zijn verzameling opgezette dieren van de zolder van het Burger Weeshuis moet verdwijnen, wordt zijn collectie in 1837 verplaatst naar de Nieuwe Stadsherberg, dit op initiatief van Gerard Frederik Westerman, een van de oprichters van Artis. Daar zijn dan tegen betaling zijn opgezette orang oetan te zien, een olifantskop, struisvogels, kasuarissen, paradijsvogels, de schedel van een nijlpaard, het geraamte van een walvisachtige en vele dieren op alcohol. In 1838 wordt Reindert Draak de eerste directeur van de nieuwe Amsterdamse dierentuin, waarin ook zijn collectie was ondergebracht. Maar door wanbeheer moest hij vier jaar later al weer opstappen. De collectie die nog steeds Draaks eigendom was, werd jaren later verkocht aan de Utrechtse zoöloog Theodoor Gerard van Lidth de Jeude (1788-1863).

Draakje op sterkwater, 18de eeuw (*Zeeuws Museum Middelburg, coll. Zeeuwsch Genootschap, foto A. Verburg*)

Door het geloof in fabeldieren, tot ver in de 18de eeuw, was het lonend om voor verzamelaars vervalsingen te maken in de vorm van een zee-meermin of draakje. De laatste werd meestal vervaardigd van een jonge rog. In 17de-eeuwse natuurhistorische naslagwerken werd al gewaarschuwd tegen oplichters die deze producten op de markt brachten. Het draakje bevindt zich in een glazen pot die met rood geverfd perkament is afgesloten.

118

B. de Bakker naar Wybrand Hendriks, Australisch vogelbekdier, ingekleurde gravure, 1803 (*Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, Haarlem*). In 1803 schonk de Amsterdamse makelaar en amateur-entomoloog Joan Calkoen het nog maar net in Europa bekend geworden vogelbekdier (*Ornithorhynchus paradoxus*) aan het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij. Het British Museum te Londen kreeg het allereerste exemplaar in 1800. Calkoen publiceerde erover in *de Natuurkundige Verhandelingen II* van 1803, waaruit deze afbeelding afkomstig is.

Wybrand Hendriks, De snavel van het Australisch vogelbekdier, 1803, tekening in waterverf (*Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, Haarlem*). Wybrand Hendriks was kunstenaar en opzichter der kunstverzamelingen van Teylers Museum en dus een collega van Martinus van Marum. Van Marum heeft Hendriks meerdere malen gevraagd dieren en fossielen voor publicaties of als afbeelding bij zijn wetenschappelijke correspondentie te vervaardigen. Naar deze tekening verscheen een gravure van de snavel in de *Natuurkundige Verhandelingen* van de Maatschappij.

Na de periode Draak kreeg Jacob Thomas ter Meer (1803-1877), weer een preparateur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden, enkele opdrachten van het Kabinet. In 1836 en 1837 ontving hij 50 gulden 'voor het onderzoek van den staat der opgezette viervoetige dieren en vogels en het aanwenden van conservatiemiddelen om dezelve gedurende meer dan een jaar tegens alle bederf te bewaren en tegens alle insecten te beveiligen, de leverantie der conservatiemiddelen daaronder begrepen.' Hij was een van de tien kinderen van Hermanus ter Meer, en maakte naam door de uitstekende en natuurgetrouwe wijze waarop hij dieren wist op te zetten. In die tijd werden alle museumpreparaten nog in natuurlijke houdingen opgezet: de vogels op takjes of stokjes, de zoogdieren staand, zittend of liggend. Door zijn wetenschappelijk verantwoorde maar ook artistiek aantrekkelijke preparaten werd Ter Meer ook door particulieren gevraagd. Zo werkte hij voor Jan Pieter van Wickevoort Crommelin (1830-1891), die na zijn dood zijn collectie vogels aan het Rijksmuseum legateerde.⁹ In 1851 liet het Kabinet nog een haai bij Ter Meer opzetten.

Van circa 1844 tot 1856 werkte Hendrik Verstraaten voor de Hollandsche Maatschappij. Hij was ook preparateur naast Ter Meer bij het Rijksmuseum, waar hij tot zijn pensioen in 1866 werkte.

Tot slot moet de Utrechtse schilder van bloemen en fruit, Johannes Sonnenberg Gallant (1740-1810), worden genoemd die gespecialiseerd was in het opzetten van vogels, waarvan hij een eigen verzameling had aangelegd. Hij werkte na Utrecht ook in Den Haag en Leiden. Sonnenberg heeft weliswaar nooit opdrachten van de Maatschappij gehad, maar werd wel door Van Marum bij anderen aanbevolen. Zo liet Joan Calkoen, die in 1803 een vogelbekdier aan de Maatschappij schonk, het dier op aanraden van Van Marum zeer waarschijnlijk bij Sonnenberg opzetten. Toen Sonnenbergs collectie van vogels en viervoetige dieren in 1810 werd geveild, kocht Van Marum voor 120 gulden aan objecten. Temminck die niet wist dat Van Marum op deze veiling had gekocht, excuseerde zich in een brief dat hij waarschijnlijk tegen diens waarnemer Voigt had opgeboden ('alleen de laage prijzen waarvoor de voogels verkogt wierden, hebben mij doen overgaan, om eenige objecten op speculatie ter verzending naar Berlijn in te koopen). Alsnog bood Temminck enkele vogels ter overname aan (*Cuculus duratus* voor f 15,-, *Turdus nitens* voor f 20,-, *Perdix coronata* voor f 21,-, *Phasianus pictus* voor f 6,- en Le Caloo a Casque voor f 130,-), niet uit Sonnenbergs collectie, maar uit die van Temminck maar wel door Sonnenberg opgezet. Van Marum antwoordt dat hij niet zonder overleg met de Maatschappij meer voor deze aankoop mag uittrekken en adviseert Temminck de eventuele zending naar Berlijn niet op te houden. Door een toeval zijn we ten dele op de hoogte van waaruit Sonnenbergs collectie bestond. In 1808 biedt hij Lodewijk Napoleon zijn uitgebreide collectie vogels en viervoeters, die uit zo'n 200 exemplaren bestond, voor maar liefst 14.000 gulden, aan. Hij voegde een handgeschreven catalogus toe (*Naamlijst van Boom-, Land-, Slijk- & Watervogels mistgaders Viervoetige Dieren, alles natuurlijk naar de Tekenkunst opgezet door Johannes Sonnenberg Gallant*) die 115 exemplaren beschreef. Naast tal van vogels, levensecht gemodelleerd, was er ook een 'guineesch reetje, bruin met witte vlekjes, schoon gemusculeerd met al zijn articulaties en muscels op't gezigt en op't gevoel, in een vlugge opvliegende houding, tot verwondering van veele liefhebbers'. Ook bevond zich in de collectie een geboetseerde orang oetan, naar een door Sonnenberg opgezet exemplaar voor professor Andreas Bonn te Amsterdam, 'gecouleurd als de natuurlijke, zijnde half levensgroot.'¹⁰ Johan Meerman (1753-1815), directeur-generaal van Wetenschappen en Kunsten, adviseerde de Koning na eerst bij de Utrechtse anatoom Jan Bleuland (1756-1838) en Martinus van Marum advies ingewonnen te hebben. Beiden waren ervan overtuigd dat Sonnenberg een kundig preparateur was en dat zijn verzameling belangrijke stukken bevatte, maar de prijs was onacceptabel hoog; bij een openbare verkoping zou de collectie niet meer dan 2000 gulden opbrengen. Vandaar dat Meerman de koning adviseerde niet in te gaan op het aanbod van een man 'qui a l'effronterie de demander un prix si enorme'. Zoals we zagen kwamen er na Sonnenbergs dood toch nog stukken in de collectie van de Hollandsche Maatschappij terecht.

1 Algemeen Rijksarchief Den Haag (ARA), 2.21.271, nr. 68; M.C. van Leeuwen-Canneman, <i>Inventaris van het archief van de familie Vosmaer 17^e-20ste eeuw</i>, Den Haag 1988, p. 26, nr. 68 2 A. Gijzen, <i>'s Rijksmuseum van Natuurlijke Historie 1820-1915</i>, Rotterdam 1938, zie vooral hoofdstuk VI (Eenige bijzonderheden over de wijze van praepareeren, etiketteeren, bewaren en opstellen der voorwerpen, p. 195 e.v.) 3 A.M. Husson & L.B. Holthuis, On the type of Antilope leucophaea Pallas, 1766, preserved in the collection of the Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, Leiden, in: <i>Zoologische Mededelingen</i> 44, nr. 11, 1969, p. 148-157.	4 RANH, archief HMW, plaatsingsnummer 444, nr. 265 (kwitanties) 5 Teylers Museum, Archief Teylers Stichting, nr. 610 (kasbewijzen) 6 L.B. Holthuis, <i>Rijksmuseum van Natuurlijke Historie 1820-1958</i>, Leiden 1995, p. 36-37 7 RANH, archief HMW, plaatsingsnummer 444, nr. 71 (afschriften uitgaande brieven) 8 RANH, archief Martinus van Marum, plaatsingsnummer 529, nr. 14 (briefwisseling A-B) 9 idem noot 6, p. 37 10 Algemeen Rijksarchief Den Haag, Staatssecretarie Lodewijk Napoleon, SS 124

CATALOGUS
Van een Uitmuntend Kabinet van
NATUURLYKE
ZELDZAAMHEDEN,

Bestaande in

Een zeer groote Collectie van ongemeene Fraaye Oost-
en West Indische CAPPELLEN in Doozen, extra
Ordinaire INSECTENS in Flessen met Liquor,
Opgezette VOGELN en GEDIERTENS, fraaye
HORENS en DOUBLET - SCHELLEN,
ZEEGEWASSEN, MINERALEN en Ver-
steende Zaken en veelerlei andere soorten.

Mitsgaders een schoone Verzameling van Physische, Op-
tische, Astronomische, Mathematische en Geometrische

INSTRUMENTEN,

in allerlei soorten, en zeer zindelyk geconditioneert,

Voorts een VORSTELYK

KONST-KABINET,

Wyders Verscheide zeer Kostbaare

RARITEITEN EN GALANTERIEN,

Waar onder Curieuse Goude HOROLOGIEN, Franse
PENDULE en TAFEL-HOROLOGIEN, Superbe
Antique RINGEN met Konstig gesneede GE-
STEENTENS; en een meenigte van andere
KOSTBAARHEDEN, fraaye Engelse
LAKWERKEN, &c.

Alle het welke Verkogt zal werden op Woensdag
den 9 December 1778. en volgende dagen, 's mor-
gens ten 9, en 's namiddags ten 3 uuren, ten
Huize van *A. Dankmeyer*, Casteleyn in 't Oude-
zyds Heeren Logement.

Door de Makelaars

JACOB POSTHUMUS,
PIETER POSTHUMUS,
THEODORUS VAN OTTEN,
PIETER POSTHUMUS JACOBSZ., En
GERRIT CRAMER JANSZ.

By wien de *Catalogus* te bekoomen zyn, mits betā-
lende 4 Stuivers voor den Armen.

Allies twee dagen te vooren te zien.

Veilingcatalogus van 'een Uitmuntend Kabinet van Natuurlyke Zeldzaamheden', Amsterdam 1778 (*Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, Haarlem*)

Op deze veiling van 9 december en volgende dagen in het Oudezijds Heerenlogement te Amsterdam bracht de Hollandsche Maatschappij honderden nummers naturalia in, die samen 533,15 gulden opbrachten. Deze verkoop had waarschijnlijk te maken met de herinrichting van het Kabinet op een nieuwe locatie.

121

6 Acquisitie

Het verzamelbeleid van de Hollandsche Maatschappij is voor het Naturaliënkabinet zeer wisselend geweest. Met de komst van Van Marum leek het even duidelijk welk type collectie Directeuren voor ogen stond. Dat betekende een gericht aanschafbeleid, wat uiteraard financiële consequenties had. De politiek instabiele periode met een neerwaartse economie zorgde niet voor een kas die alles mogelijk maakte, zeker niet met Directeuren die vaak verzuimden hun jaarlijkse bijdragen te betalen. Dit in tegenstelling tot Teylers Museum, waar vanuit het legaat van de stichter, jaarlijks tienduizenden guldens besteed konden worden; en dat deed Van Marum graag. Maar vanaf 1778 tot en met 1785 was er ook bij de Hollandsche Maatschappij veel mogelijk, wat we zien aan Van Marums aankopen in binnen- en buitenland, direct bij particulieren of op veilingen. 'Doch naarmate vervolgens het jaarlijksch inkomen der Maatschappij verminderde, stond het hem [Van Marum] ook al minder en minder vrij, soortgelijke aankopen te doen waartoe ook nadat de meeste Naturaliënkabinetten die voormaals zoo te Haarlem als in andere Hollandsche steden plagten te bestaan, grootendeels verkocht waren en al minder en minder voorkwamen'.¹ Uit dit citaat van Van Marum zelf blijkt niet alleen dat geld een rol speelde, maar ook dat het aanbod voor een museum in wording steeds minder werd.

Schenken bleef de goedkoopste manier van verwerven, ruilen kwam zelden voor, en aankopen werden voornamelijk op veilingen gedaan of bij naturaliënhandelaren. Voor de Hollandsche Maatschappij was dat in de periode 1785-1815 J.G. Voigt, die voor Teylers Museum, dus voor Van Marum in de periode 1790-1812 actief was. Een handelaar die eveneens aan beide Haarlemse instellingen leverde was August Adam Krantz (1809-1872), stichter van het nog altijd bestaande geologisch-mineralogisch handelshuis te Bonn. In 1853 en 1857 kocht Van Breda voor de Hollandsche Maatschappij bij hem een verzameling kristallen in kristallen, waarschijnlijk naar aanleiding van de in 1851 uitgeschreven prijsvraag over het voorkomen en ontstaan van deze 'gekristalliseerde delfstoffen binnen andere insgelijks gekristalliseerde, doch in vorm en bestanddeelen verschillende delfstoffen'.

Veilingen

Van 9 tot en met 12 december 1778 vond in Amsterdam, in het Oudezijds Heerenlogement, de al gememoreerde veiling plaats '*van een Uitmuntend Kabinet van Natuurlyke Zeldzaamheden*'² Uit de bewaard gebleven catalogus en een creditnota met de opbrengsten wordt duidelijk dat de Hollandsche Maatschappij een groot deel van de te veilen voorwerpen had ingebracht.

De kersverse Van Marum begon zijn loopbaan bij het Kabinet dus met een grote opruiming. Na aftrek van advertentiekosten en drukkosten van de catalogus bleef er ruim 422 gulden voor de Maatschappij over. Naast schenkingen en aankopen van particulieren waren veilingen de manier om de collectie uit te breiden of delen ervan af te stoten. Tussen 1778 en 1820 kocht Van Marum op tientallen veilingen voor het Kabinet van de Maatschappij (zie bijlage). Soms bood hij op dezelfde veiling ook voor Teylers Museum, kocht hij in opdracht van derden of iets voor zichzelf. In een aantal gevallen gaf Van Marum de opdracht aan een waarnemer, die het beoogde voor een afgesproken prijs probeerde te verwerven.

Vergelijken we de geannoteerde catalogus van de veiling van naturalia van Martinus Houttuyn uit 1787 met de

17 $\frac{30}{11}$ 73.

Van Syn Well. E.
De Heer J. Hope.

Drie Kassetten met Simplicia
bestaande in diverse Flouten,
Wortelen, Basten, Laaden,
Gumma, &c.

Anno 1775. den 27 Junii.

Van de Heer Job Baster
van Aierikkee by Legaat-ontvangen.

Drie Kassetten met opgerotte vogel,
Capellen, Tarantula &c.

Een Kassetten met Grootwerk van
Bloemen &c.

Een glaasje Korn op een roeststuk
met twaalf diverse gouden Libber-
Vesfen.

N.B. De Vesfen zijn dood.

Anno 1773

Van Syn Well. E. De Heer
Falkoer:

een groot Flam. Doublet, met
een Baard; uit de middellandse
zee.

een stuk van een versteende
Boomwortel

een stuk van Loof van Iepaalen,
van wortelen doorknaagt.

en een stuk florentynse Marmor,
(Graptolgythum ruderale L.) ongeslijpt.

Anno 1772. 25. April.

Van de Heer A. Vosmar;

Enige Flessen met Gedierten
Insecten &c. waaronder

Een Surinaamse Luyard.

Een dito Mier-Ceter.

Een Armadil.

Enige Schilders of Dorschmijden.

Een Pratel slang van Surinamen.

Een Algod Stang.

Een Pipal. en verskeide andere
Slangen; Slagediisen; en
eenige vruchten, als Cachoou,
facaos &c.

Anno 1771.

Door den Well. E. Geb. Heer Jay
van Breukelerwaart.

Enige Steenen en Mineralien
waaronder verscheide stukken
Lava van de Berg Vesuvius.

Swavel, Asch &c. van de Berg
Vesuvius.

Enige stukken van de Grotte
van Antiparos in den Archi-
pel.

afrekening voor de Hollandsche Maatschappij, dan blijkt Van Marum 108 nummers gekocht te hebben, terwijl er aan het Kabinet maar 57 nummers in rekening worden gebracht.³ Een brief aan de heer Wijnhold te Bremen, enkele dagen na Houttuyns veiling, verklaart veel:

'In deeze ontfangt UwEd het lijstje van hetgeen ik op de verkoping van Dr Houttuyjn ingevolge uwe opgaave gekocht heb voor de daarbij gestelde prijzen.' Sommige nummers had Van Marum niet gekocht, omdat de voorwerpen te slecht waren, de prijzen te hoog of 'ben ik verplicht geweest voor het Cabinet der Holl. Maats. te koopen hetgeen onder mijne directie staat. De Walvisch no 109 pag. 11 heb ik laten loopen voor f 90 om dat mij dit stuk te veel bedorven scheen. Een koopman in naturalien heeft dezelve gekocht, en zegt dat hij dit stuk vrij wel bevindt (schoon mij de troebelheid van het vocht het tegendeel deed denken). Hij wil dezelve voor 10 dukaten verkopen. Zo UwEd dezelve tot die prijs verlangt, gelieft het mij te melden. De brilslang No 200 was te slegt, ik liet dus deeze vaaren voor f 16-:-, hoopende het volgende No 201 te kunnen koopen, dan deeze liep tot 50 gulden waar voor hij te klein was. De bovengemelde koopman [J.G. Voigt] verzekert mij een Brilslang voor 10 Dukaten te kunnen bezorgen, die veel schooner dan de verkochte is. Ook heeft hij een kleine wel getekende brilslang voor twee ducaten.'⁴

Omdat het kopen op zulke veilingen om specifieke kennis en ervaring vroeg, deden verzamelaars wel vaker een beroep op kenners der natuurlijke historie. Zo bezocht Johannes le Francq van Berkheij de veiling van Laurentius Theodorus Gronovius (1778) om te bieden voor de Dordtse verzamelaar Paulus Knogh, die Berkheij had geschreven: 'De bepaaling der prijs laat ik ieder in zyn soort aan Uedle over, als kennende UE dezelve ongelijk beeter dan ik [...].' Ook Houttuyn had Berkheij ingeschakeld om voor hem te kopen. Maar op de veilingdag waren de prijzen zo hoog dat beide heren veel objecten aan hun neus zagen voorbij gaan. Houttuyn schreef een week later teleurgesteld: 't Verwondert mij zeer dat de zaaken zo hoog gelooopen zijn, op de bewuste verkooping. Ik had gehoopt, tenminste nog een stukje of twee van de mineraalen te zullen bekomen. Dat Ued. Evenwel nog de aerdens &c gekogt heb is mij zeer aangenaam, en wil'er gaarne in participeeren.'⁵

Ruil

In 1802 maakte Martinus van Marum een vier maanden durende reis door Duitsland, Zwitserland en Frankrijk, waarin hij tal van aankopen deed voor Teylers Museum, met eigen ogen de geologie van de Alpen kon bestuderen en vriendschap sloot met invloedrijke Franse geleerden. In september verbleef hij te Parijs waar hij in het Muséum d'Histoire Naturelle kennismaakte met de directeur van de naturaliënafdeling, Etienne Geoffroy St. Hilaire (1772-1844). Het lukte hem een ruil van opgezette zoogdier- en vogelduplicaten tussen het Parijse museum en het Haarlemse Naturaliënkabinet af te spreken. In zijn reisjournaal had Van Marum een lijst van ruim 60 dieren opgenomen die in Haarlem ontbraken, maar met de kanttekening dat vele dieren in Parijs slechter waren opgezet (zoals de leeuw, panter, koedoe, blaauwbok en verschillende apen) en dat vele soorten door meerdere exemplaren waren vertegenwoordigd, waardoor deze afdeling rijker leek dan ze in werkelijkheid was. Toch werden er zo'n tien dieren uit de depots geselecteerd, waarvan een jaguar (*Felis onca*), poema (*Felis concolor*), brulaap (*Bonia seniculus*), stekelvarken (*Hystrix prehensilis*), miereneter (*Myrmecophaga jubata*), *Ardea pavonica* en *Palamedea cornuta* in januari 1803 Haarlem bereikten. Curieus is het dat het hier helemaal niet ging om een ruil tussen duplicaten van beide musea, maar dat Parijs geïnteresseerd was in een negental dieren uit het kabinet van Christianus Paulus Meijer, een Amsterdamse linnenkoopman, die vermoedelijk uit de collectie van Albertus Seba zouden stammen, en die 4 oktober 1802 en volgende dagen geveild zouden worden. Op 25 april 1803 schrijft Geoffroy St. Hilaire dat het lange tijd geleden is dat zo'n interessante zending het museum bereikte.⁶

Schenkingen

Een deel van de collectie werd verkregen door contacten met bestuursambtenaren van de Verenigde Oost-Indische en West-Indische Compagnie, meerdere malen aangestuurd door het bestuur van de Hollandsche Maatschappij dat door middel van lijsten haar wensen kenbaar maakte. Soms kwam het verzoek van de ambtenaar zelf, zoals in 1791 toen David Joan Smith, raad ordinair van Nederlands-Indië, voorstelde een lijst samen te stellen van de naturalia uit Oost-Indië die in het Kabinet ontbraken. Binnen enkele maanden had Van Marum de desiderata klaar en stuurde hij de lijst naar Smith en naar Hendrick van Stockum, directeur-generaal van Nederlands-Indië. Uiteindelijk hebben deze lijsten maar weinig voor het Kabinet opgeleverd. De aanleg van identieke verzamelingen te Leiden en Amsterdam deden deze bron voor Haarlem in de loop van de 19de eeuw geheel opdrogen. Tot 1795 waren de stadhouderlijke verzamelingen de grote concurrent. Dieren uit Afrika werden met schepen van de Oost-Indische Compagnie door de gouverneur van Kaap de Goede Hoop aangevoerd, dieren uit Azië kwamen meestal via de Oost-Indische Compagnie-bezittingen in Bengalen, Ceylon, Japan, Molukken en andere Oost-Indische eilanden. De Zuid-Amerikaanse dieren werden voornamelijk uit Suriname opgestuurd. De opzichter van de verzamelingen, Arnout Vosmaer, had een speciaal formulier ontworpen, waarop hij uiteenzette welke zaken uit de overzeese vestigingen voor de stadhouder van belang waren.

Gouverneur-generaal Van der Parra schreef in 1766 dat hij bereid was de 'natuurproducten' op te sturen, maar dat hij nog niets ontvangen had, ondanks het versturen van Vosmaers formulieren naar de Compagnie vestigingen 'om de Oost, West en Noord van Indië gelegen.' Op den duur wierp dit systeem wel zijn vruchten af.⁷

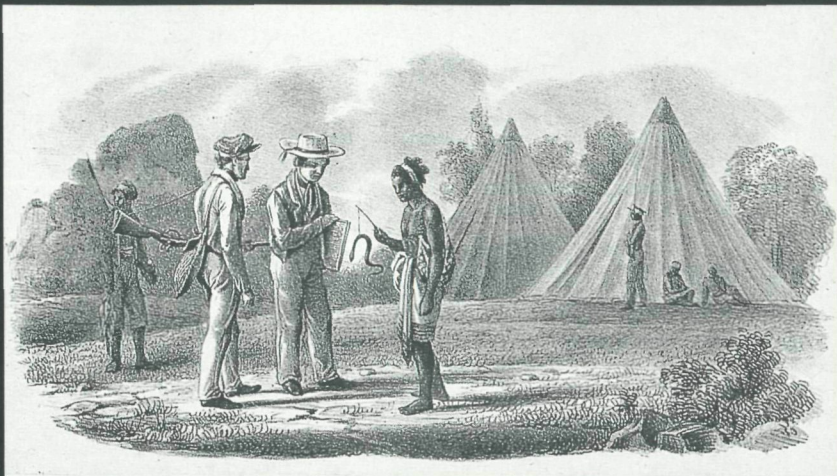
Temminck probeerde vanaf de oprichting van het Rijkmuseum van Natuurlijke Historie meteen Nederlanders in het buitenland te interesseren om voor het museum materiaal te verzamelen. Ook werden er door het museum mensen uitgezonden om zoölogische collecties voor de instelling te verkrijgen. De meesten waren leden van de in 1820 bij koninklijk besluit ingestelde Natuurkundige Commissie. Het doel was het bestuderen van de natuurlijke historie van Nederlands Oost-Indië en het ter plekke verzamelen van collecties voor het Rijkmuseum van Natuurlijke Historie. Hoewel een groot deel van de leden in het buitenland stierf, heeft de Commissie in de dertig jaar van haar bestaan zeer belangrijk materiaal voor het museum bijeengebracht. Ook regeringsambtenaren die naar de tropen werden uitgezonden, kregen meer dan eens instructies mee om natuurhistorische voortbrengselen te verzamelen. In 1822 eindigde Temminck zijn jaarverslag 'met het verzoek aan Uwe Exellentie om de bevelhebbers in onze volksplantingen, en de residentien op afgelegene eilanden, voornamelijk die op Japan, Macasser en zodanig persoon als in het Chineesche rijk de belangen der Nederlanden behartigd, uitnodigen, om ter plaatse hunner residentie zoo veel mogelijk zijn zal verzamelingen te maken van al het voorkomende in de drie rijken der Natuur, en de bijeenverzamelde voorwerpen, bij iedere gelegenheid naar het moederland overtezenden'.⁸

Voor deze buitenlandse 'correspondenten' schreef Temminck in 1825 een boekje 'hoedanig te handelen met voorwerpen van Natuurlijke Historie, ten einde dezelve behoorlijk te verzenden en voor verderf te bewaren'. Om het verzamelen te stimuleren werden gereedschappen, kisten en flessen ter beschikking gesteld en autoriteiten verzocht gratis spiritus af te staan.⁹ Toen in 1815 Temminck en Van Marum als waarnemend directeuren van 's Lands Kabinet fungeerden, vroegen zij de minister al kisten met verzamelbenodigdheden te mogen laten maken om deze aan verzamelaars in Suriname, Curaçao en aan de kust van Guinea mee te geven.¹⁰ Deze professionele aanpak verhinderde de Maatschappij om op eenzelfde manier collecties uit het buitenland bijeen te brengen, zodat het haar verzamelbeleid op den duur verlegde naar de inlandse fauna. Alleen door het in 1840 uitschrijven van de vraag om aan een *Nautilus pompilius* met dier te komen, bewoog de Maatschappij zich weer even op het verzamelterrein van het Rijkmuseum van Natuurlijke Historie. Eén exemplaar werd in 1842 door Guillaume de Serière, gouverneur van de Molukken, cadeau gedaan. Hoewel op het moment van de vondst E.A. Forsten, lid van de Natuurkundige Commissie, net bij de Serière logeerde, ging de schelp met inhoud toch naar Haarlem en niet naar Leiden. Forsten schreef daarover aan Van Breda (Ambon 3-6-1842)¹¹:

'Gisteren werd dit exemplaar nog levend aan ZEdle gebragt. ZEdle liet mij, die thans ten zijnen huize logeert dadelijk roepen; met verwondering en niet zonder jaloersheid beschouwde ik het zelve en vroeg het dadelijk aan voor het museum te Leiden, doch jawel, daartoe had ZEdle volstrekt geene ooren na, maar wilde het naar Berlijn of Parijs zenden, daar ZEdle ontevreden op ons Gouvernement is en daarom geene genegenheid voor deszelfs instellingen heeft. Het exemplaar toch gaarne in Holland willende zien, kwam mij de annonce der Haarlemmer Maatschappij in de Konst en Letterbode van 1840, welke ik voor eenigen tijd door den heer Susanna [directeur RMNH] ontvangen had, voor den geest en na met weinig moeite en mooipraten gelukte het mij eindelijk den Gouverneur over te halen om hetzelve aan den Maatschappij, dat toch een particulier genootschap was ten geschenke te zenden, natuurlijk dat ZEdle geen aanspraak op de uitgelofde premie zal maken. [...] Was het eerst bij mij gekomen of had ik hetzelve onderweg kunnen praaieren, voorzeker had den Gouverneur het niet gekregen, want nu vrees ik met het monopoliserende museum te Leiden onaan-genaamheden te zullen krijgen, doch ik heb mijn best gedaan en het komt dan tog nu in Holland.'

Dit voorval illustreert duidelijk dat Leiden een concurrerende instelling was geworden, zelfs als het maar om één object ging. Trouwens, ook Artis deed vanaf 1838 mee als het ging om collecties verwerven. Meerdere malen bedacht De Serière ook het Koninklijk Zoologisch Genootschap 'Natura Artis Magistra' te Amsterdam, onder andere met schelpen en een zee-koe.¹²

Ook tussen de Hollandsche Maatschappij en het Zeeuwsch Genootschap moesten sommige schenkers, lid of directeur van beide instellingen, een keuze maken. Adriaan Moens (1728-1792), directeur-generaal van Nederlands-Indië, stuurde in 1788 een stuk versteend hout, gevonden in een rivier in het district Cheribon op Java, naar het Naturaliënkabinet. Tegelijkertijd kwam zo'n stuk in Zeeland aan, maar dan nog vergezeld van een 'frij gewerkt kasje met laaden, waar in verscheidene schulpen'. In 1790 deed Moens de Maatschappij enkele stukken Japans papier cadeau, maar datzelfde jaar schonk hij ook een Japans tafelklokje aan het Zeeuwsch Genootschap. In 1782 had Moens al een Egyptische mummie richting Zeeland laten gaan. Commissaris-generaal De Mist stuurde in 1805 daarentegen veel naturalia en etnografica uit Zuid-Afrika naar de Hollandsche Maatschappij en slechts één gevlochten drinknapje naar het Zeeuwsch Genootschap.¹³ Uit de reacties van buitenlandse leden en directeuren op schrijven van de eerste secretaris Van der Aa en de

W.T. Gordon naar P. van Oort, *Onze legerplaats in vlakke Wienoto, uit: Verhandelingen over de natuurlijke historie der Nederlandsche Overzeesche bezittingen (...), 1839-1841 (Teylers Museum)*

De Natuurkundige Commissie in Nederlandsch-Indië was in 1820 ingesteld om de wetenschappelijke kennis 'van de voortbrengselen der Natuur, in die landen, uit te breiden.' De bestudeerde planten, dieren, fossielen en mineralen werden in het nieuwe Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden ondergebracht. Een van de leden, P. van Oort, legde op Timor een scène vast waarin een slang aan de Commissie wordt overhandigd.

latere kabinetsdirecteur Van Marum blijkt dat de meesten van hen gevraagd was naturalia naar Holland te verschepen. Omdat de collectie groeide en de kans op dubletten toenam, vervaardigde Van Marum een naamlijst van alle voorwerpen in het Kabinet, die in drie delen in de *Natuurkundige Verhandelingen* (1805-1806) werd opgenomen.²⁴ Uit de inleiding blijkt dat de inventaris vooral was opgesteld voor hen die van plan waren het Kabinet iets te schenken zodat men kon zien wat er nog ontbrak. Hij beloofde de namen van de schenkers en hun objecten voortaan in de *Verhandelingen* te zullen publiceren en bovendien hun namen in het Kabinet bij de schenkingen te vermelden.

De lijst bevatte naast de Latijnse namen volgens de 13de editie van de *Systema Naturae* zoveel mogelijk de Hollandse en Franse namen, de laatste volgens Buffon met de nummers van de platen uit diens *Histoire naturelle générale et particulière*, en uit *Die Säugethiere in Abbildungen nach der Natur* van J.C.D. von Schreber. Uit deze tussenstand weten we dat de collectie bestond uit zo'n 130 soorten opgezette zoogdieren, evenals een twaalfstal skeletten en schedels, 525 soorten vogels, 270 soorten vissen, 150 soorten reptielen en amfibieën, een vijftigtal slangen, bijna 600 soorten schelpen, 220 soorten koralen, sponzen en dergelijke, 70 soorten kreeftachtigen en een tiental soorten wormen. Helaas is de waarschijnlijk zeer omvangrijke collectie insecten niet op deze wijze door Van Marum ontsloten.

- 1 RANH, Archief Martinus van Marum, plaatsingsnummer 529, nr. 9 (*Van Marum's betrekkingen tot de Hollandsche Maatschappij*, etc.)
- 2 Archief HMW, losse stukken
- 3 Met dank aan de heer dr M. Boeseman, Houttuyn-kenner, die mij op de geannoteerde catalogus van Martinus Houttuyn in de Koninklijke Bibliotheek wees.
- 4 RANH, Archief Martinus van Marum, plaatsingsnummer 529, briefwisselingen.
- 5 R.P.L. Arpots, *Vrank en Vry, Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812)*, Nijmegen 1990, p. 48-49.
- 6 Gepubliceerde brieven in: E. Lefebvre & J.G. de Bruijn, *Martinus van Marum. Life and work*, Vol. VI, Leiden 1976, p. 110-112.
- 7 Th.H. Lunsingh Scheurleer, De stadhoudertelijke verzamelingen, in: *150 jaar Koninklijk Kabinet van Schilderijen, Koninklijke Bibliotheek, Koninklijk Penningkabinet*, Den Haag 1967, p. 24.
- 8 Over de Natuurkundige Commissie: A. Gijzen, 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie 1820-1915, Rotterdam 1938, p. 86 e.v.; M.J. Sirks, *Indisch Natuuronderzoek*, Amsterdam 1915, p. 86-140.
- 9 C.J. Temminck, *Voorschrift, hoedanig te handelen met voorwerpen van Natuurlijke Historie, ten einde dezelve behoorlijk te verzenden en voor bederf te bewaren*, etc., Leiden 1835, 28 pp.
- 10 A. Gijzen, 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie 1820-1915, Rotterdam 1938, p. 79
- 11 Teylers Museum, Archief J.G.S. van Breda nr. 2356, 1 omslag met correspondentie over *Nautilus pompilius*, 1842-1843.
- 12 A.N. van der Bijl, *De malacologische collectie van Artis 1838-1900*, Amsterdam 1992 (scriptie Reinwardt Academie), p. 38
- 13 Zie aanwinstenlijsten in Zeeuws Archief, archief Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (aanvraagnr. 26.1), inv.nr. 135, p. 7-11; zie ook J. van Campen, *Vervolg op: De Haagse jurist Jean Theodore Royer (1737-1807) en zijn verzameling Chinese voorwerpen*, Amsterdam 2000, p. 82-83.
- 14 Naamlyst van het Naturalien-Kabinet van de Bataafsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, *Natuurkundige Verhandelingen Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*, deel 2, stuk 1, 1803, deel 3, stuk 1, 1806, deel 3, stuk 2, 1807. Reprint in: E. Lefebvre & J.G. de Bruijn, *Martinus van Marum, Life and Work*, Vol. V, Leiden 1974, p. 299-376.

Japans tafelklokje, geschonken aan het Zeeuwsch Genootschap door Adriaan Moens (*Zeeuws Museum Middelburg, coll. Zeeuwsch Genootschap, foto A. Verburg*)

In 1790 schonk Adriaan Moens (1728-1792), oud-directeur-generaal van de VOC in Batavia, een Japans klokje aan het Zeeuwsch Genootschap. Hierbij hoort een handgeschreven verhandeling over de klok uit 1794, waarin het genootschapslid H. Kluit van Rhynsaterswoude ingaat op de begrippen tijd en tijdwaarneming in verschillende culturen. Zo blijkt dat dit klokje bij het Zeeuwsch Genootschap vooral als studieobject werd gezien en een rol speelde bij kennisoverdracht.

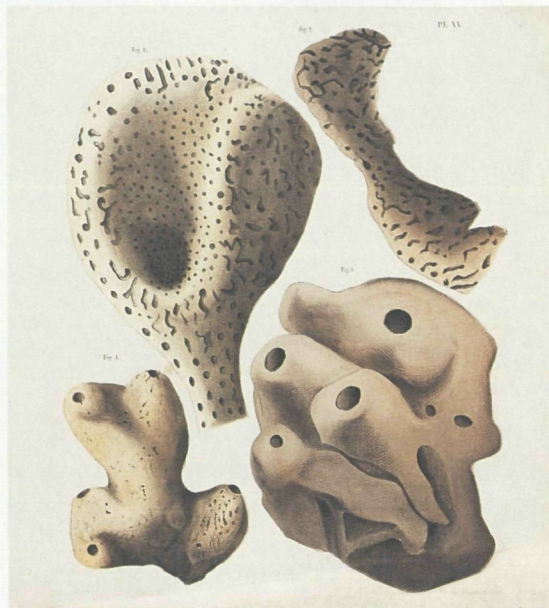
Egyptische mummie, geschonken aan het Zeeuwsch Genootschap door Adriaan Moens (*Zeeuws Museum Middelburg, coll. Zeeuwsch Genootschap, foto A. Verburg*)

Adriaan Moens (1728-1792), een van de directeuren van het Zeeuwsch Genootschap maar ook van de Hollandsche Maatschappij, schonk Zeeland in 1782 een Egyptische mummie. Mummies waren geliefde, maar zeldzame verzamelobjecten. Het Zeeuwse exemplaar is van een ongeveer 7-jarig kind uit de Ptolemeeëntijd, de drie laatste eeuwen voor Christus.

P. Duchassaing de Fonbressin & G. Michelotti, *Spongiaires de la Mer Caraïbe*, in: *Nat. Verh. HMW*, XXI, 2^e verz., 1864
(Teylers Museum, Haarlem)

Een grote collectie sponzen, afkomstig uit de Caraïbische Zee, nu nog aanwezig in het Zoölogisch Museum, was een van de laatste schenkingen aan het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij.

7 Sluiting

127

Het is verwonderlijk dat toen Van Breda, de kabinetsdirecteur en secretaris van de Hollandsche Maatschappij, in 1864 eervol ontslag kreeg, men na zijn vertrek pas merkte hoe het Kabinet er voor stond. De bestuurskamer was naast die van de collectie gelegen, dus de geheel verwaarloosde collectie had men toch eerder kunnen aanschouwen dan op het moment dat Van Breda zijn sleutel had ingeleverd. Misschien dat het zittende bestuur er al langer niet meer het echte nut van in had gezien, maar dat bij het aantreden van de nieuwe, jonge en energieke secretaris Edouard Henri von Baumhauer (1820-1885) hun ogen opeens werden geopend: mot in de dieren en geen alcohol meer in de flessen. Von Baumhauer kreeg niet alleen de opdracht over het voortbestaan van de collectie te adviseren, ook moesten er vele tijdschriften worden ingebonden, boekenkasten worden gemaakt en hoognodige reparaties aan het gebouw worden uitgevoerd. Ook werden direct na Van Breda's aftreden de klerk en de knecht van de Maatschappij de wacht aangezegd, wat wijst op tal van misstanden die rechtgezet dienden te worden.

Von Baumhauer installeerde een commissie, die absoluut met kennis van zake een uitspraak over de status van het Kabinet kon doen.¹ Hierin hadden namelijk zitting Directeur Mr J.P. van Wickevoort Crommelin, zelf groot vogelverzamelaar, en de leden Hermann Schlegel, directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden, Claas Mulder, hoogleraar in de Natuurlijke Historie te Groningen en Pieter Harting, hoogleraar in de Dierkunde te Utrecht. Op 27 maart 1866 brachten zij gezamenlijk een bezoek aan het Kabinet en de daaropvolgende vergadering werd al verslag uitgebracht. Hoewel er enkele voorwerpen in goede staat verkeerden, hadden vele hun waarde door ouderdom en slechte verzorging verloren. Het Kabinet mocht in die staat niet blijven, 'dewijl het de eer der Maatschappij, die teregt zoowel binnen- als buitenlands als wetenschappelijke inrigting hoog staat aangeschreven, in de waagschaal zoude stellen. Was men van plan het Kabinet te behouden, dan moest de verzameling door aankoop weer worden aangevuld en uitgebreid, wat veel zou kosten, tenminste ook het salaris van een conservator. Wilde de Maatschappij daar niet aan, dan kon men het beste maar alles opruimen, op de voorwerpen na die in de *Verhandelingen* waren gepubliceerd; die konden aan een Rijksinstelling worden overgedragen. Na uitvoerige discussies, omdat sommigen wel een deel wilden afstoten maar niet het hele Kabinet opheffen, werd op 21 april 1866 toch besloten van voortzetting af te zien. Alles in een keer publiek te verkopen, leek hen geen goed idee omdat dit een slechte indruk op de buitenwacht zou maken. De secretaris en Van Wickevoort Crommelin stelden voor de insecten, de lagere dieren, schelpen, vissen en amfibieën in te brengen op een veiling van naturaliën, die binnenkort zou plaatsvinden, en waarbij dan niet de naam van de Maatschappij genoemd mocht worden. Claas Mulder kreeg de preparaten van een walvis-embryo die hij voor de Maatschappij gemaakt had, en een aantal dieren zou men aan kunnen bieden aan de stad Haarlem voor het onderwijs in de natuurlijke historie aan de Hogere Burgerschool.² Door aanname van dit voorstel op de directieurenvergadering van 18 juni 1866 leek definitief het doek gevallen te zijn voor de verzameling, waar buitenlandse reizigers vroeger niet over uitgeschreven raakten.

Hoewel men de vuile was zoveel mogelijk binnenskamers hield, lekte het debacle van het Kabinet toch uit. In oktober van dat jaar was er een schrijven van de directeur en oprichter van het Genootschap *Natura Artis*

Magistra, Gerardus Frederik Westerman, die aardig geïnformeerd was over de Haarlemse situatie. Hij vond ook dat men het Kabinet maar beter kon opruimen, des te meer daar de collecties te incompleet waren om bij de huidige stand van de wetenschap nog als een zoologisch museum beschouwd te kunnen worden. De toestand van het meeste materiaal was trouwens zo slecht dat het beneden de waardigheid van de Maatschappij was om dit alles te blijven tentoonstellen. De collectie droeg volgens hem de sporen van 'bederf en sloping, deels door het licht, deels door roofinsecten te weeg gebracht.' Een uitzondering vormden de schitterende preparaten van de butskop, vervaardigd door Vrolik, en een collectie sponzen, over welke door P. Duchassaing de Fonbressin en G. Michelotti nog maar net in de *Natuurkundige Verhandelingen* waren gepubliceerd. Hij stelde voor dat Artis de totale collectie overnam met het recht onbruikbare stukken te vernietigen, en dat de rest werd geëxposeerd met vermelding dat zij het eigendom van de Maatschappij was en door haar in bruikleen was gegeven. In ruil voor deze transactie zou Artis een collectie mineralen en ertsen van een zekere Van Rossum afstaan en daarboven nog een vergoeding van 600 gulden betalen.

Nu toch al tot verkoop was besloten, was een lichte koerswijziging geen probleem meer: alles naar Artis, behalve de voor het Haarlemse onderwijs toegezegde voorwerpen. De mineralen werden natuurlijk niet afgeslagen maar kregen geen plaats meer aan het Spaarne; ze werden de nieuwe secretaris voor zijn privé-collectie cadeau gedaan. Omdat men de voorgestelde 600 gulden wat weinig vond, werd 800 gulden gevraagd, waar Westerman mee akkoord ging. Op 19 november 1866 deelde Von Baumhauer mee dat enkele dagen eerder de inhoud van het Kabinet naar Amsterdam was overgebracht.

In Amsterdam was men blij met de aanwinst, waarmee de verzameling schelpen, korallen en sponzen, amfibieën en dierschedels aanmerkelijk was verrijkt, 'en dat wel voor eene betrekkelijk zeer geringe geldelijke opoffering', aldus de voorzitter van het genootschap. Misschien wel door Westermans speciale interesse in de butskop en gepubliceerde sponzen, had men in Haarlem besloten deze nog even te houden, maar uiteindelijk zag men in dat ze daar helemaal geen nut voor de wetenschap zouden hebben. Ze werden hetzelfde jaar nog als een permanente bruikleen aangeboden, die pas in 1939 in een schenking zou worden omgezet.

Von Baumhauer, die ook persoonlijk wijzer van de transacties was geworden kreeg in 1883 ook nog de meteorieten van de Maatschappij cadeau, terwijl in 1885 de mammoetschedel van Heukelum met het afgietsel van een Aziatische olifant, ook zorgvuldig bewaard, aan de overburen aan het Spaarne werden geschonken. Ze zijn nog steeds in Teylers Museum te vinden.

Wanneer Van Breda wel de insecten uit de vachten had kunnen weren en op tijd de flessen met alcohol had aangevuld, had het Naturaliënkabinet dan wel een toekomst gehad? Nee. Schlegel van het Rijksmuseum uit Leiden, die over de toekomst van het Kabinet had moeten adviseren, stelde geen enkele interesse in de collectie, niet in zijn geheel, niet in een enkel object. Wat in Leiden nog ontbrak, had hij op de veiling van 1842 gekocht. De interesse van Westerman voor het Kabinet is opvallend omdat hij in 1855 al 48 glazen kasten met opgezette zoogdieren beheerde en 42 kasten met opgezette vogels, en talrijke met versteningen, schelpen, schaaldieren, stekelhuidigen, poliepen en sponzen. De restanten van het Naturaliënkabinet waren dan ook alleen geschikt om de lacunes aan te vullen. Omdat het Kabinet een gedreven maar vooral gekwalificeerde beheerder moest ontberen en er geen geld voor behoud en beheer alsmede voor belangrijke aanwinsten werd uitgetrokken, kreeg het in de lange periode van stilstand gaandeweg de status van oudheidkamer. Zelfs de in de jaren veertig van de 19de eeuw omschreven functie van verzamelplaats van zeldzaamheden ging niet langer op. Er was geen sprake van dat het Kabinet nog iets kon betekenen voor onderzoekers, ook niet voor die uit de eigen gelederen. Een gericht verzamelbeleid was niet alleen mogelijk met geld, maar ook met contacten. Die waren meer voorhanden bij het Rijksmuseum te Leiden en bij het Zoologisch Museum waarvan de verzamelingen op den duur fuseerden met de collecties van de Gemeentelijke Universiteit. Het was niet alleen de schuld van Van Breda, maar van het hele bestuur dat maar niet kon kiezen tussen een breed opgezet, zelfs op den duur educatief museum voor een geïnteresseerd publiek en een wetenschappelijke collectie met tal van zeldzaamheden voor een enkele liefhebber. Misschien brak het de Maatschappij tenslotte toch op dat vanaf het begin het museum nooit een duidelijke plaats binnen de structuur van het genootschap heeft gehad. En toen halverwege de 19de eeuw wetenschappelijke musea nauwelijks meer interesse toonden in onderzoek, maar volksopvoeding als hun taak zagen, moest de Maatschappij erkennen dat zij daarvoor niet geschikt was.³

1 J.A. Bierens de Haan, *De Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1752-1952*, Haarlem 1970, p. 265-267; RANH, Archief HMW, plaatsingsnummer 444, nr. 18

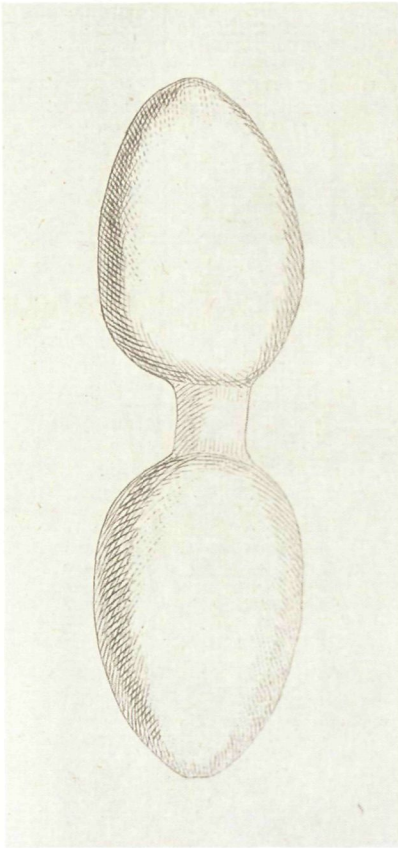
2 Keuze uit de voorwerpen werd gemaakt door Dr D. Lubach, provinciaal inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht en

Bibliothecaris van Teylers Stichting, en Dr A.E. van Royen, leraar scheikunde aan de HBS.

3 R.P.W. Visser, De ontwikkeling van het natuurhistorisch museum sedert 1750, in: E. Bergvelt & D.J. Meijers (red.), *Verzamelen. Van rareitenkabinet tot kunstmuseum*, Heerlen 1993, p. 274-275.

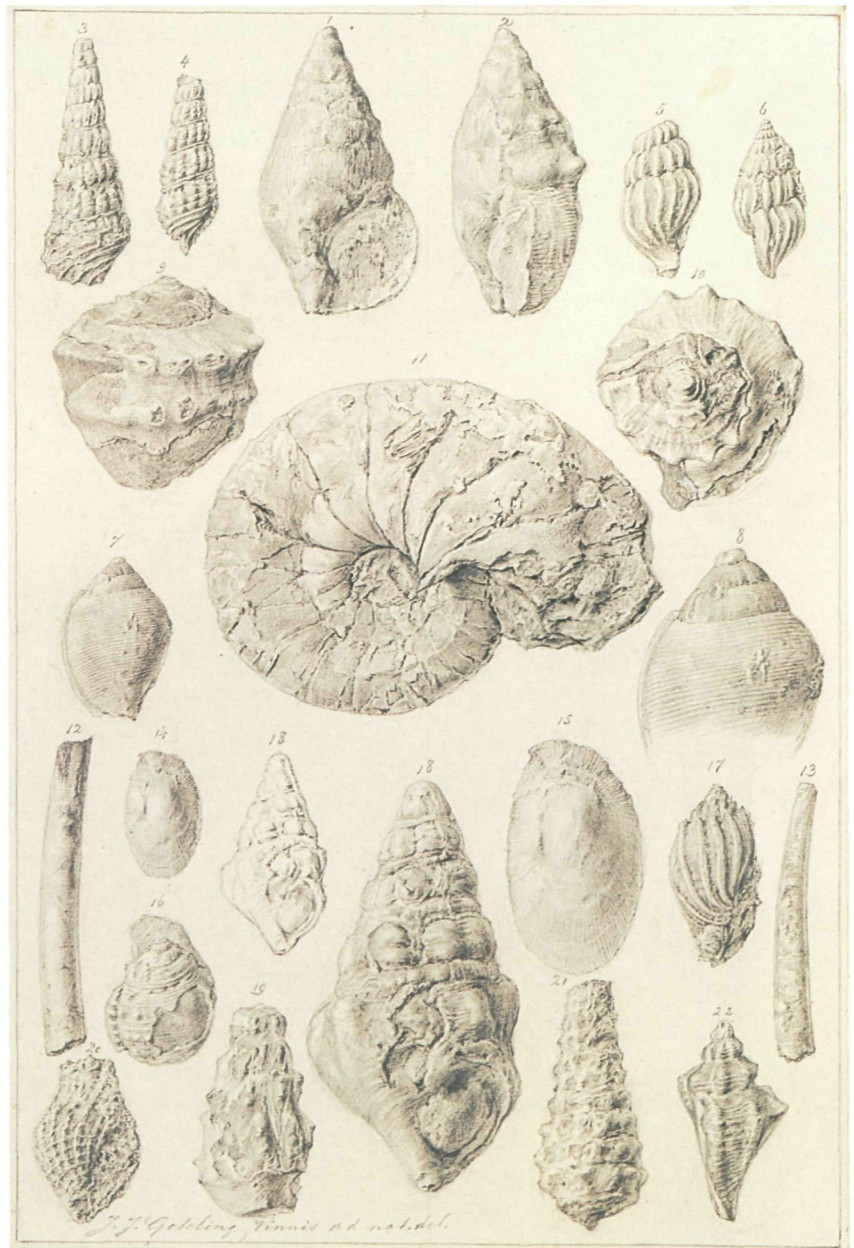
Windei, uit: J.C. Palier, Bericht van een uittreksel van eenen brief, geschreeven aan den sectrtris deezer Maatschappije, wegens een zeldzaam windei, in: *Verh. HMW, XII, 1770*
(Teylers Museum, Haarlem)

Palier (1729-1780) was predikant en professor aan de Latijnse School te 's Hertogenbosch en schonk het Naturaliënkabinet enkele rariteiten, waaronder dit 'monstrueus hoenderei'.

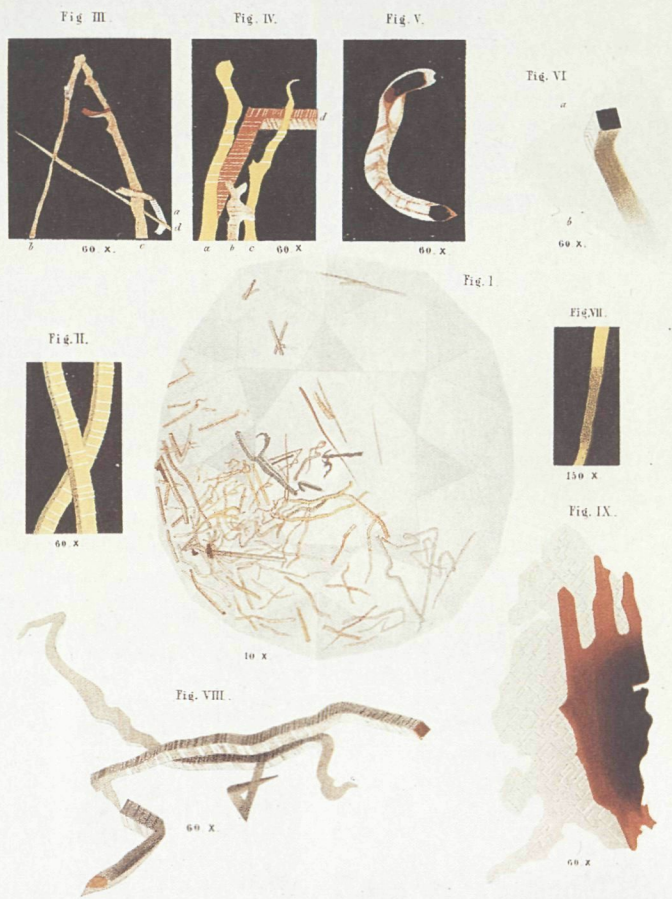
J.J. Goteling Vinnis, Italiaanse fossiele schelpen, potloodtekening voor de illustraties in: G. Michelotti, *Etudes sur le Miocène Inférieur de l'Italie septentrionale*, in: *Nat. Verh. HMW, 2e verz. Dl. 15, 1861*
(Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen)

Giovanni Michelotti uit Turijn, buitenlands lid van de Hollandsche Maatschappij, schonk in 1841 een grote collectie fossiele schelpen uit Italië, waarover hij een twintigtal jaren later publiceerde in de *Verhandelingen*.

Schenken en aankopen van het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, 1755-1858

datum	schenker/ verkoper	object	bron	bijzonderheden
5-5-1755	Pieter van den Broek (1704-1764), burgemeester van Haarlem, dir HMW 1754	een leguaan, een kaaiman en twee hagedissen	12:55	
5-5-1755	Cornelis Ascanius van Sypesteyn (1723-1783), dir HMW 1752	een witte vink	12:55	18 stuivers voor het opzetten (4-2-1755; 257)
6-1-1756	Johannes Enschedé (1708-1780), stadscouranten-drukker te Haarlem	enkele Oost-Indische horens en schelpen	12:97	
17-7-1756	Christianus Carolus Henricus van der Aa (1718-1793), secretaris HMW (1752-1793)	'eenige biezen en andere zaken dewelke in een poel in het land van Oostvoorne, agter het dorp van Rockanje, niet verre van Den Briel, met een steenagtige korst begroeid zijn, zelfs tot eene zeer aanmerkelijke zwaarte en dikte'	12:122/123	
8-8-1758	Cornelis Ascanius van Sypesteyn (1723-1783), dir HMW 1752	enige horens en schelpen, en twee versteende krabben	12:206	
5-9-1758	Nicolaas Willem Kops (1719-1778), koopman te Haarlem, lid HMW 1758	acht houtschilderijtjes uit sport van een stoel	12:209/210	Zie ook 12:180, 183, 185, 186, 189, 191; Publ. in: Verh. HMW, IV, 1758, p. 34-35, 1 pl. (<i>Bericht eener zeldzaame speling der Natuur, ontdekt in een Stoel van Appel- of Kersseboomen-hout, medegedeelt door Joost Schutte</i>) via J.L. Magnet
7-11-1758	Jacques de Nasse	twee paar fraaie kolibri's, 2 mannetjes en 2 vrouwtjes	12:214	via Nozeman van zijn zwager
6-2-1759	Fredrik Willem baron van Raeder	een barnsteen 'waarin zich zeer duidelijk een baarsje vertoont'	12:219	
6-2-1759	Dr Job Baster (1711-1775), geneesheer te Zierikzee, lid HMW 1758	enige gedroogde zeegewassen	12:219	
13-3-1759	Dr Job Baster (1711-1775), geneesheer te Zierikzee, lid HMW 1758	enige zee-insecten	12:221	
3-4-1759	Jacob Sannié	de hoorn van een eenhoorn	12:224	via broer Pieter Sannié
7-8-1759	Dr Job Baster (1711-1775), geneesheer te Zierikzee, lid HMW 1758	twee Eschara's in brakke sloten bij Zierikzee gevonden (nog niet eerder afgebeeld gevonden), en 'twee Eschara's folliis senceis op hun schelpen nog vast zittende'	12: 236	
4-4-1760	Dr Job Baster (1711-1775), geneesheer te Zierikzee, lid HMW 1758	enige zee-insecten en een steen waarin enige wormen zitten	12:252	'den heer Van Brakel uit naam der Maatschappij verzoeken om gemelde zee-insecten te examineren en in de daartoe nodige glazen in behoorlijke orde te brengen'
6-5-1760	via Cornelis Ascanius van Sypesteyn, dir HMW 1752	drie kistjes met zeldzame zeegewassen uit de Witte Zee	12:255	
6-4-1762	Dr Job Baster (1711-1775), geneesheer te Zierikzee, lid HMW 1758	zeediertjes en zeegewassen: 1. een Noorse kreeft; 1. een letterkreeft; 3. een platte vijfhoek, 4. een Eschora conglomerata; 5. een paar zee-egels of zeeklitten; 6. een zee-egel; 7. een klein kreeftje en krabbetje	12:308; brief 1762	
3-8-1762	Mr Gerard Aarnout Hasselaer (1698-1766), burg. van Amsterdam en dir. VOC, dir. HMW 1753, en Jacob Mossel (1704-1761), gouverneur-generaal van Oost-Indië	circa 13.800 schelpen tot 320 soorten behorend, en 14 soorten krabben, kreeften, stekelhuidigen en lagere dieren, enkele gedroogde vissen, enkele skeletten en 100 flessen met allerlei zee- en landdieren (krabben, vissen, slangen, hagedissen, etc.) op alkohol	12:320	begeleidende cat. van 56 folio bladzijden, gerangschikt volgens systeem van Rumphius
6-9-1763	Mr Laurentius Theodorus Gronovius (1730-1777), raadsheer en schepen te Leiden, lid HMW 1762	doos met mineralen	12:361	
7-2-1764	Bernardus Hussem, heelmeeester bij het Collegie der Admiraliteit te A'dam, lid HMW 1794	kameleon	12:372	Publ.: Verh. HMW, dl. VIII, 2e stuk, 1762, p. 226-234, 1 pl. (<i>Waarnemingen aangaande de Veranderingen der Couleuren in den Chameleon, benevens eene Natuurlijke Aftekening van den zelve</i>)
3-4-1764	Andries Heshuyzen, raad in vroedschap en schepen der stad Haarlem, dir HMW 1752	kreeftslak in liquor	12:378	
7-8-1764	Isaac Clifford (1705-1779), raad in de vroedschap en schepen van Haarlem	een wangedrocht, zijnde een kat met drie lichamen	12:394	
4-12-1764	Mr Gerard Arnout Hasselaer, burg. van Amsterdam en dir. VOC, dir. HMW 1753, en Jacob Mossel (1704-1761), gouverneur-generaal van Oost-Indië	twee kelken gemaakt uit de hoorn van de rhinoceros met gouden voeten, een kistje met een stuk amber de gris van 2 ponden, een doos met aftekeningen van Chinese afgoden, etc.	12:403	
3-9-1765	Andreas Everardus van Braam Houckgeest (1739-1801), dir HMW 1774	flesje waarin 2 kameleons	12:431	Publ. Verh. HMW, dl. IX, 3e stuk, 1767, p. 637-644 (<i>Bericht van een Chameleon aan de Kaap de Goede Hoop, etc.</i>)
2-12-1766	John Hope (1737-1784), dir. V.O.C., koopman en bankier, dir HMW 1765	'2 globen gemaakt door Mr Adams te Londen, op haare mahoniehouten voeten met een beschrijvinge van derzelver gebruik in het Engelsch, in eene maroquijne band gebonden'	12:476	

Harting del. aut. del.

VERH. D. KON. AKADE. VAN WETENSCH. AFD. NATUURKUNDE. D. VI.

Steend. P. W. v. d. Weyer. Utrecht.

Diamant met insluitsels, in: P. Harting, Description d'un diamant remarquable, contenant des cristaux, uit: *Verh. Nat. Kon. Akad. Wetensch.*, VI, 1858 (Teylers Museum, Haarlem)

In 1857 kocht de Nederlandsche Maatschappij voor haar verzamelingen een diamant met ingesloten kristallen, waarover het lid P. Harting een artikel had geschreven. De diamant kostte 450 gulden en was uit Bahia afkomstig.

datum	schenker/ verkoper	object	bron	bijzonderheden
2-5-1767	Egbert Philip van Visvliet (1736-1799), stadsarts te Middelburg	een Oost-Indische Lantaarndrager	42	uit brief van M. Slabber (2-5-1767)
7-4-1767	John Hope (1737-1784), dir. VOC., koopman en bankier, dir HMW 1765	een zeer lang slangevel	12:487	
7-4-1767	Dr Jan Engelman (1710-1782), geneesheer te Haarlem, lid HMW 1752	vel van een zeer grote miereneter		'secr. is gequalificeerd om dat vel zoo goed mogelijk te doen bereiden op dat het voor bederf bewaard blijve en naderhand des te beter kan opgezet worden'
30-11-1767	Georg von Stengel, Geheime Staatsraad en Kabinet-Secretaris van Z.K.D. van de Paltz, buitenl. lid 1764	kistje met naturalia	42	Uit brief van F.A. Widder, Groningen (30-11-1767)
1768	G. Brugmans, med. Doctor te Dokkum	'bijzondere ontlasting van een menselijke vrucht, die enige jaren verborgen was geweest'; een doosje met enkele botjes	13:537	bericht daarover zal worden gepubliceerd in de <i>Verhandelingen</i>
3-5-1768	Johan Carel Palier (1729-1780), predikant, professor aan Latijnse School te 's Hertogenbosch, lid HMW 1767	'stukje ijzer met steentjes begroeid, 't geen met de ijschotsen de Maze was afgevoerd en omtrent Well aan den oever geworpen'	13:516	
1769?	Mossel of Hasselaer (zie 3-8-1762)	enige kisten met flessen, waarin vissen, hagedissen, slangen, etc., verschillende zeegewassen, verschillende schilden van krabben, enkele kreeften waaronder Cancer mantis, Zwaantjeskreeft, enkele mineralen, een koningsparadijsvogel (Paradisea regia L.) en een zwarte paradijsvogel, een Hirundo esculenta L. of zwaluw met eetbaar nestje.	Arch. HMW, loc.Spaarne	Mossel en Hasselaer zijn dan al beiden overleden, maar toch komt deze schenking op een inventarisbriefje voor
1769	Gualtherus van Doeveren (1730-1783), med. prof. Groningen, HMW lid 1765	'een ongemeen schoon stuk zeeheester, Gorgonia pectinata L.'	Arch. HMW, loc.Spaarne	
2-5-1769	Johan Carel Palier (1729-1780), predikant, professor aan Latijnse School te 's Hertogenbosch, lid HMW 1767	monstrueus hoenderei	13:560	Publ. Verh. HMW, dl. XII, 1770, bericht p. 116-117, 1 pl. (<i>Bericht van een uittreksel van een brief, geschreeven aan den secretaris deezer Maatschappye, door den eenw. Heer J.C. Palier [...], wegens een zeldzaam windel</i>)
2-5-1769	legaat Pieter Sannié, geneesheer te Haarlem, lid HMW 1752	'een jongen, die de eene helft in spieren en de andere helft in 't geraamte staat'	13:560	besloten om 'het in de kamer van het Kabinet der Naturalia te sluiten opdat het niet beschadigd werde' (6-6-1769 legaat ontvangen en geplaatst)
5-12-1769	Jan Woortman (1720-1786), beeldhouwer te Haarlem	stuk van een wortel van een vlierboom, 'hetgeen zoo gegroeid is, dat het een visch vertoonde'	13:582	'met verzekering dat er niets, hoegenaamd, door konst aan gedaan was'
4-9-1770	Johannes Bacheracht, secunde op Bengalen en opperhoofd van Kassimbazaar, dir HMW 1770	doosje met verschillende soorten borax	13:617	
6-11-1770	Bernardus Hussem, heelmeeester bij het Collegie der Admiraliteit te A'dam, lid HMW 1794	kameleon in liquor, die de eieren uit het lijf heeft hangen, 'tot bewijs dat zij geene levende jongen, maar eijeren ter wereld brengen'	13:622	
1771	Johan Ray van Breukelerwaard (1737-1823), plantage-eigenaar in Suriname	enige stenen en mineralen, waaronder stukken lava van de Vesuvius; zwavel, as, etc. van de Vesuvius, enige stukken van de grot van Antiparos in de Archipel	Arch. HMW, loc.Spaarne	
1771	Cornelis Aarnout van Brakel (1733-1782), vroedschapslid Haarlem, dir. HMW 1754	enige flessen met slangen, hagedissen, vogels, etc., waaronder slang met platte staart en een Kaapse ijsvogel.	Arch. HMW, loc.Spaarne	
25-4-1772	Arnout Vosmaer (1720-1799), opzichter/directeur stadhouderlijke verzamelingen, lid HMW 1770	enige flessen met dieren en insecten, waaronder een Surinamse luiaard, een Surinaamse miereneter, een armadillo, enige philanders of bosmuizen, een Surinaamse ratelslang, een afgodslang, een pipa en verscheidene andere slangen, hagedissen en vruchten, zoals de cachou en cacao	Arch. HMW, loc.Spaarne	
2-6-1772	Friedrich Christian Meuschen (1719-ca. 1800), Legations-raad van versch. Duitse vorsten, handelaar in schelpen, lid HMW 1780	een stuk IJslands kristal	13:690	
1-9-1772	Mr Jan van Lier (1725-na 1785), ontvanger-generaal van het landschap Drenthe, lid HMW 1772	drie soorten slangen uit Drenthe	13:691	
3-11-1772	John Hope (1737-1784), dir. V.O.C., koopman en bankier, dir HMW 1765	'een considerable collectie van Hoorns en Boublet-schulpen, behelsende veele schoone en zeldzame soorten als: Lazaruskappen, Poolse hamers, Vogel Doubletten, Admiraals, Wenteltrap, Oostindise Lamp, etc., item verscheidene zeegewassen, versteeningen, twee kies van Olyphants, etc.'	13:695; Arch. HMW, loc.Spaarne	
3-11-1772	Dr Johannes Florentinus Martinet (1729-1795), predikant Edam, later te Zutphen, lid HMW 1769	enig blauwsel te Veghel gevonden	13:696	
1-12-1772	Brunings	een ongeboren negerkind in liquor	13:697	
1-12-1772	John Hope (1734-1784), dir. VOC., koopman en bankier, dir HMW 1765	zeer grote hoorn van een eenhoorn	13:697/680	neef van Christiaan Brunings
1773	Mr Abraham Calkoen, Heer van Kortenhoef, Bailluw en Dijkgraaf van Amstelland, dir. HMW 1772	'Een groot Ham-Doublet, met sijn Baard, uit de Middellandse Zee, een Stuk van een versteende boomwortel, een stuk zout van zeepaalen van woormen doorknaagt, en een stuk florentijnse marmar (Graptolythus ruderalis L.), ongepolijst.'	Arch. HMW, loc.Spaarne	

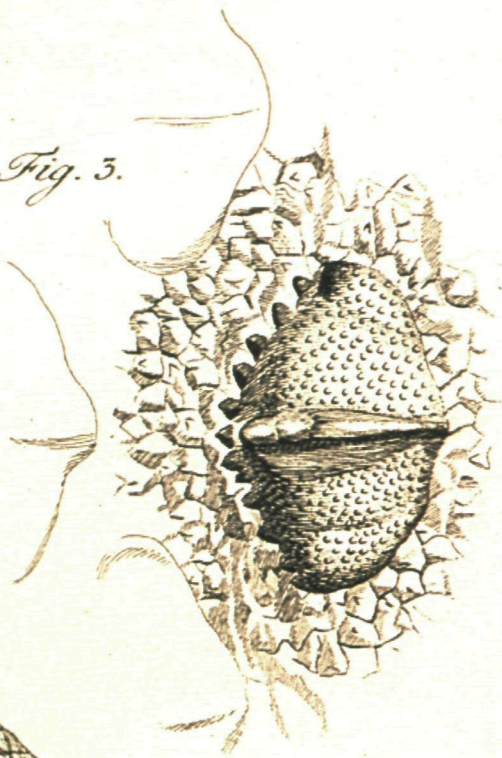
'Versteend' vogelnestje, waarschijnlijk het exemplaar dat in 1773 door Jean Gijsberto Decker aan de *Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen* werd geschonken (*Teylers Museum, Haarlem*)

G.J. Kneppelhout, *Beschrijving van den Acrochordus javanicus*, in: *Nat. Verh. HMW VIII, 1817* (*Teylers Museum, Haarlem*), in 1815 aan de *Hollandsche Maatschappij* geschonken. [p. 136-137]

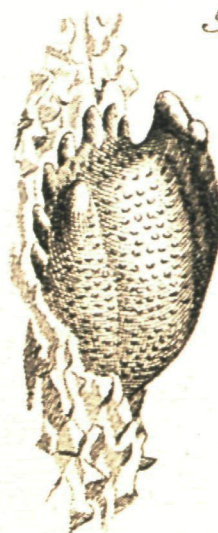
datum	schenker/ verkoper	object	bron	bijzonderheden
Mrt. 1773	John Hope (1737-1784), dir. VOC., koopman en bankier, dir HMW 1765	'Een collectie van extra schoonen marmarsteenen, al-basters, etc.'	Arch. HMW, loc.Spaarne	
15-4-1773	Jean Gijsberto Decker, commissaris van de Kleine Bank van Justitie te Haarlem, dir. HMW 1767	'Een snottolf vis te Scheveningen gevangen, eenige flessen met vissen, slangen, hagedissen, item een partij petrificatien, waaronder voornamentlijk een versteend vogelnest, een schoone groote Lophius histrio L., een zilverkleurige dito, een stuk IJslands kristal'.	Arch. HMW, loc.Spaarne	
26-4-1773	John Hope (1737-1784), dir. VOC., koopman en bankier, dir HMW 1765	'Een extra schoon hoorn (Buccinum plicatum L.) of geplooi-de kasket, en noch eenige andere soorten Cypraea, etc.'	Arch. HMW, loc.Spaarne	
3-8-1773	Johannes Bacheracht, secunde op Bengalen en opper-hoofd van Kassimbazaar, dir HMW 1770	vier kistjes met naturalia uit Ceylon, waaronder een geriaal of krokodil met een zaagbek in een fles met liquor, idem een gedroogde, een coco de meer of zeeklapper, enige andere vruchten en zaden, enkele stenen en mine-ralen, enige slangen en hagedissen	13:725	
30-11-1773	John Hope (1737-1784), dir. VOC., koopman en bankier, dir HMW 1765	twee kastjes met simplicia, bestaande uit diverse houten, wortelen, basten, zaaden, gumma, etc.	Arch. HMW, loc.Spaarne	
7-6-1774	Dr Jacobus Rocquette, lector in de anatomie, chirurgie en vroedkunde te Haarlem, lid HMW 1777	nier in liquor	13:754	Publ. Verh. HMW, dl. XVI, 2e stuk, 1776, berichten p. 281-287, 1 pl. (<i>Bericht wegens een nier, door het Bekken geheel buiten dezel-ve geplaatst was</i>)
4-11-1774	Dr Cornelis Hoefman (1745-1778), geneesheer te Alkmaar, lid HMW 1775	opgespoten manslichaam	13:765	beschrijving met tekening kast (13:776); Hoefman vraagt skelet terug in 1781 (14:1099) in ruil voor van preparaten van het oog 'in de smaak van wijlen prof. Albinus), akkoord 4-9-1781 (14:1141/42)
4-4-1775	Dr Johannes Florentinus Martinet (1729-1795), predi-kant te Edam, later te Zutphen, lid HMW 1769	'stuk blauwe aarde, gegraven in de Wildervanck, alsmede een monstreeus windei, en zekeren uitwas aan tak van een eikenboom' en een wanschappen bot (=vis)	13:787	Publ. in: Verh. HMW, dl XVI, 2e st., p. 366-368 (<i>Beschryving van een wanschaapen Bot, Wind-Ei, een uitwas aan den tak van een Eiken-boom, en van blaauwe Aarde</i>)
25-4-1775	Jean Gijsberto Decker, commissaris van de Kleine Bank van Justitie te Haarlem, dir. HMW 1767	een vliegende kat; een kop van een varkenhart (Sus babyrussa L.); een versteende tand van een vis; enige versteende mosselen	Arch. HMW, loc.Spaarne	
2-5-1775	legaat Dr Job Baster (1711-1775)	'3 schilderijtjes of liever hangende kastjes met vreemde vogelen, capellen en andere fraeije insecten, zeer sierlijk geschikt, waarvan een met grotwerk, benevens nog een seer grote glazen klok met deszelfs voet en gesneede deksel, in dezelve twaalf Chinese goudvissen, zoals 't een en ander in deszelfs voorsalet pleeg te staan'	13:786	brieven 8-4-1775; 22-6-1775
1-8-1775	Johannes Bacheracht, secunde op Bengalen en opper-hoofd van Kassimbazaar, dir. HMW 1770	een kist met een pot met een geschubde hagedis (Manis pentadactyla L.), een beerkrab (Cancer arctus L.) en enige slangen en hagedissen, idem een rups en een koning van de witte mieren in een flesje (Bengalen)	13:809	
5-9-1775	Dr Cornelis Hoefman (1745-1778), geneesheer te Alkmaar, lid HMW 1775	kind in liquor met spina bifida	13:815	
5-3-1776	Andreas Everardus van Braam Houckgeest (1739-1801), dir. HMW 1774	Lophius histrio, visje uit China	13:825	Zie ook 13:646, 649, 657, 733
6-8-1776	G. van Hasselt	naturalia omtrent Arnhem: stenen uit zand samengesteld, verzameling van bekende Arnhemse kristallen, keien waaruit het glas getrokken wordt, twee agaten, pud-dingstenen, klapperstenen, klompen met indrukzels van sterrenstenen	13:847/850	HMW 51 (30-7-116): G. van Has-selt, Over eenige buiten Arnhem gevonde stukken uit het Steen-rijk, die hij aan de Maatschappij toegezonden heeft
29-8-1776	Jean Gijsberto Decker commissaris van de Kleine Bank van Justitie te Haarlem, dir. HMW 1767	twee bakjes met conchylïen uit China, met Chinees schrift daarbij; vier papieren Nautilusschelpen (Argonauta argo L.), een Patella compressa L. met een zeegeewas daarop gegroeid; een takje met bloemen of zaadknopen, die zich in het water uitspreiden; enige gedroogde insecten; een takje met bessen van ...; een ei van een rob (?)	Arch. HMW, loc.Spaarne	
3-9-1776	Mr Iman Willem Falck, raad van Ned. Indië en Gouverneur van Ceylon in 1774, dir. 1774	een kistje met torren, 2 horens, horens en schelpen, en een zaagvis (uit Ceylon)	13:852	
1-10-1776	D. de Gorter	versteend stuk olifantsbeen; versteende tand van een haai, enige versteende conchylïen, alles te Delden (Gld.) gevonden	Arch. HMW, loc.Spaarne	
5-11-1776	Johannes Bacheracht, secunde op Bengalen en opper-hoofd van Kassimbazaar, dir. HMW 1770	platte doos met vlinders en torren, en een fles met slan-gen (uit Bengalen)	13:856	
4-2-1777	legaat Jacobus Cornelis Sylvius van Lennep (1746-1776), raad in de vroedschap en regerend schepen van Haar-lem, dir HMW 1772	zijn opgezette vogels, viervoetige dieren, en zijn dieren in liquor; in deze coll. bevond zich de blaauwbok	13:864/865	HMW wil ook zijn kasten verwer-ven om alles in te plaatsen (4-3-1777: 13:869)
3-6-1777	Dr Cornelis Hoefman (1745-1778), geneesheer te Alkmaar, lid HMW 1775	grote hoorn van rhinoceros, lang ca 2 voet en zwaar 11 pond; aftekening van een carres ossis van 50 jaar	13:894	
3-6-1777	Dr Jacobus Rocquette, lector in de anatomie, chirurgie en vroedkunde te Haarlem, lid HMW 1777	'zekere steen, na haar dood gehaald uit de blaas van Aal-tje Meijer, in 1777 in het Diaconiehuis overleden, vers uit het lichaam woog 25 loot, maar in gedroogde toestand 24 loot'	13:895	Publ. Verh. HMW, dl. XIX, 3e stuk, 1779, berichten p. 83-88, 1 pl. (<i>Bericht wegens eenen grooten steen, gevonden in de waterblaas</i>)

datum	schenker/ verkoper	object	bron	bijzonderheden
3-6-1777	Christianus Carolus Henricus van der Aa (1718-1793), luthers predikant, secretaris der HMW (1752-1793)	wasdragende plant die aan de Kaap gevonden wordt	13:896	
7-10-1777	Mr Iman Willem Falck, raad van Ned. Indië en Gouverneur van Ceylon, dir HMW 1774	2 kistjes met naturalia uit Ceylon	13:908	
7-10-1777	Mr Jan Jacob Hartsinck (1716-1779), chartermeester Admiraliteit van Amsterdam, dir. HMW 1774	stukje rozenhout	13:910	
18-12-1777	Willem van Aardenburg	een West-Indisch varken	265	f 31:10:-
6-1-1778	Adams (A'dam)	enige naturalia uit Ceylon, zijnde amphibia en enige Ceylonse houten	13:929	
3-3-1778	Dr Jacobus Rocquette, lector in de anatomie, chirurgie en vroedkunde te Haarlem, lid HMW 1777	grote steen gevonden in de waterblaas van een meisje	13:934	
30-3-1778	Willem van Aardenburg (ca. 1728-1793), chirurgijn, opzichter kabinet	een aap	265	f 36:15:-
3-4-1778	Willem van Aardenburg (ca. 1728-1793), chirurgijn, opzichter kabinet	een [...]hertje, twee bruidkiers en een zaagbek	265	f 1:10:-; f 3:..:-; f 1:10:-
13-4-1778	Willem van Aardenburg (ca. 1728-1793), chirurgijn, opzichter kabinet	een huismus (man), smient (vrouw), kraakeend (vrouw), gemene eend (man), twee zomertalingen (man & vrouw), een witte fazant (haan), een grauwe fazant (hen)	265	prijs gemiddeld f 1:10:-
24-4-1778	Willem van Aardenburg (ca. 1728-1793), chirurgijn, opzichter kabinet	een bonte specht met rode kop	265	f 1:2:- (gekocht op veiling Prinsenhof)
14-5-1778	Willem van Aardenburg (ca. 1728-1793), chirurgijn, opzichter kabinet	een roek	265	f -:15:-
26-6-1778	Willem van Aardenburg (ca. 1728-1793), chirurgijn, opzichter kabinet	een zwarte mol	265	f 1:4:-
4-8-1778	Willem van der Meulen, koopman te Amsterdam	mannetjeszwijn van Cayenne	13:978	
4-10-1778	Zandvoortse visser	een zeehond	265	f 2:4:- door Van Marum aangekocht; voor f 5:15:- opgezet door Willem van Aardenburg
7/9-10-1778	Verkoping coll. Laurentius Theodorus Gronovius (1730-1777), lid HMW 1762	295 nrs naturalia	265; HMW-Spaarne	f 380:3:4
22-10-1778	Willem van Aardenburg (ca. 1728-1793), chirurgijn, opzichter kabinet	een doornsluiper	265	f 1:8:-
9-11-1778	Willem van Aardenburg (ca. 1728-1793), chirurgijn, opzichter kabinet	een wilde eend, wijfje	265	f 1:10:-
1-12-1778	Mr Iman Willem Falck, raad van Ned. Indië en Gouverneur van Ceylon, dir HMW 1774	een kistje met Ceylonse vlinders, een kistje met schelpen en een ivoren rozewaterfles	13:992	Brief 12-11-1777
9/12-12-1778	Verkoping anoniem, Amsterdam	1 nr. vlinders, 2 nrs vogels	HMW-Spaarne	f 14:14:-; op zelfde veiling verkocht HMW voor f 533:15:- honderden nrs naturalia
21-12-1778	Willem van Aardenburg (ca. 1728-1793), chirurgijn, opzichter kabinet	een pijlstaart (vrouwtje)	265	f 1:10:-
3-8-1779	Anthony Adriaan van Iddekinge (1711-1789), o.a. burgemeester van Groningen	een fraai zeegewas	13:1032	
7-9-1779	Mr Daniel Radermacher, bewindhebber O.I.C. ter Kamer Zeeland, dir HMW 1771	een Oost-Indische zeeklapper	13:1034	
7-9-1779	Jacob Temminck (1748-1822), thesaurier VOC	een pinguin	13:1035	
7-9-1779	Halhet (?)	'een Myrica cerifera met enig wasch daarvan verzameld, en enige caapsche dieren in liquor'	13:1035	
7-9-1779	Mattheus van Arp	2 kistjes met Surinaamse insecten	13:1035	
7-9-1779	Dr Martinus Houuttuyn (1720-1798), geneesheer, lid HMW 1780	8 zeegewassen	13:1035	
12-10-1779	Koopman Weber van Frankfurt am Main	geruild 96 nieuwe soorten insecten, voor enkele Oost-Indische insecten	265	f 15:15:- door Van Marum
2-11-1779	anoniem	2 kistjes met horens en schelpen	13:1037	
9/12-12-1779	Verkoping Amsterdam	2 vreemde vogels en enige insecten	265	f 14:14:- door Van Marum
5-9-1780	A. Bogaart, Den Haag	volwassen struisvogel van het mannelijk geslacht	13:1081	
7-11-1780	Johan Gideon Loten (1710-1789), gouverneur van Ceylon en Ordinaar Raad van Nederlands Indië	8 tekeningen van Oost-Indische zeldzaamheden: Boschduif, Purperige groene duif, Graauw-hoofd Pappegaay, rood en groen gekuifde Specht, Sepia octopodia, Motacilla sutoria en Holothuria physalis	13:1088	ontvangen via J. Deutz;
jan. 1781		schildpad, te Zandvoort aangespoeld	265	f -:12:- door Van Marum
mei 1781		zeekat van Zandvoort	265	f -:11:- door Van Marum
1-5-1781	Johan Gideon Loten (1710-1789), gouverneur van Ceylon en Ordinaar Raad van Nederlands Indië	10 tekeningen van Oost-Indische naturalia: 1. paradijsvogel; 2. idem; 3. een zeer grote bosduif; 4. een Ceylonse meerkolf; 5. Certhia zeylonica, en het Epidendrum; 6. Dillenia; 7. de appel van buiten; 8. de appel overdwars recht doorgesneden en mede van boven naar beneden recht doorgesneden; 9. Nymphaea foliis per marginem crenatis flore incarnato; 10. Foliu petolatum en een gele Epidendrum bij Colombo	14:1116	ontvangen via J. Deutz, aanbiedingsbrief aan HMW (21-3-1781) in BMNH
1781	Verkoping Jacobus Barnaart (1727-1780), textielabrikant	enige vogels	265	f 146:4:6 door Van Marum
aug. 1782		petrefacta van Eishweiler en Maastricht	265	gekocht voor resp. f 15:- en 16:1:- door Van Marum
sept. 1782		zeegewas te Gouda gekocht	265	f 3:18:- door Van Marum
sept. 1782		kist met petrefacta van Brussel	265	f 22:10:- door Van Marum

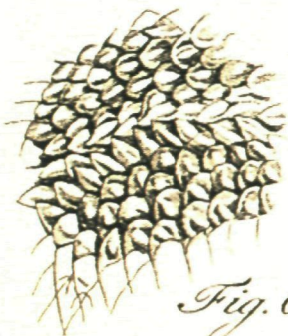
Fig. 3.

Fig. 4.

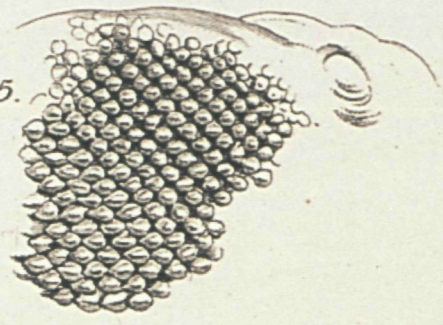

Fig. 6.

ardus javanicus

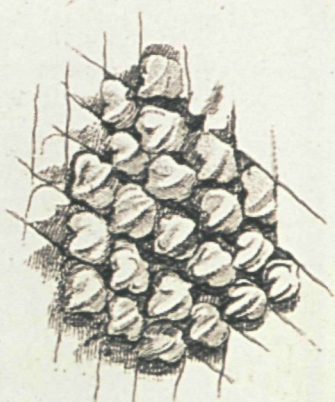
Fig. 5.

Fig. 1.

Fig. 2.

datum	schenker/ verkoper	object	bron	bijzonderheden
okt. 1782		2 kistjes met petrefacta van Groningen en 1 kistje van Luik	265	gekocht voor resp. f 2:8:- en f 2:- :- door Van Marum
nov. 1782		kist petrefacta van Keulen	265	f 5:14:- door Van Marum
6-11-1782	Veiling Willem van der Meulen, Amsterdam	108 nrs naturalia	265	f 929:15:8 door Van Marum
mrt 1783		kist petrefacta van Luik	265	f 2:7:- door Van Marum
4-3-1783	Mevrouw Hubrechts, Leiden	opgezet mannetjes en wijfjes waaiereend	14:1220/21	
4-3-1783	Legaat Cornelis Aarnout van Brakel (1733-1782), dir HMW 1754	alle naturalia uit kabinet van Van Brakel die in het kabinet van de HMW ontbreken	14:1221	
5-8-1783	Johannes Mathias Ross, directeur van Bengalen, dir. HMW 1777	geprepareerde kop van een jonge walvis en een Zweedse bok met vier horens; nog enige andere naturalia ('schoon van minder belang')	14:1246	voor zijn rekening gekocht
3-2-1784	Philippe Rose Roume de St Laurent, buitenl. lid 1783	tweehoofdig kind	14:1266	via Andreas Bonn
3-8-1784	Pieter Alexander Hasselaer, commissaris der stad Amsterdam	kistje met 'lava's en vulkanische producten, niet alleen van den Vesuvius, maar ook van den Aetna, Strongoli, Ischia, den berg van Viterbe, Aquapendente, Albano en andere uitgebluste vulkanen'	14:1297/98	
7-12-1784	Pieter Alexander Hasselaer, idem	enige zeegewassen	14:1310	
7-12-1784	Gerrit van Olst (Groningen), vriend en reisgenoot van Van Marum	een jonge walvis	14:1310	M. van Marum, <i>Beschryving van het bekkeneel van een jongen walvisch, geplaatst in het Naturalien Cabinet van deeze Maatschappij</i> (Nat. Verh. HMW, dl. I, 2e stuk, 1801, p. 153-168, 1 pl.) f 107,-
138				
1785	Johann Gottfried Voigt, dealer in naturalia, Amsterdam	37 verschillende soorten kreeften (en voor reparatie van 34 oude kreeften)	265	f 75:-6:- door Van Marum
29-3-1785	Veiling kabinet Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812), Amsterdam	24 nrs, waaronder zeegewassen	265	f 237:19:- door Van Marum
18-4-1785	Veiling kabinet Wouter van Doeveren (1730-1783), med. Prof. te Groningen en Leiden	13 nrs petrefacta en animalia	265	f 4:16:- door Van Marum
jan. 1786	Veiling te Amsterdam	2 vreemde vissen in liquor	265	f 118:18:- door Van Marum
14-3-1787	Veiling kabinet Martinus Houttuyn (1720-1798)	51 dieren in liquor, 1 kreeft en 6 zeegewassen	265	
3-6-1788	Adriaan Moens (1728-1792), directeur-generaal Ned. Indië, dir. HMW 1784	stuk versteend hout, gevonden in een rivier in het district Cheribon op Java, met een stukje van dat hout geslepen	14:1475	
4-11-1788	Mr Jan Gerard Wichers (1745-1808), gouverneur van Suriname, dir HMW 1784	een model met een beschrijving van een woning der indianen in Suriname	14:1485	
4-8-1789	Legaat van Johan Gideon Loten, gouverneur van Ceylon en Ordinair Raad van Nederlands Indië	grote koperen doos met tekeningnen en schetsen van dieren uit Ceylon, versch. gedrukte prenten van Sepp en versch. Engelse prenten van naturalia	14:1513/14	Van Marum zoekt de mooiste uit voor de HMW en mag de rest afstoten (2-2-1790;14:1523)
6-10-1789	Anthony Adriaan van Iddekinge (1711-1789), o.a. burge-meester van Groningen	een Spongia infundibuliformis uit de Middellandse Zee, van buitengewone grootte	14:1519	
6-10-1789	Dr Jacobus van der Steege, med. dr. Groningen, chirurgijn te Batavia, dir. HMW 1790	skelet van krokodil	14:1519	Van Marum laat er tekening van maken i.v.m. publicatie (4-5-1790; 14:1530): <i>Beschryning der beenderen van den kop van eenen visch, gevonden in de St. Pietersberg by Maastricht, en geplaatst in Teylers Museum</i> (Verh. TTG 8, 1790, p. 383-389.
1-6-1790	Adriaan Moens, oud directeur-generaal Ned. Indië, dir. HMW 1784	enige stukken Japans papier	14:1541	
dec. 1790	Martinus Houttuyn (1720-1798)	3 Japanse vissen	266	f 15:15:-
1-2-1791	Gerard van der Wallen Pz, dir. Lands Lijnbaan te Rotterdam	de vacht van een ram, met vier hoorns, uit Tripoli	14:1557	
3-5-1791	Dr Jacobus van der Steege, med. dr. Groningen, chirurgijn te Batavia, dir. HMW 1790	een steentje tourmalijn in het zilver gezet	14:1561	aan Van Marum verzocht om het bij de goudertsen te bewaren
nov. 1791	Verkoping Scheveningen	2 zeegewassen	266	f 1:6:-
3-1-1792	Arnout Vosmaer (1720-1799), opzichter stadhoudelijke verzamelingen, lid HMW 1770	een orang oetang om er een skelet van te maken		'hetwelk de heer Van Marum heeft aangenomen om te doen' (opgezet door S.J. van Geuns??)
12-3-1792	Verkoping	46 nrs zeegewassen uit coll. Abraham Paulusz. Gevers (1712-1780); 145 nrs uit kabinet Hieronymus David Gaubius (1705-1780)	266	f 166:9:8
14-8-1797	Verkoping	9 nrs mammalia	266	f 102:10:2
28-8-1797	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), dealer naturalia, Amsterdam	2 opgezette vogels, een troggans en een kraanvogel	266	f 30,-
1800	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), dealer naturalia, Amsterdam	een opgezette bever en een schildpad	266	f 33,-
juni 1800	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), dealer naturalia, Amsterdam	div. vogels en een zeegewas	266	f 24,-
1801	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), dealer naturalia, Amsterdam	2 vogels	266	f 12,-
April 1802	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), dealer naturalia Amsterdam	een viervoetig dier	266	f 7,-
2-11-1802	door ruil verkregen uit Muséum Nat. d'Hist. Naturelle te Parijs via Etienne Geoffroy St. Hilaire (1772-1844), buitenl. lid 1803	Felix concolor, Felix onca, Bonia seniculus, Myrmecopagha jubata, Hystrix preneuplis, Ardea pavonica, Palamedea cornuta en Tantalus loculator	15: 1834/35	aangekomen in Haarlem (4-1-1803; 15:1838)

datum	schenker/ verkoper	object	bron	bijzonderheden
13-12-1802	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), dealer naturalia, Amsterdam	kistje met 22 vogels	266	f 25,-
mei 1803	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), dealer naturalia, Amsterdam	enige vogels	266	f 30,-
3-5-1803	Joan Calkoen (1780-1812), makelaar te Amsterdam, lid HMW 1804	een vogelbekdier (een allereerst zoogend viervoetig dier, hebbende de bek van een eend)	15:1842	Publ. in: Nat. Verh. HMW, dl. II, 2e stuk, 1803, p. 177-187, 2 pl. (J. Calkoen, <i>Beschryving van den Ornithorhynchus paradoxus, zonderbaar zoogend vogel-bek-dier</i>)
3-5-1803	Jacob Abraham Uitenhage de Mist (1749-1823), o.a. commissaris-generaal van Zuid-Afrika, dir. HMW 1802	doosje met ertsen en andere zaken van Kaap de Goede Hoop: 1. een ijzerklomp; 2. een stuk Afrikaans kristal; 3. twee stukken malachiet; 4. een stukje ijzerglaskop; 5. ovaal glad steentje uit de maag van steenbokje; 6. twee proeven hennip; 7. een lapje linnen van de Namaquas	15:1844	div. brieven De Mist en Van Marum. Publ. in: Natuurk. Verh. Bataafsche Maatschappij der Wetenschappen, 2 ^e dl, 2 ^e stuk, 1804, p. 257-264 (<i>Beschryving van eenen zonderlingen in het Zuidelyke Africa gevonden yzerklomp, door M. van Marum</i>)
16-6-1803	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), dealer naturalia, Amsterdam	'een Juno Vogel of Pauw Visant, dito parra Jucana', een marter en een wezel	266	f 92,-
26-9-1803	Verkoping kabinet Paulus Knoth (1737-1802), Dordrecht	ca. 125 nrs 'liefhebberij'	266	f 202:2:-
26-9-1803	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), uit de verkoping te Dordrecht	zwaard van een zwaardvis	266	f 1,-
3-5-1804	Dr Jacobus van der Steege, med. dr. Groningen, chirurgijn te Batavia, dir. HMW 1790	Squalus zygaena (L.), jonge kruishaai uit Indische Zee; Cancer labro (L.), de beurskrab uit Oost-Indië	15: 1844	
febr. 1805	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), dealer naturalia, Amsterdam	14 vissen	266	f 45,-
16-4-1805	Verkoping	35 nrs	266	f 46:7:-
16-4-1805	Willem Philip Barnaart (1781-1851), o.a. burgemeester Haarlem, dir HMW 1804	aanzienlijke verzameling van binnen- en buitenlandse vogels, 'die tot verbetering kunnen dienen'.	15:1863	
7-9-1805	Jan Bernd Bicker (1746-1812), dir. WIC., dir. HMW 1800	aanmerkelijke verzameling van meest uitlandse vogelen van de Kaap meegebracht: 1. zeer aanzienlijke en wel bewaarde verzameling insecten (333 soorten), meestal een paar, sommige geheel onbekend; 2. huid van een leeuw, tijger, blauwbok, hoorns van versch. soorten antilopen en van een rhinoceros; 3. enkele Afrikaanse slangen en vissen; 4. versch. soorten spons- en zeegewassen, en enkele schelpen van de Afrikaanse kust; 5. verzameling van 48 houtsoorten van Kaapse of Afrikaanse bomen; 6. 4 pijlen van de Kaffers; 7. een jachtstok (kirri); 8. schild van ossenhuid; 9. kap van een bosbok; 10. 2 mantels van een kaffer-man en -vrouw, en twee muilen; 11. een boog en koker met vergiftigde pijlen van de Bosjesmannen; 12. voorschoot van een hottentottin, met kralen versierd; 13. rookpot met bijbehoren, tot het tabaksroken in het oosten gebruikelijk.	15:1867 15:1867/69	div. brieven van De Mist en antwoorden van Van Marum; Publ. In: Natuurk. Verh. HMW, VI, 1812, p. 159-169 (<i>Naturalia en andere bijzonderheden, in den jaare 1805 van de Kaap de Goede Hoop, en deszelfs onbeschaafde volksstammen medegebragt, en aan het Naturalien-Kabinet der Maatschappij ten geschenke gegeven, door Mr J.A. de Mist</i>)
7-9-1805	Jacob Abraham Uitenhage de Mist (1749-1823), o.a. commissaris-generaal van Zuid-Afrika, dir. HMW 1802			
25-1-1806	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), dealer naturalia, Amsterdam	vnl. coll. schelpen	266	f 82:18:-
27/29-8-1806	Verkoping kabinet Pieter de Malapert (1740-1806), Jutphaas	5 nrs animalia, 8 nrs dieren in liquor, 1 mineraal voor Teyler	266	f 58:6:-
1-12-1806	Verkoping Delft	46 nrs naturalia; 23 nrs voor Teyler	266	f 141:19:8
9-1-1807	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), dealer naturalia Amsterdam	vnl. coll. schelpen	266	f 53,-
10-1-1809	Legaat Dionysius van de Wijnperse (1724-1808), prof. Hogeschool te Leiden, lid HMW 1769	de grootste van de Hydrophanen of veranderlijke stenen uit zijn nagelaten coll. fossilia	15:1964/65	
14-4-1809	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), dealer naturalia, Amsterdam	een opgezet zwart konijn	266	f 8,-
21-11-1809	Verkoping kabinet Johan Melchior Dentzel (ca. 1755-1809), drogist te Amsterdam	5 nrs schelpen, 12 nrs insecten	266	f 126:6:8
23-10-1810	Verkoping, Amsterdam	31 nrs gediertens	266	f 104:10:4 via J.G. Voigt
28-11-1810	Verkoping boedel Johannes Sonnenberg Gallant (1740-1810), schilder en opzetter van dieren te Amsterdam	viervoetige dieren en vogels	15:1999	f 120,-; brief C.J. Temminck over aangekochte vogels uit de veiling, evt. voor HMW
28-11-1810	Mr Simon Hendrik Rose, oud-raad extra-ordinair, dir. HMW 1802	naturalia van Java en de Kaap: 1. Falco pondileranus; 2. Falco melanopterus; 3. Oriolus chinensis; 4. Cuculus maculatus; 5. Alcedo capensis; 6. Plotus aninga; 7. Ardea solonensis; 8. Fulica chloropus; 9. Perdix gymnophthalmos; 10. Muscicapa. Behalve deze soorten die in het Kabinet ontbraken, waren er nog vele soorten van Java die als vervanging van andere exemplaren gediend hebben. Hierbij waren 18 soorten onbeschreven Javaanse slangen, twee schuifdozen met dag- en nachtvinders, en andere insecten.	15:1999	brief 17-11-1810; publ.: Natuurk. Verh. HMW, VI, 1812, p. 170-171 (<i>Naturalia door Mr. Simon Hendrik Rose [etc.]. Van Java en de Kaap mede gebagt en aan het Naturalien Kabinet der Maatschappij geschonken</i>)
18-12-1810	Veiling kabinet J.K. Theylen, Amsterdam	nr 427: een Gorgonia met rode korst	266	f 1:11:-
6-4-1811	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), dealer naturalia, Amsterdam	een vreemde kreeft	266	f 14,-
7-5-1811	Verkoping, via Johann Gottfried Voigt	een zeldzame krab	266	f 7,-
17-4-1812	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), dealer naturalia, Amsterdam	een opgezette otter, fazant, bruinkop-papagaai, 2 Trogons en 2 Fringella	266	f 28,-

datum	schenker/ verkoper	object	bron	bijzonderheden	
1814	Johann Gottfried Voigt (1775-1837), dealer naturalia, Amsterdam	enige volgels uit verschillende verkopen te Amsterdam	267	f 54,-	
18-4-1815	G.J. Kneppelhout, med.dr. te Leiden, lid HMW 1815	zeldzame slang (<i>Acrochordus javanicus</i>)	15:2064	Publ. in: Nat. Verh. HMW, dl. 8, 1817, p. 234-239, 1 pl. (<i>Beschrijving van de Acrochordus javanicus</i>)	
18-4-1815	Gerrit van Olivier (1759-1827), lid HMW 1815	zeldzame klaphoren	15:2065	Publ. in: Nat. Verh. HMW, dl. 8, 1817, p. 241-246, 2 pl. (<i>Beschrijving van eenen zeldzamen zeehoren van het geslacht der Tepelbakken</i>)	
25-11-1815	G. Otten i.o.v. Johann Gottfried Voigt, dealer naturalia, Amsterdam	opgezet mormeldier	267	f 8,-	
11-3-1816	Verkoping Vincent van der Vinne en Willem van Oukerke (1744-1795), Haarlem	4 nrs opgezette vogels onder stolpen, 2 nrs dieren in liquor, 3 nrs insecten	267	f 68:6:4	
24-9-1816	Verkoping anoniem, Haarlem	23 nrs horens	267	f 23:4:10	
4-10-1816	Een 'naturaliste'	20 vogeltjes	267	f 20,-	
7-5-1818	Reindert Draak (1786-1866), preparateur, Amsterdam	opgezette West-Indische papegaai	267	f 8,-	
29-3-1819	Cornelis Pieter Jacob Elout (1795-1843), kapitein van het Oost-Indische leger, adjudant van de gouverneur-generaal	2 schedels van tijgers en een verzameling Javaanse houten; 2 levende tijgerkatten verstuurd, waarvan 1 levend aangekomen, wordt geplaatst in menagerie van A.J. d'Ailly en moet bij overlijden terug naar de HMW	16:2155/56		
140	13-1-1820	Cornelis Pieter Jacob Elout (1795-1843), kapitein van het Oost-Indische leger, adjudant van de gouverneur-generaal	10 Javaanse vogels, waaronder 3 mits goed opgezet, een sieraad voor het Kabinet zullen zijn	16:2173	
8/9-3-1820	Verkoping anoniem, Amsterdam	16 nrs horens en schelpen	267	f 101:10:8	
11-4-1820	Reindert Draak (1786-1866), preparateur, Amsterdam	opgezette zeehond en hermelijntje	267	f 12,- en f 25,-	
16-1-1821	Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854), dir. Kon. Kabinet van Nat. Historie, etc., lid HMW 1805	62 Javaanse vogels en 3 soorten Javaanse viervoeters, allen in gedroogde en wel geconserveerde vellen	16:2192	C.J. Temminck zal zorgen dat ze in Parijs worden opgezet, bij gebrek aan preparateurs in Holland	
16-4-1821	Caspar Georg Carl Reinwardt (1773-1854), dir. Kon. Kabinet van Nat. Historie, etc., lid HMW 1805	kist met vellen van Javaanse vogels, 'bekwaam om opgezet te worden'	16:2197		
23-4-1822	Legaat Adriaan Lacoste (1745-1821), raad en president Kamer van Koophandel te Dordrecht, koopman en kunstverzamelaar	2 parelmoeren kunstschotels	16:2205	ontvangen 19-10-1822 (16:2215)	
20-5-1824	Openbare verkoping Frans van Wilgen	mammoetschedel van Heukelum, in 1820 bij een dijk-doorbraak van de Linge gevonden, aangekocht voor f 2505,-	267	Publ. in: Nat. Verh. HMW, dl. 13, 1824, p. 255-304, 2 pl. (M. van Marum, <i>Verhandeling over de Olijfant, die in vroege eeuwen de noordelijke gematigde en koude luchtstreken der aarde bewoonden</i> [etc.]); nu in Teylers Museum	
6-1-1825	N. Mertens, beeldhouwer te Groningen	vervaardigd afgietsel van schedel Aziatische olifant naar ex. uit coll. Petrus Camper in Anatomisch Kabinet Groningen	267	f 150,- nu in Teylers Museum	
1827	Mr H.W. Muntinghe, president van de Raad van Financiën op Java, dir. HMW 1818	schedel Afrikaanse olifant	267		
29-4-1828	Nicolaas Anslin Nzn. (1777-1838), o.a. hoofdonderwijzer te Haarlem	kistje met 105 insecten, en een kistje insecten in de Fauna Belgica beschreven maar niet in het Kabinet aanwezig	16:2298		
29-4-1828	W.P. van den Ende, kandidaat in wis- en natuurkunde te Leiden	33 mollusca, die in het kabinet en in de Fauna Belgica ontbreken	16: 2298		
mei 1828	Uit Neurenberg	insecten	267	f 5:5:- vracht	
mei 1828	Reindert Draak (1786-1866), preparateur, Amsterdam	witte inlandse reiger	267	f 12,-	
20-4-1839	Richard Warner, rector van Chelwood en Chalfield, buitenl. lid HMW 1819	kistje met rolstenen van de zuidkust van Engeland, bij Weymouth	16:2472		
20-4-1839	Lord Bishop van Bath en Wells, Engeland	verzameling beenderen van <i>Ursus spelaeus</i> (holenbeer), uit grot bij Bath	16:2472	via Richard Warner	
10-1-1840	Verkoping coll. Nicolaas Anslin Nzn. (1777-1838), o.a. hoofdonderwijzer te Haarlem	verzameling inlandse insecten, de volledigste die hier te lande bestaat	17:2482	voor f 520:22:- (besluit tot aankoop 28-10-1839; 17:1479/80)	
13-5-1840	Luigi Bellardi (1818-1889), Turijn	verzameling fossiele schelpen	17:2490	aangeboden; ook ontvangen?	
14-5-1840	Marquir, handelaar	16 fossiele schelpen	268	f 175,-	
14-1-1841	Giovanni Michelotti, Turijn, buitenl. Lid HMW 1842	verzameling Italiaanse, vooral Piemonteze fossielen	17:2497	zie ook 9-7-1841 (17:2511/12)	
10-1-1843	Guillaume de Serière (1788-1868), gouverneur der Molukken 1841-1845	een volledig ex. van <i>Nautilus pompilius</i> in spiritus bewaard	17:2562	bij herhaling in programma's der HMW premies voor deze schelp uitgelooft	
10-1-1843	Jacobus Boelen, kapitein ter zee	een volledig ex. van <i>Nautilus pompilius</i> in spiritus bewaard	17:2562	idem, 1 ex. voor het Kabinet, ander ex. voor anatomisch onderzoek (22-3-1843; 17:2567; Reinwardt en Vrolijk hebben een ex. geopend, 'zoo door slijping als door vijling')	
4-11-1844	H. Verstraaten, preparateur	skelet van maanvis, haai, zeewolf en hagedis	268	f 30,-	
16-4-1845	Openbare verkoop, notaris J.F. Bos, Blaauwkapel	de grootste van twee aerolithen op 16-4-1844 te Blaauwkapel bij Utrecht neergevallen	17:2607; 268	f 250,-; besluit tot aankoop 10-4-1845; 17:2602/03	
10-1-1846	Guillaume de Serière (1788-1868), gouverneur der Molukken	aanzienlijke collectie schelpen, waaronder een <i>Nautilus pompilius</i>	17:2613/14	krijgt als dank gouden medaille	

Gerrit van Olivier, Beschrijving van eenen zeldzamen zeehoren van het geslacht der Tepelbakken, in: *Nat. Verh. HMW VIII*, 1817 (Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen), in 1815 aan de Hollandsche Maatschappij geschonken.

datum	schenker/ verkoper	object	bron	bijzonderheden
28-7-1846	J. van der Werf, Zandvoort	Hyperoodon rostratus (butskop), te Zandvoort aange- spoeld. Vrolik biedt verhandeling aan en een atlas met tekeningen.	17:2626 (15-1-1847)	f 350,-. Publ. W. Vrolik in: Nat. Verh. HMW, dl. V, 2e stuk. 1848 (<i>Natuur- en ontleedkundige beschouwing van den Hyperoo- don</i>); als dank gouden medaille.
8-5-1847	Willem Vrolik (1801-1863), arts, prof. in de anatomie, lid HMW 1832	belangrijke hoeveelheid gedroogde en in liquor bewaarde preparaten van de butskop	17:?	
11-1-1848	Prof. Johann Heinrich Robert Göppert, prof. in de nat.hist. aan de Universiteit van Breslau	fragment van een in 1847 te Braunau in Silezië gevonden meteoriet	17:2641	
1848	C. Thomas, handelaar te Wiesbaden	Monodon monoceros (narwal)	268	f 220,-
20-1-1850	Mr Cornelis Gerlings Jr (1804-1879), advocaat en notaris te Haarlem	twee kaaimankoppen, 2 dito eieren, 2 tijgerkoppen, 1 lui- paardkop, 1 wild zwijnkop, 1 apenkop, 2 ?, 1 zaag van zaagvis, 1 stel tijgernagels, 10 flessen met vleermuizen en insecten van Java of de Molukken, enige beschreven bladeren	268 268	f 70,-
16-4-1850	Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, Leiden	hoornvis	268	transport f 5,-
13-1-1853	Dr A. Krantz (1809-1872), Bonn	coll. kristallen in kristallen	268	f 161,-
5&6-10- 1854	Veiling coll. C.G.C. Reinwardt, Leiden	32 schedels	268	f 122,98
22-10-1855	H. Verstraaten, preparateur	schedels van Monitor biftatus, Galeotes gutturosus, Gecko guttatus, Platydictylus guttatus	268	f 20,-
1-2-1856	Dr A. Krantz (1809-1872), Bonn	afgietsel van een jonge schedel van Mastodon giganteus, Albany, New York	268	35 thaler f 16,-
13-6-1856	H. Verstraaten, preparateur	skeletten van Iguana tuberculata, Bufo japonica en Draco viridis	268	
15-1-1857	Prof. H.G. Bronn, Heidelberg, buitenl. lid 1850	metoorsteen van Atakama		f 131,- (73 thaler)
23-11-1857	Dr A. Krantz (1809-1872), Bonn	coll. mineralen in mineralen	268	f 450,-; P. Harting, Description d'un diamant remarquable, con- tenant des cristaux, <i>Verh. Nat. Kon. Akad. Wetensch.</i> , VI, 1858 resp. 120 en 93 thaler
12-1-1858	W. Kluytenaar, Amsterdam	diamant met kristallen uit Bahia		
6-11-1858	Dr A. Krantz (1809-1872), Bonn	fer meteorique de Pallas; fer meteorique de Tolucca, Mexico		

Volkenkundige objecten in het

naturaliënkabinet

van de **Hollandsche**

Maatschappij

Natuurhistorische verzamelingen

1750-1850

Marijke Besselink

Volkenkundige objecten in het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij

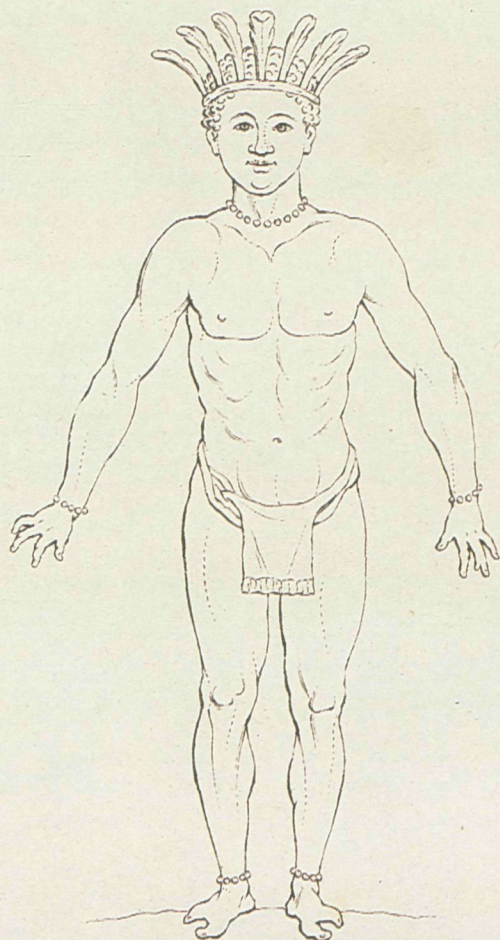
Reuzen, mensen met een staart of mensen zonder hoofd: bij het steeds verder blootleggen van de wereld kon het bestaan van deze mythische wezens, die zich ver van Europa in ondoordringbare bossen of onherbergzame streken zouden ophouden, zelden bewezen worden. Ze bevolkten nog slechts de witte vlekken op oude kaarten of leefden alleen in onze fantasie voort. Toen er in het begin van de jaren zestig van de 18de eeuw uit Suriname berichten kwamen van een volk dat aan de handen slechts twee vingers en aan de voeten maar twee tenen had, werd dan ook alles in het werk gesteld om de geruchten met levende bewijzen te boekstaven.

‘Wanneer de Heeren Directeuren van de Geocroijeerde Societeit van Suriname, hier ter steede, kennisse kreegen dat er in haare volksplanting een gantse natie was ontdekt van Bosch-bewoonders, alleen maar met twee vingers aan handen & aan voeten voorsien, bij haar lieden genaamt Twofingas off twee vingers, en men van daar hoope gaff een affbeeldinge van een derselve herwaards te zullen oversenden, was een ijder nieuwsgierig & als rijckhalsende om dit nieuwe wonderverschijnsel in de natuur te beschouwen.’

Via de Surinaamse gouverneur W. Crommelin werd in 1764 een afbeelding met beschrijving van een tweevingerige indiaan naar de Societeit van Suriname in Amsterdam opgestuurd, waar men besloot dit bizarre verschijnsel door een geleerd genootschap te laten onderzoeken. Zo ontving de Hollandsche Maatschappij nog datzelfde jaar de tekening met het verzoek te kijken of nasporingen ‘eenig nut off voordeel aan't gemeen zoude kunnen toebrengen, dan wel als een nutteloose & ijdele bespiegeling behoorde te werden verworpen.’¹

Het lid Jan Engelman, praktiserend geneesheer te Haarlem, werden de Surinaamse papieren ter hand gesteld. Om te kijken of het hier echt een tweevingerig volk betrof of dat het om een lichamelijke afwijking ging, adviseerde hij tal van kruisingscombinaties tussen tweevingerigen en niet-tweevingerigen om aan de hand van hun nageslacht conclusies te kunnen trekken: erfelijkheid of toevalligheid. Wat de Societeit van Suriname met deze praktische informatie deed, is niet bekend. In ieder geval vond de Hollandsche Maatschappij het niet de moeite waard meer energie in deze zaak te steken.

Toch bleef de verblijfplaats van de tekening niet onopgemerkt. In 1769 vroeg Mr Jan Jacob Hartsinck (1716-1779) of hij de afbeelding mocht kopiëren voor zijn tweedelige *Beschryving van Guiana*, die in 1770 te Amsterdam verscheen. Hierin vertolkte Hartsinck, die zelf nooit in Suriname is geweest, het algemene gevoelen over deze mensen: ‘Veelen oordeelen dat het geen gantsch Geslacht of Volk is, maar alleenig een Familie, die of toevallig, of door een gebrek der Natuure dus mismaakt zijn.’² Tegenwoordig weten we dat het hier een erfelijke ziekte betrof. Door de publicatie van Hartsinck wist ook John Gabriël Stedman (1744-1797), die in 1772 als militair naar Suriname vertrok om tegen de marrons, de weggelopen slaven te vechten, dat de Maatschappij een afbeelding van de tweevingerigen bezat. In zijn verslag van een vijfjarig verblijf te Suriname (*Reize naar Surinamen en door de binnenste gedeelten van Guiana*) dat voor het eerst in 1796 verscheen, schrijft hij: ‘Ik heb twee van deeze Negers gezien, maar op eenen te verren afstand, om ze te kunnen afteekenen. Ik begeere my dus by deeze gelegenheid niet tot getuige op te werpen; ik verhaale alleen, wat my bericht is. De afteekening van een man, die voeten en handen van dit maakzel had, is aan de Maatschappij der wetenschappen te Haarlem gezonden.’³

*Afbeelding der Touvingas, volgens de tekening
door de Societeit van Suriname aan de
Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen
te Haerlem gezonden.*

Afbeelding der Touvingas, uit: Jan Jacob Hartsinck, *Beschrijving van Guiana of de wilde kust in Zuid-America, etc.*, Amsterdam, 1770, deel 2 (Teylers Museum, Haarlem)

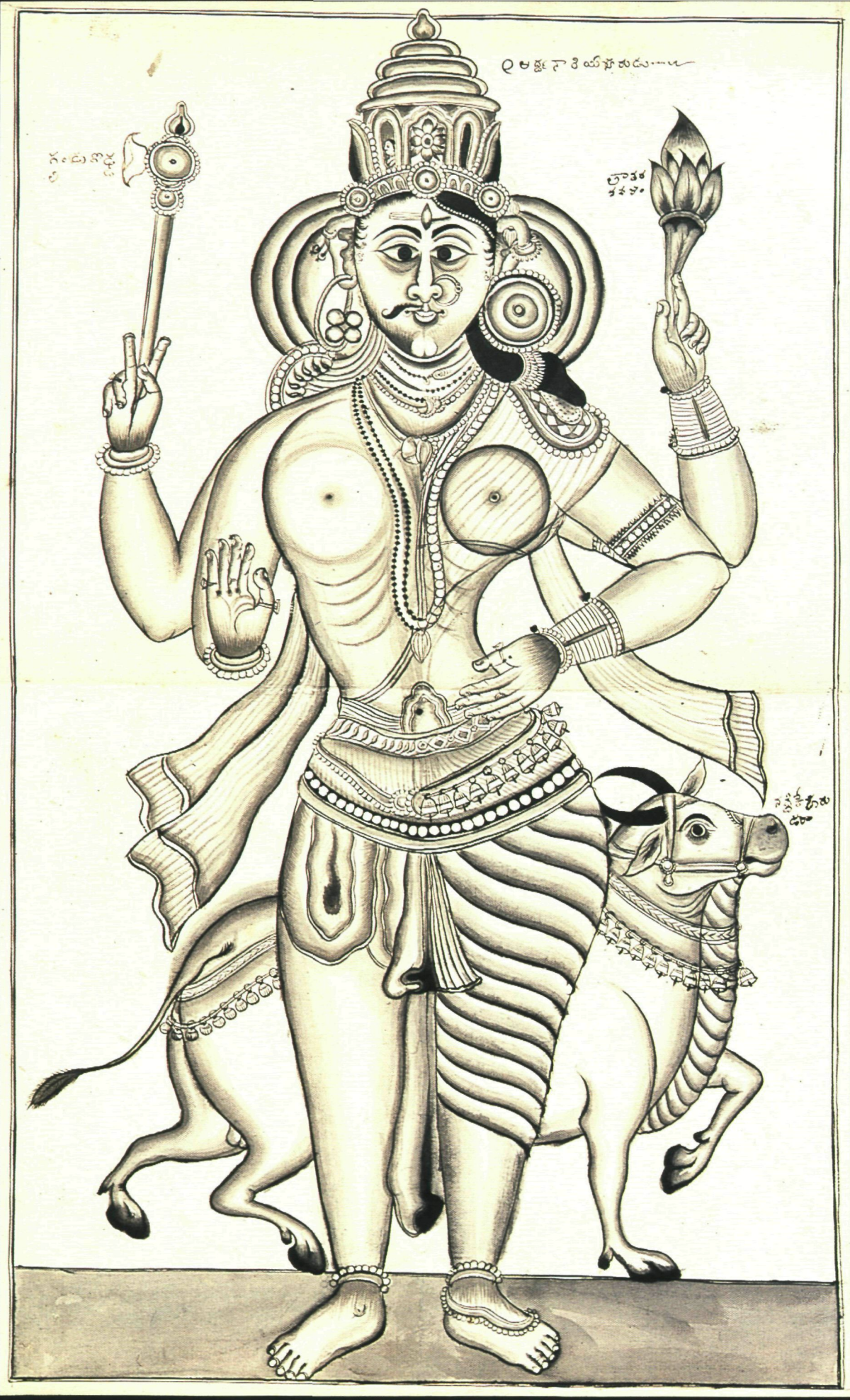
Deze tekening werd in 1764 naar de Hollandsche Maatschappij gestuurd, waarna Hartsinck hem overnam in zijn tweedelige publicatie over Guiana. Hartsinck schaaft de Touvingas onder de 'Saramecaansche Negers', en hij noemt Magondi 'zynde eene Urbienne, Gouvernante der Touvingas'. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat de Touvingas een groep van acht tot tien indianen betrof die rond 1760 onder de Saramacangers leefde. De originele tekening is helaas niet bewaard gebleven.

శ్రీకృష్ణాకారములు

శ్రీకృష్ణ

కృష్ణ

శ్రీకృష్ణ

De tekening paste goed in een 18de-eeuwse natuurhistorische verzameling waarin aandacht was voor de exotische, niet-Europese natuur, en de daar levende mensen, met de door hen vervaardigde voorwerpen. Om praktische redenen bestonden die 'etnografische' verzamelingen vaak uit papier; als reeksen afbeeldingen en beschrijvingen van mensen uit verre landen, inclusief hun kledingstukken, accessoires en attributen.

Zo ontving de Hollandsche Maatschappij ook in 1764 een doos met aftekeningen van Chinese afgoden, een present van Mr Gerard Aarnout Hasselaer (1698-1766), burgemeester van Amsterdam en tevens directeur van de Verenigde Oost-Indische Compagnie.

De tekeningen waren waarschijnlijk goedkope devotieprenten.⁴ Hasselaer, die naar we aannemen zelf nooit in de Oost is geweest, werd door zijn overzeese contacten voorzien van naturalia en artificialia. Van wie de zending uit China afkomstig was is niet bekend. Wel weten we uit een notitie van Jean Theodore Royer (1737-1807) dat de Maatschappij op een ander tijdstip 'van de burgemeester van Amsterdam', waarschijnlijk dus Hasselaer, een Chinees botanisch werk met afbeeldingen van planten ten geschenke had ontvangen. Royer, die Chinese voorwerpen verzamelde, kwam het boek tijdens zijn speurtocht naar bronnen om zijn kennis van China uit te breiden, tegen in de 'Bibliotheca societas', ongetwijfeld de bibliotheek van de Hollandsche Maatschappij.⁵ Boek én tekeningen bevinden zich helaas niet meer in de bibliotheek van de Hollandsche Maatschappij en ook niet in de verzamelingen van Teylers Museum.

Wél in de collectie van Teylers Museum is een andere papieren collectie, bestaande uit een portefeuille tekeningen van Indiase tempels en goden.⁶ Een vreemde eend in de bijt, die heel goed afkomstig zou kunnen zijn van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. En net als de Loten-collectie⁷ nooit in een overdracht tussen de Hollandsche Maatschappij en Teylers Museum genoemd wordt, kan deze verzameling ook van het ene naar het andere instituut over zijn gegaan zonder dat hier ooit aantekening van is gemaakt. Het is mogelijk dat de collectie via Mr Iman Willem Falck, raad van Nederlands-Indië en gouverneur van Ceylon in 1774, bij de Hollandsche Maatschappij, waarvan hij lid was, terecht is gekomen. Bij de tekeningen zijn beschrijvingen gevoegd in het Telegu⁸ en een Nederlandse vertaling daarvan. Falck was zeer geïnteresseerd in de taal-, land- en volkenkunde van het gebied, waarvan zijn vader fiscaal was geweest. In 1773 stuurde hij de Hollandsche Maatschappij een manuscript over de grammatica van de Hindoestaanse taal, thans nog aanwezig in hun archief, maar hij geeft in een brief aan zelf niet de minste kennis van de taal te hebben 'zoo als die hier [...] op Kormandel gebruikt wordt'.⁹ Hij zal dus zeker niet de vertaler zijn van de beschrijvingen bij de tekeningen in Teylers Museum. Falck is veel meer een verzamelaar van informatie over de zeden en gewoonten van zijn land, aangeleverd door andere Europeanen, waarvan hij de weerslag nu en dan de Hollandsche Maatschappij toestuurt. Zo ontving deze van hem in 1776 een vertaling, met een beschrijving van de 'Boedoesche Leere' en een tekening met verklaring van de pagode op Adamsberg, Moelkirigalle genaamd.

In Hasselaers zending van 1764 bevonden zich ook 'twee kelken gemaakt uit de hoorn van de rhinoceros met goude voeten', en 'een kistje met een stuk amber de gris van twee ponden'.¹⁰ Rinoceroshoorns waren, en zijn, in China erg geliefd. Verpulverd zou het poeder lustopwekkend zijn. De gouden voet kan zowel Chinees als Europees zijn, een – eerder 17de-eeuwse – kostbare montering voor het object. Ook amber de gris, uit de kop van een potvis, had als zeldzaam geurmiddel een hoge rariteitswaarde.

Etnografische voorwerpen hebben in het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij nooit een rol gespeeld, in tegenstelling tot de verzamelingen van het Zeeuwsch Genootschap waarvan zij juist een belangrijk deel uitmaakten. In Haarlem waren het meer toevalligheden die soms een zending naturalia vergezelden, in Zeeland was het oogmerk nooit een natuurhistorisch museum op te richten maar een kabinet van zeldzaamheden én naturalia.

De etnografische objecten zullen in Haarlem dan ook eerder een decoratieve waarde hebben gehad, dan dat zij echt een onderdeel van de verzamelingen vormden. Het was bijvoorbeeld heel gebruikelijk de artificialia onder te brengen bij de natuurproducten waaruit ze gemaakt waren, dus verentooien bij de vogels en producten van been bij de botten.¹¹

In de 17de en de 18de eeuw bleven de artificialia onderdeel van naturaliaverzamelingen. Onder andere door de nieuwe ordeningsprincipes van Linnaeus werden in de loop van de 18de eeuw de collecties wel steeds meer gezuiverd van 'magische' producten. Ook stonden niet langer de exotische en zeldzame stukken centraal, maar was er steeds meer aandacht voor voorwerpen uit de eigen omgeving, waarvan ook eerder complete reeksen konden worden aangelegd.

De nieuwe ordeningsprincipes werden ook toegelaten op de artificialia. Meer dan ooit werd er in deze periode aandacht besteed aan het verzamelen, documenteren en bestuderen van gebruiksvoorwerpen en rituele voorwerpen van verre volken. Dat betekende een uitbreiding van het werk der natuuronderzoekers, omdat de opkomende nieuwe wetenschap, de etnografie, nog nauwelijks haar specialisten kende. Dat de naturalia en artificialia op eenzelfde manier behandeld werden, blijkt ook uit de manier waarop de voorwerpen toen nog werden afgebeeld.¹²

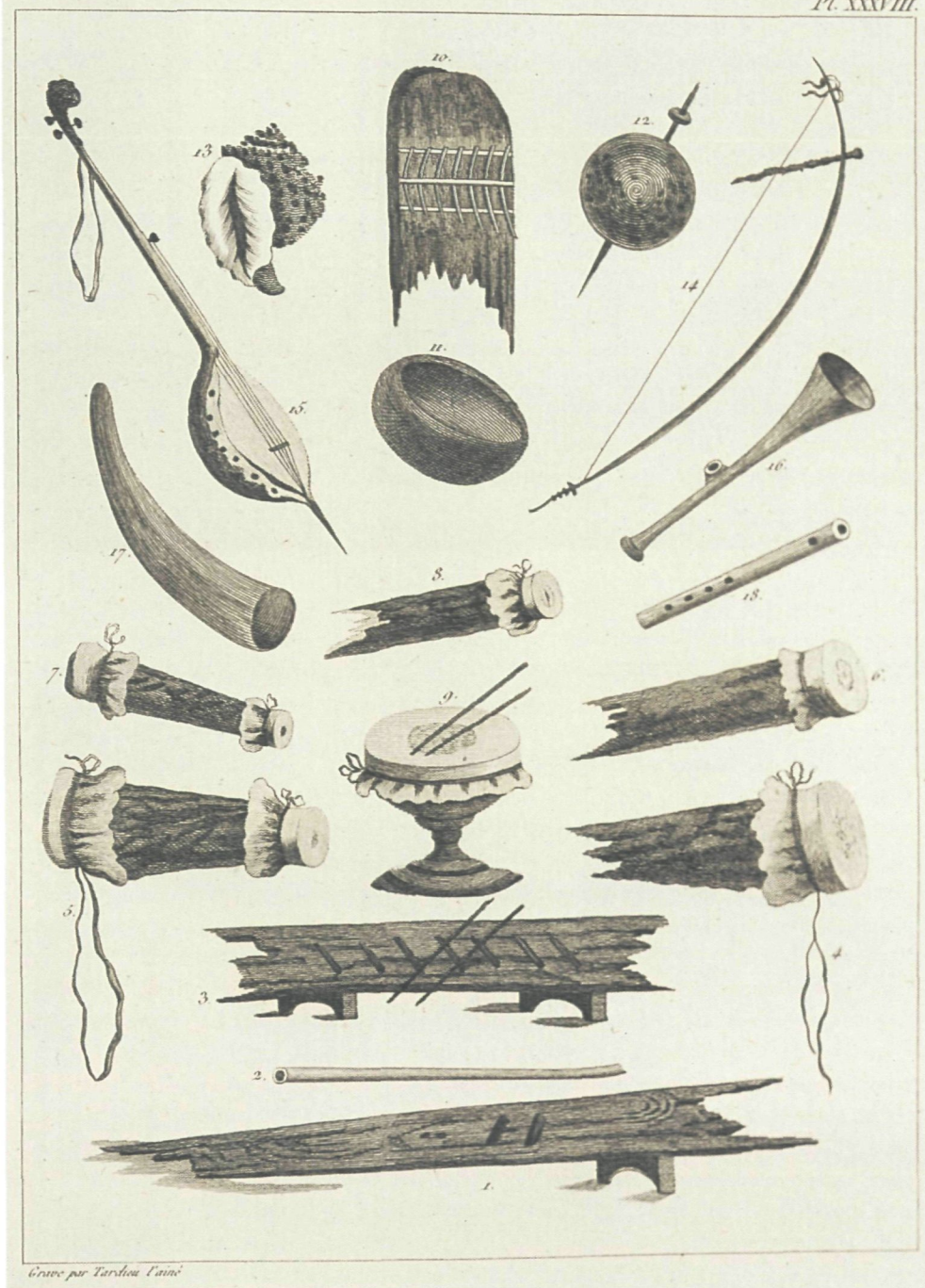
Een goed voorbeeld van gericht etnografisch onderzoek, naast het doen van astronomische, geografische en natuurhistorische observaties, zijn de expedities van James Cook geweest, die tussen 1768 en 1780 plaatsvonden en waarvan nog veel voorwerpen in musea bewaard zijn gebleven. De term 'etnografica' ontstond in de jaren '70 van de 18de eeuw in Göttingen, waar het Institut für Ethnologie der Universität Göttingen een grote collectie artificialia van reizen van Cook verwierf.¹³ In zijn pleidooi voor de vergelijkende volkenkunde, dat is te zeggen voor bestudering van afzonderlijke volken in plaats van soms willekeurig begrensde staten, gebruikt August Ludwig Schlözer (1735-1809) voor het eerst deze term.¹⁴

Het eerste officiële volkenkundige museum van Nederland was het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden te Den Haag, dat door koning Willem I in 1816 werd opgericht en dat aan het Koninklijk Kabinet van Schilderijen, de Koninklijke Bibliotheek en het Koninklijk Penningkabinet werd toegevoegd. De grondslag voor dit etnografisch museum vormden particuliere collecties, zoals de Chinese voorwerpen van Jean Theodore Royer, maar ook voorwerpen van de Oranjes zelf, zoals uit de verzameling van Willem V, wiens buiten-Europese artificialia eveneens een aanvulling vormden op de naturalia. In 1883 ging het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden over in het Rijks Ethnografisch Museum te Leiden, het latere Rijksmuseum voor Volkenkunde aldaar.

Om een beeld te krijgen hoe er in de tweede helft van de 18de eeuw en in het begin van de 19de eeuw etnografische voorwerpen verzameld en beschreven werden en hoe deze samen met natuurhistorische producten uiteindelijk in Europese verzamelingen terecht kwamen, nemen we Suriname als uitgangspunt. Een man, die zowel interesse had in haar bewoners als in haar voortbrengselen, was de al eerder genoemde, talentvolle John Gabriel Stedman. Hij behoorde tot een vooraanstaande Schotse familie. Zijn vader trad in 1730 in dienst van de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden als officier in de Schotse Brigade. Als kapitein in het leger van de Zwitserse kolonel Louis Henry Fourgeaud leidde Stedman Junior militaire expedities in het binnenland van Suriname tegen weggelopen slaven. Hij had genoeg journalistieke capaciteiten om van zijn vijfjarig verblijf aldaar verslag te doen, met een kritische kijk op de Surinaamse maatschappij en vooral op de behandeling van de slaven. Uit zijn dagboeken blijkt dat hij niet alleen schreef maar ook tekende en schilderde, onder meer portretten van collega's en van in Suriname verblijvende Europeanen, en topografische afbeeldingen, onder andere van plantages.¹⁵ Vlak voor zijn vertrek naar Holland, in februari 1777, dineerde Stedman nog met gouverneur Nepveu en hij toonde hem toen de 'teekeningen en aanmerkingen, die ik rakende de Volkplanting van Surinamen gemaakt had', de basis voor zijn latere publicatie. Uit Stedmans *Reizen naar Surinamen* blijkt zijn brede interesse voor de natuurlijke historie van het land en ook voor de bewoners, hun gewoonten en gebruiken, hun attributen en accessoires. Tussen zijn persoonlijke ontboezemingen en verslagen van militaire exercities beschrijft en tekent hij gedetailleerd wat hij ziet: 'Terwijl wij op Maagdenburg waren, bood een Neger my een fraaie Kapel aan, welke ik met alle mogelyke naauwkeurigheid afteekende. In de verzameling van Mejuffrouw De Merian heb ik dezelfde gezien, alwaar die zeer slecht gekleurd is.' Over het verzamelen van vlanders schrijft Stedman: 'Zommige lieden, die 'er een kostwinning van maken, met dezelve te vangen, winnen 'er veel geld mede. Na ze in kleine papiere doosjes met spelden te hebben vast gemaakt, zend men ze naar verscheidene kabinetten van Europa.' De huid van een enorme slang, ingesmeerd met as om bederf te voorkomen, spijkerde hij vast op de bodem van zijn kano om hem in de zon te laten drogen. Hij stuurde hem naar een vriend in Paramaribo, 'die dezelve vervolgens als een stuk van groote merkwaardigheid naar Holland gestuurd heeft.' Ook ontmoette Stedman kolonel Seybourg die voor de collectie van Willem V enkele kaketoetsen had gevangen.¹⁶ Uitvoerig is Stedman in het beschrijven van de muziekinstrumenten van de 'boschnegers', waarvan hij er achtien afbeeldt, evenals de wapens, het huisraad en de sieraden van de indianen, 24 stuks op een plaat. Dat zijn interesse ook daadwerkelijk uitging naar dergelijke verzamelingen blijkt uit zijn bezoeken aan enkele kabinetten van zeldzaamheden te Paramaribo, onder andere dat van een zekere Roux, van wie hij enkele voorwerpen ten geschenke kreeg, en het kabinet van Hendrik Schouten, de vader van Gerrit Schouten, die hierna nog aan de orde komt.

Waarschijnlijk nam Stedman in 1777 veel voorwerpen mee naar huis. In 1816 kwamen er in ieder geval 39 van de 42 door Stedman afgebeelde en beschreven objecten in het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden terecht, misschien voor een deel afkomstig uit de verzamelingen van Willem V, maar zeker gedeeltelijk uit het Leverian Museum te Londen waarvan de collectie in 1806 geveild werd. In 1796 schonk Stedman namelijk achttien 'Surinam curiosities' aan James Parkinson, die van 1786 tot 1806 eigenaar van het Leverian Museum was. Voor een deel zijn dat de objecten die zijn afgebeeld in zijn *Reize naar Surinamen*. Een gedeelte hiervan is nog te traceren in het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden.¹⁷

Nog maar net terug van zijn verblijf te Suriname, was Stedman op 24 september 1777 al te gast bij Willem V, die hij achttien zelf geboetseerde wassen poppetjes cadeau deed. 'Zij verbeeldden Indianen van Guiana, en Negers uit de Volkplanting van Surinamen, met onderscheiden arbeid bezig zynde op een Eiland, het welk op een glas van Kristal geplaatst was'.¹⁸ Dergelijke educatieve presentaties kwamen wel vaker voor, ook in de

Een van de 56 tekeningen van Shivaïtische godheden en Ramayana-scenes, die zich in Teylers Museum bevindt, en die waarschijnlijk afkomstig is uit de collectie van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. (Teylers Museum, Haarlem) [p. 146]

'Muziekinstrumenten van de bosnegers', Pl. XXXVIII uit: J.G. Stedman, *Voyage a Surinam, et dans l'intérieur de la Guiane*, Paris, 1796 (An VII de la République) (Teylers Museum, Haarlem)

Afgebeeld zijn onder andere: de grote creoolse trom (fig. 4), de *benta*, 'een tak als een boog gespannen, door middel van een koord van droog riet, of *Warimbo*, het welk men tusschen de tanden houdt, waar op men met een kort eind hout slaat, en het welk men links en rechts weet te bewegen', dat het geluid geeft 'een jagthoorn gelijkende' (fig. 14), de *loango tou-tou*, een fluit met vier openingen (fig. 18) en de *kwakwabangi*, een houten bankje dat met twee stokken bespeeld wordt (fig. 3).

Diorama van Gerrit Schouten (1779-1839), Slavendans

(Tropenmuseum, Amsterdam)

Gerrit Schouten maakte verscheidene diorama's met als onderwerp de slavendans. Musicerende mannen, dansers, danseressen en spelers nemen deel aan een dansspel, een *du*. Eenmaal per jaar, soms vaker, werd een *du* gehouden. Deze duurde verscheidene dagen. Dit type diorama had een grote souvenirwaarde. De Europese bezoeker bestelde een kastje ter herinnering aan een dansfeest op de plantage. Niet het zware, onvrije slavenleven was afgebeeld; de weergave in de diorama's van feestelijk uitgedoste en musicerende slaven riep een beeld op van een gelukkig slavenbestaan. De werkelijkheid erachter zien we niet.

collectie van de stadhouder. Uit een inventarislijst van 1795 blijkt dat deze ook een 'model van een negerhut' bezat, met alle gebruiksvoorwerpen op schaal en vervaardigd uit de materialen waarvan ze ook in werkelijkheid waren gemaakt.¹⁹ Dergelijke schaalmodellen waren geen ongebruikelijke souvenirs uit Suriname. Ook het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij ontving in 1788, van gouverneur Mr Jan Wichers, een model met beschrijving van een indianenwoning.

Waarschijnlijk stonden deze modellen aan de basis van de latere diorama's, die de creoolse kunstenaar Gerrit Schouten (1779-1839) van indianendorpen, slavendansen en plantage- en stadsgezichten maakte. Ruim dertig van zijn kijkkasten, uit de periode 1810-1837, zijn bewaard gebleven, waaronder twee exemplaren die Schouten in 1827 maakte in opdracht voor het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden van koning Willem I. De begeleidende correspondentie en beschrijving verzorgde Mr Adriaan François Lammens (1767-1847), President van het Hof van Civiele Justitie te Paramaribo, maar ook vriend en bewonderaar van Gerrit Schouten die eveneens een begenadigd tekenaar van de Surinaamse flora en fauna was. Het ligt voor de hand dat Lammens bij de beschrijvingen van het Caraïben- en Arowakkenkamp steeds naar Stedman verwijst, als het gaat om de voorwerpen uit de indiaanse cultuur die hij heeft afgebeeld. De diorama's die een soort catalogus vormden voor verzamelaars, liet hij vergezellen van kleine voorwerpen zoals een haarspeld en een zilveren neussierraad.²⁰

Lammens, die in Suriname zelf een vogelverzameling had aangelegd²¹, zond geregeld natuurhistorische en etnografische zaken naar het Kabinet van Zeldzaamheden, zoals in 1828 een klein afgodsbeeldje, enige sieraden, een kokertje met giftige pijlpunten, een mierenest van boombladeren, een flesje met sprinkhaaneieren, het vel van een aboma en een indiaans schort, waarschijnlijk met de bedoeling dat de voorwerpen over verschillende verzamelingen verdeeld zouden worden. Enkele jaren eerder had Lammens nog geschreven een richtlijn te willen ontvangen wat te verzamelen, in de vorm van een gedetailleerde catalogus van voorwerpen uit Suriname die het museum al voorhanden had. De zending uit 1828 lijkt echter niet een erg gerichte aanvulling van Haagse desiderata, maar meer wat Lammens voorhanden had.²²

Lammens bleef ook zijn geboortestreek trouw door objecten naar het Zeeuwsch Genootschap te sturen. Hij was te Vlissingen geboren waar hij, na een studie rechten te Utrecht, tot raad en schepen was benoemd. Na een ambteloze periode van tien jaar te Axel werd hij aldaar burgemeester en aansluitend te Vlissingen waarna hij in 1815 naar Suriname was vertrokken. Als lid van het Zeeuwsch Genootschap had hij in zijn Zeeuwse jaren het Genootschap meerdere malen bijzondere schenkingen gedaan, waaronder een deel van zijn schelpencollectie en ruim 200 inlandse vlinders, torren en kleine insecten uit het land van Axel, alles 'in eene zeer nette order opgezet.' In 1817 zond hij vanuit Suriname 25 voorwerpen naar Vlissingen af, waaronder verschillende gesteenten, hout en zaden, nesten, een schaal van de bosnegers, Indiaanse sieraden en sloten, en een kruik van de 'bokkinezen' (indianen²³). In hetzelfde jaar schonk hij het Genootschap een bokkinese tent in het klein met de bijbehorende huisraad, waarschijnlijk eenzelfde model als de schenking van de heer Hugenholtz uit Demeray, die enkele maanden eerder 'een tent of woning der Bokkanezen in 't klein, met al derzelve huisraad en gereedschappen' cadeau had gedaan. Zo'n miniatuurwoning met inrichting zou wel eens van de hand van Gerrit Schouten geweest kunnen zijn. Helaas bevinden deze voorbeelden zich niet meer in de verzamelingen van het Zeeuwsch Genootschap.

Wel nog steeds aanwezig bij het Zeeuwsch Genootschap is 'een gevlogten drinknapje van de Kaffers', in 1805 door Jacob Abraham de Mist (1749-1823), commissaris-generaal van de Kaapkolonie, aan het genootschap gestuurd. Als directeur van het Zeeuwsch Genootschap en van de Hollandsche Maatschappij verrijkte hij beide genootschappen met voornamelijk naturalia maar ook enkele etnografische voorwerpen, verzameld tijdens zijn reis door Zuid-Afrika, vanaf oktober 1803. Naast de eerder genoemde insectencollectie, de huiden van een leeuw, een tijger en een 'blauwe Bok', enige slangen en vissen, spons- en zeegewassen, en een verzameling houtsoorten schonk De Mist in 1805 aan de Maatschappij:

'Vier Hassagayen of pijlen van de Kaffers'

'Een stok met een kleine, daar aan wat krom gegroeide knots, bij de Kaffers onder den naam van *Kirri* in gebruik'

Een schild van ossenhuid 'zoo als door de Kaffers in hunne gevechten gebruikt wordt'

'Een kap van de huid van een Boschbok gemaakt, zoo als door de jonge vrouwen en meisjes onder de Kaffers gedragen wordt'

'Twee *Ingubo* of mantels van een Kafferman en Kaffervrouw, van ossenhuiden gemaakt; als mede twee muilen of lederen voetzolen'

'Een Boog en een Koker met vergiftigde Pijlen van Boschjesmannen'

'De Voorschoot van een Hottentottin, met deszelfs banden, van peezen van dieren gemaakt, en met kralen versierd'

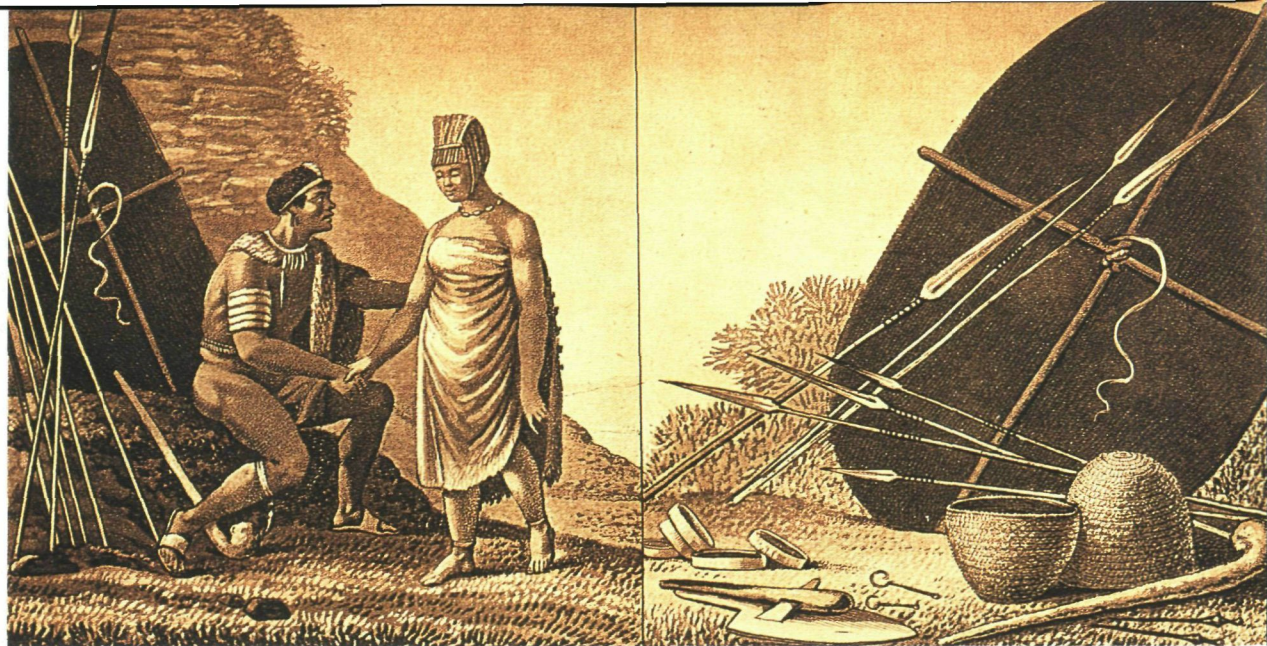
'Een rookpot en verdere toestel, tot het tabaksrooken in het Oosten gebruikelijk'

151

Afrikaanse objecten zijn in de 18de eeuw vrijwel afwezig in Nederlandse collecties. De Mists schenking in 1805 zou het begin inluiden van een toestroom van etnografische objecten waarmee de ontsluiting van Afrika in de 19de eeuw gepaard ging.²⁴ Het feit dat de schenking wordt opgenomen in de *Verhandelingen* van de Maatschappij, met daarbij de vermelding dat de voorwerpen aldaar door weetgierigen bezichtigd kunnen worden, is een bewijs dat, hoewel genoemde objecten niet tot het verzamelgebied van de Maatschappij behoorden, ze wel als een bijzondere gift beschouwd werden. Het was niet mogelijk de voorwerpen, mochten ze nog in museale collecties aanwezig zijn, te traceren, anders dan de 'hottentot-objecten' die tussen 1772 en 1775 door de Zweedse naturalist Anders Sparrman, een leerling van Linnaeus, zijn verzameld. De voorwerpen, opgenomen in zijn boek *Voyage to the Cape of Good Hope* (1785), zijn aan te wijzen in de collectie van het Etnografisch Museum in Stockholm.²⁵ Wat betreft een eventuele huisvesting van de Mist-schenking maakt het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden de grootste kans. Twee mogelijke lijnen kunnen via het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij leiden naar dit museum. De eerste is die van het Ethnografisch Museum van Artis, via het Koloniaal Museum Haarlem naar het Tropenmuseum Amsterdam (toentertijd Indisch Instituut geheten), dat op zijn beurt in 1947 de Afrika-collectie heeft afgestoten naar Leiden. De tweede mogelijke lijn is via het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, waarvan de collectie in 1883 in de voorloper van het Rijksmuseum voor Volkenkunde is terechtgekomen. Inventarislijsten van dit museum laten mantels en sandalen zien van de Xhosa, evenals knotsen van de Zulu afkomstig uit het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden, en een koker met pijlen en 'bosjesman-revolver', zoals de vergiftigde pijlen ook wel genoemd werden, afkomstig uit het Tropenmuseum.

In deel 2 van *Reisen im Südlichen Africa* (2 delen, 1811, 1812), van Martin Hinrich Karl Lichtenstein (1780-1857), die De Mist op zijn reis door Zuid-Afrika vergezelde, zijn verscheidene 'Haus- und Zierrath der Beetjuanen' afgebeeld, waaronder een hassagay met weerhaken. Dit geeft, tezamen met de getande steel, de speer een schrikwekkend aanzien, zoals ook bij de hassagayen van de Xhosa, aldus Lichtenstein. Ook beschrijft hij uitgebreid de functies van enkele voorwerpen in magische rituelen. Wanneer bij de Xhosa iemand ziek was, en men vermoedde dat hieraan tovenarij ten grondslag lag, dan werd een magiër, meestal een vrouw, gevraagd de 'veroorzaker van het onheil' op te sporen. Hiertoe trok zij zich terug in een hut, om in haar dromen de verdachte te kunnen zien. De stamleden ondertussen dansten en zongen, om na verloop van tijd de tovenares te vragen uit haar hut te komen. Wanneer zij weigert, geeft het volk haar een aantal hassagayen. Daarop verschijnt zij, met een beschilderd gezicht en, afgezien van een lendendoek, naakt ten tonele. Haar stamgenoten bedekken haar met mantels, die zij plots met een woest gebaar van zich afwerpt, om zich vervolgens met de hassagayen in de menigte te gooien. Dan treft ze de 'schuldige' en ze vertelt waar deze zijn tovermiddelen heeft verstoppt. Deze ontloopt zijn straf niet, die het opperhoofd voor hem bepaalt: hij wordt ofwel met mieren bedekt, die de ongelukkige kwellen met hun scherpe kaken, ofwel hij wordt met gloeiende stenen bedekt. Mocht hij zijn straf, wat niet aannemelijk was, toch overleven, dan werd hij alsnog verbannen uit de gemeenschap. Zijn bezittingen werden afgenomen door het opperhoofd. Het spreekt vanzelf dat een rijk man, die veel vee bezat, algauw de kans liep als kwaadwillend medium beschouwd te worden. In een enkel geval bepaalde de tovenares zelf de straf. Gewoonlijk liet zij de man met kirris doodknuppelen.

Dat het gevaar overal op de loer lag bewijst Lichtensteins beschrijving van een aanval van een leeuw. Een leeuw te dicht in de buurt van een kraal, werd met hassagayen, kirri's en schilden ingesloten. In het nauw gedreven viel

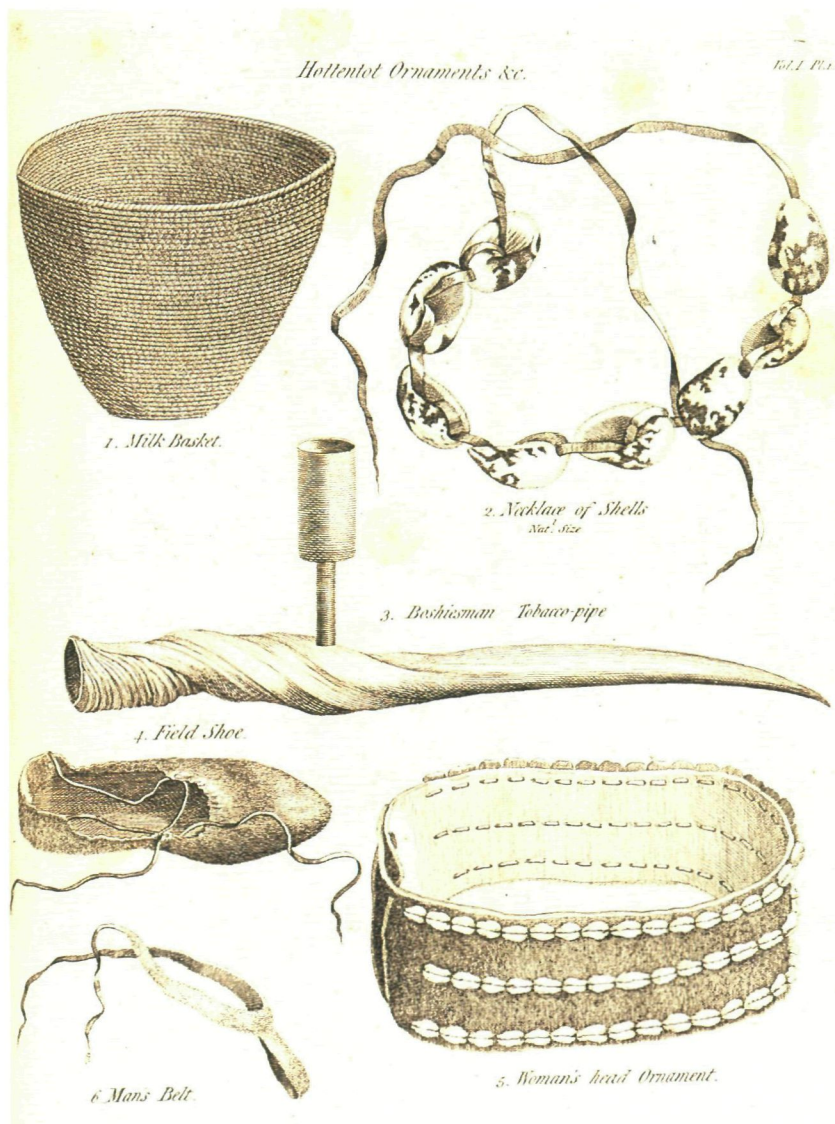
152 Twee leden der Xhosa-stam (links), en hun wapens, sierraden en huisgerei (rechts), aquaret door F. Leopold naar S. Rösel, 1811, uit: Hinrich Lichtenstein, *Reisen im Südlichen Africa in den Jahren 1803, 1804, 1805 und 1806*, Berlijn, 1811, eerste deel (Teylers Museum, Haarlem)

Enkele van deze wapens, als de *hassagayen*, de speren, en de *kirri*, een knots, waren ook aanwezig in het Naturaliënkabinet van de Nederlandsche Maatschappij, evenals 'een breed Schild van een hard gewordene en rondgesnedene ossenhuid gemaakt, zoo als door de Kaffers in hunne gevechten gebruikt wordt. Het zelve is aan een houten kruis vastgemaakt, waar door het uitgestrekt gehouden en gedragen, en dient om genoegzaam het geheele ligchaam te bedekken'.

'Hottentot Ornamenten' uit: A. Sparrman, *A voyage to the Cape of Good Hope, towards the Antarctic Polar Circle, and round the world, but chiefly into the country of the Hottentots and Caffres, from the year 1772 to 1776, 1785* (Teylers Museum, Haarlem)

Carl Peter Thunberg (1743-1828) en Anders Sparrman (1748-1820), twee Zweedse wetenschappers, leerlingen van Linnaeus, verzamelden in de tweede helft van de 18de eeuw Zuid-Afrikaanse objecten. Sparrmans objecten zijn nog te vinden in het Etnografisch Museum in Stockholm. Afgebeeld is hier:

- 1 Melkmandje
- 2 Halssieraad van schelpen
- 3 Tabakspijp van een bosjesman
- 4 Muiltje
- 5 Hoofdsieraad voor vrouwen
- 6 Mannenriem

'Haus- und Zierrath der Beetjuanen', uit: Hinrich Lichtenstein,
*Reisen im Südlichen Africa in den Jahren 1803, 1804, 1805 und
 1806, Berlin, 1811, tweede deel (Teylers Museum, Haarlem)*

- 1 Een hassagay, zoals die ook bij de Xhosa voorkomt
- 2 Ijzere priem, voor naai- en chirurgisch werk
- 3 Een tweesnijdend mes, naast een rijk versierde houten schede
- 4 Vliegenmepper van struisvogelveren; gekregen van Koning Mulihawanghem
- 5 Uit mimosahout gesneden lepels van de Beetjuanen, waarvan de stelen versierd met vogel- of giraffemotieven
- 6 Een halssieraad, bestaande uit aan een draad geregen rond geslepen beenderfragmentjes
- 7/8 Twee armbanden van ivoor van verschillende dikte; de brede, dunne armbanden worden door vrouwen gedragen,

- de grootste en zwaarste door mannen
- 9 Een leren ring, met gekromde koperplaatjes bekleed
- 10/11 Ring van giraffehaar, omwonden met dun, plat koperdraad
- 12 Een uit neushoornleer gesneden ring
- 13 Hoofdsieraad van de dansers, gemaakt van in biezen ingevlochten stekels van een stekelvarken, met riempjes omwikkeld
- 14 Een roodaarden, in de zon gebakken pot. In plaats van het ontbrekende handvat, dient een om de verdikte rand geslagen riem
- 15 Een leren handtas. Aan de leren pluimpjes zijn vaak ter versiering ronde beenderplaatjes of stukjes koper bevestigd
- 16 Amuletten van kevers, die vaak uit bijgeloof om de hals, of op de rug van kinderen gehangen worden
- 17 Heilige dobbelstenen, gesneden uit antilopenklauwen

het dier aan. Degene die de leeuw echter wist te raken, werd, al werd hij tegelijkertijd als 'onrein' beschouwd, tot held uitgeroepen. Hij werd naar het dorp begeleid door enkele mannen, die hem met schilden aan het zicht onttrokken terwijl anderen, al zingend en met hun kirri's trommelend op hun schilden meeliepen.

In 1805 nam De Mists schenking een autonome plaats in binnen het Kabinet. Maar, terwijl bezoekers hoog opgeven over zoogdieren en de vogels, wordt er met geen woord gerept over de Zuid-Afrikaanse voorwerpen. Vijf jaar hierna zou *hottentot Saartje Baartman* vanuit Zuid-Afrika verscheept worden naar Londen, waar ze tot haar dood geëxploiteerd zou worden. Tegen betaling kon men even haar enorm geprononceerde achterwerk beroeren. Of de bezoekers van het Haarlemse Kabinet een dergelijk beeld voor ogen hadden bij het zien van 'de voorschoot van een Hottentottin' is de vraag. Van wetenschappelijke interesse naar kermisvermaak is een grote stap. Nietwaar? De volkerenshow, een fenomeen dat in de 16de eeuw begon met het meenemen van een enkele exotische mens, mondde in de 20ste eeuw uit in gigantische manifestaties waarbij complete dorpen, inclusief hun inwoners werden verplaatst naar Europese tentoonstellingsterreinen.²⁶

- 1 RANH, Archief HMW, plaatsingsnummer 444, nr. 39
- 2 J.J. Hartsinck, *Beschrijving van Guiana, of de Wilde Kust in Zuid-America*, etc., Amsterdam, 1770, dl 2, p. 811-812
- 3 John Gabriël Stedman, *Reize naar Surinamen en door de binnenste gedeelten van Guiana, opnieuw uitgegeven naar de oorspronkelijke editie Amsterdam, 1799-1800* met inleiding en aantekeningen door prof. dr. R.A.J. van Lier, hoogleraar aan de landbouwhogeschool te Wageningen, 1974, dl. III-IV, p. 238
- 4 Dergelijke devotieprenten komen ook voor in *China Monumentis Illustrata* (1667), in Rome geschreven door Athanasius Kircher (1602-1680), die zich o.a. baseerde op informatie van missionarissen die net terug waren uit China. Zie: J. van Campen, *De Haagse jurist Jean Theodore Royer (1737-1807) en zijn verzameling Chinese voorwerpen*, Hilversum 2000, p. 61
- 5 J. van Campen, 2000, p. 83
- 6 De collectie wordt bestudeerd door mw. drs. P.C.M. Lunsingh Scheurleer, Hoofd Aziatische Afdeling, Rijksmuseum Amsterdam. De volgende inventaris is van haar hand, waarvoor mijn hartelijke dank:
* Vijf bladen met tekeningen van plattegronden en doorsneden van twee Zuid-Indiase Shivaïtische tempels met notities in het Frans op verschillende soorten Frans papier met het jaartal 1742.
* Zesenvijftig tekeningen van Shivaïtische godheden en Ramayana-scenes in zwarte inkt op grote vellen (soms aan elkaar geplakt) papier met een Frans watermerk en het jaartal 1742, gemerkt van A tot Z, AA tot GG en 1 tot 16. Bijgevoegd is een beschrijving van de afgebeelde figuren in het Telugu (een Dravidische taal die voornamelijk in Andhra Pradesh wordt gesproken) en een Nederlandse vertaling daarvan. Op de omslag van de Nederlandse vertaling staat: '*De beeltenissen waarvan in desen gesproken werd zijn ordinair geteekend op de wanden der gaanderijen van hare vijvers voor de tempels*'.
* Tien miniaturen van Hindoe-godheden en Ramayana-scenes op Indiaas papier dat op Europees papier geplakt is. Bijgevoegd is een beschrijving van veertig miniaturen in het Telugu (zie boven) en een vertaling in het Nederlands.
- 7 Zie p. 84-87
- 8 zie noot 6
- 9 RANH, Archief HMW, plaatsingsnummer 444, nr. 48
In de begeleidende brief aan secretaris Van der Aa meldt Falck dat de Grammatica 'mij in slecht Latijn is medegedeeld door zekeren Clawson, gewezen Artillerij-Luitenant in dienst van de Engelsen op Madras, een Hanoveraan van geboorte'
- 10 RANH, Archief HMW, plaatsingsnummer 444, nr. 12, p. 403
- 11 E. Bergvelt, R. Kistemaker (red.), *De wereld binnen handbereik, Nederlandse kunst-en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*, Zwolle/Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum, 1992
- 12 J. van Campen, 2000, p. 163
- 13 Sammlung Cook/Forster. zie: B. Hauser-Schäublin & F. Krüger (red.), *James Cook. Gifts and treasures from the South Seas*, München/New York 1998
- 14 J. van Campen, 2000, p. 163
- 15 Stanbury Thompson (red.), *The journal of John Gabriel Stedman 1744-1797, Soldier and author, Including an authentic account of his expedition to Surinam, in 1772*, Londen 1962
- 16 R.A.J. van Lier, zie noot 3
- 17 R. Price & S. Price (red), *Stedman's Surinam, Life in an Eighteenth-Century Slave Society*, Baltimore/Londen 1992, p. 76, 278; R. Price & S. Price (red.) John Gabriel Stedman's Collection of Eighteenth-Century Artifacts from Suriname, in: *Nieuwe West-Indische Gids* 53, 1979, p. 121-140
- 18 R.A.J. van Lier, zie noot 3, hoofdstuk XXX, p. 59
- 19 J. van Campen, 2000, p. 213
- 20 Clazien Medendorp, *Gerrit Schouten (1779-1839), Botanische tekeningen en diorama's uit Suriname*, Amsterdam (KIT), 1999
- 21 F. Haverschmidt, Biographische notities betreffende ornithologische verzamelaars in Suriname in het begin van de 19^e eeuw, Mr. Charles François Mirandolle (1789-1841), Mr. Adriaan François Lamens (1767-1847), in: *Zoologische bijdragen*, No 20, 1976, p. 9-13
- 22 Medendorp, 1999, p. 56
- 23 In: *Encyclopaedie van Nederlandsch West-Indië (1914-1917)* onder het trefwoord Benedenlandsche Indianen: 'De naam Bokken, in Br. Guyana Bucks, die collectief voor Indianen wordt of werd gebruikt, is hoogstwaarschijnlijk van Europeeschen oorsprong en wellicht verwant met het Braziliaansch-Portugeesche Bugre en Bocle, welk woord men in Karboeger, Cabugru en Cabocle terugvindt.' Met dank aan dhr. Kenneth Boumann
- 24 Vriendelijke mededeling van prof. dr R.M.A. Bedaux, conservator Afrika, Rijksmuseum voor Volkenkunde, Leiden
- 25 Ezio Bassani en Letizia Tedeschi, The image of the hottentot in the seventeenth and eighteenth centuries, An iconographic investigation, in: *Journal of the History of Collections* 2 no. 2 (1990), p. 157-186
- 26 Zie: M. Keyser, Wat van ver komt. De exotische mens tentoongesteld, in: *De tentoongestelde mens, Reuzen, dwergen en andere wonderen der natuur*, Haarlem, 1993

Het 'Kabinet der Natuurlijke Zeld-

zaamheden' van het **Zeeuwsch**

Genootschap der

Wetenschappen gedurende

het tijdvak **1771-1869**

1750-1850

Huib J. Zuidervaart

Het 'Kabinet der Natuurlijke Zeldzaamheden' van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1771-1869

Inleiding

In 1869 was het feest in Middelburg. Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen vierde zijn eerste eeuwfeest en dat werd groots aangepakt. Verschillende feestredenaars hielden hun verhaal: een banket werd aangesteld en een indrukwekkend gedenkboek werd uitgebracht. Dankzij dat gedenkboek, en vooral dankzij de inspanningen van de vele conservatoren die het Zeeuws Genootschap toen rijk was, kunnen we tegenwoordig nog steeds naslaan wat er in de loop van de jaren zoal door dit genootschap aan imposants bijeen was gebracht¹.

Want dat loog er niet om: de diverse deelcatalogi van het Kabinet van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen rapporteren over een aanzienlijke bibliotheek, met zowel gedrukte boeken, seriewerken als handschriften; maar ook van Oud- en Zeldzaamheden waaronder schilderijen, tekeningen, portretten, penningen en munten. Verder waren er tal van Naturalia, bijeen verzameld uit alle windstreken van de aarde. Geheel volgens de mode van die dagen werden tot die Naturalia zowel voorwerpen gerekend van zoölogische aard (waaronder opgezette dieren, skeletten, schelpen of dieren op alcohol), maar ook medische preparaten, mineralen, specimens van houtsoorten of een collectie uiteenlopende voorwerpen van volkenkundige aard, waaronder veel objecten uit het verre Azië en de beide Amerika's.

Hoe was een vereniging die zich in 1869 blijkens zijn eigen 'Wet' toelegde op het bevorderen en verbreiden van kennis en wetenschap, voornamelijk met betrekking tot de provincie Zeeland, in vredesnaam tot het aanleggen van zo'n uiteenlopende verzameling objecten gekomen?

Het antwoord op deze vraag ligt uiteraard verscholen in de oorsprong van het in 1769 tot stand gekomen genootschap, dat geheel vervuld was van de Nederlandse variant van de meer algemene Verlichtingsgedachte die in die jaren Europa in zijn greep hield.

De geschiedenis van die beginjaren van het Zeeuws Genootschap is zo'n kleine twintig jaar geleden te boek gesteld door de Utrechtse hoogleraar Wijnand Mijnhardt². Daardoor weten we inmiddels veel over de doelstelling, organisatie en activiteiten van deze opmerkelijke vereniging. Echter, over één specifieke activiteit rept Mijnhardt met geen woord, namelijk over het verzamelen van opmerkenswaardige 'zeldzaamheden' uit zowel natuur als cultuur. Toch was deze verzameldrang waarachtig geen bezigheid die viel te verwaarlozen. In de collecties gingen behoorlijk wat energie, maar ook geld zitten. Wat beoogde men daarmee? Wat wilde men daarmee in het altijd universiteitloos gebleven Zeeland bereiken?

Geleerde genootschappen

Het grote voorbeeld voor het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen was de in 1752 te Haarlem opgerichte Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen. Op zijn beurt was dit genootschap weer een betrekkelijk late

navolging van geleerde genootschappen zoals die vanaf de 17de eeuw in het buitenland bestonden. Academies als de Engelse Royal Society, de Franse Académie Royale des Sciences, of de Italiaanse Academia del Cimento waren ooit tot stand gekomen om een platform te creëren, waarbinnen de resultaten van nieuw wetenschappelijk onderzoek konden worden gepresenteerd en verspreid³. Die onderzoeksattitude komt bijvoorbeeld fraai tot uiting in de ondertitel van de *Philosophical Transactions*, het tijdschrift van de Engelse Royal Society. Het ging hen om een 'Account of the present undertakings, studies, and labours of the ingenious, in many considerable parts of the world'. De nadruk lag dus op nieuwe kennis, waar ook ter wereld vergaard. Het verzamelen van opmerkenswaardige zeldzaamheden uit natuur en cultuur behoorde daar eenvoudigweg bij⁴.

In die verzameldrang waren de 17de-eeuwse genootschappen overigens niet nieuw. Al in de Renaissance was in Europa de gewoonte ontstaan om verzamelingen aan te leggen van bijzondere 'liefhebberijen'. Rijke verzamelaars brachten objecten bijeen die getuigden van de 'wereld in het klein': als een afspiegeling van een nog nauwelijks verkende aardbol. Bij die verzamelwoede speelden, behalve nieuwsgierigheid, ook andere aspecten een rol. Religieuze beweegredenen, bijvoorbeeld. Door naast de Bijbel het 'Boek der Natuur' te raadplegen, kon men nader tot de Schepper komen⁵. Niet onbelangrijk was bovendien dat de uitgestalde 'wonderbaarlijke' objecten aan de bezitter aanzien en prestige gaven.

Ook in de Nederlanden kende men dit soort van kabinetten met 'zeldzaamheden', ook wel 'rariteiten' genoemd⁶. Zo werd in Noord-Nederland de eerste naturalienverzameling van enige betekenis al in 1585 aangelegd door Bernardus Paludanus uit Enkhuizen⁷. Kortom, al dateerden de Nederlandse genootschappen en hun verzamelingen uit de 18de eeuw, ze stonden wel in een zekere traditie.

De oprichting van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in 1769

Hoe past het Zeeuws Genootschap in dit algemene beeld? De onderzoeksattitude van de eerste Europese academies kreeg bij het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen wel een eigentijdse invulling. Weliswaar werden nieuwe vondsten en ideeën op prijs gesteld, maar de taak als wetenschappelijk platform ter verspreiding van oorspronkelijk werk leek bij de Zeeuwen niet het belangrijkste. Bij de oprichting van het genootschap in 1769 was als centrale doelstelling geformuleerd: 'Den alwijzenden God op het hoogst te Verheerlijken'. Daarop lag dus het accent! Het was dan ook het tijdperk waarin de zogenoemde *fysico-theologie* hoogtij vierde, een benaderingswijze van vrome godsverheerlijking door natuurstudie⁸. 'Verlicht' nuttigheids-denken speelde weliswaar ook een rol; velen zagen wetenschappelijke kennis als een probaat middel om economische en morele vooruitgang tot stand te brengen maar voor de Zeeuwen diende dat oogmerk wel ondergeschikt te blijven aan de 'Verheerlijking van de Schepper'⁹.

Evenals de meeste genootschappen trachtte het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen de gestelde doelen te verwezenlijken door het beleggen van bijeenkomsten, het uitschrijven van prijsvragen en het uitgeven van *Verhandelingen*. Maar daarbij bleef het niet. In het voetspoor van de grote Europese academies legde het Zeeuws Genootschap zich toe op het verzamelen van opmerkenswaardige zeldzaamheden uit zowel natuur als cultuur. Immers ook de fysico-theologische contemplatie was gediend met het bijeen brengen van specimina uit Gods eigen Schepping. Dat deze gedachte inderdaad aan het verzamelen ten grondslag lag, blijkt uit de bedankbrief die in 1771 werd geschreven naar aanleiding van de eerste schenking van naturalia.

Daarin stelde de secretaris dat het 'zonderling aangenaam' was om te zien dat hiermee 'gelegenheid werd gegeven om een begin te maken tot het verzamelen van zodanige zeldzaamheden der natuur, waarin de wijsheid en grootsheid van den Schepper op het luisterrijkste worden ten toon gespreid'¹⁰.

Op het eerste gezicht leek het Zeeuws Genootschap in tal van opzichten het jongere broertje van de Hollandsche Maatschappij. Immers ook deze maatschappij kende sedert 1759 een eigen verzameling in een eigen kabinet¹¹.

Toch waren er van meet af aan grote verschillen. Waar de Hollandsche Maatschappij duidelijk een speler was die op het gehele grondgebied van de Republiek actief was, kon het Zeeuws Genootschap van die landelijke erkenning alleen maar dromen. De praktijk toonde aan dat het Zeeuws Genootschap vanaf het begin het meest op de eigen regio was gericht. Van de 130 personen die in de periode 1769-1794 tot directeur bij het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen werden benoemd, kwam bijvoorbeeld meer dan de helft uit Zeeland¹².

Onder de overige directeuren waren er diverse met sterke Zeeuwse banden, onder meer vanwege functies bekleed bij de Oost-Indische of West-Indische Compagniën. Ook bij de 'wetenschappelijke' leden van het Zeeuws Genootschap was er een sterke 'eigen' vertegenwoordiging van Zeeuwse origine. Net als bij de directeuren lag het accent hier trouwens op het eiland Walcheren.

Een ander verschil tussen de Hollandsche Maatschappij en het Zeeuws Genootschap kwam tot uiting in de accenten die werden gelegd. Bij de Hollandsche Maatschappij speelden de natuurwetenschappen duidelijk de hoofdrol, terwijl bij het Zeeuws Genootschap de klemtoon vooral lag op de humaniora: de letteren, de geschiedenis en de theologie¹³. Dit gegeven weerspiegelt overigens in beide gevallen de ontstaansgeschiedenis van

deze genootschappen. Het Zeeuws Genootschap was immers voortgekomen uit een Franse leessociëteit, terwijl de Hollandsche Maatschappij onmiskenbaar was gevoed door een al decennia te Haarlem opererend natuurwetenschappelijk 'konstgenootschap'¹⁴. In de opbouw van de verzamelingen is dit verschil in accent ook terug te vinden. Waar de Hollandsche Maatschappij zich van meet af aan beperkte tot het verzamelen van naturalia, volgde het Zeeuws Genootschap het humanistische beschavingsideaal door in de volle breedte te verzamelen. De grote collectiediversiteit, waarvan men in 1869 bij het eerste eeuwfeest van het Zeeuws Genootschap kon getuigen en waarvan de overblijfselen vandaag de dag verspreid zijn over uiteenlopende musea valt hieraan toe te schrijven¹⁵. Hoewel het vanuit contemporair perspectief bezien dus enigszins anachronistisch is, beperk ik me in het kader van dit artikel tot de 'naturalia' in dit Zeeuws 'Kabinet van Zeldzaamheden'. Dat klinkt erger dan het is, want ook destijds beschouwde men deze 'natuurlijke zeldzaamheden' als een afzonderlijke afdeling¹⁶.

Zeeuwse verzamelaars van Naturalia in de 17de en 18de eeuw

Het Zeeuws Genootschap begon niet bij 'nul'. Hoewel er nog nooit systematisch onderzoek is gedaan naar de omvang en aard van de Zeeuwse kabinetten staat het vast dat er ook in Zeeland al vanaf de 16de eeuw druk is verzameld¹⁷. Een van de eerste collectioneers is vermoedelijk de Middelburgse apotheker Willem Jaspersz Parduyn (1550-1602) geweest, die een klein kabinet bezat met exotische schelpen, reptielen en andere naturalia¹⁸. Van de humanistische geleerde Jacobus Hondius (overl. 1621) wordt gezegd dat hij bij zijn overlijden, behalve een 'wel toegeruste boekerij', ook een fraaie verzameling van 'allerhande uitheemse zeldzaamheden' naliet¹⁹. Naturalia speelden tevens een rol in de schilderscultuur die zich in de 17de eeuw in Middelburg mede naar Antwerps voorbeeld ontwikkelde. De schilderijen van kunstenaars als Balthasar van der Ast (1593/94-1657), Ambrosius Bosschaert (1573-1621) en anderen doen een nauw contact tussen deze schilders en lokale verzamelaars vermoeden²⁰. Hoe stimulerend dit soort contacten konden zijn bewijst het geval van de fijnschilder Johannes Goedaert (1617-1668). Het waren vrienden uit het liefhebbers- en verzamelaarsmilieu, die hem ertoe aanzetten om zijn *Metamorphosis Naturalis* te publiceren. In deze drie fraai geïllustreerde boekjes presenteerde Goedaert de resultaten van een meer dan vijftig jaar volgehouden studie naar de ontwikkelingsstadia van insecten. Goedaerts uitgever, Jacobus Fierens, bezat ook een kabinet met naturalia en schelpen. Het is veelzeggend dat de Franse 'kabinetten-toerist' De Monconys, die in 1663 het eiland Walcheren aandeed, bij die gelegenheid zowel Goedaert als Fierens opzocht²¹.

Ook in de 18de eeuw is er door Zeeuwen verzameld. Alleen al uit deze eeuw is er een twintigtal particuliere kabinetten bekend²² (Zie p. 168). Daarnaast zijn er enige 'menagerieën' of 'diergaarden' te signaleren²³. Gezien de nauwe banden die Zeeland met West-Indië onderhield – Zeeland bezat daar lange tijd eigen koloniën zoals Berbice, Demerary en Essequibo – is de sterke vertegenwoordiging van exotische naturalia uit deze gebieden niet verwonderlijk. Imposant moet bijvoorbeeld het kabinet Van Dishoeck zijn geweest dat in Vlissingen drie generaties lang in stand is gehouden. De grondlegger ervan was Anthony van Dishoeck (1643-1728), een man die lange tijd als koopman in West-Indië en Zuid-Amerika werkzaam was. Van daaruit bracht hij 'veel Zuydlands en West-Indisch goed' naar huis mee. Zijn zoon Ewout van Dishoeck (1678-1744) deed niet voor zijn vader onder, want op zijn beurt was hij geruime tijd in het Aziatische Bengalen werkzaam. Na zijn terugkeer in Vlissingen heeft Van Dishoeck de 'rariteiten-collectie' verder vorm gegeven. De Zeeuwse historieschrijver Pieter de la Rue bezocht de verzameling Van Dishoeck en zijn aantekeningen getuigen van de nog altijd grote rijkdom van deze 'kunstkamer'²⁴. De la Rue betoonde zich met name geïmponeerd door een 'Jacobsschelp, glanzend zwart met parelmoeren banden, met bovenop het tronie van St. Jacob'. In 1767 is de collectie te Amsterdam geveild, na de dood van de derde generatie Anthony Pieter van Dishoeck Ewoutszoon (1709-1767). De catalogus van dit '*Musei Dishoekiani*' besteedt de meeste ruimte aan een beschrijving van de schelpen (832 nummers), waarvan gezegd werd dat 'veele' waren gekomen uit de vermaarde verzameling van 'wijlen den Heer Rumphius'. Hoewel het accent duidelijk lag op de naturalia, toont de catalogus dat de verzameling Van Dishoeck breed was opgezet. Behalve de schelpen, 'gedier-tens', mineralen en gesteenten bevatte de collectie ook curiosa, munten, penningen en schilderijen²⁵. Kleiner, maar vergelijkbaar breed qua opzet, moet de verzameling zijn geweest die was bijeengebracht door de Middelburgse koopman Daniel Luycx Massis. Hij was bewindhebber van de West-Indische Compagnie en had in die hoedanigheid gemakkelijk toegang tot de dierenwereld van Zuid-Amerika. Zijn verzameling bevatte dan ook veel West-Indische naturaliën, onder meer exotische schelpen en meer dan 300 preparaten 'op liquor'. De collectie werd in 1771 te Middelburg geveild samen met een aanzienlijke bibliotheek en een honderdtal schilderijen. Ook kwamen ongeveer honderd nummers 'fraaijheden en rariteiten' onder de hamer²⁶. Andere kabinetten lijken zich meer tot de naturalia in strikte zin te hebben beperkt. Daartoe behoorde bijvoorbeeld het kabinet van de Zeeuwse raadpensionaris Caspar van Citters (1674-1734). Samen met nog vier andere Zeeuwse naturalia-verzamelingen wordt deze collectie genoemd in de in 1726 uitgekomen *Beschrijving van Oud- en Nieuw Oost-Indiën* van François Valentijn. Maar waar Valentijn nauwelijks bijzonderheden van deze kabinetten

geeft, is het des te plezieriger dat het Utrechtse familiearchief Des Tombe nog documenten bevat die getuigen van de collectie Van Citters²⁷. Daaruit blijkt dat dit kabinet bestond uit bijna drieduizend stuks schelpen, mineralen, fossielen en 'een partij insecten in sterk waater'. Kortom, het bevatte naturalia in de ware zin van het woord. De collectie was ondergebracht in een kabinet met 32 laden. Het archief Des Tombe herbergt nog een eenvoudige tekening van de buitenkant van deze kast met het vooraanzicht van de laden. Daarnaast was er nog een 'schilpadde cabinet' eveneens gevuld met 'hoorens en schulpen'. Ook Caspars broer, de bewindhebber Willem van Citters (1685-1758) bezat een dergelijk kabinet met naturalia, maar nadere gegevens over deze collectie ontbreken helaas.

De beide broers Van Citters waren zonen uit het tweede huwelijk van Mr Aarnoud van Citters met Josina Parduyn. Gezien moeders verwantschap met de eerder genoemde naturalia-collectie Willem Jaspersz Parduyn zal de neiging tot verzamelen wellicht via moederszijde op hen zijn overgebracht²⁸. Enige kladnotities van Caspar van Citters (waarin hij de herkomst van sommige mineralen bijhield) bevestigen althans dat sommige zaken uit de familie kwamen. Zo kreeg Caspar onder meer 'van mamma' een geslepen kristal en van 'suster Josina' een topaas. Maar ook andere personen figureren op deze lijst, zoals de heren 'Pieter van den Brande' en 'Adriaan Zeylmaeker'. Diverse mineralen waren afkomstig van een niet nader genoemde 'heer Everaers'. Wellicht ging het hier om een familielid van de in 1679 overleden Middelburgse geneesheer Antoni Everaerts, naar verluide een verwoed verzamelaar van schilderijen en bloemen²⁹. Als pikant detail mag niet onvermeld blijven dat het naturaliënkabinet van Caspar van Citters bij diens overlijden in 1734 stond opgesteld in zijn woning aan de Middelburgse Wagenaarstraat. In dit imposante stadspaleis dat Van Citters omstreeks 1710 had betrokken (en dat na Caspars dood door zijn dochter en schoonzoon ingrijpend werd verbouwd), zou ruim anderhalve eeuw later het Museum van het Zeeuws Genootschap gevestigd worden (om precies te zijn: dit museum was hier gehuisvest van 1888 tot 1972)³⁰.

Rond het midden van de 18de eeuw lijken sommige kabinetten, met name die opgezet door artsen, een meer systematisch-wetenschappelijke inslag te krijgen. Een voortrekker op dit gebied was de arts Job Baster (1711-1775) uit Zierikzee. Hij was correspondent van diverse geleerde genootschappen en bezat een uitgebreide en goed geordende verzameling van schelpen, korallen, versteningen, houtsoorten, zeegewassen en zeedieren in vloeistof, waarover hij met diverse geleerden correspondeerde³¹.

De mooiste collectie in dit genre was vermoedelijk die van de Middelburgse stadsarts Egbert Philip van Visvliet (1736-1799). Dit kabinet dat in 1800 onder de hamer kwam, bevatte waarschijnlijk de grootste verzameling naturalia die ooit in Middelburg bijeen is gebracht (de veilingcatalogus telt bij dit onderdeel bijna duizend nummers)³². Net als bij de Vlissingse Van Dishoecks was deze verzameling door meer dan één generatie opgebouwd. Een deel van de collectie valt althans te herleiden tot Egberts vader, de arts Meynard van Visvliet (1708-1769). Deze was ooit in Leiden door de befaamde Boerhaave opgeleid³³. Na zijn terugkeer in Middelburg had Van Visvliet senior niet alleen een drukke praktijk gevoerd, maar ook had hij er lange tijd anatomie gedoceerd aan de Illustere School. Het grote aantal 'Menselijke vruchten en andere preparaten' in de collectie zal aan deze bezigheid zijn toe te schrijven. Onder de menselijke preparaten bevonden zich een twaalfstal geprepareerde foetussen van diverse rassen, zoals 'een bijna volwassen negerkind'. Verder was er een afdeling 'wanschepsels op liquor, sceletten en beenderen'. Tot slot lijkt ook een 'zeer schoone Herbarius Vivus' – opgezet volgens een pre-Linneaans systeem bedacht door de Leidse botanicus Van Roijen – aan de activiteiten van Meynard van Visvliet toegeschreven te kunnen worden.

Hoe het ook zij, de wetenschappelijke inslag van de vader was eveneens terug te vinden bij de zoon. Ook Egbert van Visvliet studeerde in Leiden: zowel rechten als medicijnen. Het *Album Amicorum* uit zijn studententijd bewijst dat hij in die jaren al oog had voor het verzamelen van naturalia³⁴. De 'vriendengroet' die de Leidse lector Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812) in dit Album schrijft, gaat althans vergezeld van een aquarel, waarin tegen een achtergrond van een mineraalkabinetje en enige dieren 'op liquor' een vriendschapsbeker wordt overhandigd aan twee putti's. Deze engeltjes zullen stellig het tweetal Van Visvliet en Berkheij moeten verbeelden. Overigens zou de laatstgenoemde kort daarop naam maken als de auteur van de *Natuurlyke Historie van Holland* (1771-1779), een seriewerk waarin Berkheij op een typisch 18de-eeuwse manier zowel de geologie, morfologie, biologie, economie, als de antropologie van het gewest Holland beschreef. Als rasverzamelaar gaf Berkheij in het derde deel ook een instructieve handleiding tot het 'Aanleggen en Toestellen van een Mineraal-Kabinet'³⁵. Dat een dergelijke afdeling later ook in Egberts kabinet was te vinden, behoeft daarom geen verwondering te wekken. Zijn mineralen, schelpen, steenachtige zeegewassen, steensoorten en fossielen bewaarde hij in een eiken boogkabinet, voorzien van glazen deuren, met aan de onderzijde veertig laden met vakverdeling³⁶.

Maar er was meer. In de veilingcatalogus schrijft de veilinghouder niet zonder trots dat de liefhebber een 'schat van kostbaare en zelden voorkomende [...] Natuurlyke Zeldzaamheden, Werktuigen en Byzonderheden' kan aantreffen 'welke ik vertrouwd U attentie zeer wel waardig te zyn'³⁷. Daarmee was niets te veel gezegd. Onder de

C A T A L O G U S

EENER UITMUNTENDE VERZAMELING VAN EXTRA FRAAIJE
 MEDISCHE, CHIRURGISCHE, ANATOMISCHE, BOTANISCHE,
 NATUURKUNDIGE, GEOGRAPHISCHE, HISTORISCHE,
 REIS, LANDBESCHRYVENDE, POËTISCHE EN TOONEELKUNDIGE

B O E K E N,

Waar onder zyn zeer veele oude, raar en zelden
 voorkomende Werken, in onderscheidene Taalen
 en Wetenschappen.

Als mede een extra Fraai Kabinet van
 NATUURLYKE ZELDZAAMHEDEN,

Bestaande in

Anatomische Preparaten, — Dieren, Slangen en Visschen op Liquor, —
 Gedroogde Insecten; — Opgezette Dieren, Vogelen &c. — Hoorns,
 Schulpen, Zeegewassen, Mineralen, Steensoorten, — Natuur-
 kundige Werktuigen, — Byzonderheden, — Glaze Kabinet
 Kasfen. — En eindelyk een zeer schoone Herbarius
 Vivus, volgens het Systema van Prof. van Rooijen.

Alles Nagelaaten door den Heer

Mr. *EGBERT PHILIP VAN VISVLIET*,

IN LEVEN

MED. DOCTOR, EN LID VAN VERSCHEIDE
 GELEERDE GENOOTSCHAPPEN.

Welke alle zullen Verkocht worden binnen
 MIDDELBURG IN ZEELAND,

Ten Huize van den Overledene, in de Brakstraat:

en wel,

De BOEKEN, op den 16., 17., 18., 19. 20., 21. en
 23. September.

Het KABINET van NATUURLYKE ZELDZAAMHEDEN,
 op den 3., 4. en 5. October 1799.

Te MIDDELBURG,

By W. A. K E E L:

En voorts alom word deze Catalogus gratis afgegeeven.

'Natuurlijke zeldzaamheden' bevonden zich dermate veel geprepareerde dieren, dat met recht gesproken kon worden van een verstilde dierentuin. Het was een bonte verscheidenheid aan dieren, vrijwel zonder uitzondering aangevoerd ver van overzee en geprepareerd op uiteenlopende manieren: op sterk water, opgezet, of gedroogd. Er was bijvoorbeeld een grote 'Mandriël' (een baviaan met geribde neus), maar ook een Afrikaans luipaard, in één kast gemonteerd met een koningsslang 'zeer fraai en wel geconditioneerd'. Er was een 'zeldzaam Guinees rheetje'; er waren apen uit Java; krokodillen van Ceylon; wezels uit Brazilië; vleermuizen uit Bengalen; hagedissen uit Ambon; bosspinnen uit Suriname; vissen uit de Middellandse Zee; vogels van de Kaap en miereneters en tal van andere dieren uit West-Indië. Die sterke West-Indische vertegenwoordiging is ook ditmaal een reflectie van de zakelijke contacten van de familie Van Visvliet: Egberts jong gestorven moeder, Agneta Magdalena Bachman was in Suriname geboren en tot zijn dood was Egbert mede-eigenaar van de plantage 'Houttuin' aan de Suriname-rivier.

Positionering van de Zeeuwse particuliere kabinetten

In de tentoonstellingscatalogus *De wereld onder handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735* is de suggestie gewekt dat de Nederlandse verzamelingen met de publicatie in 1735 van Linnaeus' *Systema Naturae* een nieuwe, meer systematische fase zouden zijn ingegaan. In plaats van een encyclopedisch verzamelen van objecten vanuit de gehele natuur, zou na 1735 de nadruk meer gelegd zijn op specialisatie en op wetmatigheden van en in die natuur³⁸. Van een dergelijke ontwikkeling lijkt bij de Zeeuwse particuliere kabinetten maar spaarzaam iets te merken. Hoewel het lastig is om daaromtrent heldere uitspraken te doen – er is immers vrijwel uitsluitend 'papierene' informatie bewaard gebleven – lijken deze tendensen in Zeeland maar langzaam op gang te komen. Het 'Museum Van Dishoek' herinnert bijvoorbeeld nog sterk aan de 'universaliteit' die vrijwel alle 17de-eeuwse collecties kenmerkte. Dat de 'moderne' tendens er wel was, daarvan getuigen de classificerende elementen in bijvoorbeeld de collecties Baster en Van Visvliet. De eerstgenoemde verzamelaar correspondeerde ook met Linnaeus, aan wie Baster zaden, gedroogde planten en schelpen zond. Een 'Herbarium Vivum' met ongeveer 300 gedroogde planten, samengesteld door Baster, is nog steeds in het bezit van de Linnean Society te Londen³⁹.

Niettemin, als we afgaan op het overzicht van alle tot dusverre bekende verzamelingen, dan lijkt bij het merendeel van de verzamelaars 'strikte wetenschap' niet op de eerste plaats te zijn gekomen. De enige deelstudie die tot dusverre aan de 18de-eeuwse Zeeuwse naturalia-collecties is gewijd, bevestigt deze indruk. De malacologe Thera Van der Feen-Van Benthem Jutting, die in 1967 uitsluitend de schelpenkabinetten bestudeerde, liet zich omtrent het wetenschappelijk gehalte van de oude collecties niet al te gunstig uit. Letterlijk schreef ze:

'Vergelijkt men de [...] Zeeuwse schelpenkabinetten met dergelijke verzamelingen in bijvoorbeeld Amsterdam, Den Haag of Rotterdam, dan zijn de meeste van weinig betekenis. Alleen die van Van Dishoek [1767], Schorer [1791], Kien van Citters [1798] en Van Visvliet [1800] kunnen een vergelijking met collecties in Noord-Nederland doorstaan'⁴⁰.

Kortom, bij de particuliere Zeeuwse naturalia-verzamelingen lijkt wetenschappelijke nieuwsgierigheid het af te leggen tegen andere factoren, zoals status en aangenaam vermaak. Die indruk sluit overigens mooi aan bij wat Mijnhardt hierover schreef. In zijn analyse van de beginjaren van het *Zeeuws Genootschap* oordeelde hij dat 'nut en genoegen' de voornaamste drijfveren waren voor de Zeeuwse elite om zich met de (natuur-) wetenschappen bezig te houden⁴¹.

Wat er tenslotte is geworden van de naturalia uit de diverse particuliere Zeeuwse collecties, laat zich lastig achterhalen. Wellicht dat een studie van de kopers op de Zeeuwse veilingen ooit nog een enkel object kan traceren. Veel zullen het er niet zijn. De houdbare collectie-onderdelen zijn zo vaak van hand tot hand gegaan, dat hun verzamelverleden inmiddels wel is 'gewist'. Het overgrote deel van de dierlijke en plantaardige objecten zal door natuurlijk verval teloor zijn gegaan. Slechts een enkel preparaat zal na omzwervingen terecht zijn gekomen in een van de institutionele Nederlandse collecties. Maar ook daar was – zoals zal blijken – het behoud ervan niet gegarandeerd.

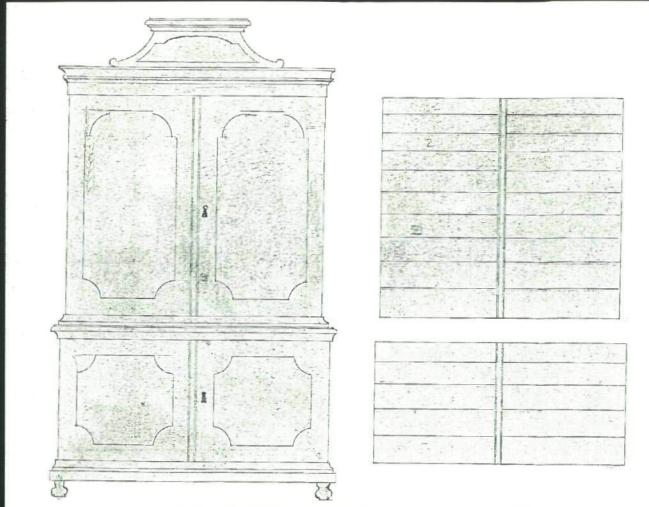
De Naturalia-collecties van het Zeeuws Genootschap

Vlissingen: 1771-1801

De institutionele verzamelgeschiedenis van Zeeland begint in 1771. In dat jaar schonk Mr Johan Mauritz de eerste 'dieren in liquor, mineralia en petri facta' (fossielen) aan het *Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*. Na die eerste gift ging het snel. In de dertig jaar die daarop volgden, verwierf het genootschap voor zijn kabinet van 'natuurlijke zeldzaamheden' in totaal 118 collectie-onderdelen, waarvan 67 in het eerste decennium⁴².

Schets van de 'schildpadden naturalienkast' van Caspar van Visvliet

(Familie-archief Des Tombe, Utrecht)

Soms ging het daarbij om een enkel object, zoals in 1775 de hoorn van een rinoeros, of in 1792 een 'fraai opgezet hartebeestje van de kust van Africa'. Meestal echter kreeg het genootschap meerdere objecten tegelijk. Met name in de beginjaren verwierf het genootschap geregeld complete verzamelingen. Van groot belang was bijvoorbeeld de schenking in 1774 van een 'zeer aanmerkelijke verzameling van Hoorns en Schulpen, waaraan maar zeer weinig ontbreekt om eene volkooime collectie te zijn'. De gulle gevers, de gebroeders Adriaan Isaac en Steven Matthijs (Snouck) Hurgronje, lieten het present vergezeld gaan van een groot boogkabinet en een – inmiddels helaas verloren gegane – systematische catalogus⁴³. Fraai moet ook de gift geweest zijn van een kleine collectie 'Surinaamse Capellen beschreven door Mejuffrouw Merian'. Een nazaat van deze Maria Sybilla Merian (welke vooraanstaande entomologe nog steeds befaamd is om haar fraaie illustraties van Surinaamse insecten) achtte in 1785 het Zeeuws Genootschap de beste 'huisvader' voor deze felgekleurde vlinders.

De acquisitie van de objecten verliep overigens niet alleen passief. In zijn correspondentie liet de secretaris van het genootschap geregeld doorschemeren dat een geschenk aan het genootschapskabinet toch wel erg op prijs zou worden gesteld. De Zierikzeese natuuronderzoeker Job Baster voelde zich in 1774 genoodzaakt om nadrukkelijk te verklaren dat hij inderdaad gezocht had naar naturalia om het genootschap aan te kunnen bieden. Maar afgezien van een stuk rood pijpkorraal had hij niets bijzonders kunnen vinden. Zijn naturalia waren 'of te goed, of te slegt' om te presenteren. Het genootschap zou eenvoudigweg moeten wachten tot na zijn dood, 'wanneer mijn Boufet met alle des zelfs ornamenten haar zal toegezonden worden'⁴⁴.

In de beginjaren van het genootschap waren het trouwens vrijwel uitsluitend exotische naturalia die werden verworven. De nauwe relatie van de Zeeuwen met de Nederlandse handelsmissies overzee valt aan de schenkingen goed af te lezen. Of het nu ging om een 'kistje met Coromandelsche en Malabaarsche Insecten', een 'Vleermuis uit Angola', 'eenige gedroogde bloemen aan de Caap in 't wild groeiende', of om 'een witte steen van de klippen van St Eustatius'; alles werd in dank aanvaard als een natuurlijke zeldzaamheid uit Gods eigen natuur. Echte 'rariteiten' waren helemaal gewild. Een 'ongemeen grooten aardappel, hebbende de gedaante van een nederzittende hond' werd met graagte ontvangen, evenals een reuzenradijs, zijnde 'eene zeer zeldzame speeling der natuur'. Veel belangstelling ging uit naar een slang 'op liquor', die ooit levend uit West-Indië was vertrokken, maar die tijdens de reis in de kapiteinshut in de kooi van diens kanarie was gekropen. De kansloze vogel was door de slang verzwoegen, waarop de slang was afgemaakt en in alcohol was geconserveerd. In een enkel geval was het genootschap niet te beroerd om voor dit soort 'rariteiten' de beurs te trekken. Zo werden nog in 1801 twee 'Yvooren pagoodjes in een rijstkorrel' aangekocht.

Ook naturalia die op kunstzinnige wijze waren geschikt of gemonteerd kregen bijzondere aandacht. Zo verwierf het genootschap in 1775 'twee bloemen uit kleine schulpjes saamgesteld'. Een waarlijk topstuk in dit genre was het reeds genoemde buffet van de arts Job Baster uit Zierikzee dat eveneens in 1775 uit diens nalatenschap werd verworven. Het ging hier om een werkstuk gemaakt van 'Hoorns, Schulpen en Zeegewassen, met alle de Beeldekens, Vogelkens, Perle d'amour, fles, etcetera, die op hetzelfde bevonden worden'. Hoewel het een schenking betrof, spaarde het genootschap voor de veilige overtocht kosten nog moeite. Drie werklieden, Matthijs van Nooyen, 'Meester Steenhauer te Zierikzee', Adriaan de Bonte 'Mr Timmerman' en Gijsbrecht Snels werden ingeschakeld voor het maken van twee kisten, het transport naar Walcheren en het 'stellen' van het buffet in de Vlissingse genootschapsvertrekken⁴⁴.

In Vlissingen beschikte het genootschap sedert 1773 over een appartement in het Heerenlogement aan de Breewaterstraat⁴⁵. Hier werden ook de verzamelingen ondergebracht⁴⁶. Om de steeds groeiende stroom van geschenken op een gepaste wijze te kunnen uitstellen, werd een boogkabinet besteld. Aan George Beukers, 'Meester Schrijnwerker in 's Hage' werd in 1773 de somma betaald van 31 ponden Vlaams wegens het maken en leveren van deze 'mahony rariteitkas'. Een tweede kabinet volgde een jaar later, als geschenk behorende bij de reeds vermelde collectie van de broers Hurgronje.

Het werd nu zaak om de collectie met enige kennis van zaken te rangschikken. Aan de leden Bomme en Slabber werd daarom gevraagd om het 'Cabinet der Natuurlijke Zeldzaamheden' in te richten. Beide heren betoonden zich ingenomen met dit verzoek. Zo schreef Bomme in een brief aan het genootschap dat 'niets mij aangenamer zal zijn, dan iets te konnen toebrengen ten nutte der weetenschappen en tot luister van ons Genootschap, zo veel mijn bekwaamheid, en tijdt, dit toe laten'. Toen hij korte tijd later vernam dat de beide 'Naturalien Kassen reeds in de zaal van het genootschap zijn geplaatst', liet hij weten 'aan de schikking' te gaan, zodra zijn vrouw die op dat moment ziek te bed lag aan de beterende hand was. Kennelijk duurde dat niet lang, want de 'oppasser' van het genootschap kon in de rekeningen van 1774 en 1775 diverse verteringen in rekening brengen, 'gedaan' bij gelegenheid van het in orde brengen van het kabinet door deze 'Twee Heeren'. Bij deze schikking werd Linnaeus overigens nauwgezet gevolgd.

De keuze voor Bomme en Slabber lag voor de hand. Door hun publicaties genoten beiden een zekere reputatie als microscopist en als kenner van de natuurlijke historie⁴⁷. De uiterst actieve Leendert Bomme (1727-1788) was bovendien de spil in diverse genootschappelijke initiatieven op Walcheren. In de natuurwetenschappen was hij gevormd door de Middelburgse oogarts Johannes Nettis, onder wiens leiding Bomme 'verscheiden jaren' had deelgenomen aan een 'Physisch Gezelschap'⁴⁸. Na het overlijden van Nettis in 1777 zou Bomme dit initiatief continueren. Bovendien verzamelde Bomme ook zelf naturalia. Hij bezat een aanzienlijke collectie van 'Hoorns en Schulpgewassen', die in 1788 te Middelburg is geveild.

Zijn compagnon Martinus Slabber (1740-1835) woonde in 's-Gravenpolder. Deze was dus meer georiënteerd op Goes, waar Slabber van 1769 tot 1795 een Physisch Gezelschap leidde. Wetenschappelijk gezien had hij vooral naam gemaakt met de uitgave van zijn *Natuurkundige Verlustigingen*: een in de jaren 1769 tot 1778 in afleveringen uitgegeven studie van microscopische observaties aan 'in en uitlandse water- en landdieren'. Net als Bomme verzamelde ook Slabber naturalia. Sedert zijn veertiende had hij zich toegelegd op het eigenhandig opzetten van dieren. In de loop van de jaren had hij daarbij een behoorlijke reputatie opgebouwd, met name als preparateur van vogels⁴⁹.

Hoe Slabber en Bomme het kabinet in Vlissingen hebben ingericht, laat zich helaas niet meer achterhalen. Gezien het feit dat Bomme in zijn eigen collectie diverse gekunstelde 'Grotwerken van Hoorns' bezat, mag men aannemen dat er ook aan de kunstzinnige ordening van de collectie de nodige aandacht zal zijn besteed.

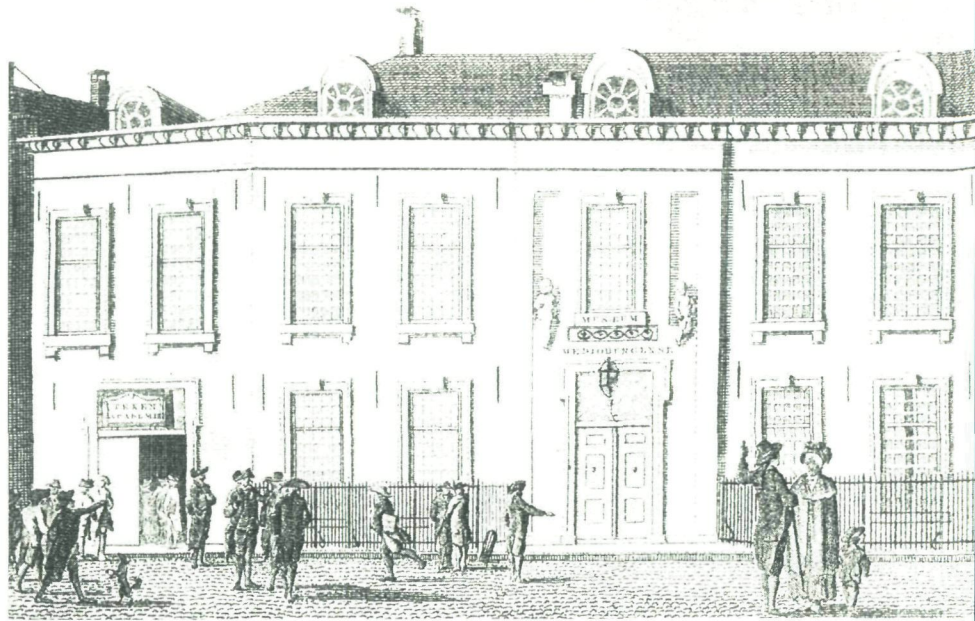
Het enige dat de rekeningen vermelden zijn enige posten wegens geleverd 'Liquor'. Verder levert een zekere Abraham van de Zande een paar 'dekglasjes'. Dan blijft het enige jaren rustig. In 1782 worden er nog enkele 'slang-glazen' geleverd. Een ingrijpende verandering bracht het jaar 1791. De nog jonge directeur Mr Adriaan François Lammens (1767-1847), welke na de dood van Bomme met 'het opzicht en de in orde brenging' van het 'Kabinet van Hoorns en Schelpen' was belast, luidde de noodklok. De lokalen in het 'Heerenlogement' bleken veel te vochtig te zijn voor de collectie. Snel ingrijpen was geboden, anders zouden de verzamelingen een gewisse ondergang tegemoet gaan. Met spoed werd naar andere huisvesting omgezien. Een geschikt pand werd aan de oostzijde van Vlissingen gevonden en aangekocht. Het genootschap verhuisde en de verzamelingen leken daarmee gered. Er werd zelfs een derde 'Kas voor de Hoorns en Schulpen' aangeschaft. Echter, de meubelmaker C. Pireau, die het kabinet vervaardigde, kon in 1793 nog maar ternauwernood worden afgerekend. Want paradoxaal genoeg zou de nieuwe huisvesting de teloorgang inluiden van het Zeeuws Genootschap te Vlissingen. Juist in de jaren negentig van 18de eeuw geraakte de Zeeuwse economie in een vrije val. Veel belegd geld 'verdampte' en menige Zeeuwse regent moest de buikriem aanhalen. Diverse directeuren waren genoodzaakt om voor het genootschap te bedanken. In korte tijd liepen daarmee de inkomsten van het genootschap dramatisch terug, en dat terwijl de uitgaven door de aankoop van het eigen pand juist waren gestegen! De zo vurig begeerde nieuwe huisvesting bleek zo een financiële molensteen te zijn. Al in 1795 was men genoodzaakt om een klein deel van de collectie te gelde te maken: een verzameling gouderts uit Sumatra werd omgezet in baar geld⁵⁰. In 1800 was de nood dusdanig hoog gestegen dat ook het pand zelf er aan moest geloven. Gelukkig bracht de stad Middelburg soelaas, anders had het er slecht voor het Zeeuws Genootschap en haar collecties uitgezien.

Het Departement Middelburg en het 'Musaeum Medioburgense': 1783-1801

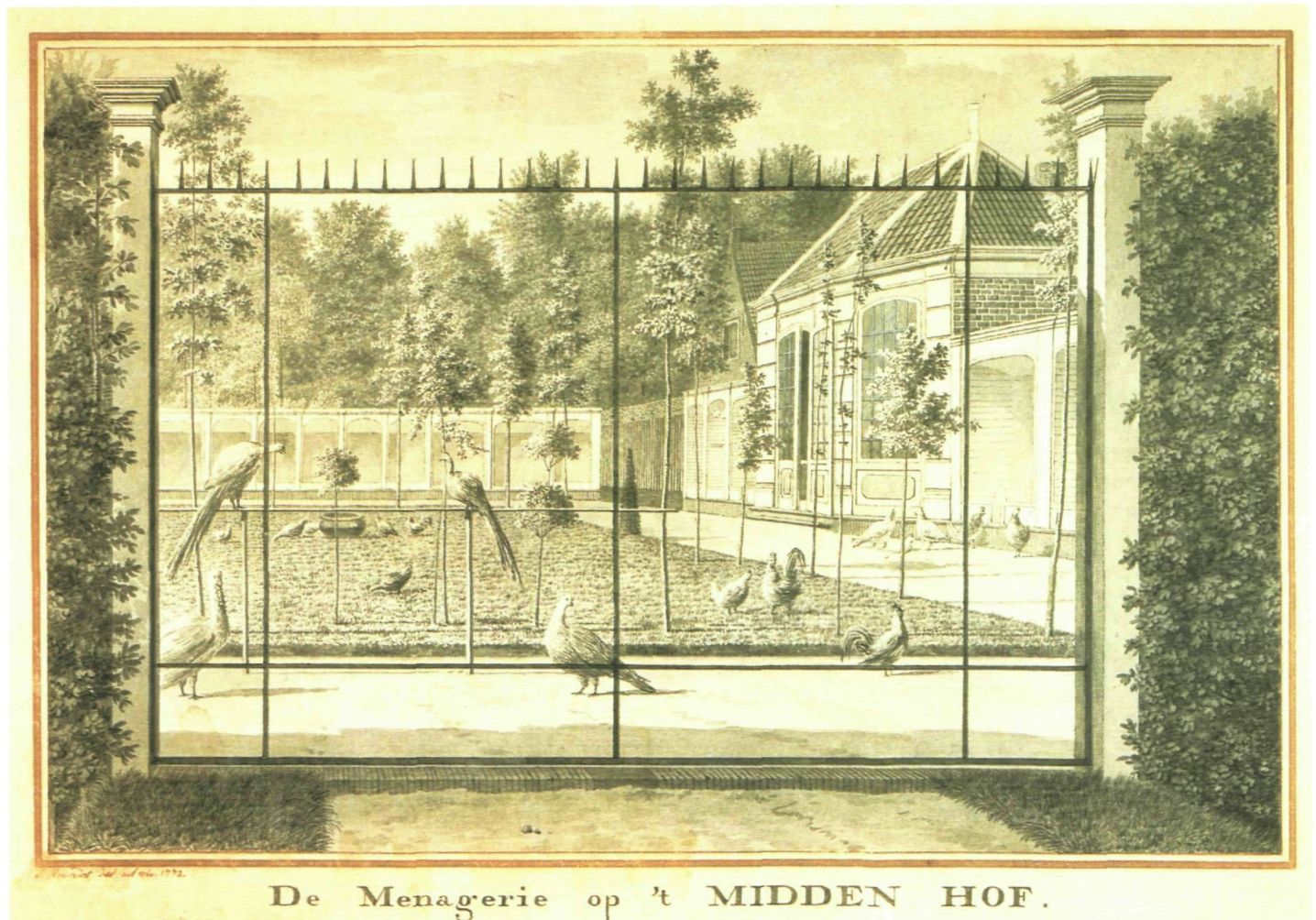
Dat het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in 1801 naar Middelburg kon verhuizen, had alles te maken met de spectaculaire ontwikkelingen die zich daar in de jaren tachtig van de 18de eeuw hadden voltrokken. In Middelburg namelijk bloeide in die jaren het gezelschapsleven als nooit tevoren. Een sleutelrol werd daarbij vervuld door de voormalige Representant van de Eerste Edele Johan Adriaen van de Perre. In 1778 had deze

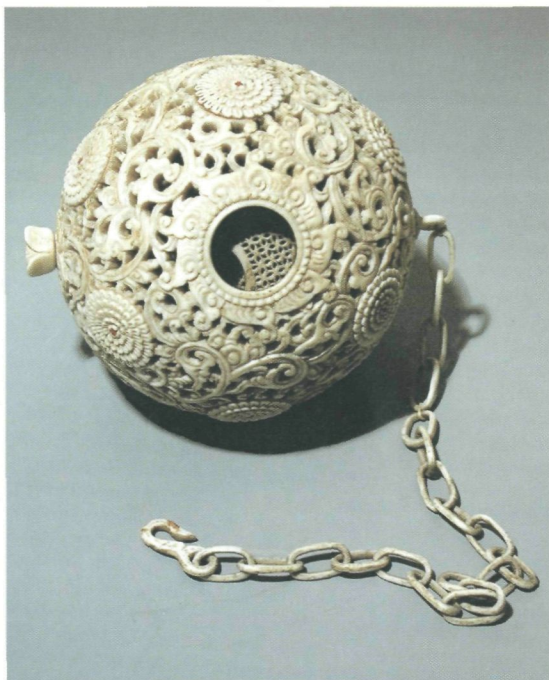
Het 'Musaeum Medioburgense' in de Latijnse Schoolstraat te Middelburg, geopend in 1787, gravure uit: *Zeelands Chronyk Almanach voor 1791 en 1792*.

Jan Arends, Menagerie op de buitenplaats 't Middelhoff onder Oostkapelle, tekening, 1772 (*Zeeuws Archief, collectie Zeeuwsch Genootschap, Zelandia Illustrata, II, 842'*)

De Menagerie op 't MIDDEN HOF.

In 1802 ontving het Zeeuwisch Genootschap een 'zeer konstige ijvooren bal', waarschijnlijk van Japanse of Chinese makelij, uit de nalatenschap van de eerste president Isaak Winkelman (*Zeeuws Museum, Middelburg, coll. Zeeuwisch Genootschap, foto A. Verburg*)

Een van de 'versierde statiemutsen', oftewel verentooien van indianen uit de Zeeuwse kolonies Essequibo en Demerary, respectievelijk in 1776 en 1807 aan het Zeeuwisch Genootschap geschonken (*Zeeuws Museum, Middelburg, coll. Zeeuwisch Genootschap, foto A. Verburg*)

aristocraat zich abrupt uit de actieve politiek terug getrokken. Gedreven door een fysico-theologische inspiratie en ten diepste overtuigd van het maatschappelijk nut van de (natuur-) wetenschappen, had Van de Perre zich daarna ingespannen voor tal van lokale wetenschappelijke en maatschappelijke organisaties. Zo was hij als eerste betrokken geweest bij de oprichting van een lokale afdeling van de Natuur- en Geneeskundige Correspondentie Sociëteit. Dit was een landelijke organisatie die zich toelegde op het uitvoeren van meteorologische en geneeskundige waarnemingen. Verder waren op Van de Perre's initiatief de bijeenkomsten geformaliseerd van het 'natuurkundig college' rond Leendert Bomme. In 1780 werd dit Natuurkundig Gezelschap van 'wetten' voorzien en daarmee formeel opgericht. Vijf jaar later werd op een soortgelijke manier een Natuurkundig Genootschap der Dames tot stand gebracht. Verder was Van de Perre betrokken bij de Middelburgse Teekenacademie en bij de oprichting van de Middelburgse departementen van de Oeconomische Tak in 1782 en van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in 1783⁵³.

Een kritiek moment ontstond in 1787 toen de gehele Nederlandse Republiek in rep en roer raakte. Intense politieke conflicten tussen prinsgezinden en patriotten werden tot op straat uitgevochten. Ook Zeeland deelde fors in deze onrust. Al die maatschappelijke beroering was in Van de Perre's ogen een gruwel. Omdat de 'verwarring en tweedragt in onze Republiek' zich ook tot de wetenschappen dreigden uit te strekken, nam hij het kloeke besluit tot de creatie van een eigen wetenschapscentrum. Zijn Musaeum Medioburgense diende een 'totaal bederf van alle takken van welvaart' te voorkomen. Op eigen kosten werd een groot herenhuis aangekocht, dat hij vervolgens ter huisvesting aanbood aan het gehele spectrum van in Middelburg werkzame organisaties van wetenschap en kunst. Dit nieuwe Musaeum Medioburgense zou de zetel moeten worden, niet alleen van de beide Natuurkundige Gezelschappen (dat der heren en dat der dames), maar ook van de Middelburgse Teekenacademie en het Middelburgs Departement van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. Daarnaast zou Van de Perre in het gebouw een publieke leesbibliotheek laten inrichten. Achter het huis zou bovendien een kruidentuin voor de stads-apothekers worden aangelegd. En om zijn afkeer van de politieke twisten van dat moment te onderstrepen, benoemde de oud-representant van de Prins tenslotte een heuse patriot tot directeur van zijn Musaeum.

Het waren initiatieven die er niet om logen, maar in alle politieke commotie van het moment was het wel enigszins een brug te ver. Met name de benoeming van de patriot Van der Palm tot directeur werd Van de Perre niet in dank afgenomen. Dit, en Van de Perre's ontijdige dood in 1790, hebben verhindert dat het Musaeum Medioburgense tot werkelijke bloei is gekomen. Niettemin, het gebouw was er, en tot 1888 heeft het Zeeuws Genootschap van die locatie dankbaar gebruik gemaakt⁵². In 1787 richtte het Middelburgs Departement van het Zeeuws Genootschap er bovendien een tweede Kabinet in van 'Naturaliën en andere Zeldzaamheden'. De tweede piek die in de staat van aanwinsten valt te constateren, is wellicht aan de stichting van dit kabinet toe te schrijven. Volgens *Zeelands Chronijk Almanach* van 1792 waren in het Middelburgse kabinet al vanaf de oprichting van het Departement objecten verzameld: (1) 'uit de Doubles van 't geen in 't Cabinet van 't Zeeuwsch Genootschap gevonden word', (2) 'uit geschenken, die van tyt tot tyd aan 't zelve geschieden' (3) door aankoop⁵³. Of dit laatste inderdaad is gebeurd, lijkt dubieus, maar dat er ook in Middelburg geschenken kwamen, staat wel vast. Zo gaf de Middelburgse directeur en verzamelaar Willem Aarnout Kien van Citters in 1785 aan het Middelburgs Departement al 'de Doubles van zijne Naturalia'. Bij de realisatie van het Musaeum Medioburgense, twee jaar later, voegde hij daaraan nog toe 'eene collectie van opgezette vogelen, verscheidene gediertens en andere naturalia' en dat alles 'met de Kassen'⁵⁴. Of hierbij nog onderdelen zaten, afkomstig uit de collectie van zijn grootvader Willem van Citters (1685-1758) wordt helaas niet vermeld.

Herijking van beleid: het verenigd kabinet te Middelburg: 1801-1869

Na de Middelburgse 'overname' van 1801 verviel uiteraard het onderscheid tussen de Vlissingse en Middelburgse collecties. De boekerij en de kabinetten werden per boot uit Vlissingen overgebracht en geplaatst in 'verscheidene vertrekken' van het Musaeum Medioburgense⁵⁵. Ondanks de penibele financiële positie van het genootschap konden voor het 'kabinet van Naturaliën' zelfs nog een paar objecten worden aangekocht, waaronder een 'opgezette geele-gouw en een grote vreemde vogel'.

De financiële crisis waaraan het genootschap bijna ten onder was gegaan, trok ook meer inhoudelijke sporen. De tijden waren drastisch veranderd en het was daarom dringend tijd voor bezinning. In zijn analyse van de genootschaps crises van 1801 signaleert Mijnhardt een aantal veranderingen⁵⁶. In de eerste plaats was de binnen het genootschap gehanteerde interpretatie van 'nut' inmiddels maatschappelijk omstrepen geraakt. Nieuwere genootschappen zoals de Maatschappij tot Nut van het Algemeen hanteerden veel radicalere opvattingen ten aanzien van de rol van wetenschap bij het bestrijden van maatschappelijk verval. Ook de fysico-theologische contemplatie trad daarin minder pregnant op de voorgrond. Nog belangrijker was dat het klassieke vormingsideaal dat vanouds aan 'zuivere wetenschapsbeoefening' was toegeschreven, in die meer radicale kringen naar de achtergrond raakte. Nu ook het Zeeuws Genootschap noodgedwongen

in een bredere sociale vijver moest vissen, had dat direct consequenties voor het gevoerde beleid. Zo accepteerde men eindelijk dat het Zeeuws Genootschap *de facto* niet erkend werd als een organisatie die voor geheel 'wetenschappelijk' Nederland was bedoeld. Die landelijke ambitie werd dan ook verlaten, waarmee het Zeeuws Genootschap onuitgesproken werd gereduceerd tot een zuiver provinciale organisatie. Ook de doelstelling werd versmald. Hierdoor evolueerde het genootschap tenslotte tot een historische en -letterkundige vereniging, vergelijkbaar met het in 1837 opgerichte Noord-Brabants Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, of het in 1863 tot stand gekomen Limburgs Oudheidkundig Genootschap⁵⁷.

Hoewel deze ontwikkeling pas werd geformaliseerd bij de reorganisatie van het Zeeuws Genootschap in 1861 – de gewijzigde doelstelling werd eerst toen officieel in de statuten vastgelegd – is deze tendens al merkbaar vanaf het midden van de jaren negentig. Ook het verzamelbeleid werd dus aangepast en meer en meer toegespitst op Zeeland en de geschiedenis van dat gewest. Het feit dat na de Franse inval van 1795 het contact met de overzeese koloniën verwaterde, zal aan deze ontwikkeling mede debet zijn geweest. De toestroom van exotische objecten naar Zeeland verminderde hierdoor vanzelfsprekend.

De nieuwe teneur laat zich duidelijk aan de aanwinsten aflezen. Van alle verwervingen van naturalia uit het tijdvak 1771-1801 is slechts 10% met zekerheid als 'inheems Zeeuws' te classificeren (waarvan de helft overigens pas is geschonken na 1792). Voor het tijdvak 1801-1821 daarentegen is deze fractie gestegen tot ruim boven een derde. Weliswaar voerden exotische aanwinsten nog steeds de boventoon, maar daarnaast kreeg het genootschap steeds vaker objecten aangeboden als 'een Zeediertje alhier uit de Heerengracht opgehaald', of een 'zeer fraai wit Weeseltje op dit Eiland gevangen'. Ook de Arend, die 'gedurende een reeks van jaaren in het Arendshok [aan het Middelburgse stadhuis] in leven was geweest', werd in 1816 opgezet en aan het genootschapskabinet toegevoegd⁵⁸. Voor het prepareren van de vogel zorgde Daniël Regter, in het dagelijks leven fysisch instrumentmaker en goudsmid.

Naast dit alles was echter minstens zo belangrijk wat er *niet* werd verworven! Zo werd in 1824 het aanbod van Slabber van de hand gewezen om zijn veelgeroemde collectie van 'meer dan 400 Oost- en West-Indische Vogelen' voor een bescheiden jaargeld aan het genootschap over te doen. Hoewel de inmiddels 83-jarige Slabber te kennen had gegeven dat hem er veel aan gelegen was wanneer zijn 'geleerd kabinet' met 'alle daarbij behorende ornamenten' bij elkaar kon blijven, en hij de collectie persoonlijk in de genootschapsvertrekken wilde 'schikken', is het genootschap op zijn aanbod niet ingegaan⁵⁹.

De karakterverandering van het genootschap leidde geleidelijk tot ernstige problemen ten aanzien van de collectie. Want wat te doen met de eenmaal verkregen objecten? Bij het halve-eeuwfeest in 1819 kon weliswaar worden vastgesteld dat 'Ons kabinet van Hoorns en Schelpen [...] zeer schoon is', maar van deze en de andere naturalia was vrijwel niets van Zeeuwse origine! Een in het licht van de gewijzigde doelstelling voor de hand liggend 'ontzamelbeleid' werd niet ingezet. Vreesde men de gevolgen? Bij de collecties ging het immers om 'sprekende herinneringen' van 'vele edelmoedige begunstigers en schutsheren'⁶⁰.

Het halfslachtig beleid leidde in elk geval tot een onduidelijk profiel. In de dagelijkse praktijk beperkte het genootschap zijn doelstelling tot Zeeland, maar tegelijkertijd werd het oorspronkelijke 'Verlichte' perspectief van 'algemene vorming' nooit openlijk verlaten. Eenmaal verkregen collectie-onderdelen werden als gevolg daarvan niet of nauwelijks afgestoten. Gekoesterd werden de objecten evenmin. Toezicht werd niet gehouden. Natuurlijk verval en onzorgvuldig beheer zorgden voor teloorgang en bederf. Hoe groot de spanning was tussen de provinciale doelstelling en de exotische collectie wist de latere voorzitter van het genootschap, dr J.C. de Man, zich aan het eind van de 19de eeuw nog goed te herinneren:

'Van alles wat van nut kan zijn voor de beoefenaren der archeologie of geologie van ons land was [in het Museum] bijna niets voorhanden. [...] De schelpen trouwens ook alweer niet Zeeuwsch lagen verborgen in een geslotene kast. De exotische dierenwereld werd taliter qualiter in orde gehouden door een congerge, die alleen belang stelde in de foaien, en niemand zag er naar om. Van de voor ons veel meer eigenaardige Fauna van Zeeland was bijna niets voorhanden'⁶¹.

Dat er iets moest gebeuren, was ook het bestuur duidelijk. In 1821 werd daarom een 'commissie van toezicht op de verzamelingen' geïnstalleerd⁶². Dit leidde er in elk geval toe dat er een minimaal onderhoud werd gepleegd. De apotheker G. de Puijt kreeg de opdracht tot het schoonmaken van de naturalien en het schoonmaken en aanvullen van de flessen met spiritus. Ook werden er tien kasten met 'kapellen, torren, en dergelijke' opnieuw gerangschikt. Het geheel vergde het in die tijd niet onaanzienlijke bedrag van 450 gulden. Tenslotte zag president Lambrechtsen er persoonlijk op toe dat het kabinet met een honderdtal nieuwe 'Oost-Indische vogelen' werd verrijkt, welke in kisten via Amsterdam werden aangevoerd.

De maatregelen haalden niet veel uit. De halfslachtigheid in beleid bleef gehandhaafd en dit leidde tot een weinig aantrekkelijke presentatie. Hoewel een incidentele bezoeker het tentoongestelde nog wel kon waarderen

Particuliere Zeeuwse kabinetten met naturalia in de 18de eeuw

nr	Naam verzamelaar	Woonplaats	Opleiding	Functie	Collectie genoemd	Bestandelen collectie
1	Mr Caspar van Citters (1674-1734)	Middelburg	Jurist	Raadpensionaris	1726 (Valentijn)	Schelpen, e.a. naturalia, waaronder insecten en dieren op 'sterk water'
-	Johanna Maria van Citters (†1745) <i>dochter van voorgaande</i>	Middelburg		Gehuwd met Jacob M. Huysman (†1738) waterbaljuw van Zeeland	1745: nalatenschap	'Ambons cassie met hoorens en schulpen'
2	Willem van Citters (1685-1758) <i>broer van voorgaande</i>	Middelburg	Jurist	Jurist: Representant Eerste Edele; Bewindhebber VOC	1726 (Valentijn)	Schelpen, e.a. naturalia
3	Pieter van den Heuvel (?-?),	Middelburg	-	Koopman	1726 (Valentijn)	Hoorns, schelpen en zeegewassen
4	Jan de Loovers (?-?)	Middelburg	-	-	1726 (Valentijn)	Schelpen
5	Daniel de Smit (?-?).	Middelburg	-	Ontvanger van het familiegeld; dichter	1726 (Valentijn)	Schelpen, e.a. naturalia
6	Anthony van Dishoeck (1643-1728)	Vlissingen	Medicus	Werkzaam in W.-Indië	1726 (Valentijn)	Veel 'Zuydlands en West-Indisch goed'
-	Ewout van Dishoeck (1678-1744) <i>zoon van voorgaande</i>	Middelburg	-	Lang werkzaam te Bengalen; Bewindhebber VOC	Ca. 1740: handschrift De la Rue	idem, voortzetting van voorgaande collectie; ook schilderijen e.a. rariteiten. Arends, 76; bezat Ter Hooghe
-	Anthony Pieter van Dishoeck (1709-1767) <i>zoon van voorgaande</i>	Vlissingen	Jurist	Burgemeester, Gecomm. Raad ter Admiraliteit	1767: catalogus	Schelpen, gediertens, mineralen, gesteenten, penningen
7	Johannes Gavel (1714-1757)	Middelburg	Jurist	Conrector Latijnse School	1758: catalogus	Insecten, vooral vlinders
8	Job Baster (1711-1775)	Zierikzee	Medicus	Arts	1759: schenking HMW	Schelpen, e.a. naturalia
9	Alphonsus Baster <i>broer van voorgaande</i>	Zierikzee	Jurist	Notaris	1770: vermelding in brief van broer	Insecten
10	Henderick de Witte Thierens (?-1763)	Middelburg	-	Eerste Commies en Kassier ten compoir generaal van Zeeland	1763: catalogus	Gedroogde zoöphyten
11	Martinus Slabber (1740-1835)	's Gravenpolder		Burgemeester van Goes	1769: <i>Natuurk. Verlustigingen</i>	Opgezette dieren
12	Galenus Tresel Bevers (1725-1770)	Middelburg	Jurist?	Bewindhebber VOC	1770: nalatenschap	Naturalien-kabinet. Arends, 178
13	Daniel Luycx Massis (?-1770)	Middelburg	-	Bewindhebber WIC	1771: catalogus	West-Indische naturalien, o.a. ruim 300 flessen 'op liquor' en schelpen
14	Paulus de Wind (1714-1771)	Middelburg	Medicus	Arts; Lector anatomie	1771: catalogus 1868: schenking ZGW door nazaat	Insecten, anatomische preparaten, dieren 'op liquor' Diverse blaasstenen en andere concrementen, verzameld door Paulus en Samuel de Wind
15	Adriaan Isaac Hurgronje (1739-1779)	Vlissingen	-	Secretaris Rekenkamer	1774: schenking ZGW	Hoorns en schulpen
16	Steven Matthijs Snouck Hurgronje (1741-1788) <i>broer van voorgaande</i>	Vlissingen	-	Bewindhebber VOC	1774: schenking ZGW	Hoorns en schulpen
17	Jacoba Domisse	Middelburg	-	?	1773: catalogus	Naturalia en curiositeiten
18	Cornelis de Cliever	Middelburg	-	?	1775: catalogus	Naturalia
19	Jacobus Willemsen (1698-1780)	Middelburg	Theologie	Predikant en Hoogleraar aan Illustere School	1781: catalogus	Gering aantal naturalia
20	Cornelis Steengracht (1723-1781)	Vlissingen	Jurist	Bewindhebber VOC	1782: catalogus	Opgezette dieren, vissen, dieren op 'liquor', eieren, e.a.
21	Willem Aarnout Kien van Citters (1756-1794) <i>kleinzoon van Wilhelm van Citters</i>	Middelburg	Jurist	Burgemeester	1785: schenking ZGW 1798: catalogus	Opgezette dieren; insecten; mineralen, hoorns & schulpen; Bezat Ter Hooghe; Arends, 82
22	Johannes Ghijsels	Goes	Theologie	Predikant	1785: veiling	schelpen en naturalia
23	Johan Pieter van den Brande (1734-1793)	Middelburg	Jurist	Burgemeester	1787: testament	Miniaturen, prenten, medailles, horens, schulpen, en andere liefhebberijen en rariteiten; Arends, 102
24	Leendert Bomme (1727-1788)	Middelburg	-	Koopman; Directeur Middel- burgsche Commerce Compagnie	1788: catalogus	Mineralen, fossielen, schelpen, vogels, insecten, e.a.
25	Daniel Steven Schorer (1737-1790)	Middelburg	Jurist	Bewindhebber VOC	1791: catalogus	Opgezette vogels, dieren 'op liquor' en schelpen
26	Johannes Gualterus van der Poort d'Oostcapelle (?-1784)	Middelburg	Jurist	Bewindhebber VOC	1795: catalogus	Hoorns, schulpen en zeegewassen
27	Meynard van Visvliet (1708-1769)	Middelburg	Medicus	Docent anatomie aan de Illustere School	? (<i>blijkt uit catalogus van zoon Egbert</i>)	Anatomische preparaten
-	Egbert Philip van Visvliet (1736-1799) <i>zoon van voorgaande</i>	Middelburg	Jurist en Medicus	Stadsarts	1799: catalogus	Opgezette dieren; insecten; mineralen, hoorns & schulpen
28	Johan Adriaan van de Perre (1738-1790)	Middelburg	Jurist	Representant Eerste Edele	1798: catalogus	Gedroogde plantgewassen; Orangerie op kasteel Westhove
29	Adriaan François Lammens (1767-1847)	Vlissingen	Jurist	1818 'President van het Hof van Justitie en Policie Paramaribo (1824-1835) te Paramaribo'	1790: schenkingen ZGW	Schelpen en etnografica
30	Pieter Jacobus Serlé	Middelburg	-	Graanhandelaar en Raad	1818: schenking ZGW der stad Middelburg	Inlandsche en Oost- en West-Indische houtsoorten

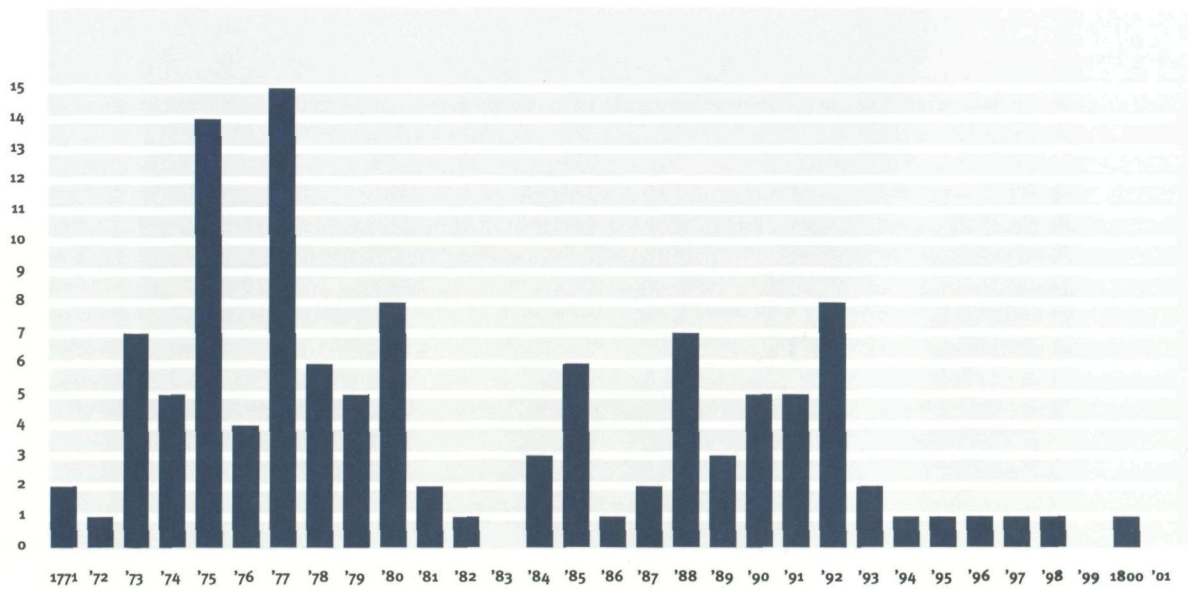
Zeeuwse 'Menagerien' in de 18de eeuw

nr	Naam verzamelaar	Woonplaats	Opleiding	Functie	Diergaarde genoemd	Bijzonderheden
1	Jan van Borsselen van der Hooghe (1707-1764)	Middelburg	Jurist	Representant Eerste Edele; Bewindhebber VOC	voor 1764	Diergaarde op buitenplaats 'Ter Hooghe' Arends, 87
2	Kornelis van der Helm Boddaert (1727-1800)	Middelburg	Jurist	Bewindhebber WIC	1772 (prent)	Diergaarde op buitenplaats 't Middenhof bij Oostkapelle. Arends, 116
3	Johannes Gualterus van der Poort d'Oostcapelle (?-1784)	Middelburg	Jurist	Bewindhebber VOC	1753 (rekening aanleg)	Menagerie, w.o. kakatoe-kooi op buitenplaats 't huis te Oostkapelle'
4	A. de Klerk	Middelburg	-	-	1773 (verkochte naar Londen)	Menagerie met vogels Arends, 132

Het schelpenbuffet van de Zierikzeese arts Job Baster, in 1775 uit diens legaat door het Zeeuwsch Genootschap ontvangen (Zeeuws Museum, Middelburg, coll. Zeeuwsch Genootschap, foto A. Verburg)

Naturalia verwervingen Zeeuwsch Genootschap (Vlissingen: 1771-1801)

KAART VAN TOEGANG
 TOT DE
 L E S S E N
 OVER DE
 NATUURLIJKE HISTORIE
 IN HET
 M u s é u m,
Woensdag avond ten zes uren.

170

'Kaart van toegang tot de lessen over de natuurlijke historie in het Muséum' (Zeeuws Archief, F.A. Schorer).

In 1777 schonk J.C. Brandt een kistje met bezoarstenen, kalkconcreties die rond haren of plantenresten in de maag van dieren waren gevormd. Vooral in de 17e eeuw waren dit populaire verzamelobjecten (Zeeuws Museum, Middelburg, coll. Zeeuwsch Genootschap, foto A. Verburg)

– ‘Men had aldaar een schone verzameling van hoornen en schelpen en allerlei vreemde gediertens’, zo meldde een Gelderse bezoeker –, in 1813 had daarentegen een meer doorgewinterde reiziger als Jacob van Lennep weinig goeds te melden. En deze Van Lennep wist waarover hij praatte. In die jaren doorkruiste hij systematisch het land; hij had dus meer vergelijkbaars gezien. Van het *Musaeum Medioburgense* noteerde hij in 1823 in zijn dagboek, dat in dit ‘zoo genaamd Museum’ [...] ‘niets opmerkenswaardig was, dan hetgeen men overal in soortgelijke verzamelingen beter en geëxtendeerder zien kan’⁶³.

Decennialang zou dit nauwelijks verbeteren. Zeker, de apotheker G. de Puijt vervolgde tot in de jaren veertig het schoonmaken van de naturalien en het leveren van spiritus; en af en toe werd er nog eens een reiger opgezet of werd de ‘glaze kas voor de hoorns en schulpen’ hersteld. Een mooie aanwinst kwam in 1843 toen het mineralogische gedeelte van het kabinet werd aangevuld door de arts A.A. Fokker. Een jaar later vinden we in de rekeningen de eerste bemoeienissen met het kabinet van naturalia door dr J.A. Herklots. Het zou echter nog tot 1859 duren alvorens er onder leiding van deze dr Herklots een nieuwe commissie werd ingesteld van ‘onderzoek naar den inhoud en toestand der verzamelingen’. Dit leidde tot de instelling van onbezoldigde ‘conservatoren’ voor de diverse deelcollecties. Het gericht ‘Zeeuws verzamelen’ kreeg daarmee een forse impuls⁶⁴. Bij het eeuwfeest – op de kop af tien jaar later – kon men daardoor schrijven: ‘Onze vogels bevinden zich [...] in den besten staat. Slechts enkele inlandsche vogels missen wij nog’⁶⁵. Zeker, ook in die jaren werden er nog steeds ‘uitheemschen vogels’ aan het genootschap geschonken. Maar in 1869 werden deze preparaten weliswaar ‘met goedvinden van de schenker’ direct voor educatieve doeleinden overgedaan aan de ‘Rijks Hoogere Burgerschool’⁶⁶.

Het verzamelprofiel was tenslotte eindelijk aangepast. Want wat de conservator, Dr de Marrée, over deze uitheemse vogels opmerkte, viel niet langer mis te verstaan:

‘Ofschoon wij zulke geschenken dankbaar aannemen en gaarne erkennen dat zij veel tot verfraaijing toebrengen en overtuigd zijn van het nut dat zij voor het onderwijs [...] afwerpen, moet deze afdeling [...] als bijzaak worden beschouwd, daar de collectie van al wat *Inlandsch* is voor ons hoofdzaak is en moet blijven’⁶⁷.

Epiloog

Na 1869 resteert er nog een groot stuk geschiedenis, dat echter buiten het bestek valt van deze verkenning⁶⁸. Wat er heden ten dage nog resteert van de oorspronkelijke exotische naturalia-collectie van het Zeeuws genootschap in het Zeeuws Museum te Middelburg, is zo ongeveer op de vingers van een hand te tellen. Veel – erg veel – is teloorgegaan. De minder aan bederf zijnde collectie-onderdelen zoals de mineralen, de houten en de schelpen is gelukkig een beter lot beschoren, al ontbreekt ook daar een helder overzicht van wat is verdwenen en van wat er resteert.

Uiteraard mag dit oordeel niet op eenzelfde manier worden geveld over de overige collectiebestanddelen van het – overigens nog steeds verzamelende en inmiddels Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. De collectie als geheel wacht nog steeds op een bekwaame geschiedschrijver. De collectie etnografische voorwerpen bijvoorbeeld, welke objecten destijds vaak in een adem met de naturalia werden verzameld, lijkt een iets beter lot te zijn beschoren⁶⁹. Het feit echter dat deze meer antropologisch gerichte voorwerpen al betrekkelijk lang geleden in bruikleen zijn gegeven aan musea buiten Zeeland, is aan de overzichtelijkheid van de collectie niet ten goede gekomen. De mummie bijvoorbeeld, die in 1782 werd geschonken door A. Moens (destijds gouverneur-generaal van Nederlandsch Indië) kan nog steeds in Middelburg worden bewonderd. Maar de eveneens door Moens – in 1787 – geschonken beker, vervaardigd uit de hoorn van een uit Mozambique afkomstige rinoceros, zal men tegenwoordig in het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden moeten zoeken. Niettemin, wat er van de naturalia van het genootschap nu nog over is, mag inmiddels met recht worden beschouwd als behorende tot de Zeeuwse verzamelgeschiedenis. De Zeeuwse genootschapscollectie is daarmee – net als die van het veel bekendere Teylers Museum te Haarlem – in feite een museum van zichzelf geworden. De hedendaagse cultuurhistorie heeft zich tenslotte over de oude naturalia ontfermd. Het is alleen de vraag of ook de hedendaagse cultuurbestuurders zich dat realiseren. Het Zeeuws museumbeleid van de laatste decennia doet op dat punt het ergste vrezen.

1 *Verslag van het verhandelde in de algemeene vergadering van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, ter viering van het eeuwfeest, gehouden op woensdag den 7 april 1869, in de groote vergaderzaal der Provinciale Staten van Zeeland te Middelburg, Middelburg, 1869.* Achter dit ‘Verslag’ zijn een negental deelcatalogi van de collectie opgenomen. Zie voor deze verzamelingen ook: *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van*

*het anderhalve eeuwfeest van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1769-1919, Middelburg, 1919; Spiegel van de Tijd. 225 jaar verzamelen door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Middelburg, 1994 en C.E. Heyning, ‘Kunst of konst. De verzamelingen van het Zeeuws Genootschap’, in: *Het Zeeuws Genootschap. Erfgoed in beweging*, themanummer van het tijdschrift *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk**

- Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 10 (2001), nr. 0.
- 2 W.W. Mijnhardt, 'Wetenschaps-bevordering onder het ancien régime: Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1765-1794', in: *Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (AKZGW)*, 1985, 1-94. In vrijwel ongewijzigde versie ook verschenen als hoofdstuk IV van het boek: *Tot Heil van 't Menschdom: Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815*, Amsterdam, (1987). Zie ook: W.W. Mijnhardt, 'Publieke belangstelling voor de natuurwetenschappen in Zeeland 1780-1815', in: *AKZGW* (1987), 206-227 en W.W. Mijnhardt, 'Ter bevordering van 'Deugd en Waerheijt': Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen van 1769 tot 1801', in: *Zeeland 3* (1994), 45-52.
  - 3 Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom* (1987), 42-43.
  - 4 Daniel Roche, 'Natural History in the Academies', in: N. Jardine, J.A. Secord and E.C. Spary, *Cultures of Natural History*, Cambridge, 1996, 127-144.
  - 5 Vgl. K. van Berkel, *Citaten uit het boek der natuur. Opstellen over Nederlandse wetenschapsgeschiedenis*, Amsterdam, 1998.
  - 6 Vgl. Ellinoor Bergvelt [e.a.], *De wereld binnen handbereik. Nederlandse kunst- en rariteitenverzamelingen, 1585-1735*, 2 delen, Amsterdam/Zwolle, 1992. Zie ook: Ellinoor Bergvelt [e.a.], *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum*, Heerlen, 1993.
  - 7 Een deel van de verzameling van Bernardus Paludanus (Latijns voor Berent ten Broecke 1550-1633) in 1651 verkocht aan de Hertog van Sleeswijk-Holstein. Restanten hiervan zijn nog steeds in Kopenhagen te zien. Vgl. Bergvelt [e.a.], *De wereld binnen handbereik* (1992), 263-266.
  - 8 J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland*, Assen, 1972.
  - 9 Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom* (1987), 137
  - 10 Heyning, 'Kunst of konst' (2001), 11.
  - 11 J.A. Bierens de Haan, *De geschiedenis van een verdwenen Haarlems Museum van Natuurlijke Historie. Het Kabinet van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, 1759-1866*, Haarlem, 1941.
  - 12 De aanduiding 'directeur' had destijds een andere betekenis dan die welke er tegenwoordig aan wordt toegekend. De meeste 18de-eeuwse genootschappen kenden enerzijds een groot aantal 'directeuren' die voor het financiële draagvlak borg stonden en anderzijds 'leden' die voor de wetenschappelijke invulling van de activiteiten zorg droegen.
  - 13 Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom* (1987), 142.
  - 14 Zie voor dit Natuur- en Sterrekundig Collegie nader Bert C. Sliggers, 'Honderd jaar natuurkundige amateurs in Haarlem', in: A. Wiechmann (ed.), *Een elektriserend geleerde: Martinus van Marum, 1750-1837*, Haarlem, 1987, 67-102 en Huib J. Zuidervaart, *Van 'Konstgenoten' en Hemelse Fenomenen. Nederlandse Sterrenkunde in de Achttiende Eeuw*, Rotterdam, 1999, o.a. 88 en 363.
  - 15 Collectie-onderdelen van het Zeeuws Genootschap zijn vandaag de dag te vinden bij (1) het Zeeuws Museum te Middelburg, (2) de Zeeuwse Bibliotheek te Middelburg, (3) het Zeeuws Archief te Middelburg (4) het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden, (5) het museum 'Naturalis' te Leiden, (6) Het 'MuZee-um' te Vlissingen en (7) het Zeeuws Biologisch Museum te Oostkapelle.
  - 16 In het overzicht van de geschenken uit de eerste halve eeuw onderscheidde de secretaris van het genootschap (Ds. J.G. Lafont) drie rubrieken, waarbij hij afzonderlijk de 'Geschenken in Naturaliën' noteerde. Zie: 'Lijst der geschenken aan het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen gedaan' (1771-1818). Manuscript in archief KZGW, Zeeuws Archief, Middelburg. Vgl. ook: J.H. Vernhout, 'Het kabinet van Naturalia', in: *Gedenkboek ZGW*, 1919, 103-110.
  - 17 Een verkennend overzicht van particuliere verzamelingen over de periode 1585-1735, gebaseerd op gepubliceerde verslagen van buitenlandse bezoekers, vermeldt drie collecties in Middelburg (Cliever; Fierens en Huyssen) en een in Vlissingen (Del Corne). Zie: Bergvelt [e.a.], *De wereld binnen handbereik*. (1992), bijlage 3. De analyse van Amsterdamse kabinetten in hetzelfde boek toont echter hoe ontoereikend dit overzicht is.
  - 18 H.E. Coomans, 'Schelpenverzamelingen', in: Bergvelt [e.a.], *De wereld binnen handbereik*. (1992), 199. Vgl. ook F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen*, vol. 2, Middelburg, 1893, 341-342 en Pieter Smit, [e.a.], *Hendrik Engel's Alphabetical List of Dutch Zoological Cabinets and Menageries*, Amsterdam, 1986², nr. 1173.
  - 19 P. de la Rue, *Geletterd Zeeland*, Middelburg, 1734, 218-222. Hiertoe behoorde onder meer een *Herbarius Indicus*, ofwel een beschrijving van Oost- en West-Indische gewassen.
  - 20 Noortje Bakker [e.a.], *Masters of Middelburg. Exhibition in the honour of Laurens J. Bol*, Amsterdam, 1984.
  - 21 Balthasar de Monconys, *Journal des voyages [...] où les sçavants trouveront un nombre infini des nouveutez*, drie vols., Lyon, 1665-1666; (ed. Paris, 1695), II, p. 216-222. Vgl. ook: L.J. Bol, 'Een Middelburgse Brueghelgroep, IX, Johannes Goedaert, schilder-entomoloog', in: *Oud Holland*, 74 (1959), 1-19; idem, 'Johannes Goedaert, schilder-entomoloog II' in: *Tableau 7* (1985), 48-54. Grotendeels herdrukt in: *Zeeuws tijdschrift*, 46 (1996), 2-12.
  - 22 W.S.S. van Benthem Jutting, 'Schelpenverzamelingen in Zeeland in de achttiende eeuw', in: *Basteria*, 36 (1972), 149-156. Zie ook: Smit, [e.a.], *Hendrik Engel's Alphabetical List of Dutch Zoological Cabinets and Menageries* (1986²) en M. Bogers [e.a.], *Veilingcatalogi Zeeland, 1731-1925. Verzameling catalogi van in Zeeland geveilde boeken, handschriften, prenten, instrumenten en andere goederen*, Middelburg, 1987.
  - 23 Vgl. F.F.J.M. Pieters, 'Diergaarden in de Nederlanden 1750-1850 en hun betekenis voor de zoölogie', in: *Acta Octavi Conventus Historiae Scientiae Medicinae Matheseos Naturaliumque Excolendae Bergae ad Zomam, Pars Altera*, Amsterdam, 1978, 51-72. Vgl. ook: F.F.J.M. Pieters en M.F. Mörzru Bruyns, 'Menagerieën in Holland in de 17^e en 18^e eeuw', in: *Holland*, 20 (1988), 195-209.
  - 24 Pieter de la Rue, *Mengeling van aantekeningen over zaaken en gevallen van verscheiden aardt*, deel 3, § 38 (fol. 28): 'Fraai- en zeldzaamheden bij den Heer Van Dishoek'. Handschrift in de UB te Amsterdam (in microfilm aanwezig op Zeeuwse Bibliotheek te Middelburg). In afschrift ook te vinden in een 19de-eeuws notitieboek door F. Nagtglas (ZB, handschriften KZGW, nr. 6151, fol 610 e.v.).
  - 25 Van Benthem Jutting, 'Schelpenverzamelingen in Zeeland in de achttiende eeuw' (1972), 150. G.E. Rumphius was bekend vanwege zijn boek *D'Amboinsche Rariteitkamer*, Amsterdam, 1705. De *Catalogus Musei Dishoekiani, ofte systematische naamlijst van eene ongemeene verzameling van Hoorens en Doubletschelpen*, (Amsterdam, 1767) werd samengesteld door F.C. Meuschen uit Den Haag. Deze catalogus staat niet genoemd in het

- overzicht van Meuschens werk in: H.H. Mensonides, 'Friedrich Christiaan Meuschen (1719-c. 1802), een vergeten Haags diplomaat en naturalien-verzamelaar', in: *Driekwart eeuw historisch leven in Den Haag*, 's-Gravenhage, 1975, 121-131.
- 26 Van Benthem Jutting, 'Schelpenverzamelingen in Zeeland in de achttiende eeuw' (1972), 150.
- 27 C. Dekker, *Inventaris van het archief van de familie Des Tombe*, Utrecht 1980, inv. nr. 793. Met bijzondere dank aan Mevr. drs. C.A. Heyning te Middelburg, die mij deze gegevens bezorgd heeft.
- 28 Josina Parduyn (1642-1718) was een dochter van de letterkundige Casper Parduyn (overl. 1664), sedert 1636 rector aan de Latijnse School te Dordrecht (als opvolger van de Zeeuwse natuurfilosoof Isaac Beeckman). Diens vader de Middelburgse burgemeester Simon Jaspersz Parduyn (overl. 1612) was een broer van de naturalia-collectiehouder Willem Jaspersz Parduyn. Vgl. F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen*, vol. 2, Middelburg, 1893, 341-342.
- 29 F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen*, vol. 1, Middelburg, 1888, 191-192.
- 30 Het ziet er naar uit dat een deel van Caspars naturalia-collectie in de familie is gebleven. Zijn dochter Johanna Maria van Citters die na haar huwelijk met de Zeeuwse waterbaljuw Jacob Maarten Huysman (overl. 1738) het ouderlijk huis aan de Middelburgse Wagenaarstraat overnam, bleek bij haar dood in 1745 in het bezit te zijn van een 'Ambons cassie met hoorens en schulpen met diverse snuisterijen'. Daartoe behoorden ook een aantal bezoarstenen. Zie over het pand aan de Wagenaarstraat: J.H. Kluijver en P.T.E.E. Rosenberg, 'Wagenaarstraat 1, een Middeleeuws Hofhuis', in: *AKZGW* 2001, 41-88, i.h.b. 71, 78 en 82.
- 31 W.S.S. van Benthem Jutting en C.M. van Hoorn, 'Oude en nieuwe gegevens over leven en arbeid van Dr Job Baster (1711-1775)' in: *AZGW*, 1967, 29-70; C.M. van Hoorn, Enige aanvullende mededelingen over Dr. Job Baster te Zierikzee', in: *AKZGW* (1980), 158-187 en C.M. Verkroost, 'Brieven van Job Baster aan collega's en vrienden in Zeeland', in: *AKZGW* (1980), 188-221.
- 32 Huib J. Zuidervaart, 'Egbert Philip van Visvliet (1736-1799). Een Middelburgs verzamelaar van vrienden, naturalia en fysische instrumenten', in: *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 3 (1994), 87-95. Zie voor Van Visvliet en andere Walcherse verzamelaars van naturalia ook het recente tweeluik door Jhr. dr. H.W.M. van der Wijck, *Het Arkadisch Walcheren getekend door Jan Arends, 1770-1790*, Alphen aan de Rijn, 2001 en Martin van den Broeke, *Jan Arends. Buitenplaatsen op Walcheren*, Alphen aan de Rijn, 2001.
- 33 Voor de contacten tussen Van Visvliet en Boerhaave, zie: G.A. Lindeboom, *Boerhaave's correspondence, part three*, Leiden, 1979, 28-34 en J.C. de Man, 'Leonardus Stocke', in: *Tijdschrift der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunde*, 7 (1856), 1-30. Het belang van Boerhaave als inspirator en leermeester voor de 'Van Visvliets' wordt onderstreept door het feit dat de veilingcatalogus van Egberts collectie vermeldt: 'Het welgelijgend portrait van professor Boerhaave, door Palthe, naar het origineel van C. Troost'.
- 34 K. Thomassen [red.], *Alba Amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet*, 's-Gravenhage, 1990, 92-93; 95-96; 117.
- 35 Johannes Le Francq van Berkheij, *Natuurlyke Historie van Holland*, 4 delen in zeven banden, Amsterdam (Yntema & Tieboel), 1770-1779. De 'Beknopte verhandeling wegens het aanleggen en toestellen van een Mineraal-Kabinet' staat op pp. 1175-1251.
- 36 Van Visvliets catalogus beschrijft in totaal acht boogkabinetten waarin de diverse collecties waren opgeborgen. Vgl. voor de architectuur van dit soort kasten: Th.H. Lunsingh Scheurleer, 'Twee achttiende-eeuwse naturalienkabinetten', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 21 (1970), 225-242.
- 37 W.A. Keel, 'voorbericht', in: *Catalogus eener uitmuntende verzameling van extra fraaije [...] Boeken, [...] Als mede een extra Fraai Kabinet van Natuurlyke Zeldzaamheden, [...] Alles nagelaaten door den Heer Mr. Egbert Philip van Visvliet*, Middelburg, 1799. Zie: Bogers, *Veilingcatalogi Zeeland* (1987), nr. 16. De veiling staat in de catalogus aangekondigd voor september en oktober 1799, maar is blijkens notities in handschrift eerst in maart/april 1800 gehouden.
- 38 Bergvelt [e.a.], *De wereld binnen handbereik*. (1992), 11-13. Zie hier voor ook: Zie ook: Ellinoor Bergvelt [e.a.], *Verzamelen. Van rareitienkabinet tot kunstmuseum*, Heerlen, 1993, i.h.b. hoofdstuk 10: 'De ontwikkeling van het natuurhistorisch museum sedert 1750'.
- 39 Van Benthem Jutting en Van Hoorn, 'Oude en nieuwe gegevens [...] Job Baster' (1967), 35-36.
- 40 Van Benthem Jutting, 'Schelpenverzamelingen in Zeeland in de achttiende eeuw' (1972), 155.
- 41 Mijnhardt, 'Wetenschaps-bevordering onder het ancien régime' (1985), 51.
- 42 De meeste gegevens in dit gedeelte zijn gebaseerd op de in noot 16 genoemde 'Lijst der geschenken aan het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen gedaan' van Ds. Lafont uit 1818.
- 43 Adriaan Isaac Hurgronje (1739-1779) was secretaris van de Provinciale Rekenkamer. In 1769 was hij een van de oprichters van het Zeeuws Genootschap. Zijn broer Steven Matthijs Snouck Hurgronje (1741-1788) was onder meer bewindhebber van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Zie voor deze schenking ook: *Verhandelingen van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen*, 4 (1772), XXIII-XXIV.
- 44 Verkroost, 'brieven van Job Baster' (1980), 218. Het Zeeuws Genootschap viste eenvoudig achter het net. In de jaren 1759-1762 had Baster al tal van naturalia geschenken aan het kabinet van de Hollandsche Maatschappij te Haarlem.
- 45 Rekeningen ZGW, 1775. Zie voor de schenking van dit buffet: Verkroost, 'Brieven van Job Baster' (1980), 214; 218.
- 46 Mijnhardt (1985), 'Wetenschaps-bevordering onder het ancien régime', 79, noot 65.
- 47 Marian Fournier, 'Drie Zeeuwse microscopisten uit de 18e eeuw [Baster, Slabber en Bomme]', in: *AKZGW* 1987, 171-181. W.S.S. van Benthem Jutting, 'Leendert Bomme 1727-1788, een 18-de eeuwse bioloog te Middelburg', in: *Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1769-1969* [Jubileumuitgave AZGW], 1969, 21-35 en W.S.S. van Benthem Jutting, 'Marinus Slabber (1740-1835), amateur-zoöloog in Zeeland', in: *AKZGW* 1970, 45-66.
- 48 L. Bomme, 'Aanspraak gedaan aan het Natuurkundig Gezelschap [Middelburg], den 7 januari 1782 [over de wetenschapsbeoefening in Zeeland], handschrift in: Zeeuws Archief, *FA Ackermans-Van der Feen* [nog niet geïnventariseerd; copie in Zeeuws Archief te Middelburg, *Archief Natuurkundig Gezelschap*]. Zie ook: Dirk Schoute, 'De geschiedenis van het Natuurkundig Gezelschap te Middelburg', in: *AZGW* (1923), 1-34.

- 49 Zie voor Slabbers preparatietechnieken nader: Van Benthem Jutting, 'Slabber' (1970), 48-51. Een bezoek aan zijn kabinet wordt vermeld in: J.H. Kluiver, 'Een reis door Zeeland in 1774', in: *AKZG* 1980, 134-157, i.h.b. 139.
- 50 Het betrof hier een in 1791 verkregen geschenk van A. Moens, directeur-generaal van Nederlands-Indië.
- 51 Huib J. Zuidervaart, *Van 'Konstgenoten' en Hemelse Fenomenen*. (1999), 392-393. Zie ook: H.J. Zuidervaart, 'Mr. Johan Adriaen van de Perre (1738-1790). Portret van een Zeeuws regent, mecenas en liefhebber van nuttige wetenschappen', in: *Archief, mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (KZGW)*, 1983, 1-169. Zie ook: *idem*, 'Eender en anders: 'representant' Van de Perre en 'gouverneur' Schorer, twee bewoners van een machtig pand', in: J. Dekker, P. Don & A. Meijer (red.), *Een bijzonder huis op een bijzondere plek. Het Van de Perrehuis in Middelburg en zijn omgeving*, Middelburg, 2000, 129-157.
- 174 52 Het Musaeum Medioburgense is overigens als vergaderplaats tot ver in de 19de eeuw in gebruik gebleven. Het Natuurkundig Gezelschap (aan wie Van de Perre het gebouw had nagelaten) verliet het pand eerst in 1899. Elf jaar eerder had het Zeeuws Genootschap zich gevestigd in het grote door De Stoppelaar geschonken stadpaleis in de Wagenaarstraat. Van de Perre's schepping, het Musaeum Medioburgense, is aan het begin van de twintigste eeuw afgebroken. Vgl. Schoute, 'De geschiedenis van het Natuurkundig Gezelschap te Middelburg', (1923) 1-34 en W.S.S. van Benthem Jutting, 'De lotgevallen van het Natuurkundig Gezelschap te Middelburg in de 19de en 20de eeuw', in: *AKZGW* 1972 & 1973, 15-42.
- 53 *Zeelands Chronijk Almanach voor 1791 & 1792*, Middelburg, 1792, 19.
- 54 Archief ZGW, lijst Lafont, 3 oct. 1785 en 5 dec. 1787. Willem Aarnout Kien van Citters (1756-1794) was onder meer burgemeester van Middelburg. Zijn kabinet met opgezette dieren, insecten, mineralen, hoorns & schulpen werd in 1798 te Amsterdam geveild. Zie voor hem: E.J. Wolleswinkel, 'Een jong talent, Willem Aernoud Kien van Citters, met zijn ouders door Aert Schouman geportretteerd', in: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, 39 (1985), 210-217.
- 55 A. Meerkamp van Embden, 'Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in den Franschen tijd', in: *AZGW*, 1932, 94-112.
- 56 Mijnhardt, 'Ter bevordering van 'Deugd en Waerheijt' (1994), 51-52.
- 57 J.C. Dekker, 'Over heren van stand en culturele erfgenamen; wetenschapsbeoefening in het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in het licht van de tijd', in: *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 10 (2001), 2-9.
- 58 Sedert ten minste het midden van de 15de eeuw had de stad Middelburg de gewoonte om in een kooi voor het stadhuis één of meer levende arenden ook wel adelaars genoemd te houden. Dit ter markering van het feit dat de keizerlijke adelaar in het midden van de 13de eeuw door Rooms koning Willem II, graaf van Holland en Zeeland, als schilddrager aan het Middelburgse stadswapen was toegevoegd. De kooi, welke in 1786 was vernieuwd, is in 1858 afgebroken.
- 59 Van Benthem Jutting, 'Slabber' (1970), 48-51.
- 60 N.C. Lambrechtsen van Ritthem, 'Aanspraak aan de algemeene vergadering tot plegtige viering van het vijftig jarig jubilé des genootschaps', in: *Nieuwe Verhandelingen van het ZGW*, 3 (1821), 1-26, i.h.b. 23.
- 61 Hoewel De Man hier feitelijk de situatie schetst die hij omstreeks 1840 aantrof, mag (gezien de statische situatie van het museum in dit tijdvak) gevoelig worden aangenomen dat zijn uitspraak evenzeer van toepassing is op de tijd rond 1820. Zie: J.C. de Man, 'Toespraak voor de algemene vergadering van het Zeeuws Genootschap, 2 oct. 1895', geciteerd in: Vernhout, 'Het kabinet van Naturalia' (1919), 107.
- 62 Zeeuws Archief, Archief KZGW, resolutie van 10 februari 1821. Het plan was een uitvloeisel van een niet aangenomen voorstel van N.C. Lambrechtsen van Ritthem om een afzonderlijke vicevoorzitter te benoemen, speciaal belast met 'het opzigt der kabinetten en de bibliotheek'. Zie: C.L.M. Lambrechtsen van Ritthem (ed.), *Levensberigten van N.C. Lambrechtsen 1752-1823*, Amsterdam, 1913, 105.
- 63 M.E. Kluit (red.), *Nederland in den goeden ouden tijd: zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noordnederlandsche Provintien in den jare 1823*, Haarlem, 1982; dagboeknotitie d.d. 27 Augustus 1823. C. Frankenhuis-Van Scheijen, 'Een reisverhaal uit 1813', in: *Tussen Voorn en Loevestein*, 29 (1983), 21-51; dagboeknotitie d.d. 2 september 1813.
- 64 In 1859 werd ook begonnen met de aanleg van een Zeeuws herbarium. Dat jaar verklaarde Dr A. van Henneleker zich bereid om 'een volledige Flora van Walcheren' voor het Genootschap te verzamelen. Deze collectie is later uitgebreid naar andere delen van Zeeland. Zie: hierover: J. Mennema, 'Het Zeeuws Herbarium, aan het Rijksherbarium te Leiden geschonken', in: *AKZGW* 1982, 1-52.
- 65 A.A. Fokker, in: *Verslag van het verhandelde in de algemeene vergadering van het Zeeuwsch Genootschap der Weetenschappen* (1869), 56.
- 66 Bij de HBS waren ook tijdelijk de anatomische preparaten geplaatst die afkomstig waren van de eind 1866 opgeheven Geneeskundige School te Middelburg. Daartoe behoorde ook het merendeel van de collectie anatomische preparaten van het Zeeuws Genootschap (de 'Pathologica'). In 1873 zijn deze preparaten overgebracht naar het nieuw gebouwde Middelburgse 'Gasthuis'. Zie hierover: J.C. de Man, *Naamlijst van Voorwerpen van Zoölogische Aard, alsmede van Antropologische en Pathologische Voorwerpen toebehoorende aan het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, Middelburg, 1869 en *Catalogus der Boek- en Plaatwerken en van de verzameling Praeparaten, toebehoorende aan de voormalige Geneeskundige School te Middelburg, eigendom van de gemeente Middelburg, in bruikleen afgestaan aan den Geneeskundigen Raad voor Zeeland en geplaatst in het Gasthuis*, (z. pl.), 1873.
- 67 L.J. de Marrée, *Naamlijst van de Vogels, uitmakende de verzameling van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, Middelburg, 1869, 4-5.
- 68 Zie de literatuur opgesomd in noot 1, alsmede Mennema, 'Het Zeeuws Herbarium' (1982) en G.H. Heerebout, 'De verzameling eieren van het genootschap', in: *AKZGW* 1982, 53-66.
- 69 Vgl. de 'voorwerpen uit Oost- en West-Indië' in: F. Nagtglas, *Catalogus der Oud- en Zeldzaamheden, [...] in het kabinet van het Zeeuwsch Genootschap der wetenschappen*, Middelburg, 1869, 14-18.

Het **Rijksmuseum**
van Natuurlijke
Historie in de 19de eeuw

Natuurhistorische verzamelingen

1750-1850

Rob Visser

Het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in de 19de eeuw

Inleiding

Op 9 augustus 1820 werd bij Koninklijk Besluit de oprichting bekend gemaakt van wat officieel werd aangeduid als 'S Rijks Museum van Natuurlijke Historie (hier verder afgekort als RMNH). Het museum kreeg tot taak om 'de Diersoorten, (de mensch uitgezonderd) en derzelve geheele of gedeeltelijke Skeletten, voorts Fossilia en Delfstoffen' te verzamelen en te bewaren.¹ Van begin af aan werd van het RMNH daarnaast ook verwacht dat er onderzoek zou worden gedaan, dat men zich met onderwijs zou bezighouden en dat men het publiek in staat zou stellen om de voorwerpen te bezichtigen. In deze bijdrage zal worden beschreven hoe het museum in de loop van de 19de eeuw inhoud heeft gegeven aan de diverse functies.

Achtergrond

Het RMNH dankte haar ontstaan aan de contacten tussen Anton Falck (1777-1843), minister van het publieke onderwijs en de waarnemend directeur van 's Lands Kabinet van Natuurlijke Historie Coenraad Jacob Temminck (1778-1858). Temminck had de minister gewezen op het belang van een gecoördineerd beleid voor de natuurhistorische collecties waar de overheid verantwoordelijk voor was. In de gesprekken en de briefwisseling met Temminck die daarop volgden, kwam Falck tot de conclusie dat Nederland, in navolging van landen als Frankrijk en Oostenrijk de beschikking diende te krijgen over een nationaal natuurhistorisch museum. Dit zou niet alleen allerlei organisatorische problemen oplossen en een krachtige stimulans geven aan de wetenschap. Tevens verwachtte hij dat een dergelijk museum het nationale prestige ten goede zou komen. Tegenover de koning rechtvaardigde Falck zijn plan onder meer met te wijzen op het belang van het museum 'voor den roem, zoo van Vorst als van volk'.² Willem I had weinig bedenktijd nodig. Vijf dagen nadat Falck hem officieel van zijn plannen in kennis had gesteld was het Koninklijk Besluit ondertekend.

Terwijl de nationale natuurhistorische musea elders in Europa steeds in de hoofdsteden waren gevestigd, koos men in Nederland voor Leiden als vestigingsplaats. Een keuze die werd ingegeven door de verwachting dat het museum een belangrijke rol zou kunnen gaan spelen bij het universitaire onderwijs en onderzoek in de natuurlijke historie. Men veronderstelde dat Leiden de beste plaats was voor de vervulling van deze functies. Een bijkomende reden om Leiden te kiezen was van praktische aard. Leiden bood de goedkoopste oplossing voor het huisvestingsprobleem. Daar was namelijk reeds een passende locatie beschikbaar. Het betrof hier het zogenaamde Hof van Zessen, gelegen tussen Rapenburg en Papengracht, dat kortelings door de universiteit was aangekocht. Na verbouwing en uitbreiding werd in dit pand het museum gehuisvest.

Het RMNH was gelieerd aan de Leidse universiteit. Het was niet alleen een nationaal museum maar gold in het begin ook formeel als het natuurhistorisch kabinet waarover Leiden, evenals de andere universiteiten, volgens de onderwijswet van 1815 diende te beschikken. Toch kan het in strikte zin niet worden gerekend tot de univer-

sitaire instellingen. Het kreeg al snel een aparte begroting. De bestuurders van de universiteit fungeerden hierbij weliswaar als toezichhouders maar hadden geen werkelijke invloed op de besteding van de gelden. De hoogleraar in de natuurlijke historie mocht van de verzamelingen gebruikmaken doch had daar geen zeggenschap over. Het museum had een eigen directeur en die regelde het merendeel van de zaken. Museum en universiteit zijn in de loop van de eeuw steeds losser van elkaar komen te staan.

Collectievorming en -presentatie

Het museum kon al direct met een substantiële verzameling voor de dag komen. Het RMNH was namelijk gevormd door de samenvoeging van drie bestaande collecties, te weten de speciaal voor dat doel aangekochte privé-verzameling van Temminck, de natuurhistorische verzamelingen van de Leidse hogeschool en die van 's Lands Kabinet van Natuurlijke Historie, ontstaan in de napoleontische tijd en gevestigd te Amsterdam. De twee eerstgenoemde verzamelingen waren omvangrijk en buitengewoon rijk en stelden het RMNH in staat om van meet af aan een serieuze plaats in te nemen onder de toonaangevende natuurhistorische musea in Europa. In de beginjaren van het RMNH werd de meeste tijd en energie besteed aan het uitbreiden van de collecties. Temminck, directeur van 1820 tot zijn dood in 1858, had zich ten doel gesteld om het museum zo snel mogelijk en met zo min mogelijk uitgaven op hetzelfde niveau te brengen als andere natuurhistorische musea in Europa. Daarbij stond hem in het bijzonder het Muséum d'Histoire Naturelle te Parijs voor ogen dat algemeen werd beschouwd als het voorbeeld dat navolging verdiende.

177

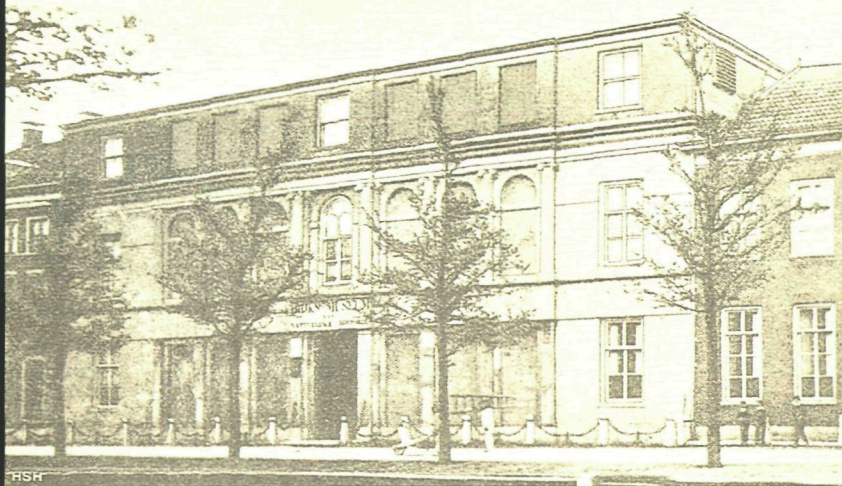
Temminck beschikte over een uitgebreid netwerk van verzamelaars dat hem van over de hele wereld materiaal deed toekomen. Zijn belangrijkste leverancier was de zogenaamde Natuurkundige Commissie voor Nederlandsch-Indië. Deze commissie was mede op zijn initiatief in 1820 door de regering ingesteld en kreeg tot taak 'de wetenschappelijke kennis van de voortbrengselen der Natuur, in die landen [=Nederlands-Indië], uit te breiden'.³ In de praktijk hield dit in dat de commissie onderzoekers op expeditie stuurde met de opdracht zoveel mogelijk niet of nauwelijks bekende natuurhistorische objecten te verzamelen en deze voor verdere studie naar specialisten in Nederland te sturen. Deze verzamelreizen, waaraan een einde kwam toen de commissie in 1850 werd opgeheven, hebben het RMNH verrijkt met een zeer groot aantal nieuwe soorten uit alle klassen van het dierenrijk en het 's werelds omvangrijkste verzameling dieren uit de Indische archipel bezorgd. Omstreeks het midden van de jaren twintig was Temminck al een eind op weg zijn doel te bereiken. Terzake kundige bezoekers roemden de grote verscheidenheid van de collecties in het RMNH en meenden dat wanneer Temminck op de ingeslagen weg voort zou gaan zijn museum in korte tijd de musea in Parijs, Wenen en Londen kon evenaren en misschien zelfs overtreffen.⁴ Ook binnen het museum leek niemand te twifelen aan de superieure positie van de eigen instelling. Hermann Schlegel (1804-1884), de conservator van de gewervelde dieren, verkondigde na een bezoek aan het Muséum d'Histoire Naturelle dat het RMNH rijker was dan de Parijse zusterinstelling. Bovendien, zo verkondigde hij, verkeren de voorwerpen in het Leidse museum in betere staat en zijn ze beter tentoongesteld.⁵

Schlegel, die Temminck als directeur opvolgde, heeft een acquisitiebeleid gevoerd dat in grote lijnen overeenkwam met dat van zijn voorganger. Wel besteedde hij veel minder aandacht aan de ongewervelde dieren en heeft hij sterker dan Temminck de nadruk gelegd op het belang om de soorten door zoveel mogelijk verschillende individuen te vertegenwoordigen. Dit met het doel een goed beeld te krijgen van de variabiliteit binnen de soort dat uiteindelijk moest resulteren in een betere definitie van wat een soort is.

Ook Schlegel kende een hoge prioriteit toe aan de uitbreiding van de collecties. Naast de gebruikelijke manieren om via aankoop, ruil en schenking het bezit van het museum te vergroten, zette hij hiervoor ook speciaal aangestelde verzamelaars in. Deze medewerkers, die soms in dienst waren van het museum, hadden tot taak om in verre gebieden, vooral in Azië en Afrika, nieuw materiaal te verzamelen.

Fredericus Anna Jentink (1844-1913), die Schlegel in 1884 als directeur opvolgde, introduceerde een betrekkelijk nieuw element in het acquisitiebeleid. Hij rekende het tot de verantwoordelijkheid van het RMNH dieren te verzamelen die met uitroeiing werden bedreigd. Zijns inziens kwamen hiervoor vooral zoogdieren en vogels in aanmerking. Schlegel had terloops al gewezen op het nut van dergelijke verzamelactiviteiten. Bij Jentink werden ze, in ieder geval op papier, tot een soort zwaartepunt van het beleid. Het is overigens niet duidelijk wat het museum op dit punt daadwerkelijk heeft gedaan.

Over de wijze waarop de voorwerpen werden getoond, weten we vooral uit de periode-Temminck betrekkelijk weinig. Temmincks methodes zullen waarschijnlijk niet wezenlijk hebben afgeweken van die welke destijds in andere natuurhistorische musea werden toegepast. Hetgeen onder andere inhield dat ook in het RMNH zo veel mogelijk van de collectie te vinden was in de tentoonstellingsruimtes die verreweg het grootste deel van het

Eerste huisvesting van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden, in: O. Finsch, *Das Reichs-Museum für Naturgeschichte in Leiden und seine Umgestaltung in ein Ideal-Museum, 1906*

museum besloegen. Een verdeling van de objecten over een gesloten magazijn en de publieke tentoonstellingsruimte zou hier pas in de 20ste eeuw tot stand komen.

De hogere dieren, d.w.z. zoogdieren en vogels, werden doorgaans opgezet getoond. De overige gewervelde dieren werden vaak in alcohol bewaard. Alle voorwerpen waren voorzien van etiketten met daarop in ieder geval de wetenschappelijke naam, de volksnaam en de sexe.

Schlegel was een voorstander van een eenvoudige en sobere presentatie. Allerlei tierlantijnen ('naar Franschen bedorven smaak') liet hij verwijderen. Kleur, anders dan van de tentoongestelde objecten, was voor hem uit den boze. Alles wat daarvoor in aanmerking kwam liet hij wit verven 'ten einde alle dieren, uit eene geheel kleurloze omgeving, in hunne natuurlijke kleur te doen uitkomen'.⁶ Meer nog dan Temminck streefde Schlegel ernaar om werkelijk alles tentoon te stellen. Om de bezoekers toch nog enig overzicht te bieden, ontwikkelde hij een nieuw soort opstelling. In plaats van de objecten in een doorlopende reeks te rangschikken, plaatste hij ze bij elkaar in natuurlijke groepen en wel zo dat ze elkaar opvolgen als de tekst op de bladzijde van een boek.

'Daar echter in iedere kast veel meer voorwerpen staan dan soorten, en de lezer van een Museum eerst de soorten en later de individus moet overzien, zoo zoude eene Expositie, waarbij alle voorwerpen in onafgebrokene rijen naast en achter elkaar geplaatst zijn, wederom een Chaos worden: ik plaats derhalve zoo veel mogelijk, van elke soort slechts één voorwerp op den voorgrond ... en groepeer de overige voorwerpen om en achter voornoemd voorwerp, hetgeen bij uitstek de soort moet vertegenwoordigen.'⁷

Gezien de summiere toelichting bij het tentoongestelde en het grote aantal objecten moet men zich afvragen of deze opzet ook voor de niet-specialist enige orde in de chaos heeft kunnen scheppen.

De voortdurende uitbreiding van de collecties had zijn schaduwzijde. Reeds binnen enkele decennia na de oprichting was het RMNH al veel te klein en werd het steeds moeilijker de bezoekers goed kennis te laten maken met de verzameling. In de jaarverslagen heeft Schlegel herhaaldelijk op dit probleem gewezen. De situatie kwam zelfs onder de aandacht van de Tweede Kamer. Bij de behandeling van de onderwijsbegroting in 1872 schetste de afgevaardigde J. Verheyen, die het museum een zeer goed hart toedroeg, de schrijnende toestand waarin de verzamelingen van het RMNH verkeerden:

'[De verzameling] is opeengestapeld – ik zeg niet te veel – als koopmansgoederen in een magazijn ... In het algemeen geen behoorlijke doorgangen in het lokaal, zoodat men de voorwerpen niet eens kan genaken, veel minder daarvan eene behoorlijke studie maken'.⁸

Terwijl Verheyen de verantwoordelijkheid hiervoor uitsluitend bij de minister legde, waren anderen van mening dat het museum zelf ook schuld had aan de deplorabele toestand. Toen ruim dertig jaar later de problemen rond de huisvesting weer eens aan de orde kwamen in de Tweede Kamer, vroeg afgevaardigde Roessingh zich af of het RMNH niet te veel had verzameld. Hij verkondigde dat 'verzamelmanie ... een ziekte [kan] worden' en suggereerde dat dit bij het RMNH het geval was en het mede daardoor in de problemen was gekomen.⁹ Iedereen was het erover eens dat een nieuw gebouw absoluut noodzakelijk was. Het heeft echter nog zeer lang geduurd voor de minister eindelijk toestemming gaf. Alle pleidooien voor een ruimere en betere behuizing ten spijt, werd pas in 1900 begonnen met de bouw van een nieuw museum. De bouw verliep zeer traag. Pas in 1915 waren alle objecten naar de nieuwe locatie aan de Raamsteeg overgebracht.

Tijdens de directoraten van Temminck en van Schlegel hebben de verzamelingen van het RMNH een enorme groei doorgemaakt. Hun inspanningen resulteerden in een museum dat alom werd geroemd vanwege zijn rijkdommen en door velen tot de belangrijkste natuurhistorische musea werd gerekend. In de tweede helft van de 19de eeuw werd het voor het RMNH echter steeds moeilijker om deze positie te handhaven. Omstreeks de jaren zeventig begon een periode van relatieve achteruitgang. Musea in Londen, Berlijn en New York begonnen, onder andere dankzij aanzienlijk grotere budgetten, het Leidse museum voorbij te streven. Zij deden dit niet alleen met hun collecties. Ook met hun activiteiten op het gebied van onderzoek en publieksvoorlichting lieten ze het RMNH achter zich.

Het RMNH als wetenschappelijke instelling

Temminck, Schlegel en Jentink deelden de overtuiging dat hun museum een instelling was die primair bestond ten behoeve van het dierkundig onderzoek. Het was voor geen van hen makkelijk om hun ideaal in de praktijk te brengen. Door gebrek aan geld was de wetenschappelijke staf van het RMNH, bestaande uit de directeur en de conservatoren, eigenlijk voortdurend en in ernstige mate onderbezet. Als gevolg daarvan hadden de conservatoren bijna geen tijd voor andere dingen dan het beheer van het aan hen toevertrouwde deel van de verzameling. Aan wetenschappelijk onderzoek kwamen de meesten nauwelijks toe. Na het tijdvak Temminck vertoonde het aantal publicaties een dalende tendens. De rest van de eeuw is dat zo gebleven.

Beschrijving en classificatie, in het bijzonder van de eigen objecten, stonden centraal in het wetenschappelijk werk dat in het museum werd verricht. Temminck en Schlegel behoorden tot de productiefste onderzoekers in het RMNH. Temmincks onderzoek concentreerde zich op soortbeschrijvingen die louter waren gebaseerd op uitwendige kenmerken. Zijn studies trokken de aandacht vanwege het brede terrein dat hij bestreek, zoals in zijn inventaris van de Europese vogels, en de vele nieuwe soorten die hij beschreef.

Schlegels geschriften, zeker die uit zijn beginperiode, kenmerken zich door een grote belangstelling voor een van de fundamentele problemen van de natuurlijke historie, te weten de soortdefinitie. Hij beschouwde de grondige analyse van de soort als de enige basis voor de zoölogische wetenschap. Bij dit onderzoek behoorde het te gaan om 'haar maaksel, hare verscheidenheid en vooral hare wijziging en, in verband met de geaardheid van de landstreek waar zij voorkomen, met de plantenwereld en met hare levenswijze, ...'¹⁰ De zoögeografische kant van de soortanalyse was voor Schlegel essentieel aangezien 'de zoölogie eerst dan haren naam als wetenschap verdient en tot haar volle recht komt, wanneer zij uit het hogere oogpunt der physische geografie worde beschouwd.'¹¹

Het doel van Schlegel was om te komen tot een bruikbare soortdefinitie. Om dat te bereiken, besteedde hij vooral aandacht aan de geografische variabiliteit. Zijns inziens moest daar de oplossing van het probleem gezocht worden. Hoewel het hem niet is gelukt een bevredigende oplossing te vinden, hebben zijn pogingen hem terecht een grote reputatie als systematicus en zoögeograaf bezorgd. Rond 1860 was Schlegels faam op zijn hoogtepunt. Daarna heeft hij zich minder intensief met het vraagstuk beziggehouden. Niet alleen omdat hij als directeur daar minder tijd voor had maar ook omdat het soortonderzoek steeds meer in een evolutionaire context kwam te staan. Daarvoor had Schlegel als overtuigd anti-darwinist geen belangstelling.

Schlegel beschouwde het soortonderzoek als de kerndiscipline van de zoölogie, door hem vaak aangeduid als de 'eigenlijke zoölogie'. Daartegenover, aan de 'andere zijde', plaatste hij de rest van het vakgebied, bestaande uit de morfologische en de fysiologische disciplines.¹² Hiervoor toonde Schlegel een betrekkelijk geringe waardering. In het bijzonder gold dat voor de vergelijkende anatomie. Terwijl het merendeel van de 19de-eeuwse zoölogen dit zag als een van de richtingbepalende disciplines van de dierkunde, schijnt Schlegel van mening te zijn geweest dat 'de vergelijkende anatomie de zoölogische wetenschappen op dwaalwegen heeft gebracht.'¹³ Het leed voor Schlegel geen twijfel dat de 'eigenlijke zoölogie' alleen goed beoefend kon worden wanneer men kon werken met verzamelingen die 'de meest mogelijke soorten bevatten en waarin ieder dier soorten door complete seriën van goed onderhouden individuen is vertegenwoordigd ...'. Dit bracht hem tot de onvermijdelijke conclusie dat het museum in het algemeen en het zijne in het bijzonder de beste plaats is om dierkundig onderzoek te doen.¹⁴ En hierop aansluitend dat de museumzoölogen de enige echte zoölogen zijn. Zijn visie op de betekenis van de dierkundige subdisciplines was tamelijk idiosyncratisch. Van de leidende zoölogen was er niemand die zijn opvattingen deelde.

Ondanks het feit dat het RMNH per definitie slechts een deel van het dierkundig onderzoek voor zijn rekening kon nemen, vond Schlegel dat zijn museum van cruciale betekenis was voor de zoölogie in haar geheel.

In het jaarverslag over 1873-1874 karakteriseerde hij het RMNH als een instelling 'die de wetenschap in haren geheelen omvang ten doel heeft en ... het hoogst mogelijke en het meest veelzijdige standpunt in de wetenschap vertegenwoordigen moet.'¹⁵

Hoewel dit pretentieuze ideaalbeeld niet erg strookte met Schlegels beschouwingen over de 'eigenlijke zoölogie', sloot het goed aan bij andere uitlatingen over de positie van het RMNH als onderzoeksinstituut. Het was hem daarin steeds te doen het museum te presenteren als dé institutionele hoeksteen van de zoölogische wetenschappen. Dat Schlegel zich hier zo veel moeite voor gaf, was ingegeven door zijn niet geheel ongefundeerde overtuiging dat de zoölogen van de 'andere zijde' neerkeken op het onderzoek van hem en zijn medewerkers. Veel effect zullen zijn betogen niet hebben gehad. Daarvoor stonden zijn denkbeelden te veraf van de gangbare opvattingen onder de dierkundigen van zijn tijd. Het beschrijvend-classificerend onderzoek dat Schlegel verdedigde en dat vanaf de 18de eeuw lange tijd de boventoon had gevoerd in de natuurlijke historie, begon in de tweede helft van de 19de eeuw verdrongen te worden door nieuwe richtingen in de anatomie en de fysiologie. Zoals elders verschoof daarbij ook in Nederland het zwaartepunt van het zoölogisch onderzoek van het museum naar het laboratorium.

Na Schlegel stagneerde het onderzoek en ging het vervolgens geleidelijk achteruit. Omstreeks 1900 hield directeur Jentink zich nauwelijks meer bezig met onderzoek. Hij besteedde het grootste deel van zijn tijd aan de voorbereiding van de nieuwbouw. Onder zijn medewerkers was gezapigheid troef en van publicatiedrang was bij hen weinig te bespeuren. Het museum was een in zichzelf gekeerde instelling aan het worden die weinig contact meer had met wat elders aan dierkundig onderzoek werd gedaan.¹⁶

Tegen het einde van de eeuw kreeg het RMNH voor het eerst in zijn geschiedenis stevige kritiek te verduren. Kritiek die onder andere gericht was op het functioneren als onderzoeksinstituut. De faculteit der wis- en natuurkundige wetenschappen van de Leidse universiteit twijfelde aan de waarde van het RMNH als wetenschappelijke instelling. De faculteit meende dat de wetenschap slechts in een zeer eenzijdige richting van het museum profiteerde, 'want al die voorwerpen schijnen geheel aan hunne bestemming te beantwoorden, wanneer zij daar eenvoudig bewaard worden.'¹⁷ Kortom er gebeurde niets mee. Omstreeks 1894 oordeelde Christiaan Karel Hoffman (1844-1903), voormalig medewerker van het museum en inmiddels hoogleraar in de dierkunde, in een brief aan een lid van de Tweede Kamer waarin hij op diens verzoek zijn licht liet schijnen over de nieuwbouwplannen voor het museum, 'dat aan het museum geen wetenschappelijke waarde kon worden toegekend als hulpmiddel van wetenschap, ...'¹⁸

Een andere aanval kwam van de vooraanstaande ornitholoog Friedrich Hermann Otto Finsch (1839-1917), die van 1862 tot 1864 en van 1897 tot 1904 aan het museum verbonden was geweest. Naar aanleiding van Jentinks artikel over een nieuwe opzet van het RMNH¹⁹ gaf hij een vernietigend oordeel over diens plannen en over veel van het reilen en zeilen van het museum uit het verleden. Met betrekking tot het onderzoek merkte hij op dat tot nog toe nog maar heel weinig is gedaan aan wat hij als de hoofdtak van het museum beschouwde, namelijk de objecten 'durch richtige wissenschaftliche Bestimmung und Bearbeitung in wichtigen Publikationen für die Wissenschaft zugänglich und nutzbar zu machen.' Het voor het eerst in 1879 verschenen en door Schlegel opgerichte tijdschrift *Notes from the Leyden Museum* beschouwde hij niet zonder overdrijving als het enige zichtbare teken van wetenschappelijk leven.²⁰ De kritieken laten een opvallende discrepantie zien tussen het zelfbeeld van het museum, zoals dat met name door Schlegel was uitgedragen, en het beeld dat een deel van de betrokken buitenwacht er op na hield. Het RMNH had een eigendunk die niet geheel gerechtvaardigd leek.

Het RMNH en het academisch onderwijs

In het oprichtingsbesluit van 9 augustus 1820 werd in artikel 2 gesteld dat de samengevoegde verzamelingen aan de Leidse universiteit zouden worden vereerd 'om gezamenlijk te strekken ten dienste van het onderwijs.'²¹ Later in het jaar kwam de minister met nadere bepalingen wat de betrokkenheid bij het onderwijs zou moeten inhouden. Het kwam er op neer dat de daarvoor in aanmerking komende hoogleraren in hun onderwijs gebruik mochten maken van museummateriaal. En verder dat hun en hun leerlingen 'de beoeffening van eenig bijzonder vak, zoo door toegang tot de voorwerpen als anderszins worden gemakkelijk gemaakt.'²²

In de praktijk werd in het zoölogisch en vergelijkend anatomisch onderwijs slechts bescheiden gebruik gemaakt van de faciliteiten die het RMNH te bieden had. Het hield eigenlijk niet meer in dan dat colleges in daarvoor geschikte museumruimtes mochten worden gegeven. Over het gebruik van museummateriaal is weinig bekend. In de tijd van Temminck lijkt men op dit punt toeschietelijker te zijn geweest dan tijdens het bewind van Schlegel. Schlegel was voortdurend bevreesd dat het materiaal onherstelbaar zou worden beschadigd. Toen hij directeur was, beperkte het gebruik van de voorwerpen zich tot demonstraties tijdens het peripatetisch onderwijs in de galerijen. Men mocht de voorwerpen bekijken maar niet aanraken.

In de jaren zeventig heeft Schlegel korte tijd het plan gehad om de staf van het museum onderwijs te laten geven. Het plan ontstond naar aanleiding van de nieuwe wet op het hoger onderwijs van 1876. In die wet was vastgelegd dat de zoölogie drie vakken diende te omvatten: de zoölogie in engere zin (voornamelijk bestaande uit systematiek en zoögeografie), de vergelijkende anatomie en de vergelijkende fysiologie. Het eerste onder-

deel was nagenoeg identiek met de 'eigenlijke zoölogie' die Schlegel als zijn specialisme beschouwde. Voor hem reden om te eisen dat het museum het institutioneel kader zou worden voor het onderwijs in dat deel van de zoölogie en dat het door hem en zijn medewerkers diende te worden gegeven. Nooit het toonbeeld van valse bescheidenheid, voegde Schlegel hieraan toe: 'De leiding van dat onderwijs dient derhalve voor de toekomst in handen gesteld te worden van mij, als directeur van het museum ...'. Hij meende hier des te meer aanspraak op te kunnen maken omdat hij al sedert 1858 honorair hoogleraar was aan de Leidse universiteit.²³ De belangstelling voor een rol in het academisch onderwijs is opmerkelijk als we bedenken dat Schlegel er altijd alles aan heeft gedaan om zo onafhankelijk mogelijk van de universiteit te zijn. Formele deelname aan het onderwijs zou onvermijdelijk tot gevolg hebben dat de universiteit meer zeggenschap kreeg over zijn museum en medewerkers. Het is niet helemaal duidelijk wat Schlegel bezielde om voor het RMNH een rol in het onderwijs te claimen. Wellicht dacht hij te kunnen profiteren van de extra financiële middelen die voor de onderwijsvernieuwing in het vooruitzicht waren gesteld. Voor zijn bijdrage aan het onderwijs vroeg hij niet alleen om een verhoging van het museumbudget maar vooral ook om een betere honorering van zijn medewerkers. Hun salaris was lager dan dat van de universitaire medewerkers en dat vond Schlegel niet terecht.²⁴ Op 7 november 1879 schreef hij Curatoren een brief waarin hij zijn aanbod om onderwijs te geven introk. Als argument voerde hij aan dat gezien de wettelijke bepalingen het de vraag was of er wel voldoende studenten gebruik zouden maken van onderwijsaanbod van het museum.²⁵ Het is de vraag of dit de enige overweging was die hem tot zijn besluit heeft gebracht.

De faculteit der wis- en natuurkundige wetenschappen wilde het museum graag betrekken bij het dierkundig onderwijs. Ze stelde echter eisen die voor Schlegel nauwelijks te verteren moeten zijn geweest. De faculteit verlangde onder meer dat het museum ook onderwijs zou gaan geven in de door Schlegel verfoeide vergelijkende anatomie en dat ze materiaal zou overhevelen naar het zoötomisch laboratorium (dat Schlegel als zijn grote concurrent zag). Voor de museummedewerkers stelde ze alleen een functie als practicumleider in het vooruitzicht waarmee ze een lagere status zouden krijgen in de personeelshierarchie dan de universitaire medewerkers.²⁶ Iedere eis afzonderlijk zou al voldoende zijn geweest voor Schlegel om de samenwerking te verbreken. Uiteindelijk concludeerde Schlegel, niet zonder gevoel voor dramatiek, dat een verbintenis met de universiteit onvermijdelijk zou leiden tot de ondergang van het museum.²⁷ Het onderwijsplan was wat hem betreft daarom definitief van de baan. Pas in de 20ste eeuw zou de samenwerking op onderwijsgebied reële inhoud krijgen.

181

Een museum voor het publiek?

De nationale natuurhistorische musea zijn altijd ook publieksmusea geweest. Het RMNH was op dit punt geen uitzondering. Falck had verordonneerd dat het museum op vaste dagen voor het publiek geopend moest zijn.²⁸ In de opbouwfase had Temminck het museum het liefst gesloten gehouden maar uiteindelijk zag hij hiervan af. De toegang was gratis maar de mogelijkheden voor belangstellenden waren beperkt. Het museum was alleen op maandag en woensdag van 11.00 tot 14.00 uur geopend.²⁹

In Schlegels tijd werden de openingstijden aanzienlijk ruimer. Het museum kon nu op iedere werkdag van 12.00 tot 16.00 uur worden bezocht.³⁰ Schlegel heeft in het begin van zijn directoraat een proef genomen met een openstelling op de zondag. Ofschoon de belangstelling groot was, is Schlegel daar niet mee doorgegaan. Zijn vrees voor stof en vuil in het museum bezorgde hem het schrikbeeld van 'talrijke bezoekers [die], vooral op regendagen, als het bezoek het drukst is, veel vuil mede [brengen], ... dat ... minder gunstig is voor de tentoongestelde voorwerpen...'.³¹ Dit was voor hem voldoende reden het museum verder op zondag gesloten te houden. Onder Jentink was het museum wel op zondag toegankelijk, en wel van 12.00 tot 15.00 uur maar dan alleen in de zes minst koude maanden. Vanwege het ontbreken van verwarming in de tentoonstellingsruimtes hoefde men in de wintermaanden nauwelijks bezoek te verwachten.³² De openingstijden op werkdagen werden met twee uur uitgebreid (van 10.00 – 16.00 uur).

Temminck en Schlegel spraken bij tijd en wijle over duizenden binnen- en buitenlanders die het museum jaarlijks bezochten. Nauwkeurige gegevens over de omvang van het bezoek in hun tijd zijn mij niet bekend. Pas onder Jentink publiceerde het museum de bezoekersaantallen. In de laatste decennia van de 19de eeuw werd het museum jaarlijks door gemiddeld ruim 6000 mensen bezocht. Het lijkt niet erg waarschijnlijk dat dit getal in de voorgaande periode veel hoger is geweest.

De publieksfunctie van het RMNH was gericht op de verspreiding van zoölogische kennis waarin diversiteit van de soorten en hun systematische samenhang centraal stonden. Schlegel meende dat zijn opstelling van de voorwerpen die primair gericht was op de behoeften van de onderzoekers, daarvoor niet gewijzigd hoefde te worden. Dit betekende dus dat het publiek geconfronteerd werd met alle soorten en met zoveel mogelijk van hun variëteiten. Schlegel zag dit als de enige manier om ook de niet-wetenschappers een idee te geven van het plan der schepping.

J.A. Kruseman, Coenraad Jacob Temminck, olieverf op doek, 1836
(*Naturalis, Leiden*)

183

J.H. Neumann, Hermann Schlegel, olieverf op doek, 1887
(*Naturalis, Leiden*)

Fredericus Anna Jentink, in: A. Gijzen, *'S Rijks Museum van
Natuurlijke Historie 1820-1915*, Rotterdam 1938

In de tijd dat Schlegel bezig was met de grote herschikking van het museum ontstonden in het British Museum (Natural History) te Londen nieuwe opvattingen over de manier waarop de natuurhistorische musea het beste hun educatieve taak konden vervullen. In plaats van een zo volledig mogelijk overzicht van het dierenrijk te tonen, dacht men dat het publiek meer gediend was met een veel beperktere maar representatieve en boeiende collectie voorwerpen die zo was opgesteld dat de grootst mogelijk hoeveelheid informatie op de eenvoudigste en meest directe manier kon worden overgedragen. De nieuwe aanpak noodzaakte tot een ruimtelijke scheiding tussen het deel van het museum dat bestemd was voor de onderzoeker, waar het grootste deel van het museumbezit te vinden was en waar alle voorwerpen als in een magazijn konden worden opgeborgen, en het deel voor het publiek met een kleine selectie van het bezit dat zo toegankelijk mogelijk was opgesteld. Behalve een drastische beperking van het aantal getoonde voorwerpen, vonden de hervormers het noodzakelijk om het publiek te informeren over meer dan de uitwendige vorm. In een natuurhistorisch museum dienden de bezoekers ook een beeld te krijgen van het dier als een levend wezen. Dus moest de tentoonstelling ook aandacht schenken aan zaken als levenswijze en gedrag. Een derde en laatste belangrijke vernieuwing kwam voort uit de gedachte dat de tentoongestelde voorwerpen niet altijd doel op zich moeten zijn maar ook, en volgens sommigen vooral, moeten dienen om denkbeelden en theorieën te verduidelijken. Hiermee kreeg het natuurhistorisch museum een rol in de popularisering van wetenschappelijke kennis.³³ Mede onder invloed van deze nieuwe opvattingen kwam grote nadruk te liggen op de publieksfunctie van de musea. In Engeland en Amerika werden de hervormingen voor het eerst doorgevoerd en beleefde de publieke belangstelling voor de natuurhistorische musea een geweldige groei.³⁴

De nieuwe visie op de kennisverbreiding door de natuurhistorische musea was in het RMNH bekend maar leidde daar niet tot een wezenlijk andere benadering van het publiek. Terwijl de Engelse en Amerikaanse hervormers de publieksfunctie van het museum op de voorgrond plaatsten, bleven Schlegel en Jentink bij het standpunt dat het museum primair bestaat voor de onderzoekers.

Nederlandse zoölogen van buiten het museum hadden het RMNH aangespoord om meer rekening te houden met het publiek. De Utrechtse hoogleraar Ambrosius Arnold Willem Hubrecht (1853-1915), die enige jaren bij het museum had gewerkt, had bij de voorbereiding van de nieuwbouw voor het RMNH gezegd het wenselijk te achten dat het museum 'door een zeer talrijk publiek bezocht wordt'.³⁵ In zijn Schlegel-necrologie wijst hij op de slechte pers van het museum in Den Haag en betoogde hij dat de verdere bloei afhankelijk zal zijn van de publieke belangstelling voor het museum. Hij vond die belangstelling gering en schreef dat toe aan de strikt wetenschappelijke opstelling van de voorwerpen die voor het grote publiek 'niet leerzaam doch eentonig, ja zelfs afschrikwekkend is'.³⁶

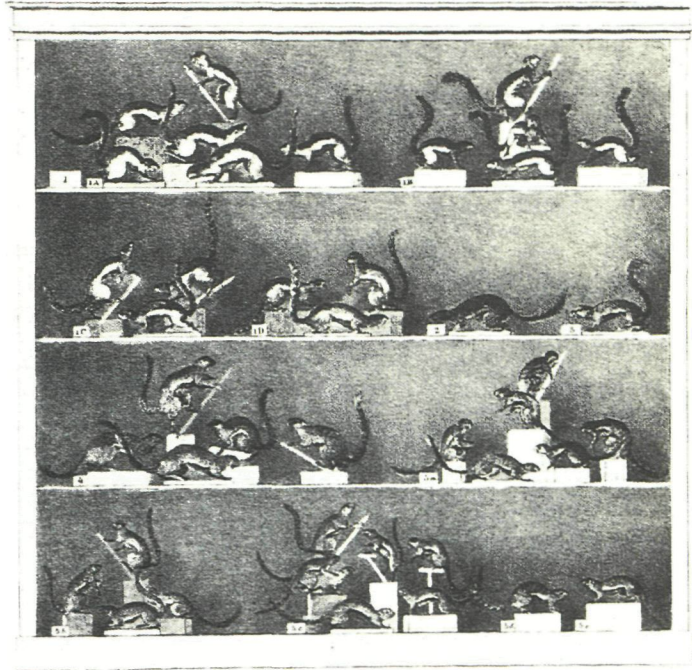
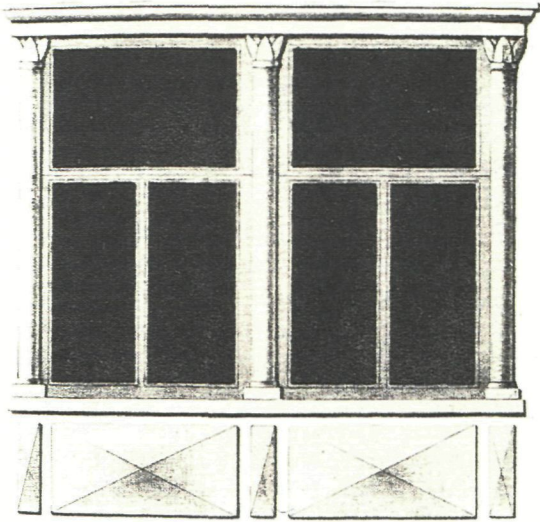
Ook Hubrechts aansporingen hadden geen effect. Noch Schlegel noch Jentink wensten het publiek tegemoet te komen. Schlegel was niet van plan om van zijn museum een rarekiek of galanteriewinkel te maken.³⁷ Ook Jentink had geen hoge dunk van het publiek. Bezoekers komen alleen om allerlei oneigenlijke motieven naar het museum. Volgens hem zijn het lieden die zich vervelen, die het museum bezoeken omdat het zomers lekker koel is of omdat het een prettige plek is voor een rendez-vous. Hij geloofde niet in het educatieve effect van museumbezoek.³⁸ Het ergste vond hij nog dat voorwerpen die voor het publiek zijn tentoongesteld in het licht moeten staan en daardoor onherroepelijk te gronde zullen gaan.³⁹

Het publiek werd in het RMNH geaccepteerd omdat de overheid dat nu eenmaal verlangde maar van harte lijkt het niet te zijn gegaan. Voor zover bekend heeft Schlegel helemaal niets gedaan om het museum aantrekkelijker te maken voor het grote publiek. Jentinks pogingen in die richting beperkten zich tot het opstellen van groepen waarvan hij dacht dat ze het publiek zouden interesseren, zoals een jakhalzenfamilie en een aantal reigers, en tot de introductie van een onooglijk kastje met een roterende stereoscoop waarin foto's van Nederlandse vogels te zien waren. Om naar aanleiding hiervan op te merken dat in Jentinks tijd veel voor het publiek is gedaan, geeft de directeur toch wel erg veel eer.⁴⁰

Vergeleken met de natuurhistorische musea in het buitenland heeft het RMNH in de 19de eeuw, evenals trouwens ook in de 20ste eeuw, betrekkelijk weinig betekend voor het grote publiek. Pas met de transformatie van het RMNH tot Naturalis kreeg Nederland een natuurhistorisch museum dat in zijn publieksfunctie de vergelijking met het buitenland kan doorstaan.

- 1 Geciteerd naar Agatha Gijzen, '*S Rijks Museum van Natuurlijke Historie 1820-1915*, Rotterdam, 1938, p. 17. De benaming Rijksmuseum van Natuurlijke Historie suggereert dus ten onrechte dat het museum het gehele scala van natuurhistorische objecten zou gaan bestrijken. Planten waren van meet af aan uitgezonderd en nadat in 1878 de geologische collectie was afgesplitst werd het RMNH een puur zoologisch museum.
- 2 Geciteerd naar *Ibidem*, p. 11.
- 3 M.J. Sirks, *Indisch Natuuronderzoek* (Diss. Utrecht, Amsterdam 1915), p. 97.
- 4 Zo bijvoorbeeld de Engelse zoöloog Jardine. Zie C.E. Jackson & P. Davies, *Sir William Jardine: a life in natural history* (Leicester U.P., 2001), p. 85.
- 5 Zie zijn *Opmerkingen over Parijs* (Leiden, 1839), p. 175.
- 6 Geciteerd naar Gijzen, '*S Rijks Museum van Natuurlijke Historie*, p. 99.
- 7 *Ibidem*, p. 201.
- 8 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gedurende het zittingsjaar 1872-1873*, p. 585.
- 9 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gedurende het zittingsjaar 1904-1905*, p. 904.
- 10 Citaat uit een brief aan Curatoren van de Leidse universiteit, d.d. 28 februari 1878, waarin Schlegel reageert op de nieuwe wet op het hoger onderwijs. Zie P.F. Hubrecht, *De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering*, dl. III ('s Gravenhage, 1882), p. 45.
- 11 Geciteerd naar Gijzen, '*S Rijks Museum van Natuurlijke Historie*, p. 57-58.
- 12 *Ibidem*.
- 13 Schlegel ventileerde deze opvatting tegenover zijn Oostenrijkse collega Fritsch die hem in 1860 te Leiden bezocht en verbaasd en geschokt reageerde op deze opmerking. Geciteerd naar C.J. van der Klaauw, *Het hooger onderwijs in de zoölogie en zijne hulpmiddelen te Leiden. Een historische schets ...* (Leiden, 1926), p. 73-74.
- 14 Geciteerd naar J.F. Snelleman, 'Hermann Schlegel', in: E.D. Pijzel ed., *Mannen van betekenis in onze dagen* (Haarlem, 1884), p. 188.
- 15 Universiteitsbibliotheek Leiden, Archief Curatoren II 273, Bijlagen.
- 16 Zie L.B. Holthuis, *1820-1958. Rijksmuseum van Natuurlijke Historie* [Leiden, 1995], p. 73-74.
- 17 Zie Hubrecht, *De onderwijswetten*, p. 26.
- 18 In deze bewoordingen vatte afgevaardigde Roessingh Hoffmans brief samen. Geciteerd naar *Verslag der Handelingen ... 1904-1905*, p. 904
- 19 F.A. Jentink, 'Das Ideal eines naturhistorischen Museums', in: *Compte-Rendu des Séances du Sixième Congrès International de Zoologie* (Genève, 1905), p. 523-529.
- 20 O. Finsch, 'Das Reichs-Museum für Naturgeschichte in Leiden und seine Umgestaltung in ein Ideal-Museum', in: *Museumskunde. Zeitschrift für Verwaltung und Technik öffentlicher und privater Sammlungen*, Bd. II, Hft 1 (1906), p. 36. De *Notes* zijn tot 1914 blijven bestaan.
- 21 Geciteerd naar Gijzen, '*S Rijks Museum van Natuurlijke Historie*, p. 13.
- 22 *Ibidem*.
- 23 Zie Hubrecht, *De onderwijswetten*, p. 46.
- 24 *Ibidem*, p. 46-48.
- 25 Zie Gijzen, '*S Rijks Museum van Natuurlijke Historie*, p. 219.
- 26 Zie Hubrecht, *De onderwijswetten*, p. 24-26.
- 27 Zie Gijzen, '*S Rijks Museum van Natuurlijke Historie*, p. 219.
- 28 *Ibidem*, p. 18.
- 29 *Ibidem*. Onderzoekers en buitenlanders konden ook op andere dagen en tijden terecht in het museum.
- 30 *Ibidem*, p. 243.
- 31 'Levensschets Van Hermann Schlegel', in: *Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, 1884, p. 66.
- 32 F.A. Jentink, *Verslag omtrent het Rijks Museum van Natuurlijke Historie te Leiden loopende over het tijdvak van 1 september 1891 tot 1 september 1892* (Leiden, 1892), p. 21.
- 33 Voor de hervormingen in de natuurhistorische musea zie R.P.W. Visser, 'De ontwikkeling van het natuurhistorisch museum sedert 1750', in: Ellinoor Bergvelt et al. eds., *Verzamelen. Van rariteitenkabinet tot kunstmuseum* (Heerlen, 1993), p. 272 - 276.
- 34 In bijvoorbeeld het British Museum (Natural History) groeiden de bezoekersaantallen van 200.000 in 1880 tot bijna een half miljoen in 1900.
- 35 *Rapport over de inrigting van eenige voornamen musea van natuurlijke historie in het buitenland naar aanleiding van de voorgenomen stichting van een nieuw gebouw voor 's Rijks Museum te Leiden. ...* (Leiden, 1878), p. 52.
- 36 Zie A.A.W. Hubrecht, 'Hermann Schlegel', in: *De Gids*, 1884, no. 3, p. 545.
- 37 Zie 'Levensschets ...', p. 65.
- 38 Jentink, 'Das Ideal', p. 524.
- 39 *Ibidem*.
- 40 Zie Gijzen, '*S Rijks Museum van Natuurlijke Historie*, p. 68.

186

Natuurhistorische verzamelingen

en het Amsterdamse culturele leven

in Artis 1838-1881

Het verdwenen

museum

Natuurhistorische verzamelingen

1750-1850

Donna Mehos

Natuurhistorische verzamelingen en het Amsterdamse culturele leven in Artis 1838-1881

Inleiding

De Europese zoölogische tuinen, waarvan de meeste in de 19de eeuw werden opgericht, lieten een nieuw soort natuurhistorische collectie zien – een levende. Vandaag de dag ligt de relatie tussen een dierentuin en een natuurhistorisch kabinet wellicht minder voor de hand, maar de zoölogische tuinen in Europa werden wel degelijk opgericht als uitbreidingen op traditionele collecties. De levende tentoonstellingen fascineerden de bezoekers, die exotische dieren in het beste geval alleen kenden als opgezette beesten, of die onderdelen ervan op sterk water hadden gezien. Het Amsterdamse Zoölogisch Genootschap *Natura Artis Magistra* – Artis – was een vroege, vernieuwende dierentuin, met als voornaamste oogmerk verbreiding van de kennis der natuurlijke historie.¹ De dierentuin richtte zich op een publiek uit de gegoede burgerij, dat ook lid kon worden van het particuliere zoölogische genootschap en zo een bijdrage kon leveren aan de financiële ondersteuning van het dure instituut. Met het gezamenlijke geld werd een collectie opgezet die zijn weerga niet kende in Nederland. In een tijd waarin verlichte wetenschappelijke genootschappen aan populariteit inboetten, introduceerde Artis een nieuwe organisatievorm die zou bijdragen aan het succes. Er werd een aangename sociale sfeer geschapen en er ontstond een centrum voor serieus wetenschappelijk onderzoek, dat internationale bekendheid verwierf als multifunctionele wetenschappelijke en culturele pleisterplaats. Artis behield een bepalende rol in het culturele leven van Amsterdam totdat in de laatste decennia van de 19de eeuw grotere, gespecialiseerde culturele instellingen werden opgericht.

De opkomst van Artis

Artis, dat in 1838 als besloten genootschap werd opgericht door drie Amsterdamse burgers, was de eerste moderne dierentuin op het vasteland van Europa. Er was zowel een verzameling levende dieren als een traditioneel natuurhistorisch kabinet ondergebracht. Hieraan werd een bibliotheek toegevoegd en in 1861 ook een etnografisch museum. De collecties, de publicaties en de ondersteuning van wetenschappelijk onderzoek droegen in de 19de eeuw bij aan de groeiende reputatie van Artis als een belangrijk Europees zoölogisch centrum. Bovendien ontpopte Artis zich als belangrijk centrum in het culturele leven van Amsterdam. De bevoorrechte leden maakten middagwandelingen door de tuinen en de musea, bezochten lezingen en genoten van orkesten die in de muziekkiosk of concertzaal van de dierentuin speelden. De geschiedenis van Artis vormt een episode in het ontstaan van de 19de-eeuwse burgerlijke cultuur waarin wetenschap een belangrijke rol speelde.

Gerard Frederik Westerman (1807-1890) – drukker, uitgever, boekhandelaar, maar ook een enthousiast vogelliefhebber – werd de belangrijkste man achter de oprichting en latere ontwikkeling van Artis. In 1838 kreeg Westerman twee Amsterdamse vrienden, de horlogemaker J.J. Wijsmuller en de makelaar J.W.H. Werlemann,

zover om gezamenlijk een kleine lap grond te kopen en het zoölogische genootschap op te richten. De drie oprichters stelden een korte prospectus samen en stuurden die rond onder vooraanstaande leden van de Amsterdamse samenleving. Zij verwoordden hun ambitie tot het bijeenbrengen van 'een collectie Uitheemsche Vogelen en viervoetige Dieren, zowel levende als opgezet' en 'het bevorderen van de kennis der Natuurlijke Historie'.² De eerste algemene vergadering werd door meer dan 100 mensen bijgewoond en binnen een week hadden zich 400 aspirant-leden gemeld die bereid waren het hoge jaarlijkse contributiebedrag te betalen. Binnen tien jaar na de oprichting werd Artis algemeen erkend als *het* culturele centrum van Amsterdam, met een ledental dat in 1852 was gegroeid tot 2500. Tijdens het grootste deel van de 19de eeuw bleef de identiteit van Artis als Amsterdams cultureel centrum behouden.

Het succes van Artis was voor een deel afhankelijk van de groei van de collecties. Veel werk en geld waren ermee gemoeid om deze min of meer vanuit het niets op te bouwen. Direct na oprichting van de dierentuin vormden Westermans eigen vogels, die een plek vonden langs het indrukwekkende hoofdpad met de naam *Papegaaienlaan* – de eerste levende collectie. Kort daarna opende het oorspronkelijke natuurhistorische museum zijn deuren, nadat een financiële regeling was getroffen met Reindert Draak (1786-1866), de eigenaar van een aanzienlijk privé-kabinet. Het opbouwen van de levende collectie was ingewikkelder en vele malen duurder.

In 1839 kocht Artis voor f 34.000,- (een goedbetaalde arbeider verdiende toentertijd een gulden per dag) de dieren van een rondreizende menagerie. Het was de eerste belangrijke aankoop van grote en exotische dieren. Naast het opbouwen van goede relaties met dierenhandelaren, vroeg men ook om donaties en medewerking van reizigers naar exotische delen van de wereld. Nederlandse burgers in exotische landen stuurden schenkingen naar de dierentuin, in ruil waarvoor velen het privilege van het erelidmaatschap genoten. Ook hoge vertegenwoordigers van buitenlandse regeringen schonken zoölogische specimina aan Artis. De bereidheid van zeekapiteins om dieren te verzorgen en naar Amsterdam te vervoeren – waar ze bij voorkeur levend moesten aankomen – was van cruciaal belang voor de verbinding tussen de koloniën en de dierentuin. Niet zelden werden deze kapiteins dan ook belangrijke donateurs die als dank voor bewezen diensten werden benoemd tot erelid van Artis. Ook de bibliotheek groeide uit tot een unieke verzameling natuurhistorische werken, niet alleen doordat Westerman het schenken van boeken actief propageerde, maar ook doordat hij zijn eigen uitgebreide boekenbezit aan de vereniging doneerde.

Opvallend binnen de vroege ontwikkeling van Artis is de mate van financiële steun door de leden. Gedurende de eerste vier decennia was een fenomenale groei te zien van de collectie dieren, de bibliotheek, het onroerend-goedbezit en het aantal leden. De kapitaalinvesteringen die de uitbreidingen van de dierentuin vergden, werden mogelijk gemaakt door hypotheeken, rentevrije leningen van genootschapsleden, extra heffingen op de jaarlijkse contributie, en door rechtstreekse donaties van leden, soms zelfs postuum doordat Artis als begunstigde in hun testament was opgenomen. Bij iedere gelegenheid kocht Artis onroerend goed dat aan de zoölogische tuinen grensde, om op de vrijgekomen grond tentoonstellingsgebouwen, de bibliotheek en onderkomens voor de dieren te bouwen. Gedurende de eerste drie decennia werd het onroerendgoedbezit van de dierentuin naar schatting 16 keer zo groot. In deze periode gaf het genootschap alleen al aan uitbreiding van haar bezittingen in onroerend goed ongeveer 335.000 gulden uit! Het kapitaal van het genootschap was volledig afkomstig van de leden, die de gezamenlijke ambitie hadden het instituut uit te bouwen tot een instelling van internationaal belang. De Amsterdamse burgerij financierde ook de professionele wetenschappelijke activiteiten waaraan Artis mede de reputatie dankte van serieus wetenschappelijk instituut. Artis ontwikkelde een succesvolle strategie om de dierentuin een plaats te bezorgen tussen de serieuze, gerespecteerde zoölogische instellingen van Europa. Dit werd bereikt door officiële samenwerking met natuurhistorici van musea en met medische professoren, in het bijzonder Hermann Schlegel (1804-1884), taxonoom van gewervelde dieren en later directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie (RMNH, het tegenwoordige Naturalis) in Leiden en Willem Vrolik (1801-1863), hoogleraar aan het Amsterdamse Atheneum Illustre (de tegenwoordige Universiteit van Amsterdam) die onderzoek deed en onderwijs gaf in de pathologische en vergelijkende anatomie. Hun onderzoek naar de unieke collecties van het zoölogische genootschap trok de aandacht van de internationale wetenschappelijke gemeenschap. In 1848 – tien jaar na oprichting van de dierentuin – installeerde het Bestuur van Artis een Dierkundige Commissie en gaf deze beroepsonderzoekers de volledige redactionele verantwoordelijkheid voor het eerste Nederlandse zoölogische tijdschrift, *Bijdragen tot de Dierkunde*. In hetzelfde jaar verscheen het eerste nummer, gefinancierd en uitgegeven onder auspiciën van Artis. Later, in 1863, richtte Artis ook het tweede Nederlandse zoölogische tijdschrift op, het *Nederlandsch Tijdschrift voor de Dierkunde*. In deze tijdschriften werd onderzoek gepubliceerd dat deels was verricht op dieren uit de collectie van Artis. De tijdschriften brachten het Amsterdamse zoölogische genootschap internationale erkenning. Terwijl Artis op deze wijze vormgaf aan zijn wetenschappelijke identiteit, kwam het ook steeds meer naar voren als een belangrijk cultureel instituut voor de Amsterdamse burgerij.

E.A. Tily, De drie oprichters van Artis, J. J. Wijsmuller, G. F. Westerman, en J. W. H. Werleman, ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van Artis, 1888, houtgravure.

E. Spanier naar H.W. Last, De Papegaaienlaan, litho, in: *Souvenir Natura Artis Magistra*, Amsterdam, 1856.

De Grondvlakte van Natura Artis Magistra bij hare Uitbreidingen van 1838-1870, in: *Jaarboekje van het Koninklijke Zoologisch Genootschap Natura Artis Magistra* 1870.

DE GRONDVLAKTE VAN NATURA ARTIS MAGISTRA BIJ HARE UITBREIDINGEN

1838 - 1870.

Een bezoek aan de collecties van Artis

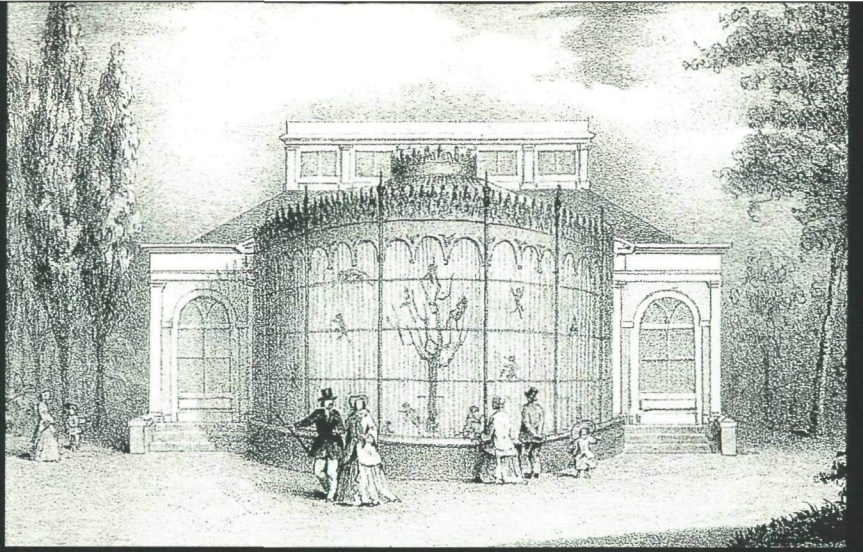
191

Artis is een goed voorbeeld van de pogingen die de Nederlandse burgerij in de loop van de 19de eeuw deed om een nieuwe nationale culturele identiteit te creëren. De nieuwe elite, die door de overzeese expansie fortuinen vergaarde, voelde zich verplicht de Nederlandse cultuur nieuw leven in te blazen en ontwikkelde een bewustzijn van maatschappelijke verantwoordelijkheid en nationale trots. Hoewel Artis in de eerste plaats een zoologisch genootschap was dat tot doel had de dierkundige kennis te verbreiden, was zijn rol op cultureel terrein aanvankelijk veel breder. Later zou deze rol worden overgenomen door nieuwe, meer gespecialiseerde elite-instellingen. Wat konden de duizenden even enthousiaste als bemiddelde leden zoal doen in Artis? Zij bezichtigden de dierentuin aan de hand van een bezoekersgids die was geschreven door oprichter Westerman. Deze gids voerde de bezoekers eerst langs ieder dier in de zoologische tuin. Van elke aanwezige diersoort werd de Latijnse naam, de Nederlandse naam, het land van herkomst en de natuurhistoricus vermeld die het dier als eerste beschreef. Ook gaf Westerman informatie over de verwerving van afzonderlijke dieren waarmee hij erkenning gaf aan de leden die dieren aan de dierentuin hadden geschonken. Van de meeste dieren beschreef hij de morfologie, natuurlijke leefomgeving, voeding en gedragskenmerken. Ook technische gegevens over de dieren werden opgenomen. Westerman besprak bijvoorbeeld de publicaties van professor Willem Vrolik over het ontleden van dieren die in de dierentuin waren overleden. Ook vrij technisch was de uitleg die Westerman af en toe gaf over actuele wetenschappelijke debatten. Tenslotte plaatste Westerman complete lijsten (met de Latijnse namen) van alle diersoorten waarvan een exemplaar in de dierentuin aanwezig was. Hoewel niet met zekerheid is vast te stellen hoe goed de bezoekers van de dierentuin de gidsen lazen, mag worden aangenomen dat zij die de gids kochten, ook meer over de collectie te weten wilden komen. En als gevolg hiervan ook dat de leden van Artis goed op de hoogte waren van de natuurlijke historie der dieren.

Westerman beschreef in zijn gedrukte rondleiding door Artis ook de gebouwen van de dierentuin en de voorzieningen die het bezoek een aangenaam en sociaal karakter gaven. In de in 1870 gebouwde *Ledenlokaalen* konden bezoekers iets drinken met uitzicht op een plein dat was versierd met de schilden van alle steden die een zoologische tuin huisvestten. In het *Hoofdgebouw* waren twee zalen ingericht om bezoekers en hun gasten te ontvangen. De grote zaal, waar gerookt mocht worden, was 'versierd met de beeltenis van Z. M. Den Koning, beschermheer van het Genootschap, door Nicolaas Pieneman vervaardigd en door Z. M. aan het Genootschap vereerd'.²³ In de tweede zaal werden warme maaltijden geserveerd. Bezoekers hadden vanuit deze restaurants in het *Hoofdgebouw* direct toegang tot het erboven gelegen Museum van Natuurlijke Historie.

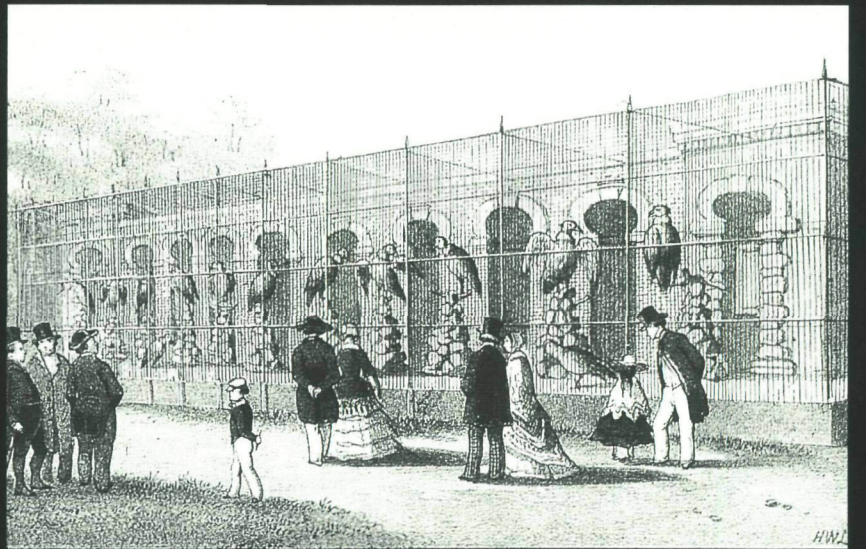
In dit museum was onder andere te vinden: 'eene verzameling geraamten van Zoogdieren, Vogels en Amphibiën, onlangs aanzienlijk vermeerderd door een aantal merkwaardige preparaten uit het beroemde museum van wijlen den Hoogleraar W. Vrolik herkomstig. Verder de verzamelingen van opgezette Zoogdieren en Vogels, Krabben en Kreeften, Zeeappels en Zeesterren, eene prachtige verzameling Hoorns, Schelpen, Polypen en Sponsen, terwijl de verzameling van Fossielen, van gemis van ruimte, slechts gedeeltelijk is ten toon gesteld'.²⁴ Het museum werd aldus beschreven als een traditioneel natuurhistorisch kabinet.

Het Ethnologisch Museum⁵ was een nieuw soort natuurhistorisch museum waar objecten werden tentoongesteld die de bezoekers minder goed kenden dan de traditionele collectie dieren. Hier kon men modellen bekijken van fabrieken, huizen en boten uit Nederlands-Indië. Daarnaast bevatte de collectie traditionele kostuums, wapens, huishoudelijke voorwerpen en andere objecten vanuit de hele wereld. De tentoonstelling van...

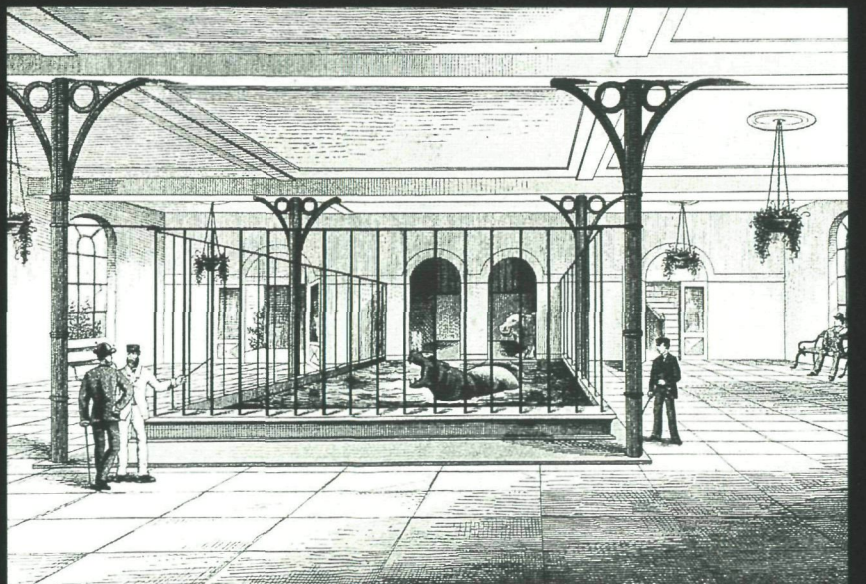

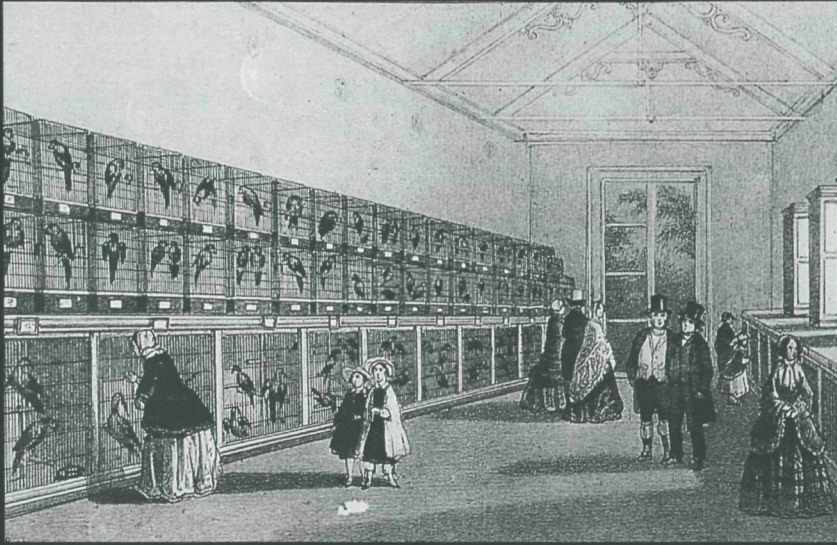
192 Het Apenhuis, in: *Jaarboekje van het Zoologisch Genootschap Natura Artis Magistra*, 1852

E. Spanier naar H.W. Last, *Roofvogelgallerij*, in: *Souvenir Natura Artis Magistra*, Amsterdam 1856

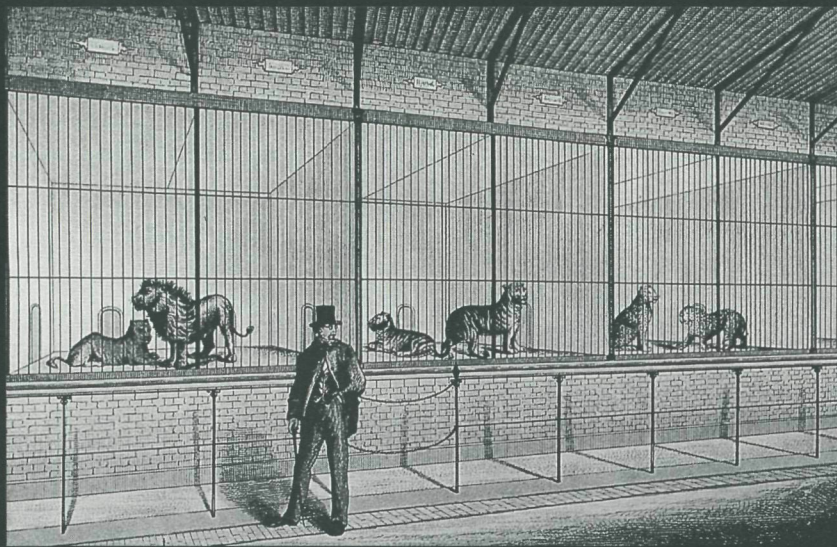

N. van der Waals, *Nijlpaardenhuis*, steendruk, 1875

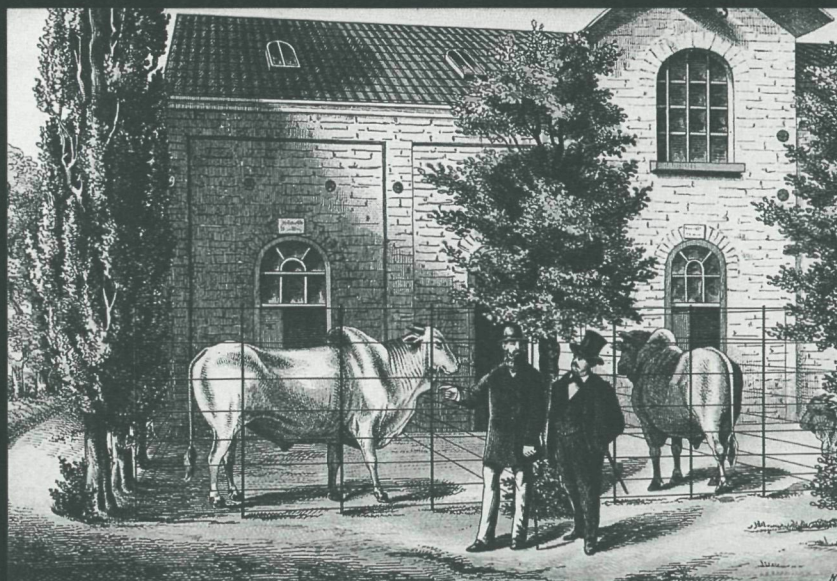

E. Spanier naar H.W. Last, Vogelgallerij, in: *Souvenir Natura Artis Magistra*, Amsterdam 1856

N. van der Waals, Gallerij der Roofdieren, in: P.H. Witkamp, *Natura Artis Magistra in Schetsen*, 1876

N. van der Waals, Perk van het Braminrund, in: P.H. Witkamp, *Natura Artis Magistra in Schetsen*, 1876

‘...Kostelijke zijde gewaden, met edelmetal versierde wapenen en onbegrijpelijk keurig filigrain van Padang leveren u een denkbeeld der kunstvaardigheid door de Oostersche weelde in het leven geroepen. De toverhoorns en regenstaven wijzen u aan hoe ellendig nog met de beschaving van den geest in die rijke gewesten is gesteld, en de gesnelde koppen van Borneo doen u eene rilling over de leden gaan. Ge verbaast u als ge ’t bewerkte koper der Batta’s ziet, over de kunstvaardigheid van een volk dat nog tot de kannibalen behoort, en die verbazing bereikt nog hooger’ trap, als u een Battasch handschrift wordt ontrold, van ruim 30 voet lengte. Gegriffeld op boomschors en met figuren geïllustreerd.’⁶

Het Ethnologisch Museum liet zowel het (ver)wonderlijke als het gruwelijke zien van de exotische mens; een gepaste afsluiting van de rondleiding. Waar de zoölogische tuin en het zoölogisch museum de natuur van het dier tentoonstelde, deed het etnografisch museum hetzelfde met de natuur van de ‘primitieve’ mens. Al deze tentoonstellingen pasten in wat toen als de natuurlijke historie werd beschouwd, en de leden van Artis die meer wilden weten konden zich voor verdere informatie wenden tot de deskundigen.

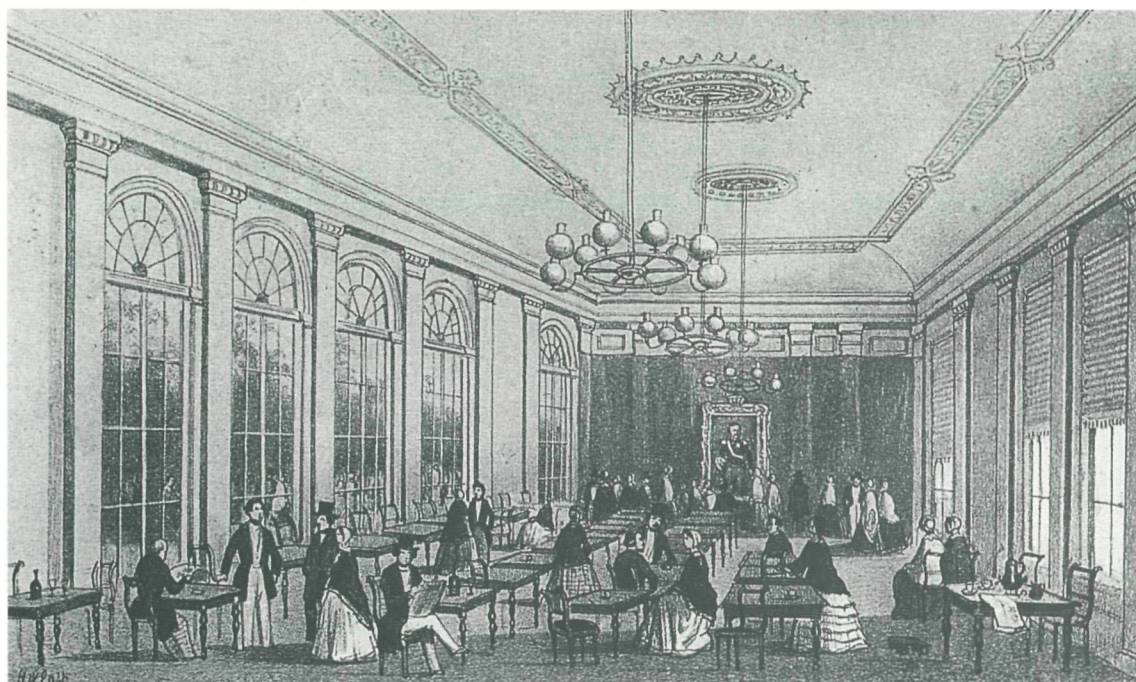
Andere activiteiten en onderricht in de dierentuin

Naast het bekijken van de uitgebreide collecties konden leden van Artis ook worden onderwezen in de natuurlijke historie door geleerde amateur- en beroepsnatuurhistorici die aan het genootschap waren verbonden: Westerman, Vrolik, en Schlegel. Deze voelden zich verantwoordelijk voor het verbreiden van de natuurhistorische kennis onder professionals en amateurs, en voor het uitbouwen van Artis tot een belangrijk Nederlands wetenschappelijk instituut. Leden van Artis konden op verschillende manieren gebruikmaken van de expertise van deze heren – die zij deels hadden opgebouwd door het bestuderen van de dieren in Artis.

Willem Vrolik verzorgde lezingen en demonstraties op zijn vakgebied, de vergelijkende anatomie. Zijn jaarlijkse lezingencyclus werd door honderden leden van Artis bijgewoond. In deze lezingen besprak Vrolik eigentijdse wetenschappelijke kwesties en classificatiesystemen, en hij gaf demonstraties van ontleding, waarbij hij levende en opgezette dieren uit de collecties van de dierentuin als aanschouwelijke hulpmiddelen gebruikte. Ook schreef Vrolik in publicaties van Artis. Hij nam zijn taak als verbreider van de dierkunde uiterst serieus, niet alleen tegenover collega’s en studenten van het Atheneum Illustre, maar ook tegenover geïnteresseerde amateurs.⁷ Schlegel publiceerde veel op zoölogisch gebied. Net als Westerman en Vrolik schreef en illustreerde hij vele boeken en artikelen voor een breed publiek. Zijn boek *De Diergaarde en het Museum van het Genootschap Natura Artis Magistra te Amsterdam*, bijvoorbeeld, schreef hij in opdracht van de uitgever, het familiebedrijf van Westerman.⁸ In het boek beschrijft Schlegel dieren uit de collecties van Artis met het doel ‘de geheele behandeling zoo populair mogelijk te maken, als dit in het algemeen de voordragt van wetenschappelijke onderwerpen toelaat.’⁹ Artis zelf gaf Schlegel ook opdrachten, waarvan de belangrijkste *De Toerakos* was. In deze foliant beschrijft Schlegel de vogelfamilie *Musophaga*, en kleurenlitho’s van eigen hand vergezelden de tekst. Schlegel tekende de illustraties op ware grootte naar levende voorbeelden in Artis. In dit wetenschappelijke meesterwerk, dat diende als een relatiegeschenk en waarvoor Schlegel door Artis alle medewerking werd verleend, schetst hij niet alleen een beeld van de grootheid van de natuur, maar ook van Artis.

Westerman, Vrolik en Schlegel gaven verder voorlichting aan leden van Artis in het *Artis Jaarboekje*; een almanak, een boekenggenre dat zeer populair was in het midden van de 19de eeuw. Aan deze Jaarboekjes, die tussen 1852 en 1875 verschenen en een grote verscheidenheid aan informatie bevatten, werkten vooraanstaande figuren uit Nederlandse intellectuele kringen mee. In de almanak stonden, typisch voor het genre, onder andere de dienstregelingen van de spoorwegen en de bezorgtijden van de post, de christelijke en joodse feestdagen, verjaardagen van leden van het koninklijk huis, en tabellen met zons- en maanverduisteringen. Elke almanak vermeldde ook, meer toegespitst op de dierentuin, de oprichters, alle leden van de Raad van Bestuur, en ook de leden van dat moment. Schenkingen aan de verschillende collecties van de dierentuin werden vermeld, met naam, woonplaats en beroep van de schenker. Deze lijsten namen de meeste ruimte in beslag. De overige pagina’s werden gevuld met korte artikelen over de collecties en musea van het zoölogische genootschap, beschrijvingen van specifieke diersoorten en activiteiten van het genootschap. De meest gezaghebbende natuurhistorici van museum en universiteit, Vrolik, Schlegel en anderen, schreven artikelen over dierkundige onderwerpen, geïllustreerd met kleurenlitho’s zoals ‘Het Waterzwijn’. Toenmalige Nederlandse literaire kopstukken schreven poëzie voor de Jaarboekjes. De almanakken boden de leden van het genootschap een grote verscheidenheid aan informatie, maar ook een gelegenheid om hun eigen naam in een boek terug te zien, hetzij als lid, hetzij als schenker aan een van de collecties.

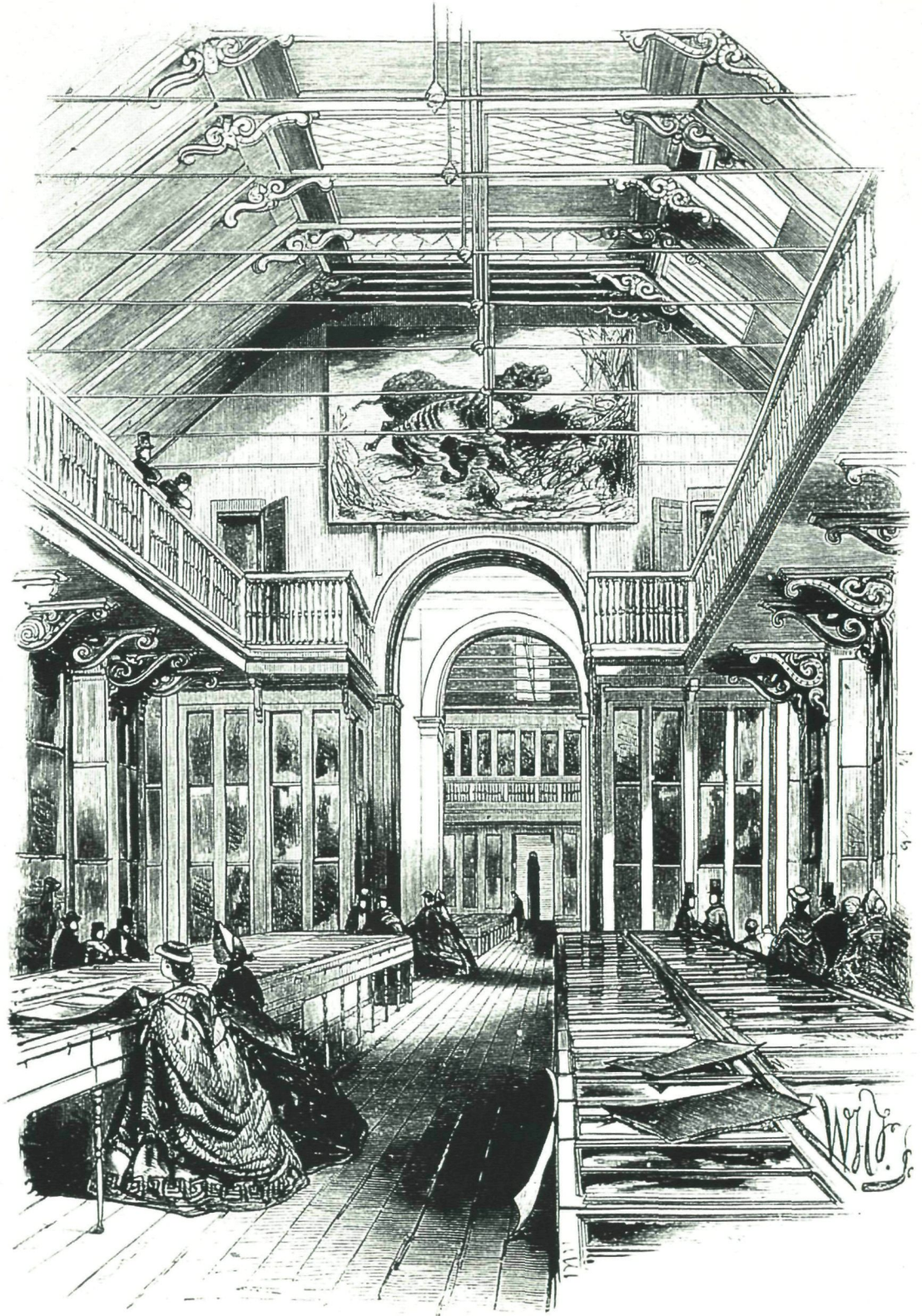
Naast het natuurhistorische onderricht bood het lidmaatschap van Artis de Amsterdammers ook muzikaal vertier. De muziekprogramma’s van de dierentuin waren populair vanaf de eerste zomerconcerten in 1849. In 1850 werd er een muziekkiosk gebouwd en in 1855, na de voltooiing van het nieuwe *Hoofdgebouw*, liep het

E. Spanier naar H.W. Last, Achtergevel Zoologisch Museum/Hoofdegebouw, in: *Souvenir Natura Artis Magistra*, Amsterdam 1856

E. Spanier naar H.W. Last, De Grote Gezelschapszaal met schilderij van Koning Willem III, in: *Souvenir Natura Artis Magistra*, Amsterdam 1856

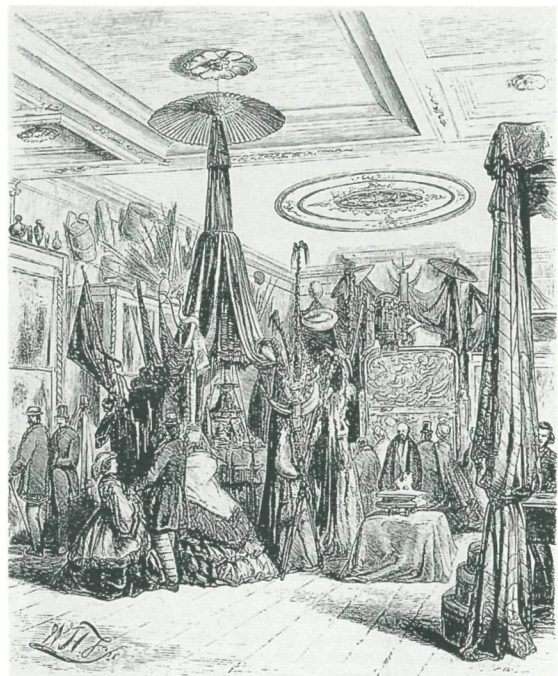

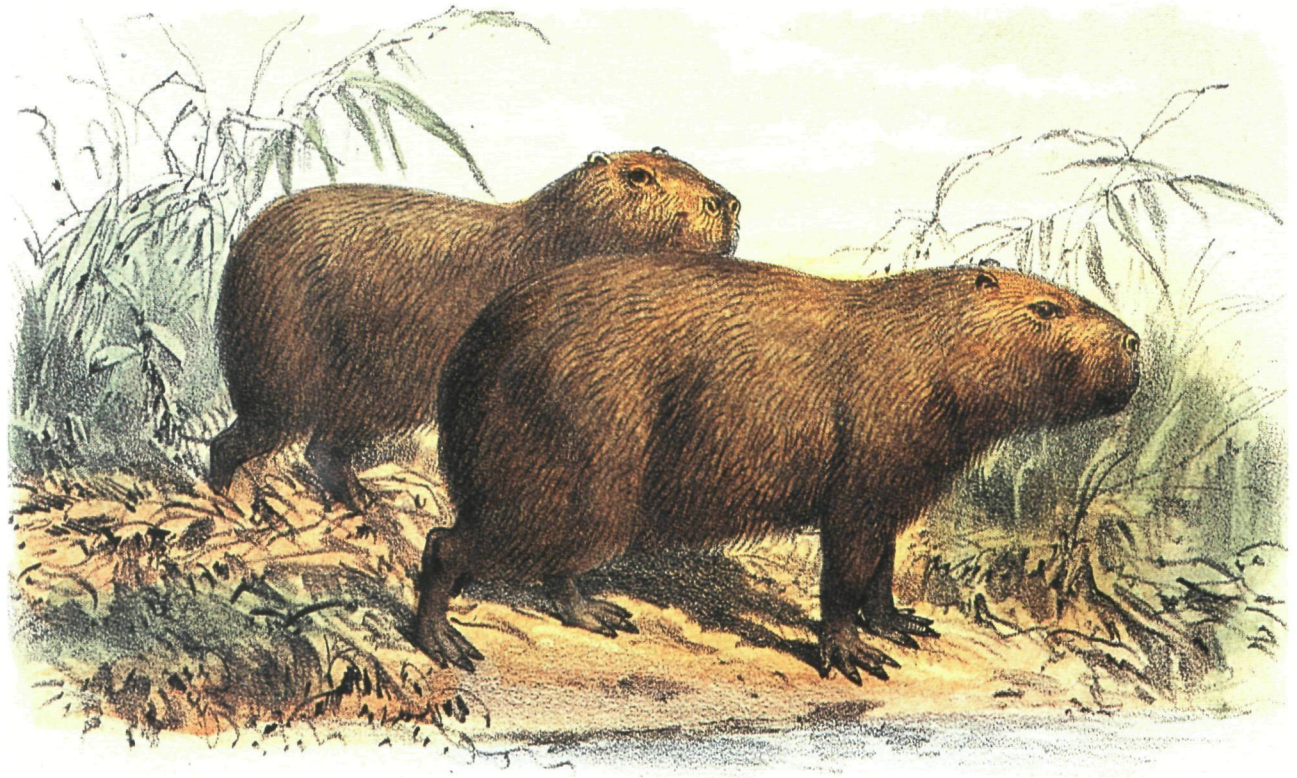

Museum van Land en Volkenkunde, Architect, A.L. van Gendt,
kleurensteendruk van Emrik en Binger

W. Hekking, Groote Zaal van het Ethnographisch Museum, 1863

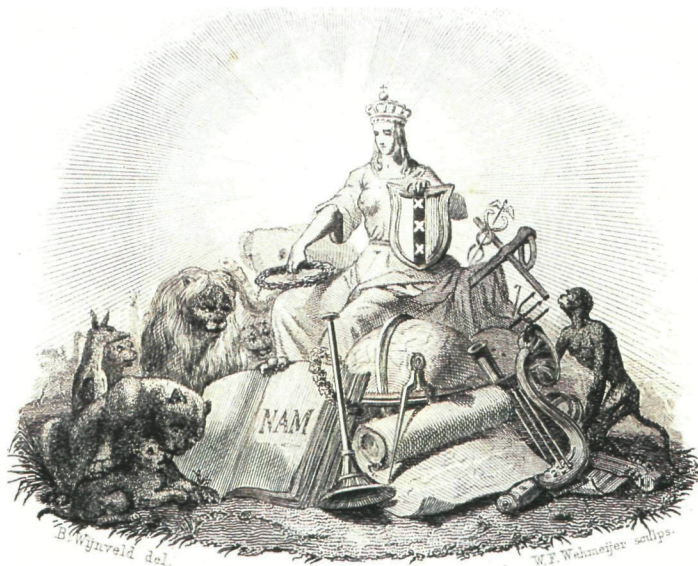

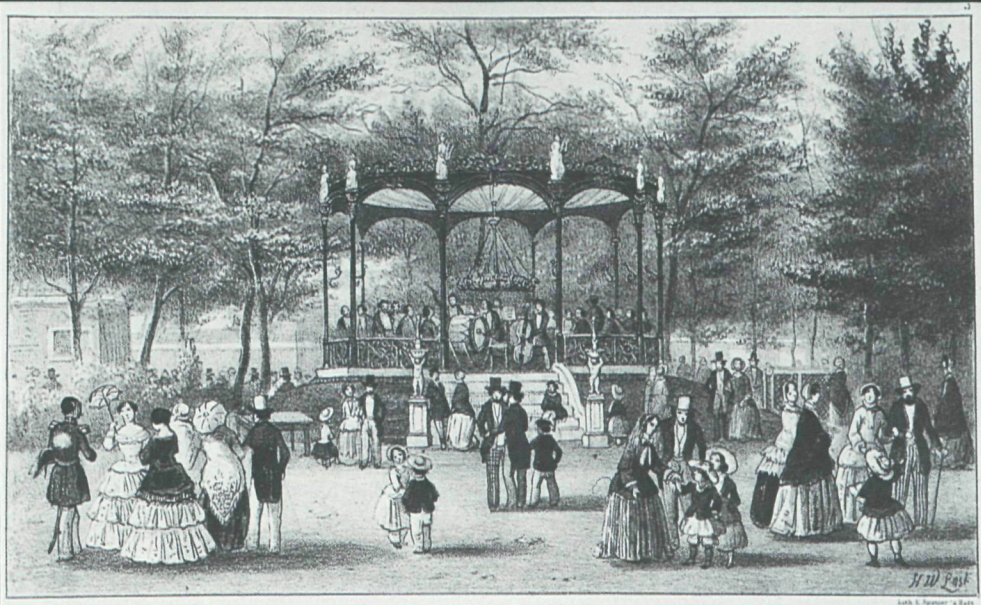

Hermann Schlegel, *Het Waterzwijn*, in: *Jaarboekje van het Koninklijke Zoologisch Genootschap Natura Artis Magistra* 1870

Vignet van het *Jaarboekje van het Koninklijke Zoologisch Genootschap Natura Artis Magistra*

E. Spanier naar H.W. Last, *Muziekkiosk*, in: *Souvenir Natura Artis Magistra*, Amsterdam 1856

concertseizoen voor het eerst door in de winter. De multifunctionele *Koningszaal*, die eigenlijk was ingericht als ontmoetingsplaats en restaurant, kon ook worden gebruikt voor muziekuitvoeringen. Later kwam er met de opening van het nieuwe *Ledenlokaal* een zaal die speciaal was ingericht voor winterconcerten. Het mag duidelijk zijn dat de muziek een belangrijke rol speelde in de diertuin. De leden genoten van concerten door de beste orkesten van de stad, die eigentijdse muziek ten gehore brachten. Bovendien steunde Artis de Nederlandse muziek op actieve wijze door het verstrekken van opdrachten aan prominente Nederlandse componisten, die hun première vervolgens in de diertuin hielden. Hiermee speelde Artis een rol in de ontwikkeling van de 19de-eeuwse Nederlandse muziek. Artis, in de eerste plaats opgericht om de natuurlijke historie te propageren met behulp van zoölogische tuinen en musea, ontwikkelde zich zo tot een multifunctioneel cultureel centrum waar de bemiddelde Amsterdamse burgerij met plezier aan bijdroeg. In één instituut gingen in het midden van de 19de eeuw muziekprogramma's hand in hand met de groei van de collecties, wetenschappelijke voorlichting aan een algemeen publiek, en professioneel onderzoek. De combinatie bleef lange tijd een succesformule, maar tegen het eind van de eeuw moest de leidende positie in het Amsterdamse culturele leven worden overgedragen aan nieuwe, gespecialiseerde culturele instellingen, die op hun eigen terrein veel groter waren dan Artis. De wetenschap verplaatste zich naar de universiteit.

Het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen

De enorme uitbreiding van Artis, met de opmerkelijke collecties in de zoölogische tuinen, de musea, en de bibliotheek, voltrok zich in het midden van de 19de eeuw. In die tijd begonnen de verlichte wetenschappelijke genootschappen die aan het eind van de 18de en het begin van de 19de eeuw in veel Nederlandse steden en plaatsen waren opgericht, minder populair te worden. Deze vaak kleine verlichte genootschappen, richtten zich over het algemeen op de eigen geleerde leden. Zij waren in de meeste gevallen afhankelijk van deze kring voor hun wetenschappelijk gehalte.

Het Naturaliënkabinet van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen (HMW),¹⁰ exemplarisch voor een genootschap met wortels in de verlichting, ging Artis op kleinere schaal voor als een Nederlands instituut met een internationaal vermaarde collectie. In de late 18de en de vroege 19de eeuw voerde dit prominente verlichtingsgenootschap een actief aankoopbeleid en bouwde zo een belangrijke collectie op. Net als in Artis werden hier door de leden exemplaren uit de collectie bestudeerd, en de bevindingen werden gepubliceerd in het tijdschrift van het genootschap. De collectie kreeg overal in Europa bekendheid en wetenschappers kwamen van heinde en verre om een kijkje te nemen. De Maatschappij stelde haar unieke museum ook open voor niet-leden en gedurende verschillende decennia kwamen duizenden mensen naar Haarlem om de tentoongestelde wonderen te aanschouwen. Rond 1840 leek het kabinet echter niet langer prioriteit te hebben voor de HMW. De Maatschappij liet unieke gelegenheden voorbijgaan om de collectie uit te breiden, verkocht zelfs enkele topstukken¹¹ en gaf geïnteresseerde buitenstaanders niet langer toegang tot de collectie. De tanende belang-

stelling van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen voor de collectie lijkt precies samen te vallen met de periode van verbazingwekkende groei van Artis. We hebben kunnen zien hoe de collecties in Amsterdam aantrekkelijk werden gepresenteerd aan duizenden mensen – een doel dat voor de Hollandsche Maatschappij onbereikbaar was. Er kan dan ook worden verondersteld dat de steeds ouder wordende collectie in het geleerde wetenschapscentrum in Haarlem niet langer een bijdrage leverde aan de gewijzigde doelstellingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen.

In 1866 gaf de Hollandsche Maatschappij een aantal deskundigen, waaronder Schlegel, de opdracht om een rapport te schrijven over de toestand van de collectie. Het rapport omschreef de collectie als zijnde in verval als gevolg van nalatigheid. Het stelde eveneens vast dat, wanneer de Maatschappij zou besluiten de collectie te behouden, er geïnvesteerd diende te worden in de aankoop van nieuwe exemplaren om de leemten op te vullen en het Kabinet weer op een hoger wetenschappelijk niveau te brengen. Als de HMW haar actieve aankoopbeleid niet voortzette, zou dat negatief afstralen op het genootschap. Na veel discussie en verzet van sommige leden, besloot de HMW uiteindelijk om de collectie te verkopen. Westerman toonde interesse om een deel van de verzameling over te nemen.

Westerman inspecteerde het kabinet in Haarlem en beaamde het rapport van de experts dat de collecties in slechte staat verkeerden. Hij stemde echter in met de koop van het kabinet en eind 1866 werden de meeste exemplaren verhuisd naar Amsterdam. Ondanks het oordeel dat deze onherstelbaar beschadigd waren en weinig wetenschappelijke waarde hadden, was Artis zeer verheugd over het verworvene. Westerman behield de meeste exemplaren ter aanvulling van zijn collectie, en verkocht enkele exemplaren binnen een maand door, waarmee Artis de helft van het aankoopbedrag terugverdiende! De collecties, van de hand gedaan door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, waren dus niet alleen van wetenschappelijke waarde voor Artis, maar vertegenwoordigden eveneens een marktwaarde, die door sommigen was onderschat.

De veronachtzaming en uiteindelijke verkoop van het Naturaliënkabinet in Haarlem vond plaats in een periode dat Artis zich juist veel moeite en geld getroostte om natuurhistorische collecties te verwerven. Het Kabinet was ogenschijnlijk niet meer interessant voor de HMW en haar geleerde leden. Terwijl de HMW nieuwe richting gaf aan haar wetenschappelijke missie als geleerd wetenschappelijk genootschap, verwierf Artis belangrijke collecties, die aan een breed publiek tentoon werden gesteld in musea, met een veel groter bereik dan de paar lokalen van de Hollandsche Maatschappij. De verschillen in institutionele structuur en doelstellingen tussen de twee genootschappen verklaren waarom ze beiden een geheel ander beleid ontwikkelden ten aanzien van de natuurhistorische collecties in de 19de eeuw.

Specialisatie in wetenschap en cultuur

Na verloop van tijd voldeden de orkesten die in Artis speelden niet langer aan de smaak van de concertbezoekende Amsterdammers. In 1881 namen leden van de welgestelde burgerij het initiatief om een nieuwe concertzaal op te richten die alle bestaande muziekgelegenheden in de hoofdstad moest doen verbleken. Hiertoe werden aandelen verkocht aan sympathisanten. Het initiatief werd een eclatant succes, getuige het Concertgebouw, dat zijn deuren in 1888 officieel opende tegenover het imposante Rijksmuseum. Het Concertgebouw en het Rijksmuseum waren de eerste belangrijke culturele instellingen die de vergelijking konden doorstaan met gelijksoortige instituten in andere Europese steden. Bovendien vormden de twee, het Concertgebouw voor muziek en het Rijksmuseum voor beeldende kunst, een voorbeeld van de steeds grotere specialisatie van culturele instellingen.

De nieuwe Nederlandse culturele instellingen waren gespecialiseerder, maar ook minder voorbehouden aan een sociale elite. Aan het eind van de 18de en het begin van de 19de eeuw werden veel mensen uit de goeude Nederlandse burgerij lid van verlichtingsgenootschappen als Felix Meritis, waar kunsttentoonstellingen, wetenschappelijke demonstraties en concerten werden gehouden. Later ontstonden er genootschappen met minder strenge lidmaatschapsvoorwaarden. Artis, in de eerste plaats maar niet uitsluitend gericht op de zoölogie, was hiervan een voorbeeld. Als culturele instelling sprak Artis vele Amsterdammers aan, van wie een aantal meer geïnteresseerd was in muziek dan in dieren. Hoe dan ook konden ze gebruik maken van het totale culturele aanbod. Ook latere culturele instellingen zoals het Concertgebouw, gefinancierd door aandeelhouders, waren iets minder exclusief. Het Rijksmuseum en het Concertgebouw waren de eerste van een nieuwe generatie monumentale culturele instellingen, twee tempels voor specifieke kunstvormen, en beide afhankelijk van publieke financiering, of tenminste van juridische financiële bescherming. Nu deze precedenten eenmaal waren geschapen, raakten de plaatselijke en landelijke overheden betrokken bij de kunst, en veranderde het karakter van de Nederlandse culturele instellingen. De exclusieve, multi-

functionele, particuliere instituten maakten plaats voor gespecialiseerde openbare organisaties. Deze wijzigingen in het culturele landschap van Amsterdam brachten weinig goeds voor Artis. Tijdens de laatste twee decennia van de 19de eeuw boden de nieuwe culturele instellingen alternatieven voor de bemiddelde burgers die eerder concerten en lezingen in Artis hadden bezocht. Het lag voor de hand dat leden van Artis aandeelhouders van het nieuwe en luxueuze Concertgebouw werden, en tevens het Rijksmuseum bezochten. Deze grootse nieuwe instellingen gingen met succes de concurrentie met Artis aan. In 1881, het jaar waarin het initiatief werd genomen tot de bouw van het Concertgebouw, bereikte Artis zijn grootste aantal leden: 6250. Een jaar later liep het aantal leden voor het eerst in de geschiedenis van de dierentuin terug, een trend die zich in de daaropvolgende jaren zou voortzetten. Door het ledenverlies kreeg Artis tenslotte te kampen met ernstige financiële moeilijkheden, die ertoe zouden leiden dat de brede culturele gerichtheid en de sociale exclusiviteit vaarwel moesten worden gezegd. In een poging de inkomsten te verhogen, ontwikkelde Artis stap voor stap een liberaler beleid, waardoor de dierentuin voor het grote publiek werd opengesteld maar waardoor vervolgens weer meer leden afhaakten. Het aantal serieuze muziekkuitvoeringen nam af, en militaire kapellen speelden nu de muziek die de gewone Amsterdammers, die door de poorten van de zoölogische tuin toestroomden, wilden horen. Artis richtte zich nu meer op een ander publiek. De nieuwe bezoekers leerden op die manier minder over zoölogie dan hun voorgangers en zij namen evenmin deel aan het hogere Amsterdamse muziekleven. Het brede culturele blikveld waarin Artis eerder verschillende wetenschappelijke terreinen en de ontwikkeling van het serieuze genre binnen de Nederlandse muziek bij elkaar had gebracht vernauwde zich, omdat Artis zelf ook meer en meer gespecialiseerd raakte.

In 1881, gelijktijdig met zowel de oprichting van het Concertgebouw als de piek in het aantal leden van de dierentuin, opende een ander monument van de Nederlandse cultuur zijn deuren: het Artis Aquarium. Dit was het eerste gebouw van Artis dat was toegerust op wetenschapsbeoefening. Met het stadsbestuur werd overeengekomen dat laboratoria en collegezalen voor zoölogisch onderwijs van de nieuwe Gemeente Universiteit van Amsterdam, opgericht in 1877, deel zouden uitmaken van het aquarium. Artis nam een academisch geschoolde wetenschapper in dienst, Coenraad Kerbert, gepromoveerd aan de Universiteit van Leiden, om het ontwerp en de bouw van het aquarium te begeleiden. Hij zou ook de eerste conservator worden van het aquarium en na de dood van Westerman werd hij in 1890 benoemd tot directeur van Artis. Kerbert voerde veranderingen door om de dierentuin meer wetenschappelijke verantwoordelijkheid te geven, zoals het opnieuw groeperen van de dieren in taxonomische volgorde en het herinrichten van de verblijven zodat deze de natuurlijke habitat van de dieren beter nabootsten. Kerberts betrokkenheid bij Artis en de wetenschappelijke accommodatie rond het aquarium markeren de enger wordende academische gerichtheid en de verschuiving naar specialisatie. De doelstelling van Artis om de natuurhistorische kennis te verbreiden, veranderde van niveau. Aan het eind van de 19de eeuw werd aan de nieuwe Gemeente Universiteit Amsterdam academische zoölogie onderwezen, deels als gevolg van het succes van Artis, en de geprofessionaliseerde discipline van de zoölogie vond een plaats in de dierentuin.

Conclusie

De geschiedenis van Artis illustreert de verandering ten aanzien van het profiel van de natuurhistorische verzamelingen en de wetenschappelijke genootschappen in de 19de eeuw. De meest duidelijke en aantrekkelijke vernieuwing was het houden van *levende* dieren als onderdeel van de natuurhistorische collectie. Behalve dit onderscheidde Artis zich ook op andere manieren van eerdere verzamelingen. De financiële steun van duizenden van haar leden, die er voortdurend naar streefden om van Artis een instituut te maken dat een uitstraling zou hebben, niet alleen op Amsterdam maar op heel Nederland, betekende dat het kon uitgroeien tot een, voor Nederland, ongekennde grootte. Mede hierdoor wist Artis vele potentieel geïnteresseerden te trekken en te stimuleren in de interesse voor de zoölogie. Gaandeweg ontstond er een instituut dat internationale aandacht verwierf voor haar unieke collecties. Daarnaast moedigde Artis het professionele wetenschappelijke onderzoek aan en speelde het, door samenwerking met academici en de Gemeente Universiteit van Amsterdam, een belangrijke rol in de opkomst van de zoölogie als een gespecialiseerde wetenschappelijke discipline. In een periode waarin veel wetenschappelijke genootschappen hun beleid veranderden en hun interesse verloren in natuurhistorische verzamelingen, bloeide Artis op als nieuwe wetenschappelijke organisatie. Dit instituut bood haar amateurleden een aangenaam cultureel centrum dat tevens een bijdrage leverde aan de ontwikkeling van de professionele zoölogie.

- 202
- 1 Mijn boek *Science Displayed: Nature and Nation at the Amsterdam Zoo Artis* (voorlopige titel), (Amsterdam University Press, nog te verschijnen) en proefschrift, (University of Pennsylvania, 1997) gaan over de geschiedenis van Artis. Vele punten die hier kort behandeld worden zijn in deze werken, die verwijzen naar primaire en secundaire bronnen, uitgebreider beschreven.
  - 2 'Prospectus *Natura Artis Magistra*,' Dossier 84, Particulier Archief (hieronder PA) 399, Gemeente Archief Amsterdam (hieronder GAA), voor een oorspronkelijk kopie, en Leonard de Vries, *Het Boek van Artis*, (Utrecht: A. W. Bruna en Zoon, 1981) p. 39 om een facsimile te zien.
  - 3 *Gids voor de Bezoekers* (Amsterdam, M. Westerman en Zoon), (?)1854, p. 37.
  - 4 Ibid. p. 38
  - 5 Dit werd het Ethnologisch of Ethnografisch Museum, of Het Museum van Land en Volkenkunde genoemd. Alle drie de namen waren tegelijkertijd in gebruik.
  - 6 uit: P. H. Witkamp, *Amsterdam in Schetsen*, tekeningen door W. Hekking, Jr. (Amsterdam;Tielkemeijer, 1869), Hoofdstuk XIV, p. 149-150.
  - 7 Zie, bijvoorbeeld, zijn *Het Leven en Maaksel der Dieren*, eerste deel (M. H. Binger en Zonen, Amsterdam), 1853; tweede deel (M. H. Binger en Zonen, Amsterdam), 1854; derde deel (Gebroeders Binger, Amsterdam), 1860
  - 8 *De Diergaarde en het Museum van het Genootschap Natura Artis Magistra te Amsterdam* (M. Westerman en Zoon, Amsterdam) 1842.
  - 9 Ibid., *Inleiding*
  - 10 zie: J. A. Bierens de Haan, *De Geschiedenis van een Verdwenen Haarlemsch Museum van Natuurlijke Historie, Kabinet van naturalien van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, 1759-1866*, (Haarlem, Erven J. Bohn) 1941. De originele bron voor dit verhaal kan gevonden worden in het HMW Archief, Dossiers 17 & 18, Rijksarchief in Noord-Holland, en in het PA395, Dossiers 24, 119, 240, 243, GAA.
  - 11 Sliggers, dit boek.

Persoonsregister

- Aa, Christianus Carolus Henricus van der 49, 57, 60, 124, 130, 135, 154
Aardenburg, Willem van 67, 113, 116, 135
Achtienhoven, Johannes Baptista 10
Adams 84, 135
Ailly, Anthony Johannes d' 13, 96
Albinus 102, 134
Allamand, J.N.S. 14, 94
Alpy, Antoine 10
Alquier 37
Anslijn, Nicolaas 68, 140
Arago, François 79
Arends, Jan 164, 168
Arkel, Suzanna van 21
Arp, Mattheus van 83, 135
Arpots, R.P.L. 21, 41
Artedi, Petrus 24
Ast, Balthasar van der 158
Aubert, Jean Michel 84, 85
Baart, Willem 49
Baartman, Saartje 154
Bacheracht, Johannes 83, 132, 134
Bachiene, Willem Albert 71
Bachman, Agneta Magdalena 161
Bakker, B. de 118
Banks, Joseph 89
Barnaart, Jacobus 50, 135
Barnaart, Willem Philip 139
Baron, C. 94
Barrow, John 72
Baster, Job 55, 56, 57, 58, 59, 64, 112, 116, 130, 134, 159, 161, 162, 168, 169
Baster, Alphonse 168
Bath, Lord Bishop van 140
Baumhauer, Edouard Henri von 75, 127, 128
Beek, J.L. van 77
Bellardi, Luigi 140
Bellekin, Cornelis 48
Bennet, Jan Arnout 67, 68
Berg, Abraham van den 21
Berkheij, Johannes le Francq van 14, 21, 24, 41, 47, 50, 56, 60, 61, 64, 66, 108, 123, 138, 159
Bernard, Jan Antoni 109
Beukers, George 163
Bevere, Pieter Cornelis de 84, 85, 87, 89
Beyers, Galenus Tresel 168
Bicker, Jan Bernd 139
Bielfeld 72
Bierens de Haan, J.A. 6
Bisschop, Jan 90
Bisschop, Pieter 90
Björnsthäl, Jac. Jonas 34, 95, 113
Bleuland, Jan 119
Boddaert, Pieter 37, 44
Boelen, Jan 97
Boelen, Jacobus 140
Boerhaave, Herman 25, 47, 64, 159, 173
Bogaart, A. 135
Boie, Heinrich 117
Bomme, Leendert 163, 166, 168
Bonn, Andreas 76, 101, 119, 138
Bonte, Adriaan de 162
Boonzajer, C.G. 76
Borsselen van der Hooghe, Jan van 168
Bos, J.F. 140
Bosschaert, Ambrosius 158
Braakenburg 116
Braam Houckgeest, Andreas Everardus van 96, 97, 130, 134
Brakel, Cornelis Aarnout van 116, 130, 132, 138
Brande, Johan Pieter van den 159, 168
Brandt, Joan Coenraad 91, 93, 170
Bray, Jan de 105
Breda, Johannes Gijsbertus Samuel van 68, 75, 78, 81, 82, 110, 111, 114, 121, 124, 127, 128
Broek, Pieter van den 57, 116, 130
Bronn, H.G. 142
Brown, Peter 84

- Brugmans, Sebald Justinus 13, 14, 39, 40, 44, 64, 96, 97
 Brugmans, G. 132
 Brunings, Christiaan 101, 132
 Buffon, Georges Louis Leclerc de 21, 22, 25, 28, 29, 33, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 44, 94, 125
 Bullock, William 16, 106
 Calkoen, Abraham 132
 Calkoen, Joan 13, 118, 119, 139
 Camper, Petrus 34, 35, 42, 61, 64, 70, 76, 80, 81, 102
 Camper, Frederica Theodora Ernestina 82
 Camper, Adriaan Gilles 81
 Carolina, Prinses 24
 Chevallier 105
 Citters, Caspar van 158, 159, 168
 Citters, Willem van 159, 166, 168
 Citters, Aarnoud van 159
 Citters, Johanna Maria van 168, 173
 Civilis, Claudius 39
 Clawson 154
 Cliever, Cornelis de 168
 Clifford, George 51
 Cliffort, Isaac 130
 Clou, du 25
 Cock Blomhoff, Jan 16
 Cook, James 15, 16, 106, 107, 148
 Copius 25
 Cramer, Pieter 83, 87
 Crommelin, W. 144
 Cuvier, Georges 38, 40, 74
 Dankelmann 72
 Daubenton 25, 37, 38, 42
 Decker, Jean Gijsberto 71, 133, 134
 Deken, Aagje 53
 Dentzel, Johan Melchior 10, 139
 Deutz, Joan 84, 135
 Dishoeck, Anthony van 158, 168
 Dishoeck, Ewout van 158, 168
 Dishoeck, Anthony Pieter Ewoutszn 158, 161, 168
 Doeveren, Gualtherus Wouter van 73, 132, 138
 Dollond 50
 Domisse, Jacoba 168
 Draak, Reindert 17, 67, 117, 140, 189
 Drouin, Jean Baptiste 72, 74
 Duchassaing de Fombressin, P. 127, 128
 Ducquet 72
 Edwards, George 84
 Eeden, Frederik Willem van 17
 Elout, Cornelis 50
 Elout, Cornelis Pieter Jacob 96, 97, 117, 140
 Elwe, J.B. 37
 Emmen, Sicco Tjaden 52
 Ende, Willem Peter van den 68, 140
 Engel, Hendrik 8, 22, 41
 Engelman, Jan 49, 116, 132, 144
 Engesmet, A. 111
 Enschedé, Johannes 57, 130
 Eschricht 68
 Everaerts, Antoni 159
 Eversmann, Friedrich August Alexander 71, 109
 Fahrenheit, Daniël Gabriël 50
 Falck, Anton Reinhard 13, 176, 181
 Falck, Iman Willem 87, 134, 135, 147
 Faraday, Michael 79
 Fargue, Isaac Lodewijk la 115
 Faujas de Saint-Fond, Barthélemy 37
 Favanne 49, 50
 Feen-Van Benthem Jutting, Thera 161
 Fermin, Philippe 83
 Ferrner, Bengt 35
 Fierens, Jacobus 158
 Finsch, Friedrich Hermann Otto 178, 180
 Fokker, A.A. 171
 Forsten, E.A. 124
 Forster, 97
 Forster, Johann Georg 37, 44, 109
 Fourgeaud, Louis Henry 148
 Fremery, Nicolaas Cornelis de 78
 Friderici, Juriaan François de 83
 Fritsch 185
 Gaubius 25
 Gavel, Johannes 168
 Gendt, A.L. van 197
 Geoffroy Saint-Hilaire, Étienne 38, 40, 123, 138
 Gerlings, Cornelis 142
 Geuns, Stephanus Johannes van 116, 138
 Gevers, A.P. 138
 Ghijsels, Johannes 168
 Gijzen, A. 183
 Godding, Theodorus Joannes 71
 Goedaert, Johannes 158
 Gogel, I.J.A. 9
 Göppert, Johann Heinrich Robert 75, 142
 Gordon, Robert Jacob 97
 Gordon, W.T. 125
 Gorter, David de 64, 134
 Göteling Vinnis, J.J. 129
 Gravenweert, J. van 's 20
 Gronovius, Laurentius Theodorus 49, 56, 64, 112, 115, 123, 130, 135
 Gronovius, Jan Frederik 51
 Grote, Tsar Peter de 22, 46
 Grovestins, Catharina Sirtema van 20, 23
 Haan, Daniël de 82
 Hahn, Johannes David 112
 Halhet 135
 Hannover, Prinses Anna van 20, 24, 60
 Harting, Pieter 81, 127, 129, 142
 Hartsinck, Jan Jacob 135, 144, 145
 Hasselaer, Gerard Aarnout 90, 95, 101, 105, 112, 116, 130, 132, 147
 Hasselaer, Gerard Nicolaas Pieter 13
 Hasselaer, Pieter Alexander 72, 138
 Hasselaer, Pieter Cornelis 95
 Hasselt, Gerard van 64, 134
 Hauck, F.L. 52
 Haupt, Theodor von 110
 Haüy 10, 75
 Haverkamp, G. 68

Hechler, C. 196
 Hekking, W. 196, 197
 Helm Boddaert, Kornelis van der 168
 Hemsterhuis, Frans 33, 34
 Hendriks, Wybrand 54, 68, 74, 118
 Henkelius, Frederic 82
 Henneleker, A. van 174
 Herklots, J.A. 171
 Hermans, F.B. 80
 Heshuysen, Andries 53, 130
 Heuvel, Pieter van den 168
 Hodges, Charles Howard 40, 113
 Hoefman, Cornelis 101, 102, 104, 109, 134
 Hoffmann, Jean Leonard 71, 81
 Hoffmann, Christiaan Karel 180
 Hofstede, Rolina Johanna 21
 Hogendorp, Grave van 109
 Hogendorp - Bout, Gravinne van 109
 Hondius, Jacobus 158
 Hoorn, Paulus Godfried van 14
 Hope, John 90, 109, 113, 130, 132, 134
 Houbraken, Jac. 23, 60
 Houten, P.J. van 100
 Houttuyn, Martinus 24, 35, 47, 64, 68, 90, 93, 101, 121, 123, 125, 135, 138
 Hubrecht, Ambrosius Arnold Willem 184
 Hubrechts 138
 Hugenholtz 150
 Humboldt, Alexander von 79
 Hurgronje, Adriaan Isaac 162, 163, 168, 173
 Hurgronje, Steven Matthijs Snouck 162, 163, 168, 173
 Hussem, Bernardus 94, 130, 132
 Huyghens, Joost 53
 Huysman, Jacob Maarten 168, 173
 Iddekinge, Anthony Adriaan van 135, 138
 Jaeck, Joachim Heinrich 109
 Janssens, J.W. 98
 Jelgersma, Taco H. 51, 62
 Jentink, Fredericus Anna 177, 179, 180, 181, 183, 184
 Jussieu, Antoine-Laurent de 37, 40
 Kastele, Reinier Pieter van de 16
 Kaup, Johann Jakob 76
 Keeth, Martinus 98
 Kerbert, Coenraad 201
 Kibon, Pieter 116
 Kien van Citters, Willem Aarnout 161, 166, 168, 174
 Kircher, Athanasius 154
 Kirwan 110
 Klerk, A. de 168
 Klinkenberg, Gijsbertus Johannes van 39
 Klöckner, J.C. 34, 97, 98, 115
 Kluit van Rhysaterswoude, H. 126
 Kluytenaar, W. 142
 Kneppelhout, G.J. 133, 140
 Knogh, Paulus 123, 139
 Knorr, G.W. 93
 Koek, Jan Theodorus 53
 Kops, Nicolaas Wilem 62, 130
 Krantz, August Adam 121, 142
 Kruseman, J.A. 183
 Kuettner, C.G. 16
 Lacépède 37, 44
 Lacoste, Adriaan 140
 Lafont 173
 Lamarck 38
 Lambrechtsen van Ritthem, N.C. 167
 Lammens, Adriaan François 150, 163, 168
 Lanckamp, Cornelis 110
 Lapis, M. 52
 Larrey, De 28
 Last, H.W. 190, 192, 193, 195, 198
 Laurier, Jan de 101, 102, 104, 108
 Lelie, Adriaan de 32
 Lennep, Cornelis van 49
 Lennep, Jacob van 171
 Leopold, F. 152
 Leroy de Barde, Alexandre Isidore 15
 Lever, Sir Ashton 107
 Lichtenstein, Martin Hinrich Karl 98, 99, 100, 151, 152, 153
 Lidt de Jeude, Theodoor Gerard van 39, 117
 Lier, Johannes van 21, 60, 62, 70, 132
 Lieshout 116
 Linder, Nicolaus 110, 112, 113, 114
 Linnaeus, Carolus 22, 24, 35, 37, 46, 47, 51, 53, 55, 57, 59, 64, 87, 90, 110, 113, 147, 151, 161, 163
 Lockhorst, Jan van 21
 Loncq, Jan 52
 Loovers, Jan de 168
 Loten, Joan Gideon 84, 85, 87, 89, 135, 138, 147
 Lubach, D. 128
 Luycx Massis, Daniel 158, 168
 Lyonet, Pieter 20, 64, 95, 96
 Magnet, J.L. 130
 Malapert, Pieter de 139
 Man, J.C. de 167, 174
 Marinkelle, J. 52
 Marot jr., Daniel 20, 23
 Marquir 140
 Marrée, de 171
 Marselis, D. van 28, 29
 Marselis jr., Theodoor van 28
 Marsigli, Graaf L.F. 22
 Martinet, Johannes Florentinus 21, 41, 61, 64, 96, 132, 134
 Marum, Martinus van 6, 8, 9, 10, 13, 33, 34, 50, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 80, 81, 83, 84, 87, 90, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 108, 109, 110, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 121, 123, 124, 125, 135, 138, 139
 Mauritz, Johan 161
 Meeding, J.F. 98
 Meer, Hermanus ter 117, 119
 Meer, Jacob Thomas ter 119
 Meerman, Johan 10, 119
 Meijer, Christianus Paulus 123
 Merian, Maria Sibylla 83, 148, 162
 Mertens, N. 140
 Messchert 76
 Meulen, Willem van der 71, 73, 93, 134, 138

- Meuschen, Friedrich Christian 132
 Michelotti, Giovanni 127, 128, 129, 140
 Miquel, Friedrich Anton Wilhelm 81
 Moens, Adriaan 124, 126, 138, 171, 174
 Mollem, van 48
 Monconys, De 158
 Mosburger, Louise Maria 38
 Mossel, Jacob 84, 87, 90, 95, 101, 105, 112, 116, 130, 132
 Mossel, Geertruida Margaretha 95
 Mulder, Claas 81, 127
 Münster, Georg Graf zu 78, 79
 Mulihawanghem, Koning 153
 Muntinghe, H.W. 76, 140
 Musschenbroek, Petrus van 47
 Nagtglas, F. 172
 Napoleon, Keizer 9, 39
 Napoleon, Lodewijk 76, 96, 119
 Nasse, Jacques de 130
 Nepveu, gouverneur 148
 Nettis, Johannes 163
 Neuman, J.H. 183
 Noortberg, Jan 25, 42, 43
 Nooyen, Matthijs van 162
 Noppen, Jan 49
 Nozeman, Cornelis 21, 37, 41, 43, 60, 61, 64, 68, 130
 Olivier, Gerrit van 67, 68, 140, 141
 Olst, Gerrit van 138
 Oort, P. van 125
 Otten, G. 140
 Oukerke, Laurens van 49
 Oukerke, Willem van 49, 140
 Overmeer Fisscher, Johannes Frederik van 16
 Palier, Johan Carel 64, 70, 131, 132
 Pallas, Peter Simon 24, 35, 37, 38, 40, 44, 47, 94, 97
 Palm, van der 166
 Paludanus, Bernardus 157, 172
 Parduyn, Willem Jaspersz 158, 159, 173
 Parduyn, Josina 159, 173
 Parduyn, Caspar 173
 Parduyn, Simon Jaspersz 173
 Parkinson, James 107, 148
 Parra, Van der 124
 Pauw, Jan Diederik 60
 Peale, Charles Wilson 75, 77
 Peale, Rembrandt 75, 76, 77, 82
 Pennant, Thomas 28, 84
 Perre, Johan Adriaen van de 163, 166, 168, 174
 Pieneman, Nicolaas 191
 Pinto, de 48
 Pireau, C. 163
 Ploos van Amstel, Cornelis 52
 Pompadour, Madame de 34
 Poort d'Oostcapelle, Johannes Gualterus van der 168
 Pothoven, H. 60
 Potter, Paulus 9
 Puijt, G. de 167, 171
 Quarles van Ufford, L.J. 79
 Quinkhard, M. 23
 Radermacher, Cornelis Mattheus 90
 Radermacher, Daniel 135
 Raeder, Fredrik Willem baron van 130
 Raet, Arent de 53, 105
 Rau, J.J. 108
 Ray van Breukelerwaard, Johan 132
 Regnard, Philipp Von 71
 Regter, Daniël 167
 Reinwardt, Caspar Georg Carl 10, 13, 78, 79, 81, 96, 97, 102, 104, 117, 140
 Rendorp, Pieter 105
 Rhodius, Jan 59
 Riebeeck, Jan van 97
 Ritter, G.N. 91
 Rocquette, Jacobus 72, 101, 102, 103, 134, 135
 Roessingh 178
 Rose, Simon Hendrik 139
 Rösel 152
 Ross, Johannes Mathias 138
 Rossum, Van 128
 Roume de St. Laurent, Philippe Rose 101, 138
 Rousseau, Jean-Jacques 77
 Roux 148
 Royen, A.E. van 128, 159
 Royer, Jean Theodore 16, 38, 39, 147, 148
 Rue, Pieter de la 158, 168
 Rumphius, Gerard Everhard 90, 91, 130, 158
 Ruysch, Frederik 101
 Rypley, C. 107
 Sander, Heinrich 33, 42, 60, 98, 101, 105
 Sannié, Pieter 49, 57, 101, 109, 112, 116, 132
 Sannié, Jacob 101
 Sarraz, Pierre George de la 20
 Schlegel, Hermann 14, 81, 98, 111, 127, 128, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 189, 194, 198
 Schlözer, August Ludwig 148
 Schorer, Daniel Steven 168
 Schouman, Aert 29, 33, 36, 52, 91
 Schouten, Hendrik 148
 Schouten, Gerrit 148, 150
 Schreber, J.C.D. von 125
 Schutte, Joost 57, 62, 130
 Schuurman Stekhoven, Hermanus 10
 Schuylenburch, Pieter van 53, 57
 Seba, Albertus 2, 22, 23, 24, 25, 28, 31, 34, 38, 46, 47, 48, 53, 84, 103, 123
 Semsey, Andor von 75
 Sepp, C. 68, 138
 Serièrre, Guillaume de 97, 124, 140
 Serlé, Pieter Jacobus 168
 Seve, de 94
 Seybourg, Kolonel 148
 Siebold, Philipp Von 16
 Skelton, W. 107
 Slabber, Martinus 55, 57, 58, 60, 112, 132, 163, 167, 168, 174
 Slicher, Anthony 53
 Sloane, Sir Hans 22, 46
 Smith, David Joan 123

Smith, Daniel de 168
 Snellen, Jan 52
 Snels, Gijsbrecht 162
 Sonnenberg Gallant, Johannes 10, 119, 139
 Spanier, E. 190, 192, 193, 195, 198
 Sparrman, Anders 151, 152
 Stalpert van der Wiel, Cornelis 102
 Staring, Winand Carel Hugo 81
 Stedman, John Gabriël 144, 148, 149
 Steege, Jacobus van der 138, 139
 Steengracht, Cornelis 168
 Stengel, Georg van 132
 Steyn, Raadspensionaris 21
 Stockum, Hendrick van 123
 Stoll, Casparus 83, 87
 Stone, Sarah 107
 Stoppelaar, de 174
 Struberg, Lambertus Christiaan Hendrik 98
 Susanna 124
 Swammerdam 64
 Swart, Pieter de 105, 108
 Swinderen, Theodorus van 67
 Sylvius van Lennep, Jacob Cornelis 49, 83, 94, 97, 98, 108, 112, 116, 134
 Sypesteyn, Cornelis Ascanius van 53, 56, 57, 116, 130
 Temminck, Coenraad Jacob 13, 14, 16, 96, 98, 115, 117, 119, 124, 135, 139, 140, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183
 Temminck, Jacob 13
 Teyler van der Hulst, Pieter 50, 51, 53, 108, 116
 Theylen, J.K. 139
 Thomas, C. 70, 142
 Thoms, Graaf Frederik de 28
 Thouin, André 37, 38, 40
 Thornton, R. 51
 Thunberg, Carl Peter 90, 152
 Tily, E.A. 190
 Titius, Carl Heinrich 33, 113
 Tombe, Des 159
 Trap 68
 Troost, Gerard 10
 Tweebruggen, Hertog van 34
 Uitenhage de Mist, Jacob Abraham 72, 98, 99, 100, 124, 139, 151, 154
 Valentijn, François 90, 95, 158, 168
 Vallenduuk, A. 111
 Varelen, J.E. van 80
 Vaughan, John 75, 76, 82
 Velten, Jan 28
 Verheyen, J. 178
 Vermeulen, Pieter 49
 Verstraaten, Hendrik 119, 140, 142
 Viervant, Leendert 54
 Vincent, Levinus 49, 51
 Vink, J. 55
 Vinkeles, R. 91
 Vinne, Vincent van der 140
 Visser, A.G. de 100
 Visvliet, Caspar van 162
 Visvliet, Egbert Philip van 132, 159, 160, 161, 168, 173
 Visvliet, Meynard van 159, 168
 Voet, Johannes Eusebius 10
 Voigt, Johann Gottfried 116, 119, 121, 123, 138, 139, 140
 Vosmaer, Adriaen 25
 Vosmaer, Arnout 16, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 47, 52, 53, 105, 108, 109, 111, 115, 116, 123, 124, 132, 138
 Vosmaer, Jacob 21
 Vosmaer, Jacob jr. 38
 Vosmaer, Willem Carel 38, 39
 Vriends, Bernardus 49
 Vroeg, A. 35
 Vrolijk, Willem 66, 68, 70, 97, 104, 128, 140, 142, 189, 191, 194
 Vrolijk, Gerard 104
 Waals, N. van der 192, 193
 Wagemans, Willem 90
 Wallen, Gerard van der 138
 Wallerius 10, 110
 Warner, Richard 140
 Washington, George 77
 Weber 135
 Wendel, A.J. 66
 Werf, J. van der 142
 Werleman, J.W.H. 188, 190
 Westerman, Gerard Frederik 17, 117, 128, 188, 189, 190, 191, 194, 200, 201
 Wichers, Jan Gerard 83, 138, 150
 Wickevoort Crommelin, Jan Pieter van 119, 127
 Widder, F.A. 132
 Wijnhold 123
 Wijnpersse, Dionysius van de 10, 139
 Wijsmuller, J.J. 188, 190
 Wilgen, Frans van 76, 140
 Willem I, Koning 9, 13, 14, 16, 39, 81, 148, 150, 176
 Willem II, Koning 174
 Willem IV, Stadhouder 20
 Willem V, Prins 9, 16, 20, 21, 24, 28, 29, 34, 38, 43, 49, 53, 60, 115, 148, 166
 Willem Frederik 39
 Willemsen, Jacobus 168
 Wind, Paulus de 55, 168
 Wingendorp, G. 28
 Winkelman, Isaak 165
 Witkamp, P.H. 193
 Witte Thierens, Henderick de 168
 Woensel, J. van 112
 Wolff, Betje 53
 Woortman, Jan 108, 132
 Worm, Ole 28
 Ypelaar, Abraham 13
 Zande, Abraham van de 163
 Zeebergh, Adriaan van 76
 Zeylmaker, Adriaan 159

Colofon

Fotografie

Martijn Zegel, Teylers Museum, Haarlem

Ontwerp

Jan Johan ter Poorten, V+K Design, Blaricum

Lithografie en druk

Snoeck-Ducaju & Zoon, Gent

ISBN 90-74265-42-1

9 789074 265423

Het verdwenen

V+K Publishing Teylers Museum ISBN 90 74265 42 1

museum